

श्री स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा



मुनिवर श्री कार्तिकेयस्वामी

प्रकाशक :

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट

सोनगढ-३६४२५०

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદકહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા પુષ્પ નં-૧૮૧



શુદ્ધાત્મને નમઃ

શ્રી

સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

મૂળ ગાથાઓ, સંસ્કૃત ઇયા અને
પં. જયચંદ્રજી ઇવડાની ભાષાટીકાના
ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

ક્ર્

: અનુવાદક :

સોમચંદ અમથાલાલ શાહ-કલોલ

ક્ર્

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

પ્રથમ આવૃત્તિ	વીર સં. ૨૫૧૩	વિ. સં. ૨૦૪૩	પ્રત : ૧૦૦૦
દ્વિતીયાવૃત્તિ	વીર સં. ૨૫૧૬	વિ. સં. ૨૦૪૬	પ્રત : ૧૦૦૦
તૃતીયાવૃત્તિ	વીર સં. ૨૫૩૩	વિ. સં. ૨૦૬૩	પ્રત : ૧૦૦૦

❀ સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે. ❀

શ્રી સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા (ગુજરાતી)ના

❀ સ્થાયી પ્રકાશન-પુસ્તકર્તા ❀

માતૃશ્રી કસુંબાબેન ખીમચંદભાઈ ઝોબાળિયા, સોનગઢ

૯ : ધ્ર. ચંદુભાઈ ઝોબાળિયા

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૫૦=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૪૮=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન પારમાર્થિક ટ્રસ્ટ હસ્તે સ્વ. શ્રી શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ-પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતાં, આ ગ્રંથની વેચાણ કિંમત રૂ. ૨૪=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

કિંમત રૂ. ૨૪=૦૦



મુદ્રક

કહાન મુદ્રણાલય

જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ કમ્પાઉન્ડ,

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ ઈ : (02846) 244081

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250



परम पूज्य अध्यात्मभूर्ति सद्गुरुदेव श्री कालजुरवामी

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

* શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ *

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોહ્યલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ ફાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો ! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના !
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંડી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાદૂલવિકીડિત)

હેયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી ધૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેંદ્રિમાં—અંશમાં,
ટંકોત્કીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર ! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર ! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી ! તને નમું હું.

(સ્રગ્ધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી !

—રચયિતા : હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

[૪]

પ્રકાશકીય નિવેદન

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદકહાનજૈનશાસ્ત્રમાળાના ૧૮૧મા પુષ્પરૂપે ગુજરાતી ભાષામાં સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાનું આ બીજું સંસ્કરણ શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ દ્વારા પ્રકાશિત કરતાં અતિ પ્રસન્નતા અનુભવીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાનુવાદ યુક્ત આ ગ્રંથનું પ્રથમ સંસ્કરણ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનપ્રચારક ટ્રસ્ટ’—અમદાવાદ તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. તેના આધારે આ દ્વિતીય સંસ્કરણ મુદ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

બાળબ્રહ્મચારી અધ્યાત્મયોગી નિર્ગ્રંથ દિગંબર મુનિવર શ્રી ‘સ્વામી કુમાર’ અપરનામ ‘સ્વામી કાર્તિકેય’ પ્રણિત આ ‘અનુપ્રેક્ષાગ્રંથ’ સમ્યગ્જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો અનુપમ બોધ આપનાર ઉચ્ચ કોટિનું એક મહાન શાસ્ત્ર છે. પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલ આ પવિત્ર શાસ્ત્રમાં, વૈરાગ્યજનની અધુવાદિ બાર ભાવનાના અતિ ભાવવાહી તેમજ રહસ્યગંભીર વર્ણનની સાથે સાથે, પ્રકરણના પ્રસંગ અનુસાર, વીતરાગ જૈનદર્શનનું પ્રયોજનભૂત તત્ત્વજ્ઞાન પણ અતિ સુંદર રીતે નિરૂપવામાં આવ્યું છે. ‘અનુપ્રેક્ષા’ના આ ભાવવાહી મહાન ગ્રંથ ઉપર, અધ્યાત્મરસાનુભવી બાળબ્રહ્મચારી સન્માર્ગપ્રકાશક પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ અધ્યાત્મરસભરપૂર સુંદર પ્રવચનો આપ્યાં છે. પૂજ્ય ગુરુદેવે ‘સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા’નાં પ્રવચનોમાં જે અર્થગંભીર તેમ જ જ્ઞાન-વૈરાગ્યપ્રેરક અદ્ભુત રહસ્યો ખોલ્યાં છે તેમનાથી અનેક મુમુક્ષુહૃદયો પ્રભાવિત થયાં છે; અને તેથી કેટલાક મુમુક્ષુ મહાનુભાવોની, ઘણા વખતથી અપ્રાપ્ય એવા આ મહાન ગ્રંથનું નવું સંસ્કરણ છપાવવાની માગણી હતી.

અધ્યાત્મયુગપ્રવર્તક પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની પવિત્ર સાધનાભૂમિ અધ્યાત્મનીર્થધામ સુવર્ણપુરી (સોનગઢ) માં સ્વાનુભવવિભૂષિત પ્રશમમૂર્તિ પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનની, અધ્યાત્મ સાધના તેમ જ દેવ-ગુરુ-ભક્તિભીની મંગળ છાયાતળે પૂર્વવત્ જે અનેકવિધ ધાર્મિક ગતિવિધિ ચાલે છે તેના એક અંગરૂપ સત્સાહિત્ય પ્રકાશનવિભાગ દ્વારા જે આર્ષપ્રણીત મૂળ

શાસ્ત્રો તથા પ્રવચન ગ્રંથો વગેરે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે તે પૈકીનું આ એક નૂતન પ્રકાશન છે.

આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપવા બદલ 'કહાન મુદ્રણાલય'ના માલિક શ્રી જ્ઞાનચંદ્રજી જૈનનો આભાર માનીએ છીએ.

તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ વૈરાગ્યરસથી ભરપૂર આ પવિત્ર ગ્રંથનું આત્માર્થના લક્ષે ઊંડું અવગાહન કરીને મુમુક્ષુ જીવો જ્ઞાનવૈરાગ્યરસભીની ભગવતી સાધના પ્રાપ્ત કરો!—એ જ, પ્રકાશનના શુભાવસરે મંગળ ભાવના.

દીપાવલી-પર્વ, વિ. સં. ૨૦૪૩
(મહાવીર-નિર્વાણ દિન)

સાહિત્ય પ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦



તૃતીયાવૃત્તિનું પ્રકાશકીય નિવેદન

પ્રથમાવૃત્તિ અને દ્વિતીયાવૃત્તિ અતિ અલ્પ સમયમાં વેચાણ થઈ જતાં, આપણા પરમ તારણહાર પૂ. સદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીના અતિશય પ્રભાવના ઉદયે અને પૂ. ભગવતીમાતા ચંપાબેનની પવિત્ર છત્રછાયાના પ્રભાવે આત્માર્થી જીવોમાં જાગૃત થયેલ આત્માર્થતાને લીધે આ વૈરાગ્યવર્ધક અને આત્માર્થપોષક શાસ્ત્રની વધુ માંગ થતાં આ શાસ્ત્ર ફરીથી પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે જ છાપવામાં આવે છે.

શ્રુતપંચમી પર્વ
વીર. નિ.સં. ૨૫૩૩

સાહિત્ય પ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦



ઉપોદ્ઘાત

‘દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા’ અર્થાત્ ‘બાર ભાવના’ વીતરાગ જૈનધર્મમાં આધ્યાત્મિક સાધનાનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઉત્તમ અંગ છે. જિનાગમમાં તેનો, ‘સ ગુપ્તિસમિતિધર્માનુપ્રેક્ષાપરીષહજયચારિત્રૈઃ ।’—એ રીતે, સંવરના ઉપાયમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે. તેની એક મહત્ત્વપૂર્ણ વિશેષતા એ છે કે—અઢી દ્વીપની,— પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને પાંચ વિદેહ—એ પંદરેય કર્મભૂમિમાં થનારા ત્રણે કાળના સર્વ તીર્થંકરો, ગૃહસ્થદશામાં નિરપવાદ નિયમથી, આ ‘બાર ભાવના’ના ચિંતવનપૂર્વક જ વૈરાગ્યની સાતિશય વૃદ્ધિ પામીને, લૌકાંતિક દેવો દ્વારા નિયોગજનિત અનુમોદના થતાં, સ્વયં દીક્ષિત થાય છે.

અનુપ્રેક્ષા એટલે ભાવના, ચિંતવન, મનોગત અભ્યાસ, પરિશીલન, વૈરાગ્યભાવના, સંસાર, શરીર તેમ જ ભોગ વગેરેના અનિત્ય, અશરણ, અશુચિ આદિ સ્વભાવનું—અંતરમાં નિત્ય, શરણ અને પરમ શુચિસ્વરૂપ નિજ ત્રિકાળશુદ્ધ જ્ઞાયક આત્માના લક્ષ તેમ જ સાધના સહિત—સંવેગ તેમ જ વૈરાગ્ય અર્થે ફરી ફરી ચિંતવન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા છે. (૧) અનિત્ય-અનુપ્રેક્ષા, (૨) અશરણ-અનુપ્રેક્ષા, (૩) સંસાર-અનુપ્રેક્ષા, (૪) એકત્વ-અનુપ્રેક્ષા, (૫) અન્યત્વ-અનુપ્રેક્ષા, (૬) અશુચિત્વ-અનુપ્રેક્ષા, (૭) આસ્રવ-અનુપ્રેક્ષા, (૮) સંવર-અનુપ્રેક્ષા, (૯) નિર્જરા-અનુપ્રેક્ષા, (૧૦) લોક-અનુપ્રેક્ષા, (૧૧) બોધિદુર્લભ-અનુપ્રેક્ષા, અને ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા—એ પ્રમાણે અનુપ્રેક્ષાના બાર ભેદ છે. આ બારેયના સ્વરૂપનું, ભવદુઃખશામક જ્ઞાનવૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અર્થે, વારંવાર અનુચિંતન અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

‘અનુપ્રેક્ષા’ વિષે પ્રાચીન આચાર્યોએ તેમ જ મધ્યકાલીન વિદ્વાનોએ પણ ઘણું લખ્યું છે. વીતરાગ દિગંબર સંતો, ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે તેમ જ મુનિવર શ્રી કાર્તિકેયસ્વામીએ (અપરનામ ‘સ્વામી કુમારે’) તો આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખ્યા છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવની કૃતિ ‘બારસ-અણુવેક્ષા’ અને શ્રી કાર્તિકેય મુનિવરની કૃતિ ‘સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે બંને અનુપ્રેક્ષા-ગ્રંથોની અનેક આવૃત્તિઓ મુદ્રિત થઈને પ્રકાશિત થઈ ગઈ છે.

બાર અનુપ્રેક્ષાઓમાં પ્રત્યેક અનુપ્રેક્ષા દ્રવ્ય-અનુપ્રેક્ષા અને ભાવ-અનુપ્રેક્ષાના ભેદથી બે પ્રકારે છે. સાધકભાવરૂપ શુદ્ધપરિણતિમય અંતરંગ વિરક્તિની પુષ્ટિ અર્થે ભવ-તન-ભોગનાં અધુવ, અશરણ અને અશુશિપણાનું તેમ જ સંસાર વગેરેનું વિકલ્પયુક્ત ચિંતન તે દ્રવ્ય-અનુપ્રેક્ષા છે અને વિકલ્પયુક્ત ચિંતન સાથે જ્ઞાનીને અંતરમાં જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્માના અવલંબને વર્તતી જે વિકલ્પાતીત વીતરાગ શુદ્ધ પરિણતિ તે ભાવ-અનુપ્રેક્ષા છે. આ શુદ્ધ પરિણતિમય ભાવ-અનુપ્રેક્ષા જ સાધક જીવને સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે; વિકલ્પયુક્ત ચિંતનમય દ્રવ્ય-અનુપ્રેક્ષા તો શુભ રાગ છે; તે તો આસ્રવ-બંધનું કારણ છે, સંવર-નિર્જરાનું નહિ. સાધક જીવને જેટલે અંશે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટ થઈ છે તેટલે અંશે તેને આસ્રવ-બંધ થતો નથી, પરંતુ જેટલે અંશે શુભાશુભ રાગ છે તેટલે અંશે તેને નિયમથી આસ્રવ-બંધ થાય છે. જ્ઞાનીને અંતરંગ શુદ્ધ પરિણતિ સાથે વર્તતા ‘અનિત્ય’ આદિ ચિંતનના શુભ રાગને વ્યવહારે ‘અનુપ્રેક્ષા’ કહેવાય છે, પરંતુ ‘અનુપ્રેક્ષા’ તો સંવરનું કારણ હોવાથી, તે શુભરાગયુક્ત ચિંતન પરમાર્થે ‘અનુપ્રેક્ષા’ નથી, ‘અનિત્ય’ આદિના ચિંતનકાળે વર્તતી અંતરંગ શુદ્ધ પરિણતિ જ નિશ્ચય-અનુપ્રેક્ષા છે.

બાર અનુપ્રેક્ષાનું માહાત્મ્ય તેમ જ ફળ અચિંત્ય છે. અનાદિ કાળથી આજ સુધી જે કોઈ ભવ્ય જીવો પૂર્ણાનંદમય મુક્તદશાને પામ્યા છે તે બધા આ અનિત્ય આદિ બાર ભાવનાઓનું—એક, અનેક અથવા બધીયનું—તત્ત્વતઃ અંતરંગ શુદ્ધિયુક્ત ચિંતન કે ધ્યાન કરીને જ પામ્યા છે. વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી, એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત છે કે જે ભૂતકાલમાં તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, ગણધરો વગેરે શ્રેષ્ઠ પુરુષો સિદ્ધિને વર્યા અને જેઓ ભવિષ્યમાં વરશે તે બધું આ ભાવનાઓના તાત્ત્વિક શુદ્ધિયુક્ત ચિંતવનનું જ અચિંત્ય ફળ છે. ખરેખર, એ બધું જ્ઞાનવૈરાગ્યવર્ધક ભાવનાઓનું જ માહાત્મ્ય છે. આ બાર ભાવનાઓના ચિંતનનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી આત્માર્થી જીવોનાં હૃદયમાં રહેલો કષાયરૂપ અગ્નિ બુઝાઈ જાય છે, પરદ્રવ્યો પ્રત્યેનો રાગભાવ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો વિલય થઈને જ્ઞાનરૂપ દીપકનો પ્રકાશ થાય છે. માટે મોક્ષેચ્છુ આત્માએ બાર ભાવનાઓનું તાત્ત્વિક ચિંતવન નિરંતર કરવું જોઈએ, કેમકે અંતરંગ શુદ્ધિયુક્ત આ બાર ભાવના સમસ્ત વિભાવો તેમ જ કર્મોના ક્ષયનું કારણ થાય છે.

અનિત્યાદિ બાર ભાવનાના તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક ચિંતવનનું સામાન્યપણે પ્રયોજન એ છે કે-ધર્મધ્યાનમાં જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને આ દ્વાદશાનુપ્રેક્ષા આધારરૂપ છે, અનુપ્રેક્ષાના બળે ધ્યાતાપુરુષ ધર્મધ્યાનમાં સ્થિર રહે છે; વસ્તુસ્વરૂપમાં જે એકાગ્રચિત્ત થાય છે તે, તેનું વિસ્મરણ થતાં તેનાથી ચલિત થઈ જાય છે, પરંતુ વારંવાર તેને એકાગ્રતા માટે જો ભાવનાનું આલંબન મળી જાય તો તે ચલિત નહિ થાય. માટે આત્મહિતના ઈચ્છુક જીવોએ આ બાર ભાવના ભાવવી જોઈએ.

પ્રત્યેક ભાવનાનું વ્યવહાર-નિશ્ચય ચિંતવન નિમ્ન પ્રકારે મોક્ષેચ્છુ ભવ્ય જીવોએ કરવું જોઈએ.

અધ્રુવ-અનુપ્રેક્ષા : ઉત્તમ ભવન, સવારી, વાહન, શયન, આસન, દેવ, મનુષ્ય, રાજા, માતા, પિતા, કુટુંબી અને સેવક આદિ બધાય સંયોગો અનિત્ય અર્થાત્ છૂટા પડી જનાર છે. બધા પ્રકારની સામગ્રી—પરિગ્રહ, ઈન્દ્રિયો, રૂપ, નીરોગતા, યૌવન, બળ, તેજ, સૌભાગ્ય અને સૌંદર્ય વગેરે બધુંય મેઘધનુષની જેમ નશ્વર છે. અહમિંદ્રનાં પદ, ચક્રવર્તી અને બળદેવ આદિની પર્યાયો—પાણીના પરપોટા, ઈન્દ્રધનુષ, વિજળી અને વાદળાંની શોભા સમાન-ક્ષણભંગુર છે. જ્યાં, દૂધ અને પાણીની જેમ જીવો સાથે નિબદ્ધ, દેહ પણ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યાં ભોગોપભોગનાં સાધનભૂત પૃથકવર્તી પદાર્થો—સ્ત્રી આદિ પરિકરનો સંયોગ શાશ્વત કેમ હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે. અધ્રુવભાવનાનું નિશ્ચયથી ચિંતન આ પ્રમાણે કરવું કે—પરમાર્થથી જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્મા દેવ, અસુર અને નરેન્દ્રના વૈભવોથી ને શરીરાદિ પરપદાર્થોથી તદન ભિન્ન ત્રિકાળશુદ્ધ તેમ જ શાશ્વત પરમ પદાર્થ છે. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક તેનું અનુપ્રેક્ષણ કરવાથી શાશ્વત સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અશરણ-અનુપ્રેક્ષા : મરણ સમયે ત્રણે લોકમાં જીવને મરણથી બચાવનાર કોઈ નથી. મણિ, મંત્ર, ઔષધ, રક્ષક સામગ્રી, હાથી, ઘોડા, રથ અને સમસ્ત વિદ્યાઓ વગેરે કોઈ શરણ આપનાર નથી. સ્વર્ગ જેનો કિલ્લો છે, દેવો સેવક છે, વજ્ર શસ્ત્ર છે અને ઐરાવત ગજરાજ છે એવા ઈન્દ્રને પણ કોઈ શરણ નથી—તેને પણ મૃત્યુથી બચાવનાર કોઈ નથી. નવ નિધિ, ચૌદ રત્ન, ઘોડા, મત્ત ગજેન્દ્રો અને ચતુરંગિણી સેના વગેરે કાંઈ પણ ચક્રવર્તીને શરણરૂપ નથી, જોતજોતામાં કાળ તેને કોળિયો કરી જાય છે. તો પછી જીવને

નિશ્ચયે શરણ કોણ છે? જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને ભય ઇત્યાદિથી આત્માનું રક્ષણ કરવાવાળો સર્વ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી ભિન્ન ત્રિકાળ શુદ્ધ નિજ જ્ઞાયક આત્મા જ શરણ છે. આત્મા સ્વયં પંચપરમેષ્ટીરૂપ પરિણમન કરે છે તેથી આત્મા જ આત્માનું શરણ છે.

સંસાર-અનુપ્રેક્ષા : જિનેન્દ્રદેવપ્રણીત અધ્યાત્મમાર્ગની અંતરમાં સમ્યક્ પ્રતીતિ તેમ જ પરિણતિ વિના જીવ અનાદિકાળથી જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને ભયથી પ્રચુર એવા પંચ પરવર્તનરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. કર્મોના નિમિત્તે આ જીવ સંસારરૂપી ભયાનક વનમાં ભ્રમણ કરે છે; પરંતુ નિશ્ચયનયે જીવ સદા કર્મોથી રહિત છે તેથી તેને સંસાર જ નથી. સંસારથી અતિકાન્ત નિજ નિત્ય શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે અને સંસારદુઃખોથી આકાંત ક્ષણિક દશા હેય છે—એવું ચિંતવન કરવું તે સંસાર-અનુપ્રેક્ષા છે.

એકત્વ-અનુપ્રેક્ષા : જીવ એકલો જ કર્મ કરે છે, એકલો જ દીર્ઘ સંસારમાં ભટકે છે, એકલો જ જન્મે-મરે છે અને એકલો જ ઉપાર્જિત કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે. જીવ એકલો જ પુણ્ય-પાપ કરે છે અને એકલો જ તેના ફળમાં ઊંચ-નીચ ગતિ ભોગવે છે. નિશ્ચયનયે એકત્વનું અનુપ્રેક્ષણ કરનાર એમ ભાવે છે કે—હું ત્રણે કાળે એકલો જ છું, મમત્વથી રહિત છું, શુદ્ધ છું તથા સહજ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છું. આ શુદ્ધ એકત્વભાવ જ સદા ઉપાદેય છે. આત્માથી જીવે સદા આ પ્રમાણે એકત્વની વિચારણા-ભાવના કર્તવ્ય છે.

અન્યત્વ-અનુપ્રેક્ષા : માતા-પિતા, ભાઈ, પુત્ર તથા સ્ત્રી વગેરે કુટુંબીઓનો આ જીવ સાથે પરમાર્થે કોઈ સંબંધ નથી, બધાં પોતાના સ્વાર્થ વશ સાથે રહે છે. ઈષ્ટ જનનો વિયોગ થતાં આ જીવ શોક કરે છે પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે પોતે સંસારરૂપી મહાસાગરમાં ગળકાં ખાઈ રહ્યો છે તેનો તો શોક કરતો નથી! નિશ્ચયનયે અન્યત્વભાવનાનો ચિંતક એમ ચિંતવે છે કે આ જે શરીરાદિ બાહ્ય દ્રવ્યો છે તે બધાં મારાથી અન્ય છે. મારો તો, મારી સાથે ત્રિકાળ-અન્યભૂત સહજશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનમય નિજ આત્મા જ છે.

અશુચિત્વ-અનુપ્રેક્ષા : અશુચિમય એવું આ શરીર હાડકાંઓનું બનેલું, માંસથી લપેટાયેલું, ચામડાથી આરંધાદિત કીટસમૂહથી ભરપૂર અને સદા

મલિન છે. વળી તે દુર્ગન્ધથી યુક્ત, ઘૃણિત, ગંદા મળથી ભરેલું, અચેતન, મૂર્તિક, સડણ-ગળણ સ્વભાવવાળું છે, નશ્વર છે. નિશ્ચયનયે આ આત્મા અશુચિમય શરીરથી ભિન્ન, કર્મનોકર્મથી રહિત, અનંત સુખનો ભંડાર પરમશુચિમય તથા શ્રેષ્ઠ છે. આ રીતે સાધક જીવે અશુચિત્વભાવના નિરંતર ભાવવી જોઈએ.

આસ્રવ-અનુપ્રેક્ષા : મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ—એ આસ્રવો છે ને કર્મબંધનું કારણ છે. પ્રત્યેક ભેદ-પ્રભેદ તથા સ્વરૂપ જિનાગમમાં કહેલ છે. ભાવ તેમ જ દ્રવ્ય કર્માસ્રવને કારણે જ જીવ સંસાર-અટવીમાં પરિભ્રમણ કરે છે. શુભાશુભ આસ્રવને લીધે જીવ સંસારસાગરમાં ડૂબી જાય છે, માટે આસ્રવરૂપ ક્રિયા મોક્ષનું કારણ નથી; જે શુભાસ્રવરૂપ ક્રિયા જ્ઞાનીને હેયબુદ્ધિએ હોય છે તે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ વ્યવહારે કહેવાય છે. અશુભાસ્રવરૂપ ક્રિયા તો મોક્ષનું કારણ છે જ નહિ, પરંતુ શુભાસ્રવરૂપ ક્રિયા પણ મોક્ષનું કારણ નથી. આસ્રવરૂપ ક્રિયા દ્વારા નિર્વાણ થતું નથી. આસ્રવ સંસારગમનનું જ કારણ છે, માટે નિંદનીય છે. નિશ્ચયનયે જીવને કોઈ પણ આસ્રવ નથી. તેથી આત્માને સદૈવ શુભાશુભ બંને પ્રકારના આસ્રવોથી રહિત ભાવવો જોઈએ.

સંવર-અનુપ્રેક્ષા : ચલ, મલિન અને અગાઢ દોષ ટળતાં નિર્મળ સમ્યક્ત્વરૂપી દેહ કમાડ દ્વારા મિથ્યાત્વરૂપી આસ્રવ બંધ થઈ જાય છે; પંચમહાવ્રતયુક્ત શુદ્ધ પરિણતિથી અવિરતિરૂપ આસ્રવનો નિયમથી નિરોધ થાય છે; અકષાયરૂપ શુદ્ધ પરિણતિથી કષાયરૂપ આસ્રવોનો અભાવ થાય છે અને અંતરંગ શુદ્ધિ સહિત શુભયોગની પ્રવૃત્તિ અશુભયોગનો સંવર કરે છે તથા શુદ્ધોપયોગ દ્વારા શુભયોગનો નિરોધ થઈ જાય છે; શુદ્ધોપયોગથી જીવને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન થાય છે, તેથી ધ્યાન સંવરનું કારણ છે. —એમ નિરંતર સંવરના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ. પરમ નિશ્ચયનયે જીવને સંવર નથી, કેમ કે તે તો દ્રવ્યસ્વભાવે સદા શુદ્ધ છે. તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્માને સદા સંવરભાવથી રહિત સદા પરિપૂર્ણ શુદ્ધ વિચારવો જોઈએ.

નિર્જરા-અનુપ્રેક્ષા : પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોનું એકદેશ ખરી જવું તે નિર્જરા છે. જે કારણો સંવરનાં છે તે જ નિર્જરાનાં છે. નિર્જરાના બે ભેદ છે : (૧) સવિપાક અને (૨) અવિપાક. સવિપાક નિર્જરા, અર્થાત્ ઉદયકાળ આવતાં

સ્વયં પાકીને કર્મો ખરી જાય તે, ચારેય ગતિઓના જીવોને હોય છે; અને અવિપાક નિર્જરા અંદર શુદ્ધ પરિણતિયુક્ત જ્ઞાનીને વિશેષતઃ વ્રતી જીવોને તપ દ્વારા, થાય છે. પરમાર્થનયે ત્રિકાળશુદ્ધ જીવને નિર્જરા પણ નથી, તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્માને સદા નિર્જરાભાવથી રહિત એકરૂપ પૂર્ણ શુદ્ધ ચિંતવવો જોઈએ.

લોક-અનુપ્રેક્ષા : જીવાદિ પદાર્થોનો સમૂહ તે લોક છે. લોકના ત્રણ વિભાગ છે. અધોલોક, મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોક. નીચે સાત નરક, મધ્યમાં અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર અને ઉપર ત્રેસઠ ભેદ સહિત સ્વર્ગ છે. અને સૌથી ઉપર મોક્ષ છે. અશુભોપયોગથી નરક અને તિર્યંચ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, શુભોપયોગથી દેવ અને મનુષ્ય ગતિનાં સુખ મળે છે અને શુદ્ધોપયોગથી જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘તે તે ભોગ્ય વિશેષનાં, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ;
ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહી સંક્ષેપે સાવ.’

—આ રીતે લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ.

બોધિદુર્લભ-અનુપ્રેક્ષા : સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યક્ચારિત્રની એકતારૂપ શુદ્ધ પરિણતિ ‘બોધિ’ છે; તેની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે. તેની દુર્લભતાનો વારંવાર વિચાર કરવો તે બોધિદુર્લભ-અનુપ્રેક્ષા છે. કર્મોદયજન્ય પર્યાયો તેમ જ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હેય છે અને કર્મનિરપેક્ષ ત્રિકાળશુદ્ધ નિજ આત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે—એવો અંતરમાં દૃઢ નિર્ણય તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જ્ઞાયકસ્વભાવી નિજ આત્મદ્રવ્ય ‘સ્વ’ છે અને બાકી બધું—દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ ને નોકર્મ—‘પર’ છે. આ રીતે સ્વ-પરના ને સ્વભાવ-વિભાવના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવાથી હેય-ઉપાદેયનું જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ સમસ્ત પરદ્રવ્ય ને પરભાવ હેય છે અને સ્વદ્રવ્ય ઉપાદેય છે. નિશ્ચયનયે હેય-ઉપાદેયના વિકલ્પ પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. મુનિરાજ ભવનો અંત લાવવા માટે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક ‘બોધિ’નું વારંવાર અનુપ્રેક્ષણ કરે છે.

ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા : મોહ અને ક્ષોભ રહિત આત્માની નિર્મળ પરિણતિ ‘ધર્મ’ છે. ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સ્વાનુભૂતિયુક્ત નિજ શુદ્ધાત્મદર્શન વિના શ્રાવકધર્મ કે મુનિધર્મ—કોઈ ધર્મ સંભવી શકતો નથી. શ્રાવકધર્મના દર્શનપ્રતિમા

આદિ અગિયાર ભેદ છે અને મુનિધર્મના ઉત્તમ ક્ષમા આદિ દસ ભેદ છે. શ્રાવકધર્મ મોક્ષનું પરંપરાએ કારણ છે અને મુનિધર્મ સાક્ષાત્ કારણ છે. માટે શુદ્ધપરિણતિમાં શ્રાવકધર્મથી આગળ વધી જે મુનિધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તે અત્યાસન્નભવ્યજીવ શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક કે મુનિનો જે વ્રતાદિ શુભપ્રવૃત્તિરૂપ આચારધર્મ છે તે પરમાર્થે ‘ધર્મ’ નથી. પરંતુ નીચલી દશામાં નિર્મળ પરિણતિ સાથે તે હઠ વિના સહજ વર્તતો હોવાથી તેને ઉપચારથી ‘ધર્મ’ કહેવામાં આવે છે. માટે શુભાસવરૂપ વ્રતાદિમય શ્રાવકધર્મ કે મુનિધર્મ-બંને ધર્મોમાં મધ્યસ્થ ભાવના પારખીને નિરંતર શુદ્ધ આત્માનું ચિંતન કરવું.

અહો! પરમ વૈરાગ્યની જનની એવી આ બાર અનુપ્રેક્ષાઓનો મહિમા શું કથી શકાય! આ બાર અનુપ્રેક્ષાઓ જ ખરેખર પ્રત્યાખ્યાન, પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને સમાધિ વગેરે છે. માટે આ અનુપ્રેક્ષાઓનું નિરંતર ચિંતન કરવું જોઈએ. ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે નિશ્ચય અને વ્યવહારથી કથવામાં આવેલી આ અનુપ્રેક્ષાઓનું જે શુદ્ધ મનથી ચિંતવન કરે છે તે પરમ નિર્વાણને પામે છે.

પ્રાકૃતભાષામાં નિબદ્ધ ૪૯૧ ગાથા દ્વારા ‘સ્વામી કુમાર’ મુનિરાજે આ કાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષામાં અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓની સાથે સાથે, તેમની સાથે બંધબેસતા અનેક વિષયોનું ઘણી જ સુંદર અને સુગમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. તે તે વિષયનું નિરૂપણ કરનારી ગાથાઓની ભાષા એટલી સરળ, સ્પષ્ટ, મધુર અને તલસ્પર્શી છે કે એકાગ્રચિત્તે અધ્યયન કરનારને તેમાં ભરેલા, જ્ઞાન-વૈરાગ્યને સીંચનારા, ભાવોથી હૃદય આહ્લાદિત થઈ જાય છે. અધ્રુવ આદિ પ્રત્યેક અનુપ્રેક્ષાનું તે તે પ્રકારની શુદ્ધિએ પરિણત આત્મદ્રવ્યનું વૈરાગ્યપ્રેરક તેમ જ ઉપશાન્તરસયુક્ત હૃદયગ્રાહી ચિત્રણ આપીને તે તે અનુપ્રેક્ષાની પ્રાયઃ અંતિમ એક-બે ગાથામાં તે તે પ્રકારની શુદ્ધિએ પરિણત આત્મદ્રવ્યનું આલંબન દેતાં એવું મીઠું અને કરુણારસભીનું સંબોધન કર્યું છે કે જેનાથી ભવ્ય જીવોને રોમાંચ ખડા થઈ જાય. હે ભવ્યજીવ! તું સમસ્ત વિષયોને ક્ષણભંગુર સાંભળી તેમ જ મહામોહ છોડી, તારા અંતઃકરણને નિર્વિષય-વિષય રહિત-કર, જેથી તું ઉત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થઈશ....હે ભવ્ય! તું પરમશ્રદ્ધાપૂર્વક દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ આત્માના શરણનું સેવન કર! આ સંસારમાં પરિભ્રમણ

કરતા જીવોને નિજ આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ શરણ નથી.....હે ભવ્યાત્મા! સર્વપ્રકારે ઉદમ કરી મોહ છોડી તું એ આત્મસ્વભાવનું ચિંતવન કર કે જેથી સંસારપરિભ્રમણનો સર્વથા નાશ થાય.....હે ભવ્યાત્મા! તું ઉદમ કરીને જીવને શરીરથી સર્વ પ્રકારે ભિન્ન જાણ! તેને જાણતાં બાકીનાં સર્વ પરદ્રવ્યો તત્ક્ષણ છોડવા યોગ્ય ભાસશે...ઈત્યાદિ.

કાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા 'દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા' વિષયનો સંભવતઃ સૌથી મોટો ગ્રંથ છે તેમાં ગ્રંથકારે 'લોક-અનુપ્રેક્ષા' (ગાથા ૧૧૫ થી ૨૮૩) અને ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા' (ગાથા ૩૦૨ થી ૪૩૫) નો ઘણી ગાથાઓમાં વિસ્તાર કરીને દ્રવ્યાનુયોગના તેમ જ ધર્મ-આરાધનાના અનેક વિષયો આવરી લીધા છે. ધર્માનુપ્રેક્ષાના વર્ણન પછી તેની ચૂલિકારૂપે અનશન આદિ બાર તપોનું પણ એકાવન ગાથાઓમાં (ગાથા ૪૩૮ થી ૪૮૮) ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

'લોકભાવના'માં આવેલી, દ્રવ્યાનુયોગના સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરનારી (ગાથા ૧૭૬ થી ૨૮૦) ગાથાઓમાંથી નિમ્ન ગાથાઓ વિશેષ અનુપ્રેક્ષણીય છે : ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૯૧, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૦૫; વસ્તુમાં કારણકાર્યની વ્યવસ્થાનું નિરૂપણ કરનારી ગાથાઓ : ૨૨૨ થી ૨૨૩; ગાથા ૨૩૭ થી ૨૪૬માં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના સ્વરૂપવર્ણન વિષે ગાથા ૨૪૩માં કહ્યું છે કે-જો 'દ્રવ્યમાં પર્યાયો છે તે પણ વિદ્યમાન છે અને તિરોહિત એટલે ઢંકાયેલા છે' એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ કહેવી જ વિફલ (વ્યર્થ) છે. ગાથા ૨૪૬માં કહ્યું છે : દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં (સર્વથા) ભેદ માને છે તેને કહે છે કે હે-મૂઢ! જો તું દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં વસ્તુતઃ ભેદ માને છે તો દ્રવ્ય અને પર્યાય બંનેની નિરપેક્ષ સિદ્ધિ નિયમથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમ માનતાં દ્રવ્ય અને પર્યાય જુદી વસ્તુ ઠરે છે, પણ તેમાં ધર્મધર્મીપણું ઠરતું નથી.

આગળ 'ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા'ના અધિકારમાં શ્રાવકધર્મ અને મુનિધર્મના વર્ણન પહેલાં સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય બતાવતાં ગાથા ૩૨૫માં કહ્યું છે કે-સર્વ રત્નોમાં પણ મહારત્ન સમ્યક્ત્વ છે. વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાના ઉપાયરૂપ સર્વ યોગ, મંત્ર, ધ્યાન આદિમાં સમ્યક્ત્વ ઉત્તમ યોગ છે, કારણ કે—સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ સધાય છે. અણિમાદિ ઋદ્ધિઓમાં પણ સમ્યક્ત્વ મહાન ઋદ્ધિ છે. ઘણું શું કહીએ! સર્વ સિદ્ધિ કરવાવાળું આ સમ્યક્ત્વ જ છે. ગાથા ૩૨૬માં કહ્યું છે કે-સમ્યક્ત્વગુણ સહિત જે પુરુષ પ્રધાન (શ્રેષ્ઠ) છે તે દેવોના ઈન્દ્રોથી તેમ જ

મનુષ્યોના ઈન્દ્રો ચક્રવર્તી આદિથી વંદનીય થાય છે; અને વ્રત રહિત હોય તોપણ નાના પ્રકારનાં સ્વર્ગાદિકનાં ઉત્તમ સુખ પામે છે. ગાથા ૩૨૭માં કહ્યું છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ દુર્ગતિના કારણરૂપ અશુભ કર્મોને બાંધતો નથી, પરંતુ આગળના ઘણા ભવોમાં બાંધેલાં પાપકર્મોનો પણ નાશ કરે છે. અહો! સમ્યક્ત્વનો એ અનુપમ મહિમા! માટે શ્રીગુરુનો ઉપદેશ છે કે—સર્વ પ્રથમ પોતાના સર્વસ્વ ઉપાય-ઉદ્દમ-યત્નથી પણ એક મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યક્ત્વ અવશ્ય અંગીકાર કરવું.

ભાષાનુવાદના કર્તા પં. જયચંદ્રજી છાબડા, આ ગ્રંથની પીઠિકા લખતાં, લખે છે કે—‘ત્યાં પ્રથમ એક ગાથામાં મંગલાચરણ કરી બે ગાથામાં બાર અનુપ્રેક્ષાનાં નામ કહ્યાં છે. ઓગણીસ ગાથાઓમાં અધુવાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, નવ ગાથાઓમાં અશરણાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, બેતાળીશ ગાથાઓમાં સંસારાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે,—તેમાં ચાર ગતિઓનાં દુઃખોનું, સંસારની વિચિત્રતાનું અને પંચપરાવર્તનરૂપ પરિભ્રમણનું વર્ણન છે, છ ગાથાઓમાં એકવાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, ત્રણ ગાથાઓમાં અન્યવાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, પાંચ ગાથાઓમાં અશુચિવાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, સાત ગાથાઓમાં આસવાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, સાત ગાથાઓમાં સંવરાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, તેર ગાથાઓમાં નિર્જરાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, એકસો ઓગણસીતેર ગાથાઓમાં લોકાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે.

—તેમાં, આ લોક છ દ્રવ્યોનો સમૂહ છે; અનંત આકાશદ્રવ્યના મધ્યમાં જે જીવ-અજીવ દ્રવ્ય છે તેને ‘લોક’ કહે છે, તે ‘લોક’ પુરુષાકારરૂપ ચૌદ રાજુ ઊંચો છે અને તેનું ઘનરૂપ ક્ષેત્રફળ કરતાં ત્રણસો તેતાળીશ રાજુ થાય છે; અને તે જીવ-અજીવ દ્રવ્યોથી ભરેલો છે. ત્યાં પ્રથમ જીવદ્રવ્યનું વર્ણન કર્યું છે અને તેના અઠાણું જીવસમાસ કહ્યા છે, તે પછી પર્યાપ્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે, લોકમાં જે જીવ જ્યાં જ્યાં રહે છે તેનું વર્ણન કરી તેની સંખ્યા તેનું અલ્પ-બહુત્વ તથા તેનાં આયુ-કાયનું પ્રમાણ કહ્યું છે. વળી કોઈ અન્યવાદી જીવનું સ્વરૂપ અન્યપ્રકારરૂપ માને છે તેનું યુક્તિપૂર્વક નિરાકરણ કર્યું છે. બહિરાત્મા-અંતરાત્મા-પરમાત્માનું વર્ણન કરી કહ્યું છે કે અંતઃતત્ત્વ તો જીવ છે અને અન્ય બધાં બાહ્યતત્ત્વ છે;—એમ કહી જીવોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાર બાદ અજીવનું નિરૂપણ છે—ત્યાં પુદ્ગલદ્રવ્ય, ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય તથા કાળદ્રવ્યનું

વર્ણન કર્યું છે. વળી દ્રવ્યોના પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવનું નિરૂપણ કરી કહ્યું છે કે—બધાં દ્રવ્યો પરિણામી, દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ, અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે, કારણ કે અનેકાન્ત વિના કાર્ય-કારણભાવ બનતો નથી અને કાર્ય-કારણભાવ વિના દ્રવ્ય શાનું? એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-પર્યાયનું સ્વરૂપ કહી પછી સર્વ પદાર્થોને જાણવાવાળા પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષસ્વરૂપ જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે. અનેકાન્તસ્વરૂપ વસ્તુને સાધવાવાળું શ્રુતજ્ઞાન છે, અને તેના ભેદ નય છે. તે વસ્તુને અનેક ધર્મસ્વરૂપ સાધે છે, તેનું વર્ણન છે. વળી કહ્યું છે કે—પ્રમાણ-નયોથી વસ્તુને સાધી જે મોક્ષમાર્ગને સાધે છે એવા, તત્ત્વને સાંભળવાવાળા, જાણવાવાળા, ભાવવાવાળા તથા ધારણ કરવાવાળા વિરલા છે, પણ વિષયોને વશ થવાવાળા ઘણા છે.—એમ કહી લોકભાવનાનું કથન કર્યું છે.

ત્યાર પછી અઢાર ગાથાઓમાં ‘બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા’નું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં સંસારી જીવ નિગોદથી માંડીને અનેક પર્યાય સદા પામ્યા કરે છે, જે સર્વ સુલભ છે; પરંતુ માત્ર એક સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ પામવો મહા દુર્લભ છે—એમ કહ્યું છે.

ત્યાર પછી એકસો છત્રીસ ગાથાઓમાં ‘ધર્માનુપ્રેક્ષા’નું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં નેવું ગાથાઓમાં શ્રાવકધર્મનું વર્ણન છે. તેમાં છવીસ ગાથાઓમાં અવિરત-સમ્યગ્દષ્ટિનું વર્ણન છે, બે ગાથાઓમાં દર્શનપ્રતિમાનુ, એકતાલીસ ગાથાઓમાં વ્રતપ્રતિમાનું (શ્રાવકનાં બાર વ્રતોનું), બે ગાથાઓમાં સામાયિકપ્રતિમાનું, છ ગાથાઓમાં પ્રોષધપ્રતિમાનું, ત્રણ ગાથાઓમાં સચિત્તત્યાગપ્રતિમાનું, બે ગાથાઓમાં રાત્રિભોજનત્યાગપ્રતિમાનું, એક ગાથામાં બ્રહ્મચર્યપ્રતિમાનું, એક ગાથામાં આરંભવિરતિપ્રતિમાનું, બે ગાથાઓમાં પરિગ્રહત્યાગપ્રતિમાનું, બે ગાથાઓમાં અનુમતિત્યાગપ્રતિમાનું અને બે ગાથાઓમાં ઉદ્દિષ્ટઆહાર-ત્યાગપ્રતિમાનું વર્ણન છે—એ પ્રમાણે અગિયાર પ્રતિમાઓનું વર્ણન છે. વળી બેતાળીશ ગાથાઓમાં મુનિધર્મનું વર્ણન છે. ત્યાં રત્નત્રયયુક્ત થઈ મુનિ ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશલક્ષણધર્મનું પાલન કરે છે તે દશલક્ષણધર્મનું ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન કર્યું છે. અહિંસાદિ ધર્મની મહત્તાનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં કહ્યું છે કે—ધર્મ સેવવો, પણ તે પુણ્યફળના અર્થે ન સેવવો, પરંતુ માત્ર મોક્ષ-અર્થે સેવવો, ધર્મમાં શંકાદિ આઠ દૂષણ ન રાખવાં, પણ નિઃશંકિતાદિ આઠ અંગ સહિત ધર્મ સેવવો.—એ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન છે. અંતમાં ધર્મના ફળનું માહાત્મ્ય વર્ણવીને ધર્માનુપ્રેક્ષાનું કથન સમાપ્ત કર્યું છે.

ત્યાર પછી આ ધર્માનુપ્રેક્ષાની ચૂલિકારૂપે બાર પ્રકારનાં તપનું એકાવન ગાથામાં ભિન્નભિન્નવર્ણન કર્યું છે. અને છેલ્લે ત્રણ ગાથાઓમાં કર્તાએ પોતાનું કર્તવ્ય પ્રગટ કરી અંતમંગળ દ્વારા આ ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો છે. એ પ્રમાણે બધીય મળીને ચારસો એકાણું ગાથાપ્રમાણ આ ગ્રંથ છે.

આ પ્રસ્તુત અનુપ્રેક્ષાગ્રંથ ‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રણેતા વીતરાગ દિગંબર જૈન સંત બાળબ્રહ્મચારી શ્રી ‘સ્વામી કુમાર’ (ગાથા ૪૮૯) અપરનામ સ્વામી કાર્તિકેય છે. તેમના ગુરુનું નામ વિનયસેન હતું. ‘કુમાર’ નામના અનેક આચાર્ય તેમજ વિદ્વાન થઈ ગયા છે. તેમાં આ અનુપ્રેક્ષા-ગ્રંથના કર્તા ‘સ્વામી કુમાર’ લગભગ ઈસવી સન ૧૦૦૮માં દક્ષિણ ભારતને વિષે વિચરતા હતા-એવો વિદ્વાનોનો મત છે. શ્રી શુભચંદ્ર આચાર્ય દ્વારા વિ. સં. ૧૬૧૩માં રચિત ‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’ની (૩૯૪મી ગાથાની) સંસ્કૃત ટીકામાં ‘સ્વામી કાર્તિકેયમુનિ કોંચરાજાકૃત ઉપસર્ગને જીતી દેવલોક ગયા’-એમ જે ઉલ્લેખ આવે છે તે અનુમાનતઃ ઈસવી સનના પ્રારંભમાં થયેલ કોઈ બીજા કાર્તિકેયમુનિ હશે.—એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’ ઉપર રચાયેલી બે ટીકા ઉપલબ્ધ છે. એક શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત સંસ્કૃત-ટીકા અને બીજી જયપુરનિવાસી પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા (ઈસવી સન ૧૮૦૯) દ્વારા સંસ્કૃત ટીકાના આધારે રચિત ઢૂંઢારી ભાષા ટીકા. વીર સં. ૨૪૪૭, ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ‘ભારતીય જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રકાશિની સંસ્થા’ દ્વારા પ્રકાશિત આ અનુપ્રેક્ષા-ગ્રંથની દ્વિતીયાવૃત્તિના આધારે કલોલનિવાસી સ્વ. શ્રી સોમચંદભાઈ અમથાલાલ શાહ દ્વારા વિ. સં. ૨૦૦૭માં આ ગુજરાતી ભાષાનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગુજરાતી ભાષાનુવાદનું પ્રથમ સંસ્કરણ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનપ્રસારક ટ્રસ્ટ’, અમદાવાદ તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. તે ગુજરાતી સંસ્કરણના આધારે, અધ્યાત્મ જ્ઞાનવૈરાગ્યનો અનુપમ બોધ આપનાર સૌરાષ્ટ્રના આધ્યાત્મિક સંત પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ભક્તિરસથી તરબોળ પોતાનાં સ્વાનુભવસુધાસ્યંદી અદ્ભુત પ્રવચનોમાં ‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’નાં જે ગહન રહસ્યો ખોલ્યાં છે તે શ્રવણ કરીને મુમુક્ષુહૃદયોને અનુભવ થયો કે આ ગ્રંથમાં, દ્રવ્યસ્વભાવને યથાવત્ લક્ષમાં રાખીને, સ્વામી કુમાર (સ્વામી કાર્તિકેય) મુનિવરનો વિશુદ્ધ જ્ઞાન-વૈરાગ્યરસ,

અમૃતરસના અખંડ ઝરણાની જેમ નીતરી રહ્યો છે. ભવભીરુ મુમુક્ષુ આત્માઓને આત્યન્તિક ભવનિવૃત્તિનો સન્માર્ગ સરળ અને સુગમ ભાષામાં ચીંધતો હોવાથી, આ ગ્રંથ ખરેખર અતિ-ઉપયોગી છે. તેથી ઘણા સમયથી અપ્રાપ્ય એવા આ ગુજરાતી ભાષાનુવાદની ત્રીજી આવૃત્તિ શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ તરફથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

‘સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા’ના આ પાવન પ્રકાશન દ્વારા મુમુક્ષુજીવો તેમાં કહેલાં ઊંડા તાત્ત્વિક ભાવોને સમજી પોતાનો જ્ઞાનવૈરાગ્યમય સાધનાપથ ઉજ્જવળ કરે એ જ મંગળ ભાવના.

વિ. સં. ૨૦૬૩,

શ્રાવણ વદ ૨,

(બહેનશ્રી ચંપાબેનની ૯૪મી

જન્મજયન્તી)

સાહિત્ય પ્રકાશનસમિતિ

શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦



શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

❀ વિષયાનુક્રમણિકા ❀

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મંગલાચરણ.....	૧	૪૦-૪૪	તિર્યંચગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન	૨૩-૨૪
૧-૩	બાર અનુપ્રેક્ષાઓનાં નામ.....	૩-૪	૪૫-૫૭	મનુષ્યગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન	૨૪-૨૯
૪-૨૨	૧. અધુવાનુપ્રેક્ષા ૫-૧૪		૫૮-૬૧	દેવગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન	૨૯-૩૦
૪-૭	અધુવાનુપ્રેક્ષાનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૫-૬	૬૨	ચારેય ગતિમાં ક્યાંય સુખ નથી	૩૦
૮-૧૧	બંધુજન, દેહ, લક્ષ્મીનું અસ્થિરપણું	૭-૮	૬૩	પર્યાયબુદ્ધિ જીવ જ્યાં જન્મે ત્યાં સુખ માની લે છે.	૩૧
૧૨-૧૮	પ્રાપ્ત થયેલ લક્ષ્મીનું શું કરવું.....	૯-૧૨	૬૪-૬૫	એક જ ભવમાં અનેક સંબંધ (એક ભવમાં ૧૮ નાતાની કથા)	૩૨-૩૫
૧૯-૨૦	ધર્મકાર્યમાં ઉપયુક્ત લક્ષ્મી સાર્થક	૧૨-૧૩	૬૬-૭૨	પાંચ પરાવર્તનનું સ્વરૂપ	૩૬-૪૧
૨૧-૨૨	મોહનું માહાત્મ્ય... ૧૩-૧૪		૭૩	સંસારથી છૂટવાનો ઉપદેશ	૪૧
૨૩-૩૧	૨. અશરણાનુપ્રેક્ષા ૧૫-૧૮		૭૪-૭૯	૪. એકત્વાનુપ્રેક્ષા ૪૨-૪૪	
૨૩	સંસારમાં કોઈ શરણ નથી	૧૫	૮૦-૮૨	૫. અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા ૪૫	
૨૪-૨૬	‘અશરણ વિષેનાં દૈષ્ટાન્ત.....	૧૫-૧૬	૮૩-૮૭	૬. અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા ૪૬-૪૮	
૨૭	ભૂત-પ્રેતને શરણ માનનાર અજ્ઞાની છે.	૧૬	૮૩-૮૬	દેહનું સ્વરૂપ; તેમાં રાગ કરવો અજ્ઞાન છે ૪૬-૪૭	
૨૮-૨૯	મરણ આયુક્ષયથી થાય છે.....	૧૭	૮૭	દેહથી વિરક્તને જ અશુચિભાવના સફળ છે. ૪૮	
૩૦-૩૧	સમ્યગ્દર્શનાદિ જ શરણ છે	૧૮	૮૮-૯૪	૭. આત્મવાનુપ્રેક્ષા ૪૯-૫૨	
૩૨-૭૩	૩. સંસારાનુપ્રેક્ષા ૧૯-૪૧		૮૮-૯૯	મોહયુત અને મોહ-વિયુત યોગ જ આસવ છે ... ૪૯	
૩૨-૩૩	સંસારનું સ્વરૂપ	૧૯			
૩૪-૩૯	નરકગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન	૨૦-૨૨			

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૯૦	પુણ્ય-પાપના ભેદથી આસ્રવના બે પ્રકાર ... ૫૦		૧૪૨	વિકલત્રય જીવોનાં સ્થાન ૮૬	
૯૧-૯૧	મંદ તીવ્ર કષાયનાં દેષ્ટાંત ૫૧		૧૪૩	અઢી-ઢીપ બહારના તિર્યચોની સ્થિતિ ૮૭	
૯૩-૯૪	આસ્રવભાવના કોને નિષ્કળ સક્ળ ૫૨		૧૪૪	જલચર જીવોનાં સ્થાન ૮૭	
૯૫-૧૦૧	૮. સંવરાનુપ્રેક્ષા ૫૩-૫૫		૧૪૫-૧૪૬	ભવનત્રિક, કલ્પવાસી ને નારકીઓનાં સ્થાન ૮૭-૮૮	
૯૫-૯૬	સંવરના નામ અને હેતુ ૫૩		૧૪૭-૧૫૧	તેજ, વાત, પૃથ્વી આદિ જીવોની સંખ્યા ૮૮-૯૦	
૯૭-૯૮	ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, ચારિત્રનું સ્વરૂપ ૫૪		૧૫૨	સાન્તર-નિરન્તરનું કથન ૯૦	
૧૦૦-૧૦૧	સંવરશૂન્યને સંસારભ્રમણ અને આત્મનિષ્ઠને સંવરસ્ફુરણ ૫૫		૧૫૩-૧૬૦	સંખ્યા-અપેક્ષાએ જીવોનાં અલ્પબહુત્વનું કથન ૯૧-૯૩	
૧૦૨-૧૧૪	૯. નિર્જરાનુપ્રેક્ષા ૫૬-૬૨		૧૬૧-૧૬૫	સર્વજીવોનાં ઉત્કૃષ્ટ- જઘન્ય આયુષ્ય ૯૧-૯૫	
૧૦૨-૧૦૫	નિર્જરાનું કારણ, સ્વરૂપ, ભેદ અને વૃદ્ધિ ૫૬-૫૮		૧૬૬-૧૭૫	જીવોનાં શરીરોની ઉત્કૃષ્ટ જઘન્ય અવગાહના ૯૫-૯૯	
૧૦૬-૧૦૮	નિર્જરાની વૃદ્ધિનાં સ્થાન ૫૮		૧૭૬	જીવનું લોકપ્રમાણપણું અને દેહપ્રમાણપણું ૯૯	
૧૦૯-૧૧૪	અધિક નિર્જરા કોને થાય છે? ૫૯-૬૨		૧૭૭	જીવ સર્વથા સર્વગત નથી ૧૦૦	
૧૧૫-૨૮૩	૧૦. લોકાનુપ્રેક્ષા ૬૩-૧૫૨		૧૭૮-૧૮૦	ગુણ-ગુણી પ્રદેશથી અભિન્ન છે, ભિન્ન માનવામાં દોષ ૧૦૦-૧૦૧	
૧૧૫-૧૨૦	લોકાકાશનું સ્વરૂપ તથા વિસ્તાર ૭૦-૭૩		૧૮૧-૧૮૪	જીવ પંચભૂતોનો વિકાર હોવાનો નિષેધ તથા તેની યથાતથ સિદ્ધિ ૧૦૧-૧૦૩	
૧૨૧	'લોક' શબ્દની નિરુક્તિ ૭૩		૧૮૫-૧૮૭	દેહ અને જીવમાં એકત્વ ભાસવાનું કારણ ૧૦૩-૧૦૪	
૧૨૨-૧૩૩	જીવોના ભેદ ૭૩-૮૧				
૧૩૪-૧૩૮	પર્યાપ્તિનું વર્ણન. ૮૧-૮૪				
૧૩૯-૧૪૧	પ્રાણોનું સ્વરૂપ, સંખ્યા અને સ્વામી ૮૫-૮૬				

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૮૮-૧૯૧	જીવ સ્વયં કર્તા, ભોક્તા, પુણ્ય-પાપને તીર્થ છે. ૧૦૫-૧૦૬		૨૨૦-૨૨૧	વ્યવહારકાળ તથા તેની સંખ્યા ૧૧૯-૧૨૦	
૧૯૨-૧૯૯	જીવના-બહિરાત્મા, અંતરાત્મા ને પરમાત્મા- ત્રણ ભેદ તથા તેમનું સ્વરૂપ ૧૦૭-૧૧૦		૨૨૨-૨૨૩	કારણ-કાર્યનું નિરૂપણ ૧૨૧	
૨૦૦-૨૦૧	જીવને અનાદિથી સર્વથા શુદ્ધ માનવાનો નિષેધ ૧૧૧		૨૨૪-૨૨૫	અનેકાંતાત્મક વસ્તુને જ અર્થક્રિયાકારીપણું ૧૨૧-૧૨૨	
૨૦૨-૨૦૩	અશુદ્ધતા-શુદ્ધતાનું કારણ અને બંધનું સ્વરૂપ ૧૧૨		૨૨૬-૨૨૮	સર્વથા એકાન્તમાં અર્થક્રિયાકારિત્વનો અભાવ ૧૨૨-૧૨૩	
૨૦૪-૨૦૫	જીવ જ ઉત્તમ તત્ત્વ છે શાથી? ૧૧૨-૧૧૩		૨૨૯-૨૩૨	પૂર્વ-ઉત્તર ભાવમાં કારણકાર્યપણું ૧૨૩-૧૨૫	
૨૦૬-૨૦૭	પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ ૧૧૩-૧૧૪		૨૩૩-૨૩૫	સર્વથા અન્ય, એક, અણુમાત્ર માનવામાં દોષ ૧૨૫-૧૨૬	
૨૦૮-૨૧૦	પુદ્ગલને જીવનું ને જીવને અન્ય જીવનું ઉપકારીપણું. ૧૧૪-૧૧૫		૨૩૬	સર્વ દ્રવ્યોમાં ભિન્નાભિન્નપણું..... ૧૨૭	
૨૧૧	પુદ્ગલની કોઈ અપૂર્વ શક્તિ ૧૧૫		૨૩૭-૨૩૯	દ્રવ્યનું ગુણ-પર્યાય ને ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્યથી યુક્તપણું..... ૧૨૭-૧૨૮	
૨૧૨-૨૧૬	ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળનું સ્વરૂપ ૧૧૬-૧૧૮		૨૪૦-૨૪૨	દ્રવ્ય, પર્યાય ને ગુણનું સ્વરૂપ ૧૨૯-૧૩૦	
૨૧૭-૨૧૮	પરિણામનું કારણ દ્રવ્ય છે, અન્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે ૧૧૮-૧૧૯		૨૪૩-૨૪૪	દ્રવ્યમાં અવિદ્યમાન પર્યાયની જ ઉત્પત્તિ કાળાદિ લબ્ધિથી ૧૩૦-૧૩૧	
૨૧૯	બધાં દ્રવ્યો કાળાદિ લબ્ધિ સહિત છે.... ૧૧૯		૨૪૫	દ્રવ્ય અને પર્યાયને કથંચિત્ ભેદાભેદ..... ૧૩૧	
			૨૪૬	દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં સર્વથા ભેદ માનવામાં દોષ ૧૩૨	
			૨૪૭-૨૪૯	વિજ્ઞાન-અદ્વૈત મતમાં દોષનું નિરૂપણ ૧૩૨-૧૩૩	

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૫૦-૨૫૨	નાસ્તિક મહાઅસત્યવાદી છે	૧૩૩-૧૩૫	૨૮૫	ત્રસપણું ચિંતામણિ જેવું દુર્લભ	૧૫૩
૨૫૩-૨૬૦	સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ	૧૩૫-૧૩૮	૨૮૬-૨૮૭	ત્રસમાં પણ પંચેન્દ્રિયપણું દુર્લભ	૧૫૪
૨૬૧	અનેકાંતસ્વરૂપ વસ્તુને કથંચિત્ એકાન્તપણું	૧૩૮	૨૮૮-૨૮૯	કૂર પરિણામીને નરક ગતિ; ત્યાંથી નીકળી	૧૫૫
૨૬૨	શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષપણે સર્વ વસ્તુને પ્રકાશે છે. ..	૧૪૦	૨૯૦-૨૯૯	મનુષ્યત્વ, આર્યત્વ, ઉચ્ચ કુળ, નીરોગપણું, સત્સમાગમ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર વગેરે પામવું	૧૫૫
૨૬૩-૨૬૫	શ્રુતજ્ઞાનના ભેદરૂપ નયોનું સ્વરૂપ	૧૪૦-૧૪૧		અનુક્રમે દુર્લભ છે.	૧૫૫-૧૫૯
૨૬૬	સાપેક્ષ તે સુનય અએ નિરપેક્ષ તે દુર્નય	૧૪૨	૩૦૦	દુર્લભ મનુષ્યપણું પામી વિષયોમાં રમનાર રાખને માટે રત્નને બાળે છે	૧૫૯
૨૬૭	અનુમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ	૧૪૨	૩૦૧	સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ બોધીને દુર્લભમાં દુર્લભ જાણી તેનો મહાન આદર કરો	૧૫૯
૨૬૮-૨૭૮	નયોના ભેદ (નેગમ આદિ)	૧૪૩-૧૪૯			
૨૭૯-૨૮૦	તત્ત્વનું શ્રવણ, જ્ઞાન, ધારણ, ચિંતવન કરવાવાળા વિરલા છે; તત્ત્વનું ગ્રહણ કરનાર તત્ત્વને જાણે છે	૧૫૦			
૨૮૧-૨૮૨	અજ્ઞાની સ્ત્રી-આદિને વશ થાય છે. જ્ઞાની નહિ.	૧૫૧	૩૦૨-૪૩૦ ૧૨. ધર્માનુપ્રેક્ષા		૧૬૧-૨૫૦
૨૮૩	લોકાનુપ્રેક્ષાના ચિંતવનનું માહાત્મ્ય	૧૫૧	૩૦૨-૩૦૪	સર્વજ્ઞ અને તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ દ્વિવિધ ધર્મ	૧૬૧-૧૬૨
૨૮૪-૩૦૧ ૧૧. બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા		૧૫૩-૧૬૦	૩૦૫-૩૦૬	ગૃહસ્થધર્મના બાર ભેદ	૧૬૩
૨૮૪	નિગોદથી નીકળી સ્થાવરપણું દુર્લભ... ૧૫૩		૩૦૭	સમ્યક્ત્વ પામવાની યોગ્યતા	૧૬૩

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૦૮-૩૦૯	ત્રણે પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે થાય?..... ૧૬૪-૧૬૫		૩૨૫-૩૨૭	સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય ૧૭૮-૧૭૯	
૩૧૦	બે સમ્યક્ત્વ, અનંતાનુબંધી વિસંયોજન અને દેશવ્રત ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય વાર ગ્રહે છોડે..... ૧૬૬		૩૨૮-૩૨૯	અગિયાર પ્રતિમાનું સ્વરૂપ ૧૭૯-૨૧૪	
૩૧૧-૩૧૨	તત્વાર્થશ્રદ્ધાન નિરૂપણ ૧૬૬		૩૨૯	અંત સમયે આરાધના કરવાનું ફળ ૨૧૫	
૩૧૩-૩૧૭	સમ્યગ્દેશિના પરિણામ..... ૧૭૧-૧૭૩		૩૨૨-૪૦૮	ઉત્તમ ક્ષમાદિ મુનિધર્મનું વર્ણન ૨૧૮-૨૩૪	
૩૧૮	મિથ્યાદેશિનું સ્વરૂપ ૧૭૪		૪૦૯-૪૧૩	કેવળ પુણ્યને અર્થે ધર્મ અંગીકાર ન કરવો ૨૩૫-૩૨૭	
૩૧૯-૩૨૦	વ્યંતરાદિ કાંઈ આપતા નથી ૧૭૫-૧૭૬		૪૨૪	સમ્યક્ત્વના નિ:શંકિતાદિ આઠ ગુણ ૨૪૪	
૩૨૧-૩૨૨	જન્મ-મરણ, દુ:ખ-સુખ, રોગ, દારિદ્ર વગેરે સંબંધમાં સમ્યગ્દેશિનાં વિચાર ૧૭૬		૪૨૫-૪૨૬	નિ:શંકિતાદિ દેવ ગુરુમાં લાગુ પાડવા ૨૪૫	
૩૨૩	પૂર્વોક્ત ગાથા પ્રમાણે જે જાણે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દેશિ; શંકા કરે તે મિથ્યાદેશિ ૧૭૭		૪૨૭-૪૩૪	ધર્મનું માહાત્મ્ય ૨૪૬-૨૪૮	
૩૨૪	આજ્ઞા-સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ ૧૭૭		૪૩૫-૪૩૬	ધર્મ રહિતની નિંદા ૨૪૯	
			૪૩૭	ધર્મ આચરો ને પાપ છોડો ૨૫૦	
			૪૩૮-૪૮૮ બાર પ્રકારનાં તપનું વર્ણન ૨૫૧-૨૮૬		
			૪૮૯	ગ્રંથરચનાનું પ્રયોજન ૨૮૩	
			૪૯૦	અનુપ્રેક્ષાનું ફળ ૨૮૪	
			૪૯૧	અન્ય મંગલ ૨૮૪	



[१]

ॐ

श्रीपरमात्मने नमः ।

स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा

गुजराती भाषानुवाद

मंगलाचरण

(दोहा)

- प्रथम ऋषभ जिन धर्मकर, सन्मति चरम जिनेश;
विघनहरण मंगलकरण, भवतम-दुरित-दिनेश. १.
- वाणी जिनमुभथी भरी, पडी गणाधिप-कान;
अक्षर-पदमय विस्तरी, करछि सकल कल्याण. २.
- गुरु गणधर गुणधर सकल, प्रचुर परंपर और;
प्रतपधर तनुनगनधर, वंदो वृष शिरभौर. ३.
- स्वामी कार्तिकेय मुनि, भारछ भावना भाय;
कर्यु कथन विस्तारथी, प्राकृत-छंद बनाय. ४.
- संस्कृत टीका तेडनी, करी सुधर शुभचंद्र;
सुगम-देशभाषामयी, करुं नाम जयचंद्र. ५.
- भणो भणो भव्यजन, यथाज्ञान मनधार;
करो निर्जरा कर्मनी, वार वार सुविचार. ६.
- ऐ प्रमाणो देव-शास्त्र-गुरुने नमस्काररूप मंगलाचरणपूर्वक प्रतिज्ञा

કરી સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા નામના ગ્રંથની દેશભાષામય વચનિકા કરીએ છીએ; ત્યાં સંસ્કૃત ટીકા અનુસાર મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ગાથાનો સંક્ષેપમાં અર્થ લખીશ; તેમાં કોઈ ઠેકાણે ભૂલ હોય તો વિશેષ બુદ્ધિમાન સુધારી લેશો*.

શ્રીમાન્ સ્વામી કાર્તિકેયાચાર્ય, પોતાનાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થવી, નવીન શ્રોતાજનોને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ઉપજવાં તથા વિશુદ્ધતા થવાથી પાપકર્મની નિર્જરા, પુણ્યનું ઉપાર્જન, શિષ્ટાચારનું પાલન અને નિર્વિઘ્નપણે ગ્રંથની સમાપ્તિ ઇત્યાદિ અનેક ભલા ફળની ઇચ્છાપૂર્વક પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કારરૂપ મંગલપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રથમ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

તિહુવણતિલયં દેવં વંદિત્તા તિહુવણિંદયપરિપૂજ્ઞં ।

વોચ્છં અણુપેહાઓ ભવિયજણાણંદજણણીઓ ॥૧॥

ત્રિભુવનતિલકં દેવં વંદિત્વા ત્રિભુવનેન્દ્રપરિપૂજ્યં ।

વક્ષ્યે અનુપ્રેક્ષાઃ ભવિકજનાનન્દજનનીઃ ॥૧॥

અર્થ :—ત્રણ ભુવનના તિલક અને ત્રણ ભુવનના ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય એવા દેવને નમસ્કાર કરી હું ભવ્યજીવોને આનંદ ઉપજાવવાવાળી અનુપ્રેક્ષા કહીશ.

ભાવાર્થ :—અહીં ‘દેવ’ એવી સામાન્ય સંજ્ઞા છે. ત્યાં કીડા, વિજિગીષા, દ્યુતિ, સ્તુતિ, મોદ, ગતિ, કાંતિ આદિ ક્રિયા કરે તેને દેવ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં સામાન્યપણે તો ચાર પ્રકારના દેવ વા કલ્પિત દેવોને પણ (દેવ) ગણવામાં આવે છે. તેમનાથી (જિનદેવને) ભિન્ન દર્શાવવા માટે અહીં ‘ત્રિભુવનતિલકં’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેનાથી અન્ય દેવનો વ્યવચ્છેદ (નિરાકરણ-ખંડન) થયો.

* અહીં ભાષાનુવાદક સ્વર્ગીય પં. જયચંદ્રજીએ સમસ્ત ગ્રંથની સંક્ષિપ્ત સૂચનારૂપ પીઠિકા લખી છે, પણ તેને અહીં નહિ મૂકતાં આધુનિક પ્રથાનુસાર અમે ભૂમિકામાં (પ્રસ્તાવનામાં) લખી છે.

વળી ત્રણભુવનના તિલક તો ઈન્દ્ર પણ છે, એટલે તેનાથી (જિનદેવને) ભિન્ન દર્શાવવા માટે ‘ત્રિભુવનેંદ્રપરિપૂજ્યં’ એવું વિશેષણ અહીં આપ્યું; તેનાથી ત્રણ ભુવનના ઈન્દ્રો વડે પણ પૂજનીક એવા દેવ છે તેમને અહીં નમસ્કાર કર્યા છે.

અહીં આ પ્રમાણે સમજવું કે—એવું દેવપણું તો શ્રી અરહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અને સાધુ—એ પાંચ પરમેષ્ટીમાં જ સંભવે છે, કારણ કે—પરમ સ્વાત્મજનિત આનંદ સહિત ક્રીડા, કર્મને જીતવારૂપ વિજિગીષા, સ્વાત્મજનિત પ્રકાશરૂપ દ્યુતિ, સ્વસ્વરૂપની સ્તુતિ, સ્વસ્વરૂપમાં પરમ પ્રમોદ, લોકાલોકવ્યાપ્તરૂપ ગતિ અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રાંતિ ઈત્યાદિ દેવપણાની એકદેશ વા સર્વદેશરૂપ સમસ્ત ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા તેમનામાં જ હોય છે તેથી સર્વોત્કૃષ્ટ દેવપણું એમાં જ આવ્યું, એટલે એમને જ મંગલરૂપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

‘મં’ એટલે પાપ, તેને ‘ગલ’ એટલે ગાળે, તથા ‘મંગ’ એટલે સુખ તેને ‘લ’ એટલે લાભિ-દદાતિ અર્થાત્ આપે તેને ‘મંગલ’ કહીએ છીએ. એવા દેવને નમસ્કાર કરવાથી શુભ પરિણામ થાય છે અને તેનાથી પાપનો નાશ થાય છે—શાંતભાવરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી અનુપ્રેક્ષાનો સામાન્ય અર્થ તો વારંવાર ચિંતવન કરવું એ છે; પણ ચિંતવન તો અનેક પ્રકારનાં છે અને તેને કરવાવાળા પણ અનેક છે. તેમનાથી ભિન્ન દર્શાવવા માટે અહીં ‘ભવ્યજનાનંદજનનીઃ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી જે ભવ્યજીવોને મોક્ષપ્રાપ્તિ નિકટ આવી હોય તેમને આનંદ ઉપજાવવાવાળી એવી અનુપ્રેક્ષા કહીશ.

બીજું અહીં ‘અનુપ્રેક્ષાઃ’ એવું બહુવચનરૂપ પદ છે, ત્યાં અનુપ્રેક્ષા—સામાન્ય ચિંતવન એક પ્રકારરૂપ છે તોપણ (વિશેષપણે તેના) અનેક પ્રકાર છે. ભવ્યજીવોને જે સાંભળતાં જ મોક્ષમાર્ગમાં ઉત્સાહ ઊપજે એવા ચિંતવનના સંક્ષેપતાથી બાર પ્રકાર છે. તેનાં નામ તથા ભાવનાની પ્રેરણા બે ગાથાસૂત્રોમાં કહે છે :—

અદ્ભુવ અસરણ ભળિયા સંસારામેગમણમસુદંતં ।

આસવ-સંવરણામા ણિઝ્જર-લોયાણુપેહાઓ ॥૨॥

ઇય જાણિઝ્જણ ભાવહ દુલ્લહ-ધમ્માણુભાવણા ણિઞ્ઞં ।

મળવયણકાયસુદ્ધી એદા *ઉદ્દેસદો ભળિયા ॥૩॥ યુગ્મમ્ ।

અધ્રુવ અશરણં ભળિતાઃ સંસારમેકમન્યમઅશુચિત્વમ્ ।

આસ્રવસંવરણામા નિર્જરાલોકાનુપ્રેક્ષાઃ ॥

ઇતિ જ્ઞાત્વા ભાવયત દુર્લભધર્માનુભાવનાઃ નિત્યમ્ ।

મનોવચનકાયશુદ્ધ્યા એતાઃ ઉદ્દેશતઃ ભળિતાઃ ॥

અર્થ :—હે ભવ્યાત્મનુ? આટલાં જે અનુપ્રેક્ષાનાં નામ જિનદેવ કહે છે. તેને (સમ્યક્ પ્રકારે) જાણીને મન-વચન-કાય શુદ્ધ કરી આગળ કહીશું તે પ્રમાણે તમે નિરંતર ભાવો (ચિંતવો). તે (નામ) ક્યાં છે? અધ્રુવ, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મ-એ બાર છે.

ભાવાર્થ :—એ બાર ભાવનાનાં નામ કહ્યાં, તેનું વિશેષ અર્થરૂપ કથન તો આગળ યથાસ્થાને થશે જ; વળી એ નામ સાર્થક છે. તેનો અર્થ શો? અધ્રુવ તો અનિત્યને કહીએ છીએ, જેમાં શરણપણું નથી તે અશરણ છે, પરિભ્રમણને સંસાર કહીએ છીએ, જ્યાં બીજું કોઈ નથી તે એકત્વ છે, જ્યાં સર્વથી જુદાપણું છે તે અન્યત્વ છે, મલિનતાને અશુચિત્વ કહીએ છીએ, કર્મનું આવવું તે આસ્રવ છે, કર્માસ્રવ રોકવો તે સંવર છે, કર્મનું ખરવું તે નિર્જરા છે, જેમાં છ દ્રવ્યોનો સમુદાય છે તે લોક છે, અતિ કઠણતાથી પ્રાપ્ત કરીએ તે દુર્લભ (બોધિદુર્લભ) છે અને સંસારથી જીવોનો ઉદ્ધાર કરે તે વસ્તુસ્વરૂપાદિક ધર્મ છે; એ પ્રમાણે તેનો અર્થ છે. હવે પ્રથમ અધ્રુવાનુપ્રેક્ષા કહે છે :—



* પાઠાંતર : દસ દો ય ભળિયા હુ ।

૧. અધુવાનુપ્રેક્ષા

જં કિંચિ વિ ઉપ્પણં તસ્સ વિનાસો હવેઙ્ગિયમેણ ।
પરિણામસરૂવેણ વિ ણ ય કિંચિ વિ સાસયં અત્થિ ॥૪॥

યત્કિંચિદપિ ઉત્પન્નં તસ્ય વિનાશો ભવતિ નિયમેન ।
પરિણામસ્વરૂપેણાપિ ન ચ કિંચિદપિ શાશ્વતમસ્તિ ॥૪॥

અર્થ :—જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું તેનો નિયમથી નાશ થાય છે અર્થાત્ પરિણામસ્વરૂપથી તો કોઈ પણ (વસ્તુ) શાશ્વત નથી.

ભાવાર્થ :—સર્વ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષસ્વરૂપ છે; ત્યાં સામાન્ય તો દ્રવ્યને કહેવામાં આવે છે તથા વિશેષ, ગુણ-પર્યાયને કહેવામાં આવે છે. હવે દ્રવ્યથી તો વસ્તુ નિત્ય જ છે, ગુણ પણ નિત્ય જ છે; અને પર્યાય છે તે અનિત્ય છે, તેને પરિણામ પણ કહેવામાં આવે છે. આ જીવ પર્યાયબુદ્ધિવાળો હોવાથી પર્યાયને ઊપજતી-વિણસતી દેખીને હર્ષ-શોક કરે છે તથા તેને નિત્ય રાખવા ઈચ્છે છે; અને એ અજ્ઞાન વડે તે વ્યાકુળ થાય છે. તેથી તેણે આ ભાવના (અનુપ્રેક્ષા) ચિંતવવી યોગ્ય છે :—

હું દ્રવ્યથી શાશ્વત આત્મદ્રવ્ય છું, આ ઊપજે છે-વિણસે છે તે પર્યાયનો સ્વભાવ છે; તેમાં હર્ષ-વિષાદ શો? મનુષ્યપણું છે તે જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગજનિત પર્યાય છે અને ધન-ધાન્યાદિક છે તે પુદ્ગલના પરમાણુઓનો સ્કંધપર્યાય છે, એટલે તેનું મળવું-વિખરાવું નિયમથી અવશ્ય છે, છતાં તેમાં સ્થિરતાની બુદ્ધિ કરે છે એ જ મોહજનિત ભાવ છે. માટે વસ્તુસ્વરૂપ જાણી તેમાં હર્ષ-વિષાદાદિરૂપ ન થવું. આગળ તેને જ વિશેષતાથી કહે છે :—

જમ્મં મરણેણ સમં સંપજ્ઞં જોવ્વણં જરાસહિયં ।

લક્ષી વિણાસસહિયા ઇય સવ્વં ભંગુરં મુણહ ॥૫॥

જન્મ મરણેન સમં સમ્પદ્યતે યૌવનં જરાસહિતમ્ ।

લક્ષ્મીઃ વિનાશસહિતા ઇતિ સર્વં ભંગુરં જાનીહિ ॥૫॥

અર્થ :—હે ભવ્ય! આ જન્મ છે તે તો મરણ સહિત છે, યૌવન છે તે વૃદ્ધાવસ્થા સહિત ઊપજે છે અને લક્ષ્મી છે તે વિનાશ સહિત ઊપજે છે; એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુને ક્ષણભંગુર જ જાણ!

ભાવાર્થ :—જેટલી અવસ્થાઓ જગતમાં છે તેટલી બધીય પ્રતિપક્ષભાવ સહિત છે છતાં આ જીવ, જન્મ થાય ત્યારે તેને સ્થિર જાણી હર્ષ કરે છે અને મરણ થાય ત્યારે તેને ગયો માની શોક કરે છે. એ પ્રમાણે ઈષ્ટની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ, અપ્રાપ્તિમાં વિષાદ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં વિષાદ અને અપ્રાપ્તિમાં હર્ષ કરે છે; એ સર્વ મોહનું માહાત્મ્ય છે પણ જ્ઞાનીએ તો સમભાવરૂપ રહેવું.

અથિરં પરિયણસયણં પુત્તકલત્તં સુમિત્તલાવણ્ણં ।

ગિહગોહણાઙ્ગ સવ્વં ણવઘણવિંદેણ સારિચ્છં ॥૬॥

અસ્થિર પરિજનસ્વજનં પુત્રકલત્રં સુમિત્રલાવણ્યમ્ ।

ગૃહગોધનાદિ સર્વં નવઘનવૃન્દેન સદૃશમ્ ॥૬॥

અર્થ :—જેમ નવીન મેઘનાં વાદળ તત્કાળ ઉદય પામીને વિલય પામી જાય છે તેવી જ રીતે આ સંસારમાં પરિવાર, બંધુવર્ગ, પુત્ર, સ્ત્રી, ભલા મિત્રો, શરીરની સુંદરતા, ઘર અને ગોધન આદિ સમસ્ત વસ્તુઓ અસ્થિર છે.

ભાવાર્થ :—એ સર્વ વસ્તુને અસ્થિર જાણી તેમાં હર્ષ-વિષાદ ન કરવો.

સુરધણુતડિવ્વ ચવલા ઇંદિયવિસયા સુભિચ્ચવગ્ગા ય ।

દિટ્ટપણદ્દા સવ્વે તુરયગયા રહવરાદી ય ॥૭॥

સુરધનુસ્તડિદ્વચ્ચવલા ઇન્દ્રિયવિષયાઃ સુભૃત્યવર્ગાશ્ચ ।

દૃષ્ટપ્રણષ્ટાઃ સર્વે તુરગગજાઃ રથવરાદયશ્ચ ॥૭॥

અર્થ :—આ જગતમાં ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે તે ઈન્દ્રધનુષ અને વિજળીના ચમકાર જેવા ચંચળ છે; પ્રથમ દેખાય પછી તુરત જ વિલય પામી જાય છે. વળી તેવી જ રીતે ભલા ચાકરોનો સમૂહ અને સારા ઘોડા-હાથી-રથ છે તે સર્વ વસ્તુ પણ એ જ પ્રમાણે છે.

ભાવાર્થ :—આ જીવ, સારા સારા ઈન્દ્રિયવિષયો અને ઉત્તમ નોકર, ઘોડા, હાથી અને રથાદિકની પ્રાપ્તિથી સુખ માને છે પરંતુ એ સર્વ ક્ષણભંગુર છે. માટે અવિનાશી સુખનો ઉપાય કરવો જ યોગ્ય છે.

હવે બંધુજનોનો સંયોગ કેવો છે તે દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે :—

પંથે પહિયજનાણં જહ સંજોઓ હવેઙ્ગ ખણમિત્તં ।

બંધુજનાણં ચ તહા સંજોઓ અદ્ધુઓ હોઙ્ગ ॥૮॥

પથિ પથિકજનાનાં યથા સંયોગો ભવતિ ક્ષણમાત્રમ્ ।

બન્ધુજનાનાં ચ તથા સંયોગઃ અધુવઃ ભવતિ ॥૮॥

અર્થ :—જેમ પંથમાં પથિકજનોનો સંયોગ ક્ષણમાત્ર છે, તે જ પ્રમાણે સંસારમાં બંધુજનોનો સંયોગ પણ અસ્થિર છે.

ભાવાર્થ :—આ જીવ, બહોળો કુટુંબ-પરિવાર પામતાં અભિમાનથી તેમાં સુખ માને છે અને એ મદ વડે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલે છે, પણ એ બંધુવર્ગાદિનો સંયોગ માર્ગના પથિકજન જેવો જ છે, થોડા જ સમયમાં વિખરાઈ જાય છે. માટે એમાં જ સંતુષ્ટ થઈને સ્વરૂપને ન ભૂલવું.

હવે આગળ દેહના સંયોગની અસ્થિરતા દર્શાવે છે :—

અઙ્ગલાલિઓ વિ દેહો પ્હાણસુયંધેહિં વિવિહભક્ષેહિં ।

ચ્ચણમિત્તેણ વિ વિહહઙ્ગ જલભરિઓ આમઘટઓ વ્વ ॥૯॥

અતિલાલિતઃ અપિ દેહઃ સ્નાનસુગન્ધૈઃ વિવિધભક્ષ્યૈઃ ।

ક્ષણમાત્રેણ અપિ વિઘટતે જલભૃતઃ આમઘટઃ ઇવ ॥૯॥

અર્થ :—જુઓ તો ખરા આ દેહ, સ્નાન અને સુગંધી વસ્તુઓ વડે સજાવવા છતાં પણ તથા અનેક પ્રકારનાં ભોજનાદિ ભક્ષ્યો વડે પાલન કરવા છતાં પણ, જળ ભરેલા કાયા ઘડાની માફક, ક્ષણમાત્રમાં વિલય પામી જાય છે.

ભાવાર્થ :—એવા આ શરીરમાં સ્થિરબુદ્ધિ કરવી તે મોટી ભૂલ છે.

આગળ લક્ષ્મીનું અસ્થિરપણું દર્શાવે છે :—

જા સાસયા ણ લચ્છી ચક્કહરાણં પિ પુણ્ણવંતાણં ।

સા કિંં બંધેઙ્ઙ રંં ઙ્ઙયરજ્જાણં અપુણ્ણાણં ॥૧૦॥

યા શાશ્વતા ન લક્ષ્મીઃ ચક્રધરાણાં અપિ પુણ્યવતામ્ ।

સા કિંં બધ્ધ્નાતિ રતિંં ઙ્ઙતરજ્જનાનાં અપુણ્યાનામ્ ॥૧૦॥

અર્થ :—જે લક્ષ્મી અર્થાત્ સંપદા (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યકર્મના ઉદય સહિત જે ચક્રવર્તી તેમને પણ શાશ્વતરૂપ નથી તો અન્ય જે પુણ્યોદય વિનાના વા અલ્પપુણ્યવાળા પુરુષો તેની સાથે કેમ રાગ બાંધે? અપિતુ ન બાંધે.

ભાવાર્થ :—એ સંપદાના અભિમાનથી આ પ્રાણી તેમાં પ્રીતિ કરે છે તે વૃથા છે.

આગળ એ જ અર્થને વિશેષતાથી કહે છે :—

કત્થવિ ણ રમઙ્ઙ લચ્છી કુલીણધીરે વિ પંડિણ સૂરે ।

પુજ્જે ધમ્મિટ્ઠે વિ ય સુરૂવસુયણે મહાસત્તે ॥૧૧॥

કુત્ર અપિ ન રમતે લક્ષ્મીઃ કુલીનધીરે અપિ પણ્ણિતે સૂરે ।

પૂજ્જે ધર્મિષ્ઠ અપિ ચ સરૂપસુજ્જને મહાસત્ત્વે ॥૧૧॥

અર્થ :—આ લક્ષ્મી-સંપદા કુળવાન, ધૈર્યવાન, પંડિત, સુભટ, પૂજ્ય, ધર્માત્મા, રૂપવાન, સુજન અને મહા પરાક્રમી ઈત્યાદિ કોઈ પુરુષોમાં પણ રાચતી નથી.

ભાવાર્થ :—કોઈ જાણે કે—હું મોટા કુળનો છું, મારે પેઢી દર પેઢીથી આ સંપદા ચાલી આવે છે તો તે ક્યાં જવાની છે? હું ધીરજવાન છું એટલે કેવી રીતે ગુમાવીશ? હું પંડિત છું—વિદ્યાવાન છું, તો તેને કોણ લઈ શકવાનું છે? ઊલટા મને તેઓ આપશે જ; હું સુભટ છું તેથી કેવી રીતે કોઈને લેવા દઈશ? હું પૂજનિક છું તેથી મારી પાસેથી કોણ લઈ શકે? હું ધર્માત્મા છું અને ધર્મથી તો તે આવે છે, છતાં જાય કેવી રીતે? હું મહા રૂપવાન છું, મારું રૂપ દેખતાં જ જગત પ્રસન્ન થાય છે, તો આ સંપદા ક્યાં જવાની છે? હું સજ્જન અને પરોપકારી છું એટલે તે ક્યાં જશે? તથા હું મહા પરાક્રમી છું, સંપદાને વધારીશ જ, છતીને વે ક્યાં જવા દઈશ?—એ સર્વ વિચારો મિથ્યા છે; કારણ કે આ સંપદા જોત-જોતામાં વિલય પામી જાય છે, કોઈની રાખી તે રહેતી નથી.

હવે કહે છે કે—લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ તેને શું કરીએ? તેનો ઉત્તર :—

તા ભુંજિજ્ઞઊ લચ્છી દિજ્ઞઊ દાણે દયાપહાણેણ ।

જા જલતરંગચવલા દો તિણ્ણ દિણાણિ ચિટ્ટેઙ્ઙ ॥૧૨॥

તાવત્ ભુજ્યતાં લક્ષ્મીઃ દીયતાં દાને દયાપ્રધાનેન ।

યા જલતરઙ્ગચપલા દ્વિત્રિદિનાનિ ચેષ્ટતે ॥૧૨॥

અર્થ :—આ લક્ષ્મી જલતરંગની માફક ચંચળ છે એટલે જ્યાં સુધી તે બે-ત્રણ દિવસ સુધી ચેષ્ટા કરે છે—મોજૂદ છે ત્યાં સુધી તેને ભોગવો વા દયાપ્રધાની થઈને દાનમાં આપો.

ભાવાર્થ :—કોઈ કૃપણબુદ્ધિ આ લક્ષ્મીને માત્ર ચંચલ કરી સ્થિર રાખવા ઈચ્છે છે તેને ઉપદેશ છે કે—આ લક્ષ્મી ચંચળ છે, સ્થિર રહેવાની નથી, માટે જ્યાં સુધી થોડા દિવસ એ વિદ્યમાન (મોજૂદ) છે ત્યાં સુધી તેને પ્રભુભક્તિ અર્થે વા પરોપકાર અર્થે દાનાદિમાં ખરચો તથા ભોગવો.

પ્રશ્ન :—એને ભોગવવામાં તે પાપ ઉત્પન્ન થાય છે તે પછી એને ભોગવવાનો ઉપદેશ અહીં શા માટે આપો છો?

સમાધાન :—માત્ર સંચય કરી રાખવામાં પ્રથમ તો મમત્વ ઘણું થાય છે તથા કોઈ કારણે તે વિનાશ પામી જાય તે વખતે વિષાદ (ખેદ) ઘણો થાય છે અને વળી આસક્તપણાથી નિરંતર કષાયભાવ તીવ્ર-મલિન રહે છે, પરંતુ તેને ભોગવવામાં પરિણામ ઉદાર રહે છે—મલિન રહેતા નથી; વળી ઉદારતાપૂર્વક ભોગસામગ્રીમાં ખરચતાં જગત પણ જશ કરે છે ત્યાં પણ મન ઉજ્જ્વલ (પ્રસન્ન) રહે છે, કોઈ અન્ય કારણે તે વિણસી જાય તો પણ ત્યાં ઘણો વિષાદ થતો નથી ઈત્યાદિ, તેને ભોગવવામાં પણ, ગુણ થાય છે; પરંતુ કૃપણને તો તેનાથી કાંઈ પણ ગુણ (ફાયદો) નથી, માત્ર મનની મલિનતાનું જ તે કારણ છે. વળી જે કોઈ તેનો સર્વથા ત્યાગ જ કરે છે તો તેને કાંઈ અહીં ભોગવવાનો ઉપદેશ છે જ નહિ.

જો પુણ લચ્છિં સંચદિ ણ ય મુંજદિ ખેય દેદિ પત્તેસુ ।

સો અપ્પાણં વંચદિ મણુયત્તં ણિષ્ફલં તસ્સ ॥૧૩॥

યઃ પુનઃ લક્ષ્મીં સંચિનોતિ ન ચ ભુક્તે નૈવ દદાતિ પાત્રેષુ ।

સઃ આત્માનં વંચયતિ મનુજત્વં નિષ્ફલં તસ્ય ॥૧૩॥

અર્થ :—પરંતુ જે પુરુષ લક્ષ્મીનો માત્ર સંચય કરે છે પણ પાત્રોને અર્થે આપતો નથી, તથા ભોગવતો પણ નથી, તે તો માત્ર પોતાના આત્માને જ ઠગે છે; એવા પુરુષનું મનુષ્યપણું નિષ્ફળ છે—વૃથા છે.

ભાવાર્થ :—જે પુરુષે, લક્ષ્મી પામીને તેને માત્ર સંચય જ કરીને પણ દાન કે ભોગમાં ન ખરચી, તો તેણે મનુષ્યપણું પામીને શું કર્યું? મનુષ્યપણું નિષ્ફળ જ ગુમાવ્યું, અને પોતે જ ઠગાયો.

જો સંચિરુણ લચ્છિં ધરણિયલે સંઠવેદિ અદ્દૂરે ।

સો પુરિસો તં લચ્છિં પાહાણસમાણિયં કુણદિ ॥૧૪॥

ય: સચિત્ય લક્ષ્મીં ઘરણીતલે સંસ્થાપયતિ અતિદૂરે ।

સ: પૂરુષ: તાં લક્ષ્મીં પાષાણસમાનિકાં કરોતિ ॥૧૪॥

અર્થ :—જે પુરુષ પોતાની સંચિત લક્ષ્મીને ઘણે ઊંડે પૃથ્વીતળમાં દાટે છે તે પુરુષ એ લક્ષ્મીને પાષાણ સમાન કરે છે.

ભાવાર્થ :—જેમ મકાનના પાયામાં પથ્થર નાખીએ છીએ તેમ તેણે લક્ષ્મી પણ દાટી, તેથી તે પણ પાષાણ સમાન જ થઈ.

અણવરયં જો સંચદિ લચ્છિં ણ ય દેદિ ણેય ધુંજેદિ ।

અપ્પણિયા વિ ય લચ્છી પરલચ્છીસમાણિયા તસ્સ ॥૧૫॥

અનવરતં ય: સંચિનોતિ લક્ષ્મીં ન ચ દદાતિ નૈવ ધુક્તે ।

આત્મીયા અપિ ચ લક્ષ્મી: પરલક્ષ્મીસમાનિકા તસ્ય ॥૧૫॥

અર્થ :—જે પુરુષ લક્ષ્મીનો નિરંતર સંચય જ કરે છે પણ નથી દાન કરતો કે નથી ભોગવતો, તે પુરુષ પોતાની લક્ષ્મીને પારકી લક્ષ્મી જેવી કરે છે.

ભાવાર્થ :—લક્ષ્મી પામીને જે દાન કે ભોગ કરતો નથી તેને, તે લક્ષ્મી પેલાની (તેના ખરા માલિકની) છે અને પોતે તો માત્ર રખેવાળ (ચોકીદાર) છે; એ લક્ષ્મીને તો કોઈ બીજો જ ભોગવશે.

લચ્છીસંસક્તમણો જો અપ્પાણં ધરેદિ કઢેણ ।

સો રાઙ્ગદાઙ્ગાણં કઙ્ગં સાહેદિ મૂઢાપ્પા ॥૧૬॥

લક્ષ્મીસંસક્તમના: ય: આત્માનં ધરતિ કઢેણ ।

સ રાજદાયાદીનાં કાર્યં સાધયતિ મૂઢાત્મા ॥૧૬॥

અર્થ :—જે પુરુષ લક્ષ્મીમાં આસક્તચિત્ત થઈને પોતાના આત્માને કષ્ટમાં રાખે છે તે મૂઢાત્મા માત્ર રાજાઓનું અને કુટુંબીઓનું જ કાર્ય સાધે છે.

ભાવાર્થ :—લક્ષ્મીમાં આસક્તચિત્ત થઈને તેને કમાવા માટે તથા

તેની રક્ષા માટે જે અનેક કષ્ટ સહ્યે છે તે પુરુષને માત્ર ફળમાં કષ્ટ જ થાય છે; એ લક્ષ્મીને તો કુટુંબ ભોગવશે કે રાજા લઈ જશે.

જો વહારદિ લચ્છિંં બહુવિહુબુદ્ધીહિંં ણેય તિપ્પેદિ ।
સવ્વારંભં કુવ્વદિ રત્તિદિણં તં પિ ચિંતેદિ ॥૧૭॥

ળ ય મુંજદિ વેલાણ ચિંતાવત્થો ણ સુવદિ રયણીયે ।
સો દાસત્તં કુવ્વદિ વિમોહિદો લચ્છિત્તરુણીણ ॥૧૮॥

યઃ વર્ધાપયતિ લક્ષ્મીંં બહુવિધબુદ્ધિભિઃ નૈવ તૃપ્યતિ ।
સર્વારમ્ભં કુરુતે રાત્રિદિનં તમપિ ચિન્તયતિ ॥૧૭॥

ન ચ મુહુક્તે વેલાયાં ચિન્તાવસ્થઃ ન સ્વપિતિ રજન્યામ્ ।
સઃ દાસત્ત્વં કુરુતે વિમોહિતઃ લક્ષ્મીતરુણ્યાઃ ॥૧૮॥

અર્થ :—જે પુરુષ અનેક પ્રકારની કળા—ચતુરાઈ—બુદ્ધિ વડે લક્ષ્મીને માત્ર વધારે જાય છે પણ તૃપ્ત થતો નથી, એના માટે અસિ, મસિ અને કૃષિ આદિ સર્વ આરંભ કરે છે, રાત્રિ-દિવસ તેના જ આરંભને ચિંતવે છે, વેળાએ ભોજન પણ કરતો નથી અને ચિંતામગ્ન બની રાત્રીમાં સૂતો (ઊંઘતો) પણ નથી તે પુરુષ લક્ષ્મીરૂપ સ્ત્રીમાં મોહિત થયો થકો તેનું કિંકરપણું કરે છે.

ભાવાર્થ :—જે સ્ત્રીનો કિંકર થાય તેને લોકમાં ‘મોહલ્યા’ એવું નિંદ્ય નામ કહે છે. તેથી જે પુરુષ નિરંતર લક્ષ્મીના અર્થે જ પ્રયાસ કરે છે તે પણ લક્ષ્મીરૂપ સ્ત્રીનો મોહલ્યા છે.

હવે, જે લક્ષ્મીને ધર્મકાર્યમાં લગાવે છે તેની પ્રશંસા કરે છે :—

જો વહુમાણલચ્છિંં અણવરયં દેદિ ધમ્મકજ્જેસુ ।
સો પંડિણહિંં શુવ્વદિ તસ્સ વિ સહલા હવે લચ્છી ॥૧૯॥

યઃ વર્ધમાનલક્ષ્મીંં અનવરતં દદાતિ ધર્મકાર્યેષુ ।
સઃ પણ્ડિતૈઃ સ્તૂયતે તસ્ય અપિ સફલા ભવેત્ લક્ષ્મીઃ ॥૧૯॥

અર્થ :—જે પુરુષ પુણ્યોદયથી વધતી જતી જે લક્ષ્મી, તેને નિરંતર ધર્મકાર્યોમાં આપે છે તે પુરુષ પંડિતજનો વડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે અને તેની જ લક્ષ્મી સફળ છે.

ભાવાર્થ :—લક્ષ્મીને પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, યાત્રા, પાત્રદાન અને પરોપકાર ઇત્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં ખરચવાથી જ તે સફળ છે અને પંડિતજનો પણ તે દાતાની પ્રશંસા કરે છે.

एवं जो जाणित्ता विहलियलोयाण धम्मजुत्ताणं ।

णिरवेक्खो तं देदि हु तस्स हवे जीवियं सहलं ॥૨૦॥

एवं यः ज्ञात्वा विफलितलोकेभ्यः धर्मयुक्तेभ्यः ।

निरपेक्षः तां ददाति खलु तस्य भवेत् जीवितं सफलम् ॥૨૦॥

અર્થ :— જે પુરુષ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જાણીને ધર્મયુક્ત જે નિર્ધનજન છે તેમને, પ્રત્યુપકારની વાંછારહિત થઈને, તે લક્ષ્મીને આપે છે તેનું જીવન સફળ છે.

ભાવાર્થ :—પોતાનું પ્રયોજન સાધવા અર્થે તો દાન આપવાવાળા જગતમાં ઘણા છે, પરંતુ જે પ્રત્યુપકારની વાંછારહિતપણે ધર્માત્મા તથા દુઃખી-દરિદ્ર પુરુષોને ધન આપે છે તેવા વિરલા છે અને તેમનું જ જીવિત સફળ છે.

હવે આગળ મોહનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે :—

जलबुब्बुयसारिच्छं धणजोव्वणजीवियं पि पेच्छंता ।

मण्णांति तो वि णिच्चं अइबलिओ मोहमाहण्यो ॥૨૧॥

जलबुद्बुदसदृशं धनयौवनजीवितं अपि पश्यन्तः ।

मन्यन्ते तथापि नित्यं अतिबलिष्ठं मोहमाहात्म्यम् ॥૨૧॥

અર્થ :—આ પ્રાણી ધન-યૌવન-જીવનને જલના બુદબુદની (પરપોટા) માફક તુરત વિલય પામી જતાં જોવા છતાં પણ તેને નિત્ય માને છે એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે—એ જ મોહનું મહા બળવાન માહાત્મ્ય છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુનું સ્વરૂપ અન્યથા જણાવવામાં મદ્યપાન, જ્વરાદિ રોગ, નેત્રવિકાર અને અંધકાર ઈત્યાદિ અનેક કારણો છે, પરંતુ આ મોહ તો એ સર્વથી પણ બળવાન છે, કે જે પ્રત્યક્ષ વસ્તુને વિનાશીક દેખે છે છતાં તેને નિત્યરૂપ જ મનાવે છે. તથા મિથ્યાત્વ, કામ, ક્રોધ, શોક ઈત્યાદિ બધા મોહના જ ભેદ છે. એ બધાય વસ્તુસ્વરૂપમાં અન્યથા બુદ્ધિ કરાવે છે.

હવે આ કથનને સંકોચે છે :—

ચઙ્ગળ મહામોહં વિસણ મુણિઙ્ગળ ભંગુરે સવ્વે ।
 ણિવ્વિસયં કુણહ મણં જેણ સુહં ઉત્તમં લહણ ॥૨૨॥
 ત્યક્ત્વા મહામોહં વિષયાન્ જ્ઞાત્વા ભંગુરાન્ સર્વાન્ ।
 નિર્વિષયં કુરુત મનઃ યેન સુખં ઉત્તમં લભધ્વે ॥૨૨॥

અર્થ :—હે ભવ્યજીવ! તું સમસ્ત વિષયોને વિનાશીક જાણીને મહામોહને છોડી તારા અંતઃકરણને વિષયોથી રહિત કર, જેથી તું ઉત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંસાર, દેહ, ભોગ, લક્ષ્મી ઈત્યાદિ સર્વ અસ્થિર દર્શાવ્યાં. તેમને જાણી જે પોતાના મનને વિષયોથી છોડાવી, આ અસ્થિરભાવના ભાવશે તે ભવ્ય જીવ સિદ્ધપદના સુખને પ્રાપ્ત થશે.

(દોહરો)

દ્રવ્યદૃષ્ટિતૈં વસ્તુ ધિર, પર્યય અધિર નિહારિ ।
 ઉપજત વિનશત દેખિકૈં હરષ વિષાદ નિવારિ ॥

ઈતિ અધુવાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૨. અશરણાનુપ્રેક્ષા

તથ્ય ભવે કિં સરણં જત્ય સુરિંદાણ દીસદે વિલઓ ।
હરિહરબંભાદીયા કાલેણ ય કવલિયા જત્ય ॥૨૩॥

તત્ર ભવે કિં શરણં યત્ર સુરેન્દ્રાણાં દૃશ્યતે વિલયઃ ।
હરિહરબ્રહ્માદિકાઃ કાલેન ચ કવલિતાઃ યત્ર ॥૨૩॥

અર્થ :—જે સંસારમાં દેવોના ઇન્દ્રોનો પણ વિનાશ જોવામાં આવે છે, જ્યાં હરિ અર્થાત્ નારાયણ, હર અર્થાત્ રુદ્ર અને બ્રહ્મા અર્થાત્ વિધાતા તથા આદિ શબ્દથી મોટા મોટા પદવીધારક સર્વ કાળ વડે કોળિયો બની ગયા તે સંસારમાં શું શરણરૂપ છે? કોઈ પણ નહિ.

ભાવાર્થ :—શરણ તેને કહેવાય કે જ્યાં પોતાની રક્ષા થાય, પણ સંસારમાં તો જેનું શરણ વિચારવામાં આવે તે પોતે જ કાળ પામતાં નાશ પામી જાય છે, ત્યાં પછી કોનું શરણ?

હવે તેનું દેષ્ટાંત કહે છે :—

સીહસ્ય કમે પડિદં સારંગં જહ ણ રક્ષદે કો વિ ।
તહ મિચ્છુણા ય ગહિદં જીવં પિ ણ રક્ષદે કો વિ ॥૨૪॥

સિંહસ્ય ક્રમે પતિતં સારંગં યથા ન રક્ષતિ કઃ અપિ ।
તથા મૃત્યુના ચ ગૃહીતં જીવં અપિ ન રક્ષતિ કઃ અપિ ॥૨૪॥

અર્થ :—જેમ જંગલમાં સિંહના પગ તળે પડેલા હરણને કોઈ પણ રક્ષણ કરવાવાળું નથી તેમ આ સંસારમાં કાળ વડે ગ્રહાયેલા પ્રાણીને કોઈ પણ રક્ષણ આપી શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—જંગલમાં સિંહ કોઈ હરણને (પોતાના) પગતળે પકડે ત્યાં તેનું કોણ રક્ષણ કરે? એ જ પ્રમાણે આ, કાળનું દેષ્ટાંત જાણવું. હવે એ જ અર્થને દેઢ કરે છે.

જइ देवो वि य रक्खदि मंतो तंतो य खेत्तपालो य ।
मियमाणं पि मणुस्सं तो मणुया अक्खाया होंति ॥२५॥

यदि देवः अपि च रक्षति मन्त्रः तन्त्रः च क्षेत्रपालः च ।

प्रियमाणं अपि मनुष्यं तत् मनुजाः अक्षयाः भवन्ति ॥२५॥

અર્થ :—મરણને પ્રાપ્ત થતા મનુષ્યને જો કોઈ દેવ, મંત્ર, તંત્ર, ક્ષેત્રપાલ અને ઉપલક્ષણથી લોકો જેમને રક્ષક માને છે તે બધાય રક્ષવાવાળા હોય તો મનુષ્ય અક્ષય થઈ જાય અર્થાત્ કોઈ પણ મરે જ નહિ.

ભાવાર્થ :—લોકો જીવવાને માટે દેવપૂજા, મંત્ર-તંત્ર અને ઔષધી આદિ અનેક ઉપાય કરે છે. પરંતુ નિશ્ચયથી વિચારીએ તો કોઈ જીવતા (શાશ્વત) દેખાતા નથી, છતાં નિરર્થક જ મોહથી વિકલ્પ ઉપજાવે છે.

હવે એ જ અર્થને ફરીથી દેઢ કરે છે :—

अइबलिओ वि रउद्वो मरणविहीणो ण दीसदे को वि ।
रक्खिज्जंतो वि सया रक्खपयारोहिं विविहेहिं ॥२६॥

अतिबलिष्ठ अपि रौद्रः मरणविहीनः न दृश्यते कः अपि ।

रक्षमाणः अपि सदा रक्षाप्रकारैः विविधैः ॥२६॥

અર્થ :— આ સંસારમાં અતિ બળવાન, અતિ રૌદ્ર-ભયાનક અને રક્ષણના અનેક પ્રકારોથી નિરંતર રક્ષણ કરવામાં આવતો હોવા છતાં પણ મરણ રહિત કોઈ પણ દેખાતો નથી.

ભાવાર્થ :—ગઢ, કોટ, સુભટ અને શસ્ત્ર આદિ રક્ષાના અનેક પ્રકારોથી ઉપાય ભલે કરો પરંતુ મરણથી કોઈ બચતું નથી અને સર્વ ઉપાયો વિફળ (નિષ્ફળ) જાય છે.

હવે પરમાં શરણ કલ્પે તેના અજ્ઞાનને દર્શાવે છે :—

एवं पेच्छंतो वि हु गहभूयपिसायजोइणीजक्खं ।
सरणं मण्णइ मूढो सुगाढमिच्छत्तभावादो ॥२७॥

एवं पश्यन् अपि अलु ग्रहभूतपिशाचयोगिनीजक्षम् ।

शरणं मन्यते मूढः सुगाढमिथ्यात्वभावात् ॥२७॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અશરણતા પ્રત્યક્ષ દેખવા છતાં પણ મૂઢ મનુષ્ય, તીવ્ર મિથ્યાત્વભાવથી સૂર્યાદિ ગ્રહ, ભૂત, વ્યંતર, પિશાચ, જોગણી, ચંડિકાદિક અને મણિભદ્રાદિક યક્ષોનું શરણ માને છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રાણી પ્રત્યક્ષ જાણે છે કે મરણથી કોઈ પણ રક્ષણ કરવાવાળું નથી છતાં એ, ગ્રહાદિકમાં શરણપણું કલ્પે છે; એ બધું તીવ્ર મિથ્યાત્વના ઉદયનું માહાત્મ્ય છે.

હવે, મરણ થાય છે તે આયુના ક્ષયથી જ થાય છે એમ કહે છે :—

आउक्खएण मरणं आउं दाउं ण सक्खदे को वि ।

तम्हा देविंदो वि य मरणाउ ण रक्खदे को वि ॥२८॥

आयुःक्षयेण मरणं आयुः दातुं न शक्नोति कः अपि ।

तस्मात् देवेन्द्रः अपि च मरणात् न रक्षति कः अपि ॥२८॥

અર્થ :—આયુકર્મના ક્ષયથી મરણ થાય છે. વળી એ આયુકર્મ કોઈને કોઈ પણ આપવા સમર્થ નથી, માટે દેવોનો ઈન્દ્ર પણ મરણથી બચાવી શકતો નથી.

ભાવાર્થ :—આયુ પૂર્ણ થવાથી મરણ થાય છે અને એ આયુ કોઈ પણ કોઈને પણ આપવા સમર્થ નથી; તો પછી રક્ષણ કરવાવાળો કોણ છે? તે વિચારો.

હવે એ જ અર્થને દેઢ કરે છે :—

अप्पाणं पि चवंतं जइ सक्कदि रक्खिदुं सुरिंदो वि ।

तो किं छंडदि सगं सव्वुत्तमभोयसंजुत्तं ॥२९॥

आत्मानं अपि च्यवन्तं यदि शक्नोति रक्षितुं सुरेन्द्रः अपि ।

तत् किं त्यजति स्वर्गं सर्वोत्तमभोगसंयुक्तम् ॥२९॥

અર્થ :—દેવોનો ઈન્દ્ર પણ પોતાને ચવતો (મરતો) થકો રાખવાને સમર્થ હોત તો સર્વોત્તમ ભોગો સહિત જે સ્વર્ગનો વાસ તેને તે શા માટે છોડત?

ભાવાર્થ :—સર્વ ભોગોનું સ્થળ પોતાના વશ ચાલતું હોય તો તેને કોણ છોડે?

હવે પરમાર્થ (સાયું) શરણ દર્શાવે છે :—

દંસણનાણચરિત્તં સરણં સેવેહ પરમસદ્ધાણ ।

અણ્ણં કિં પિ ણ સરણં સંસારે સંસરંતાણં ॥૩૦॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રં શરણં સેવધ્વં પરમશ્રદ્ધયા ।

અન્યત્ કિં અપિ ન શરણં સંસારે સંસરતામ્ ॥૩૦॥

અર્થ :—હે ભવ્ય! તું પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ (આત્માના) શરણને સેવન કર. આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવોને અન્ય કોઈ પણ શરણ નથી.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે અને એ જ પરમાર્થરૂપ (વાસ્તવિક-સાયું) શરણ છે, અન્ય સર્વ અશરણ છે. નિશ્ચય શ્રદ્ધાપૂર્વક એ જ શરણને પકડો-એમ અહીં ઉપદેશ છે.

હવે એ જ વાતને દેઢ કરે છે :—

અપ્પા ણં પિ ય સરણં ક્ષમાદિભાવેહિં પરિણદો હોદિ ।

તિવ્વકસાયાવિટ્ઠો અપ્પાણં હણદિ અપ્પેણ ॥૩૧॥

આત્મા નનુ અપિ ચ શરણં ક્ષમાદિભાવૈઃ પરિણતઃ ભવતિ ।

તીવ્રકષાયાવિષ્ટઃ આત્માનં હિનસ્તિ આત્મના ॥૩૧॥

અર્થ :—ઉત્તમ ક્ષમાદિ સ્વભાવે પરિણત આત્મા જ ખરેખર શરણ છે; પણ જે તીવ્રકષાયયુક્ત થાય છે તે પોતા વડે પોતાને જ હણે છે.

ભાવાર્થ :—પરમાર્થથી વિચારવામાં આવે તો પોતાને પોતે જ રક્ષવાવાળો છે અને પોતે જ ઘાતવાવાળો છે. ક્રોધાદિરૂપ ભાવ કરે છે ત્યારે શુદ્ધ ચૈતન્યનો ઘાત થાય છે તથા ક્ષમાદિરૂપ ભાવ કરે છે ત્યારે પોતાની રક્ષા થાય છે; અને એ જ (ક્ષમાદિ) ભાવોથી, જન્મમરણ રહિત થઈને, અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વસ્તુસ્વભાવવિચારથી, શરણ આપકો આપ;
વ્યવહારે પંચ પરમગુરુ, અવર સકલ સંતાપ.

ઈતિ અશરણાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૩. સંસારાનુપ્રેક્ષા

અહીં પ્રથમ બે ગાથાઓ વડે સંસારનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહે છે :—

एकं चयदि सरीरं अण्णं गिण्हेदि णवणवं जीवो ।
पुणु पुणु अण्णं अण्णं गिण्हदि मुंचेदि बहुवारं ॥३२॥
एवं जं संसरणं णाणादेहेसु हवदि जीवस्स ।
सो संसारो भण्णदि मिच्छकसाएहिं जुत्तस्स ॥३३॥
एकं त्यजति शरीरं अन्यत् गृह्णाति नवं नवं जीवः ।
पुनः पुनः अन्यत् अन्यत् गृह्णाति मुंचति बहुवारम् ॥३२॥
एवं यत् संसरणं नानादेहेषु भवति जीवस्य ।
सः संसारः भण्यते मिथ्याकषायैः युक्तस्य ॥३३॥

અર્થ :—મિથ્યાત્વ અર્થાત્ વસ્તુનું સર્વથા એકાંતરૂપ શ્રદ્ધાન કરવું અને કષાય એટલે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ—એ સહિત આ જીવને અનેક

દેહોમાં જે સંસરણ અર્થાત્ ભ્રમણ થાય છે તેને 'સંસાર' કહીએ છીએ. તે કેવી રીતે? એ જ કહીએ છીએ :—એક શરીરને છોડી અન્યને ગ્રહણ કરે; વળી પાછો નવું શરીર ગ્રહણ કરી, પાછો તેને પણ છોડી, અન્યને ગ્રહણ કરે; એ પ્રમાણે ઘણી વાર (શરીરને) ગ્રહણ કર્યા જ કરે તે જ સંસાર છે.

ભાવાર્થ :—એક શરીરથી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ થયા કરે તે જ સંસાર છે.

હવે એ પ્રમાણે સંસારમાં સંક્ષેપથી ચાર ગતિ છે તથા અનેક પ્રકારનાં દુઃખ છે. ત્યાં પ્રથમ જ નરકગતિનાં દુઃખોને છ ગાથાઓ દ્વારા કહે છે :—

✽ નરકગતિનાં દુઃખો ✽

પાવ-ઉદયેણ નરક જાયતિ જીવો સદેહિ બહુદુઃખં ।
પંચપયારં વિવિધં અણોવમં અણ્ણદુઃખેહિં ॥૩૪॥

પાપોદયેન નરકે જાયતે જીવઃ સહતે બહુદુઃખમ્ ।
પંચપ્રકારં વિવિધં અણોવમ્યં અણ્ણદુઃખૈઃ ॥૩૪॥

અર્થ :—પાપના ઉદયથી આ જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યાં પાંચ પ્રકારનાં વિવિધ ઘણાં દુઃખ સહન કરે છે, જેમને તિર્યચાદિ અન્ય ગતિઓનાં દુઃખોની ઉપમા આપી શકાતી નથી.

ભાવાર્થ :—જે જીવોની હિંસા કરે છે, જૂઠ બોલે છે, પરધન હરણ કરે છે, પરનારીને વાંચે છે, ઘણા આરંભ કરે છે, પરિગ્રહમાં આસક્ત છે, ઘણો ક્રોધી, તીવ્ર માની, અતિ કપટી, અતિ કઠોરભાષી, પાપી, યુગલીખોર, (અતિ) કૃપણ, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ નિંદક, અધમ, દુર્બુદ્ધિ, કૃતઘ્ની અને ઘણો જ શોક-દુઃખ કરવાની જ જેની પ્રકૃતિ છે એવો જીવ મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખને સહે છે.

હવે ઉપર કહેલાં પાંચ પ્રકારનાં દુઃખ ક્યાં ક્યાં છે તે કહે છે :—

અસુરોદીરિયદુઃખં સારીરં માણસં તહા વિવિહં ।
ચિત્તુભ્ભવં ચ તિવ્વં અણ્ણોણ્ણકયં ચ પંચવિહં ॥૩૫॥

અસુરોદીરિતદુઃખ શારીરં માનસં તથા વિવિધમ્ ।

ક્ષેત્રોદ્ભવં ચ તીવ્રં અન્યોઽન્યકૃતં ચ પંચવિધમ્ ॥૩૫॥

અર્થ :—અસુરકુમારદેવોથી ઉપજાવેલાં દુઃખ, (પોતાના) શરીરથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખ, મનથી અને અનેક પ્રકારનાં ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખ તથા પરસ્પર કરેલાં દુઃખ—એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં દુઃખ છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીજા નરક સુધી તો અસુરકુમારદેવો માત્ર કુતૂહલથી જાય છે અને નારકીઓને જોઈ તેમને પરસ્પર લડાવે છે—અનેક પ્રકારથી દુઃખી કરે છે; વળી એ નારકીઓનાં શરીર જ પાપના ઉદયથી સ્વયમેવ અનેક રોગાયુક્ત, બૂરાં, ઘૃણાકારી અને દુઃખમય હોય છે, તેમનાં ચિત્ત જ મહાકૂર અને દુઃખરૂપ જ હોય છે; નરકનું ક્ષેત્ર મહાશીત, ઉષ્ણ, દુર્ગંધાદિ અનેક ઉપદ્રવ સહિત છે; તથા પરસ્પર વેરના સંસ્કારથી (આપસ-આપસમાં) છેદન, ભેદન, મારણ, તાડન અને કુંભીપાક વગેરે કરે છે; ત્યાંનાં દુઃખ ઉપમારહિત છે.

હવે એ જ દુઃખને વિશેષ (ભેદ) કહે છે :—

છિઝ્ઝઇ તિલતિલમિત્તં ભિંદિઝ્ઝઇ તિલતિલંતરં સયલં ।
વઙ્ગિણ્ણ કઠિઝ્ઝઇ ણિહપ્પણ્ણ પૂયકુંડમ્મિ ॥૩૬॥

છિઘટે તિલતિલમાત્રં ભિઘટે તિલતિલાન્તરં સકલમ્ ।

વઙ્ગાગ્નિના ક્વથ્યતે નિધીયતે પૂયકુણ્ણે ॥૩૬॥

અર્થ :—જ્યાં શરીરને તલતલ પ્રમાણ છેદવામાં આવે છે, તેના તલતલ જેટલા શકલ અર્થાત્ ખંડને પણ ભેદવામાં આવે છે, વજાગ્નિમાં પકાવવામાં આવે છે તથા પરુના કુંડમાં નાખવામાં આવે છે.

ઇચ્છેવમાહ્નુદુઃખં જં ણરણ્ણ સહદિ ણયસમયમ્મિ ।

તં સયલં વણ્ણેદું ણ સક્કદે સહસજીહો વિ ॥૩૭॥

इत्येवमादिदुःखं यत् नरके सहते एकसमये ।

तत्सकलं वर्णयितुं न शक्नोति सहस्रजिह्वः अपि ॥३७॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે પૂર્વ ગાથામાં કહ્યાં તેને માંડીને જે દુઃખો તે નરકમાં એક કાળમાં જીવ સહન કરે છે તેનું કથન કરવાને, જેને હજાર જીભ હોય તે પણ સમર્થ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—આ ગાથામાં નરકનાં દુઃખોનું વચન અગોચરપણું કહ્યું છે.

હવે નરકનું ક્ષેત્ર તથા એ નારકીઓના પરિણામ દુઃખમય જ છે તે કહે છે :—

सर्वं पि होदि णरये खेत्तसहावेण दुक्खदं असुहं ।

कुविदा वि सव्वकालं अण्णोण्णं होंति णेरइया ॥३८॥

सर्वं अपि भवति नरके क्षेत्रस्वभावेन दुःखदं अशुभम् ।

कुपिताः अपि सर्वकालं अन्योऽन्यं भवन्ति नैरयिकाः ॥३८॥

અર્થ :—નરકમાં ક્ષેત્રસ્વભાવથી જ બધુંય દુઃખદાયક છે. અશુભ છે તથા નારકીજીવ સદાકાળ પરસ્પર કુધિત છે.

ભાવાર્થ :—ક્ષેત્ર તો સ્વભાવથી દુઃખરૂપ છે જ, પરંતુ નારકી (જીવો) પરસ્પર કોધી થતા થકા એકબીજાને મારે છે. એ પ્રમાણે તેઓ નિરંતર દુઃખી જ રહે છે.

अण्णभवे जो सुयणो सो वि य णरए हणेइ अइकुविदो ।

एवं तिव्वविवागं बहुकालं विसहदे दुःखं ॥३९॥

अन्यभवे यः सुजनः सः अपि च नरके हन्ति अतिकुपितः ।

एवं तीव्र विपाकं बहुकालं विषहते दुःखम् ॥३९॥

અર્થ :—પૂર્વભવમાં જે સ્વજન-કુટુંબી હતો તે પણ આ નરકમાં કોધી બનીને ઘાત કરે છે. એ પ્રમાણે તીવ્ર છે વિપાક જેમનો એવાં દુઃખો ઘણા કાળ સુધી નારકીજીવો સહન કરે છે.

ભાવાર્થ :—એવાં દુઃખો સાગરોપમ (કાળ) સુધી સહન કરે છે તો પણ આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના ત્યાંથી નીકળવું બનતું નથી.

હવે તિર્યચગતિનાં દુઃખોને સાડાચાર ગાથાઓ દ્વારા કહે છે :—

✽ તિર્યચગતિનાં દુઃખો ✽

તત્તો ણીસરિદૂળં જાયદિ તિરિણસુ બહુવિયપ્પેસુ ।

તત્થ વિ પાવદિ દુઃખં ગલ્ભે વિ ય છેયણાદીયં ॥૪૦॥

તતઃ નિઃસૃત્ય જાયતે તિર્યક્ષુ બહુવિકલ્પેષુ ।

તત્ર અપિ પ્રાપ્નોતિ દુઃખં ગર્ભે અપિ ચ છેદનાદિકમ્ ॥૪૦॥

અર્થ :—એ નરકમાંથી નીકળીને અનેક પ્રકારના ભેદોવાળી જે તિર્યચગતિ તેમાં (જીવ) ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યાં પણ ગર્ભમાં તે દુઃખ પામે છે. ‘અપિ’ શબ્દથી સમ્મૂર્ધન થઈ છેદનાદિકનાં દુઃખ પામે છે.

તિરિણિં જ્ઞમાણો દુદ્ધમણુસેહિં હણ્ણમાણો વિ ।

સવ્વત્થ વિ સંતટ્ઠો ભયદુક્ખં વિસહદે ભીમં ॥૪૧॥

તિર્યગ્ભિઃ જ્ઞાણમાનઃ દુષ્ટમનુષ્ઠૈઃ હન્યમાનઃ અપિ ।

સર્વત્ર અપિ સંત્રસ્તઃ ભયદુઃખં વિષહતે ભીમમ્ ॥૪૧॥

અર્થ :—એ તિર્યચગતિમાં જીવ, સિંહ-વાઘ આદિ વડે ભક્ષણ થતો તથા દુષ્ટ મનુષ્ય (શ્લેષ્ઠ, પારધી, માછીમાર આદિ) વડે માર્યા જતો થકો સર્વ ઠેકાણે ત્રાસયુક્ત બની રૌદ્ર-ભયાનક દુઃખોને અતિશય સહન કરે છે.

અણ્ણોણ્ણં જ્ઞંતા તિરિયા પાવંતિ દારુણં દુક્ખં ।

માયા વિ જત્થ ભક્ષદિ અણ્ણો કો તત્થ રક્ષેદિ ॥૪૨॥

અન્યોઽન્યં જ્ઞાદન્તઃ તિર્યન્ચઃ પ્રાપ્નુવન્તિ દારુણં દુઃખમ્ ।

માતા અપિ યત્ર ભક્ષતિ અન્યઃ કઃ તત્ર રક્ષતિ ॥૪૨॥

અર્થ :—એ તિર્યચગતિમાં જીવ પરસ્પર ભક્ષણ થતા થકા ઉત્કૃષ્ટ

દુઃખ પામે છે, તે આને ખાય અને આ તેને ખાય. જ્યાં જેના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયો છે એવી માતા પણ પુત્રને ભક્ષણ કરી જાય, તો પછી અન્ય કોણ રક્ષણ કરે?

તિવ્વતિસાણ તિસિદો તિવ્વવિભુવ્વઝાઈ ભુવ્વિહ્વદો સંતો ।

તિવ્વં પાવદિ દુવ્વં ઉચરહુયાસેણ ડજ્જંતો ॥૪૩॥

તીવ્રતૃષયા તૃષિતઃ તીવ્રબુભુક્ષયા ભુક્ષિતઃ સન્ ।

તીવ્રં પ્રાપ્નોતિ દુઃખં ઉદરહુતાશેનઃ દહ્યમાનઃ ॥૪૩॥

અર્થ :—એ તિર્યચગતિમાં જીવ તીવ્ર તરસથી તૃષાતુર તથા તીવ્ર ભૂખથી ક્ષુધાતુર થયો થકો તેમ જ ઉદરાગ્નિથી બળતો થકો (ઘણાં) તીવ્ર દુઃખ પામે છે.

હવે એ કથનને સંકોચે છે :—

એવં બહુપ્પયારં દુવ્વં વિસહેદિ તિરિયજોણીસુ ।

તત્તો ણીસરિદૂણં લલ્લિ-અપુણ્ણો ણરો હોદિ ॥૪૪॥

એવં બહુપ્રકારં દુઃખં વિષહતે તિર્યગ્યોનિષુ ।

તતઃ નિઃસૃત્ય લલ્લિ-અપૂર્ણઃ નરઃ ભવતિ ॥૪૪॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી તિર્યચયોનિમાં જીવ અનેક પ્રકારથી દુઃખ પામે છે અને તેને સહે છે. એ તિર્યચગતિમાંથી નીકળીને (કદાચિત્) મનુષ્ય થાય તો કેવો થાય? લલ્લિઅપર્યાપ્ત કે જ્યાં પર્યાપ્તિ જ પૂરી ન થાય.

હવે મનુષ્યગતિનાં જે દુઃખો છે તેને બાર ગાથાઓ દ્વારા કહે છે. ત્યાં પ્રથમ જ ગર્ભમાં ઊપજે તે અવસ્થા કહે છે :—

❀ મનુષ્યગતિનાં દુઃખો ❀

અહ ગમ્ભે વિ ય જાયદિ તત્થ વિ ણિવડીકયંગપદ્ધંગો ।

વિસહદિ તિવ્વં દુવ્વં ણિગમમાણો વિ જોણીદો ॥૪૫॥

અથ ગર્ભે અપિ ચ જાયતે તત્ર અપિ નિવડીકૃત-અઙ્ગપ્રત્યઙ્ગઃ ।

વિષહતે તીવ્રં દુઃખં નિર્ગચ્છન્ અપિ યોનિતઃ ॥૪૬॥

અર્થ :—અથવા ગર્ભમાં ઊપજે તો ત્યાં પણ હસ્ત-પાદાદિ અંગ અને આંગળાં આદિ પ્રત્યંગ એ બધા એકઠા સંકુચિત રહ્યા થકા (જીવ) દુઃખ સહે છે અને ત્યાંથી યોનિદ્વારે નીકળતાં તે તીવ્ર દુઃખને સહન કરે છે.

વળી તે કેવો થાય, તે કહે છે :—

બાલો વિ પિયરચતો પરચ્છિદ્દેણ વહ્દે દુહિદો ।

એવં જાયણસીલો ગમેદિ કાલં મહાદુઃખં ॥૪૬॥

બાલઃ અપિ પિતૃત્યક્તઃ પરોચ્છિદ્દેન વર્ધતે દુઃખિતઃ ।

એવં યાચનશીલઃ ગમયતિ કાલં મહાદુઃખમ્ ॥૪૬॥

અર્થ :— ગર્ભમાંથી નીકળ્યા પછી બાળ અવસ્થામાં જ માત-પિતા મરી જાય તો દુઃખી થતો થકો પારકી ઉચ્છિષ્ટ વડે જીવનનિર્વાહ કરતો તથા માગવાનો જ છે સ્વભાવ જેનો એવો તે, મહાદુઃખે કાળ નિર્ગમન કરે છે.

વળી કહે છે કે એ બધું પાપનું ફળ છે :—

પાવેણ જણો એસો દુઃક્રમ્મવસેણ જાયદે સવ્વો ।

પુણરવિ કરેદિ પાવં ન ચ પુણ્ણં કો વિ અજ્ઞેદિ ॥૪૭॥

પાપેન જનઃ એષઃ દુઃકર્મવશેન જાયતે સર્વઃ ।

પુનઃ અપિ કરોતિ પાપં ન ચ પુણ્યં કઃ અપિ અર્જયતિ ॥૪૭॥

અર્થ :—આ લોકના બધા મનુષ્યો પાપના ઉદયથી અશાતાવેદનીય, નીચગોત્ર અને અશુભનામ-આયુ આદિ દુષ્કર્મના વશે એવાં દુઃખો સહન કરે છે તોપણ પાછા પાપ જ કરે છે, પણ પૂજા, દાન, વ્રત, તપ અને ધ્યાનાદિ છે લક્ષણ જેનું એવાં પુણ્યને ઉપજાવતા નથી એ મોટું અજ્ઞાન છે.

વિરલો અજ્ઞદિ પુણ્ણં સમ્માદિટ્ઠી વણ્ણિં સંજુત્તો ।
 ઉવસમભાવે સહિદો ણિંદણગરહાહિં સંજુત્તો ॥૪૮॥

વિરલઃ અર્જયતિ પુણ્યં સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ વ્રતૈઃ સંયુક્તઃ ।
 ઉપશમભાવેન સહિતઃ નિન્દનગર્હાભ્યાં સંયુક્તઃ ॥૪૮॥

અર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિ અર્થાત્ યથાર્થ શ્રદ્ધાવાન, મુનિ-શ્રાવકનાં વ્રતો સહિત, ઉપશમભાવ અર્થાત્ મંદકષાય પરિણામી, નિંદન અર્થાત્ પોતાના દોષોને પોતે યાદ કરી પશ્ચાતાપ કરનાર, અને ગર્હણ અર્થાત્ પોતાના દોષને ગુરુજન પાસે વિનયથી કહેનાર; એ પ્રમાણે નિંદા-ગર્હાસંયુક્ત જીવ પુણ્યપ્રકૃતિઓને ઉપજાવે છે. પણ એવા વિરલા જ હોય છે.

હવે કહે છે કે પુણ્યયુક્તને પણ ઈષ્ટ-વિયોગાદિ જોવામાં આવે છે.

પુણ્ણજુદસસ વિ દીસદિ ઇટ્ઠવિઓયં અણિટ્ઠસંજોયં ।
 ભરહો વિ સાહિમાણો પરિજ્ઞઓ લહુયભાણ ॥૪૯॥

પુણ્યયુતસ્ય અપિ દૃશ્યતે ઇષ્ટવિયોગઃ અનિષ્ટસંયોગઃ ।
 ભરતઃ અપિ સાભિમાનઃ પરાજિતઃ લઘુકભ્રાત્રા ॥૪૯॥

અર્થ :—પુણ્યોદયયુક્ત પુરુષને પણ ઈષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટ સંયોગ થતો જોવામાં આવે છે. જુઓ, અભિમાનયુક્ત ભરત ચક્રવર્તી પણ પોતાના નાના ભાઈ બાહુબલીથી હાર પામ્યા.

ભાવાર્થ :—કોઈ જાણે કે ‘જેને મહાન પુણ્યનો ઉદય છે તેને તો સુખ છે’, પણ સંસારમાં તો સુખ કોઈને પણ હોતું નથી. ભરત ચક્રવર્તી જેવા પણ અપમાનાદિકથી દુઃખી થયા તો બીજાઓની વાત જ શી કહેવી?

હવે એ જ અર્થને દેઢ કરે છે :—

સયલટ્ઠવિસયજોઓ બહુપુણ્ણસસ વિ ણ સવ્વહા હોદિ ।
 તં પુણ્ણં પિ ણ કસસ વિ સવ્વં જેણિચ્છિંદં લહદિ ॥૫૦॥

સકલાર્થવિષયયોગઃ બહુપુણ્યસ્ય અપિ ન સર્વથા ભવતિ ।

તત્ પુણ્યં અપિ ન કસ્ય અપિ સર્વં યેન ઈપ્સિતં લભતે ॥૫૦॥

અર્થ :—આ સંસારમાં સમસ્ત પદાર્થોનો, જે વિષય અર્થાત્ ભોગ્ય વસ્તુ છે તે સર્વનો, યોગ મોટા પુણ્યવાનને પણ સર્વાંગપણે મળતો નથી. કોઈને એવું પુણ્ય જ નથી કે જે વડે બધાય મનોવાંચ્છિત (પદાર્થો) મળે.

ભાવાર્થ :—મોટા પુણ્યવાનને પણ વાંચ્છિત વસ્તુમાં કાંઈ ને કાંઈ ઓછપ રહે છે, સર્વ મનોરથ તો કોઈના પણ પૂર્ણ થતા નથી; તો પછી (કોઈ જીવ) સંસારમાં સર્વાંગ સુખી કેવી રીતે થાય?

કસ્સ વિ ણત્થિ કલત્તં અહવ કલત્તં પુત્તસંપત્તી ।

અહ તેસિં સંપત્તી તહ વિ સરોઓ હવે દેહો ॥૫૧॥

કસ્ય અપિ નાસ્તિ કલત્રં અથવા કલત્રં ન પુત્રસમ્પ્રાપ્તિઃ ।

અથ તેષાં સમ્પ્રાપ્તિઃ તથાપિ સરોગઃ ભવેત્ દેહઃ ॥૫૧॥

અર્થ :—કોઈ મનુષ્યને તો સ્ત્રી નથી, કોઈને જો સ્ત્રી હોય તો પુત્રની પ્રાપ્તિ નથી તથા કોઈને પુત્રની પ્રાપ્તિ છે તો શરીર રોગયુક્ત છે.

અહ ણીરોઓ દેહો તો ધણધણ્ણાણ ણેય સંપત્તિ ।

અહ ધણધણ્ણં હોદિ હુ તો મરણં ઝત્તિ દુક્કેદિ ॥૫૨॥

અથ નીરોગઃ દેહઃ તત્ ધનધાન્યાનાં નૈવ સમ્પ્રાપ્તિઃ ।

અથ ધનધાન્યં ભવતિ ખલુ તત્ મરણં ઝગિતિ ઢૌકતે ॥૫૨॥

અર્થ :—જો કોઈ નીરોગ દેહ હોય તો ધન-ધાન્યની પ્રાપ્તિ હોતી નથી અને જો ધન-ધાન્યની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તો (કદાચિત્) મરણ પણ થઈ જાય છે.

કસ્સ વિ દુટ્ટકલત્તં કસ્સ વિ દુવ્વસણવસણિઓ પુત્તો ।

કસ્સ વિ અરિસમબંધૂ કસ્સ વિ દુહિદા દુ દુચ્ચરિયા ॥૫૩॥

કસ્ય અપિ દુષ્ટકલત્રં કસ્ય અપિ દુર્વ્યસનવ્યસનિકઃ પુત્રઃ ।

કસ્ય અપિ અરિસમબન્ધુઃ કસ્ય અપિ દુહિતા અપિ દુશ્ચરિતા ॥૫૩॥

અર્થ :—આ મનુષ્યભવમાં કોઈને સ્ત્રી દુરાચરણી છે, કોઈને પુત્ર જુગાર આદિ દુર્વ્યસનોમાં લવલીન છે, કોઈને શત્રુ સમાન કલહકારી ભાઈ છે તો કોઈને પુત્રી દુરાચરણી છે.

કસ્ય વિ મરદિ સુપુત્તો કસ્ય વિ મહિલા વિણસદે ઇદ્વા ।

કસ્ય વિ અગ્નિપલિત્તં ગિહં કુડંબં ચ ડજ્જેઇ ॥૫૪॥

કસ્ય અપિ પ્રિયતે સુપુત્રઃ કસ્ય અપિ મહિલા વિનશ્યતિ ઇષ્ટા ।

કસ્ય અપિ અગ્નિપ્રલિત્તં ગૃહં કુટુંબં ચ દહ્યતે ॥૫૪॥

અર્થ :—કોઈને તો સારો પુત્ર હોય તે મરી જાય છે, કોઈને ઈષ્ટ સ્ત્રી હોય તે મરી જાય છે તો કોઈને ઘર-કુટુંબ સઘળું અગ્નિ વડે બળી જાય છે.

एवं मणुयगदीए णाणादुक्खाइं विसहमाणो वि ।

ण वि धम्मे कुणदि मइं आरंभं णेय परिचयइ ॥५५॥

एवं मनुजगत्यां नानादुःखानि विषहमाणः अपि ।

न अपि धर्मे करोति मतिं आरम्भं नैव परित्यजति ॥५५॥

અર્થ :—ઉપર પ્રમાણે મનુષ્યગતિમાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોને સહવા છતાં પણ આ જીવ સદ્ધર્મમાં બુદ્ધિ કરતો નથી અને પાપારંભને છોડતો નથી.

सधणो वि होदि णिधणो धणहीणो तह य ईसरो होदि ।

राया वि होदि भिच्चो भिच्चो वि य होदि णरणाहो ॥५६॥

सधनः अपि भवति निर्धनः धनहीनः तथा च ईश्वरः भवति ।

राजा अपि भवति भृत्यः भृत्यः अपि च भवति नरनाथः ॥५६॥

અર્થ :—ધનવાન હોય તે નિર્ધન થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે નિર્ધન હોય તે ઈશ્વર થઈ જાય છે. વળી રાજા હોય તે કિંકર થઈ

જાય છે. અને કિંકર હોય તે રાજા થઈ જાય છે.

સત્તૂ વિ હોદિ મિત્તો મિત્તો વિ ય જાયદે તહા સત્તૂ ।

કમ્મવિવાગવસાદો એસો સંસારસઙ્ખાવો ॥૫૭॥

શત્રુઃ અપિ ભવતિ મિત્રં મિત્રં અપિ ચ જાયતે તથા શત્રુઃ ।

કર્મવિપાકવશાત્ એષઃ સંસારસ્વભાવઃ ॥૫૭॥

અર્થ :—કર્મોદયવશે વૈરી હોય તે તો મિત્ર થઈ જાય છે તથા મિત્ર હોય તે વૈરી થઈ જાય છે. એવો જ સંસારનો સ્વભાવ છે.

ભાવાર્થ :—પુણ્યકર્મના ઉદયથી વૈરી પણ મિત્ર થઈ જાય છે તથા પાપકર્મના ઉદયથી મિત્ર પણ શત્રુ થઈ જાય છે.

હવે ચાર ગાથામાં દેવગતિનાં દુઃખોનું સ્વરૂપ કહે છે :—

✽ દેવગતિનાં દુઃખો ✽

અહ કહ વિ હવદિ દેવો તસ્સ વિ જાણદિ માણસં દુઃખં ।

દટ્ટૂણ મહઙ્ઘીણં દેવાણં રિદ્ધિસમ્પત્તી ॥૫૮॥

અથ કથમપિ ભવતિ દેવઃ તસ્ય અપિ જાયતે માનસં દુઃખમ્ ।

દટ્ટવા મહઙ્ઘીનાં દેવાનાં ઋદ્ધિસમ્પ્રાપ્તિમ્ ॥૫૮॥

અર્થ :—અથવા (કદાચિત્) મહાન કષ્ટથી દેવપર્યાય પણ પામે ત્યાં તેને પણ મહાન ઋદ્ધિધારક દેવોની ઋદ્ધિસંપદા જોઈને માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઇટ્ટવિઓગે દુઃખં હોદિ મહઙ્ઘીણ વિસયતણ્હાદો ।

વિસયવસાદો સુઃખં જેસિં તેસિં કુદો તિત્તી ॥૫૯॥

ઇટ્ટવિઓગે દુઃખ ભવતિ મહઙ્ઘીનાં વિષયતૂષ્ણાતઃ ।

વિષયવશાત્ સુઃખં યેષાં તેષાં કુતઃ તૂષિઃ ॥૫૯॥

અર્થ :—મહદ્ધિકદેવોને પણ ઈષ્ટ ઋદ્ધિ અને દેવાંગનાદિનો વિઓગ થતાં દુઃખ થાય છે. જેમને વિષયાધીન સુખ છે તેમને તૂષ્ટિ ક્યાંથી થાય? તૂષ્ણા વધતી જ રહે છે.

હવે શારીરિક દુઃખથી માનસિક દુઃખ મોટું છે—એમ કહે છે :—

શારીરિકદુઃખાદો માણસદુઃખં હવેઙ્ગ અઙ્ગપરં ।

માણસદુઃખજુદસ્સ હિ વિસયા વિ દુહાવહા હુંતિ ॥૬૦॥

શારીરિકદુઃખતઃ માનસદુઃખં ભવતિ અતિપ્રચુરમ્ ।

માનસદુઃખયુતસ્ય હિ વિષયાઃ અપિ દુઃખાવહાઃ ભવન્તિ ॥૬૦॥

અર્થ :—કોઈ સમજે કે શરીરસંબંધી દુઃખ મોટું છે અને માનસિક દુઃખ અલ્પ છે. તેને અહીં કહે છે કે શારીરિક દુઃખથી માનસિક દુઃખ ઘણું તીવ્ર છે—મોટું છે; જુઓ, માનસિક દુઃખ સહિત પુરુષને અન્ય ઘણા વિષયો હોય તોપણ તેઓ દુઃખદાયક ભાસે છે.

ભાવાર્થ :—મનમાં ચિંતા થાય ત્યારે સર્વ સામગ્રી દુઃખરૂપ જ ભાસે છે.

દેવાણં પિ ય સુખં મળહરવિસાહિં કીરદે જદિ હી ।

વિસયવસં જં સુખં દુઃખસ્સ વિ કારણં તં પિ ॥૬૧॥

દેવાનાં અપિ ચ સુખં મનોહરવિષયૈઃ ક્રિયતે યદિ હિ ।

વિષયવશં યત્સુખં દુઃખસ્ય અપિ કારણં તત્ અપિ ॥૬૧॥

અર્થ :—દેવોને મનોહર વિષયોથી જો સુખ છે એમ વિચારવામાં આવે તો તે પ્રગટપણે સુખ નથી. જે વિષયોને આધીન સુખ છે તે દુઃખનું જ કારણ છે (દુઃખ જ છે).

ભાવાર્થ :—અન્ય નિમિત્તથી સુખ માનવામાં આવે તે ભ્રમ છે, કારણ કે જે વસ્તુ સુખના કારણરૂપ માનવામાં આવે છે તે જ વસ્તુ કાળાન્તરમાં દુઃખના જ કારણરૂપ થાય છે.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં સંસારમાં કોઈ ઠેકાણે પણ સુખ નથી એમ કહે છે :—

એવં સુદુ અસારે સંસારે દુઃખસાયરે ઘોરે ।

કિં કલ્પ વિ અલ્પિ સુહં વિચારમાણં સુણિચ્છયદો ॥૬૨॥

एवं सुष्ठु असारे संसारे दुःखसागरे घोरे ।

किं कुत्र अपि अस्ति सुखं विचार्यमाणं सुनिश्चयतः ॥६२॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે અસાર એવા આ દુઃખસાગરરૂપ ભયાનક સંસારમાં નિશ્ચયથી વિચાર કરવામાં આવે તો શું કોઈ ઠેકાણે કિંચિત્ પણ સુખ છે? અપિતુ નથી જ.

ભાવાર્થ :—ચારગતિરૂપ સંસાર છે. અને ચારે ગતિઓ દુઃખરૂપ જ છે, તો તેમાં સુખ ક્યાં સમજવું?

હવે કહે છે કે આ જીવ પર્યાયબુદ્ધિવાળો છે. તેથી તે જે યોનિમાં ઊપજે છે ત્યાં જ સુખ માની લે છે :—

दुक्कियकम्मवसादो राया वि य असुइकीइओ होदि ।

तत्थेव य कुणइ रइं पेक्खह मोहस्स माहणं ॥६३॥

दुष्कृतकर्मवशात् राजा अपि च अशुचिकीटकः भवति ।

तत्र एव च करोति रतिं प्रेक्षध्वं मोहस्य माहात्म्यम् ॥६३॥

અર્થ :—હે પ્રાણી! તમે જુઓ તો ખરા આ મોહનું માહાત્મ્ય! કે પાપવશ મોટો રાજા પણ મરીને વિષ્ટાના કીડામાં જઈ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં જ તે રતિ માને છે—કીડા કરે છે.

હવે કહે છે કે—આ પ્રાણીનો એક જ ભવમાં અનેક સંબંધ થાય છે.

पुत्तो वि भाउ जाओ सो वि य भाओ वि देवरो होदि ।

माया होदि सवत्ती जणणो वि य होदि भत्तारो ॥६४॥

एयम्मि भवे एदे संबंधा होंति एय-जीवस्स ।

अण्णभवे किं भण्णइ जीवाणं धम्मरहिदाणं ॥६५॥ युगलम् ।

पुत्रः अपि भ्राता जातः सः अपि च भ्राता अपि देवः भवति ।

माता भवति सपत्नी जनकः अपि च भवति भर्ता ॥६४॥

एकस्मिन् भवे एते सम्बन्धाः भवन्ति एकजीवस्य ।

अन्यभवे किं भण्यते जीवानां धर्मरहितानाम् ॥६५॥

અર્થ :—એક જીવને એક ભવમાં આટલા સંબંધ થાય છે તો પછી ધર્મરહિત જીવોને અન્ય ભવોના સંબંધમાં તો શું કહેવું? તે સંબંધ ક્યા ક્યા છે? તે કહીએ છીએ :—પુત્ર તો ભાઈ થયો અને ભાઈ હતો તે દિયર થયો, માતા હતી તે શોક થઈ અને પિતા હતો તે ભરથાર થયો. એટલા સંબંધ વસંતતિલકા વેશ્યા, ધનદેવ, કમળા અને વરુણને (પરસ્પર) થયા. તેમની કથા અન્ય ગ્રંથોથી અહીં લખીએ છીએ :—

✽ એક ભવમાં અઢાર નાતાની કથા ✽

માલવદેશની ઉજ્જયની નગરીમાં રાજા વિશ્વસેન હતો. ત્યાં સુદત્ત નામનો શેઠ રહેતો હતો. તે સોળ કરોડ દ્રવ્યનો સ્વામી હતો. તે શેઠ એક વસંતતિલકા નામની વેશ્યામાં આસક્ત થયો અને તેને પોતાના ઘરમાં રાખી. તે ગર્ભવતી થઈ ત્યારે રોગ સહિત દેહ થવાથી તેને પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. તે વસંતતિલકાએ પોતાના ઘરમાં જ પુત્ર-પુત્રીના જોડકાને જન્મ આપ્યો. તે વેશ્યા ખેદખિન્ન થઈને એ બંને બાળકોને જુદા જુદા રત્નકાંબળમાં લપેટી પુત્રીને તો દક્ષિણ દરવાજે નાખી આવી—ત્યાં પ્રયાગનિવાસી વણજારાએ તેને ઉપાડી પોતાની સ્ત્રીને સોંપી. તેનું (પુત્રીનું) નામ કમળા રાખ્યું—તથા પુત્રને ઉત્તરદિશાના દરવાજે નાખ્યો. ત્યાંથી સાકેતપુરના એક સુભદ્ર નામના વણજારાએ તેને (પુત્રને) ઉપાડી પોતાની સ્ત્રી સુવ્રતાને સોંપ્યો અને તેનું ધનદેવ નામ રાખ્યું. હવે પૂર્વોપાર્જિત કર્મવશ તે ધનદેવનો પેલી કમળાની સાથે વિવાહ થયો અને એ બંને (ભાઈ-બહેન) પતિ-પત્ની થયાં. પછી આ ધનદેવ વ્યાપાર અર્થે ઉજ્જયિની નગરીમાં ગયો. ત્યાં તે પેલી વસંતતિલકા વેશ્યામાં લુબ્ધ થયો અને તેના સંયોગથી વસંતતિલકાને એક પુત્ર જન્મ્યો. તેનું નામ વરુણ રાખ્યું. હવે એક દિવસ કમળાએ કોઈ મુનિને પોતાનો સંબંધ પૂછ્યો અને મુનિએ તેનું સર્વ વૃતાંત કહ્યું, તે નીચે પ્રમાણે છે :—

આ ઉજ્જયિની નગરીમાં એક સોમશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તેને કાશ્યપી નામની સ્ત્રી હતી. તેમને અગ્નિભૂત અને સોમભૂત નામના બે પુત્ર થયા. એ બંને ક્યાંકથી ભણીને આવતા હતા. ત્યાં માર્ગમાં કોઈ જિનદત્ત મુનિને તેમની માતા, જે જિનમતી આર્યા હતી તે, ક્ષેમકુશળ પૂછતી દેખી તથા ત્યાં બીજા કોઈ જિનભદ્રમુનિ હતા તેમને સુભદ્રા નામની આર્યા, કે જે તેમના પુત્રની વહુ હતી તે, ક્ષેમકુશળ પૂછતી દેખી, એ દશ્ય આ બંને ભાઈઓએ દીઠું અને ત્યાં હાસ્ય કર્યું કે-‘જુઓ તો ખરા! તરુણને તો વૃદ્ધ સ્ત્રી અને વૃદ્ધને તરુણ સ્ત્રી, અહો વિધાતાએ ખરી વિપરીતતા રચી છે!’ ઉપાર્જિત કર્મ અનુસાર સોમશર્મા તો મરીને વસંતતિલકા વેશ્યા થયો તથા એ હાસ્યના પાપથી અગ્નિભૂત અને સોમભૂત બંને ભાઈ મરીને આ વસંતતિલકાને પુત્ર-પુત્રીરૂપ જોડકાં થયાં અને તેમનું કમળા અને ધનદેવ નામ રાખ્યું. વળી પેલી કાશ્યપી બ્રાહ્મણી હતી તે (મરીને) વસંતતિલકા અને ધનદેવના સંયોગથી વરુણ નામનો પુત્ર થઈ. એ પ્રમાણે આ સર્વ સંબંધ સાંભળીને કમળાને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું, ત્યારે તે ઉજ્જયિની નગરીમાં વસંતતિલકાને ઘરે ગઈ. ત્યાં પેલો વસંતતિલકાનો પુત્ર વરુણ પારણામાં જૂલતો હતો. તેને તે કહેવા લાગી કે હે બાળક! તારી સાથે મારા છ પ્રકારના સંબંધ છે, તે તું સાંભળ.

૧. મારો ભરથાર જે ધનદેવ તેના સંયોગથી તું જન્મ્યો માટે મારો પણ તું (શોક) પુત્ર છે.

૨. ધનદેવ મારો સગો ભાઈ છે તેનો તું પુત્ર છે, માટે તું મારો ભત્રીજો પણ છે.

૩. તારી માતા વસંતતિલકા છે તે જ મારી પણ માતા છે, માટે તું મારો ભાઈ પણ છે.

૪. તું મારા ભરથાર ધનદેવનો નાનો ભાઈ છે, તેથી તું મારો દિયર પણ છે.

૫. મારો ભરથાર ધનદેવ છે તે મારી માતા વસંતતિલકાનો પણ ભરથાર છે, તેથી ધનદેવ મારો પિતા પણ થયો અને તેનો તું નાનો ભાઈ છે, માટે તું મારો કાકો પણ છે.

૬. હું વસંતતિલકાની શોક્ય થઈ, તેથી ધનદેવ મારો શોકપુત્ર થયો અને તેનો તું પુત્ર છે માટે તું પૌત્ર પણ છે.

એ પ્રમાણે વરુણને તે છ પ્રકારના સંબંધ કહેતી હતી. ત્યાં પેલી વસંતતિલકા આવી અને આ કમળાને કહેવા લાગી કે તું કોણ છે? કે મારા પુત્રને આ પ્રમાણે છ પ્રકારથી તારો સંબંધ સંભળાવે છે? ત્યારે કમળા બોલી કે તારી સાથે મારે પણ છ પ્રકારથી સંબંધ છે. તે તું પણ સાંભળ!

૧. પ્રથમ તો તું મારી માતા છે, કારણ કે હું ધનદેવની સાથે તારા જ ઉદરથી યુગલરૂપે ઊપજી છું.

૨. ધનદેવ મારો ભાઈ છે, તેની તું સ્ત્રી છે, માટે તું મારી ભોજાઈ (ભાભી) પણ છે.

૩. મારો ભરથાર ધનદેવ છે, તેની તું પણ સ્ત્રી છે, માટે તું મારી શોક પણ છે.

૪. તું મારી માતા છે અને તારો ભરથાર ધનદેવ પણ થયો એટલે ધનદેવ મારો પિતા થયો, તેની તું માતા છે, માટે તું મારી દાદી પણ છે.

૫. ધનદેવ તારો પુત્ર છે અને તે મારો પણ શોકપુત્ર છે, તેની તું સ્ત્રી થઈ, માટે તું મારી પુત્રવધૂ પણ છે.

૬. હું ધનદેવની સ્ત્રી છું અને તું ધનદેવની માતા છે, માટે તું મારી સાસુ પણ છે

આ પ્રમાણે વસંતતિલકા વેશ્યા પોતાના છ પ્રકારના સંબંધ સાંભળીને ચિંતામાં વિચારગ્રસ્ત હતી ત્યાં જ પેલો ધનદેવ આવ્યો. તેને

જોઈને કમળા બોલી કે તારી સાથે પણ મારા છ પ્રકારના સંબંધ છે. તે સાંભળ :—

૧. પ્રથમ તો તું અને હું બન્ને આ જ વેશ્યાના ઉદરમાંથી જોડકારૂપે સાથે જન્મ્યાં છીએ, માટે તું મારો ભાઈ છે.

૨. પછી તારો અને મારો વિવાહ થયો, તેથી તું મારો પતિ પણ છે.

૩. વસંતતિલકા મારી માતા છે અને તેનો તું ભરથાર છે. માટે તું મારો પિતા પણ છે.

૪. વરુણ તારો નાનો ભાઈ છે અને તે મારો કાકો થયો, તેનો તું પિતા છે, એટલે કાકાનો પિતા હોવાથી તું મારો દાદો પણ થયો.

૫. હું વસંતતિલકાની શોક છું અને તું મારી શોકનો પુત્ર છે, તેથી તું મારો પુત્ર પણ છે.

૬. તું મારો ભરથાર છે અને તારી માતા વસંતતિલકા મારી સાસુ થઈ, એ સાસુનો તું ભરથાર થયો, એટલે તું મારો સસરો પણ થયો.

એ પ્રમાણે એક જ ભવમાં એક જ જીવને અઢાર સંબંધ થયા.* તેનું અહીં ઉદાહરણ કહ્યું. એમ આ સંસારની વિચિત્ર વિટંબણા છે, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

*. એ અઢાર નાતાની કથા અન્ય ગ્રંથો ઉપરથી અહીં લખી છે. તે ગાથાઓ :

બાલય હિ સુણિ સુવયણં તુજ્ઞ સરિસ્સા હિ અટ્ટદહ ણત્તા ।
 પુત્તુ ભત્તીજ્ઞઠ ભાયઠ દેવરુ પત્તિય હુ પૌત્તજ્ઞા ॥૧॥
 તુહુ પિયરો મહુ પિયરો પિયામહો તહ ય હવઙ્ગ ભત્તારો ।
 ભાયઠ તહા વિ પુત્તો સસુરો હવઙ્ગ બાલયો મજ્ઞ ॥૨॥
 તુહુ જણી હુઈ ભજ્ઞા પિયામહી તહ ય માયરી સવર્ઈ ।
 હવઙ્ગ વહૂ તહ સાસૂ એ કહિયા અટ્ટદહ ણત્તા ॥૩॥

✽ પાંચ પ્રકારરૂપ સંસારનું સ્વરૂપ ✽

હવે પાંચ પ્રકારના સંસારનાં નામ કહે છે :—

સંસારો પંચવિહો દલ્લે ખેત્તે તહેવ કાલે ય ।

ભવભમણો ય ચઝત્થો પંચમઓ ભાવસંસારો ॥૬૬॥

સંસારઃ પઞ્ચવિધઃ દ્રવ્યે ક્ષેત્રે તથૈવ કાલે ચ ।

ભવભ્રમણઃ ચ ચતુર્થઃ પઞ્ચમકઃ ભાવસંસારઃ ॥૬૬॥

અર્થ :—સંસાર અર્થાત્ પરિભ્રમણ છે તે પાંચ પ્રકારનું છે. (૧) દ્રવ્ય અર્થાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ પરિભ્રમણ, (૨) ક્ષેત્ર અર્થાત્ આકાશપ્રદેશોમાં સ્પર્શવારૂપ પરિભ્રમણ, (૩) કાળ અર્થાત્ કાળના સમયોમાં ઊપજવા-વિનશવારૂપ પરિભ્રમણ, (૪) ભવ અર્થાત્ નરકાદિ ભવોના ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ પરિભ્રમણ અને (૫) ભાવ અર્થાત્ પોતાને કષાય-યોગસ્થાનરૂપ ભેદોના પલટવારૂપ પરિભ્રમણ;—એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારરૂપ સંસાર જાણવો.

હવે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ત્યાં પ્રથમ દ્રવ્યપરાવર્તન કહે છે :—

બંધદિ મુંચદિ જીવો પડિસમયં કમ્મપુગ્ગલા વિવિહા ।

ગોકમ્મપુગ્ગલા વિ ય મિચ્છત્તકસાયસંજુત્તો ॥૬૭॥

બધ્નાતિ મુચ્ચતિ જીવઃ પ્રતિસમયં કર્મપુદ્ગલાન્ વિવિધાન્ ।

નોકર્મપુદ્ગલાન્ અપિ ચ મિથ્યાત્વકષાયસંયુક્તઃ ॥૬૭॥

અર્થ :—આ જીવ, આ લોકમાં રહેલાં જે અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપુદ્ગલો તથા ઔદારિકાદિ શરીરરૂપ નોકર્મ-પુદ્ગલોને મિથ્યાત્વ-કષાયો વડે સંયુક્ત થતો થકો સમયે સમયે બાંધે છે અને છોડે છે.

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વ-કષાયવશ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના સમય-પ્રબલ્ધને અભવ્યરાશિથી અનંત ગુણ તથા સિદ્ધરાશિથી અનંતમા ભાગે પુદ્ગલપરમાણુઓના સ્કંધરૂપ કાર્મણ વર્ગણાઓને (આ સંસારી જીવ) સમયે સમયે ગ્રહણ કરે છે તથા પૂર્વે જે ગ્રહણ કરી હતી કે જે સત્તામાં

છે તેમાંથી એટલી જ (કર્મવર્ગણાઓ) સમયે સમયે ખરી જાય છે. વળી એ જ પ્રમાણે ઔદારિકાદિ શરીરોના સમયપ્રબલ્લો શરીરગ્રહણના સમયથી માંડીને આયુ સ્થિતિ સુધી ગ્રહણ કરે છે વા છોડે છે. એ પ્રમાણે અનાદિકાળથી માંડી અનંત વાર (કર્મ-નોકર્મ પુદ્ગલોનું) ગ્રહણ કરવું વા છોડવું થયા જ કરે છે.

હવે ત્યાં એક પરાવર્તનના પ્રારંભમાં પ્રથમ સમયના સમય-પ્રબલ્લમાં જેટલા પુદ્ગલપરમાણુને જેવા સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ-વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ તીવ્ર-મંદ-મધ્યમ ભાવથી ગ્રહ્યા હોય તેટલા જ તેવી રીતે કોઈ સમયે ફરી ગ્રહણમાં આવે ત્યારે એક કર્મનોકર્મપરાવર્તન થાય છે, પણ વચ્ચે અનંત વાર અન્ય પ્રકારના પરમાણુ ગ્રહણ થાય તેને અહીં ન ગણવા; એવી રીતે જેવા ને તેવા જ (કર્મ-નોકર્મપરમાણુઓને) ફરીથી ગ્રહણ થવાને અનંતકાળ જાય છે. તેને એક દ્રવ્યપરાવર્તન કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે આ જીવે આ લોકમાં અનંતા પરાવર્તન કર્યાં.

હવે ક્ષેત્રપરાવર્તન કહે છે :—

સો કો વિ ણત્થિ દેસો લોયાયાસસ્સ ણિરવસેસસ્સ ।

જત્થ ણ સવ્વો જીવો જાદો મરિદો ય બહુવારં ॥૬૮॥

સ: ક: અપિ નાસ્તિ દેશ: લોકાકાશસ્ય નિરવશેષસ્ય ।

યત્ર ન સર્વ: જીવ: જાત: મૃત: ચ બહુવારમ્ ॥૬૮॥

અર્થ :—આ સમગ્ર લોકાકાશનો એવો કોઈ પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં આ સર્વ સંસારી જીવો અનેક વાર ઊપજ્યા-મર્યા ન હોય.

ભાવાર્થ :—સર્વ લોકાકાશના પ્રદેશોમાં આ જીવ અનંતવાર ઊપજ્યો-મર્યો છે. એવો એક પણ પ્રદેશ બાકી રહ્યો નથી કે જ્યાં (આ જીવ) ન ઊપજ્યો-મર્યો હોય. અહીં આ પ્રમાણે સમજવું કે લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે. તેના મધ્યના આઠ પ્રદેશને વચમાં લઈને સૂક્ષ્મનિગોદલબ્ધઅપર્યાપ્તક જઘન્ય અવગાહના ધારણ કરી જીવ ઊપજે છે. હવે તેની અવગાહના પણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. તે જેટલા પ્રદેશ

છે તેટલી વાર તો ત્યાં જ એ જ અવગાહના પામે છે, વચ્ચે અન્ય જગ્યાએ અન્ય અવગાહનાથી (જીવ) ઊપજે તેની અહીં ગણતરી નથી. ત્યાર પછી એક એક પ્રદેશ ક્રમપૂર્વક વધતી અવગાહના પામે તે અહીં ગણતરીમાં છે. એ પ્રમાણે (ક્રમપૂર્વક વધતાં વધતાં) મહામચ્છની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સુધી પૂર્ણ કરે અને એ રીતે અનુક્રમે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને સ્પર્શે ત્યારે એક ક્ષેત્રપરાવર્તન થાય.

હવે કાળપરાવર્તન કહે છે :—

उवसप्पिणिअवसप्पिणिपढमसमयादिचरमसमयंतं ।

जीवो क्रमेण जम्मदि मरदि य सव्वेसु कालेसु ॥६९॥

उत्सर्पिणीअवसर्पिणीप्रथमसमयादिचरमसमयान्तम् ।

जीवः क्रमेण जायते म्रियते च सर्वेषु कालेषु ॥६९॥

અર્થ :—ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના પ્રથમ સમયથી માંડીને અંતના સમય સુધી આ જીવ અનુક્રમપૂર્વક સર્વકાળમાં ઊપજે તથા મરે છે (તે કાળપરાવર્તન છે).

ભાવાર્થ :—કોઈ જીવ, દસ કોડાકોડી સાગરનો જે ઉત્સર્પિણીકાળ તેના પ્રથમ સમયમાં જન્મ પામે, પછી બીજી ઉત્સર્પિણીના બીજા સમયમાં જન્મે, એ જ પ્રમાણે ત્રીજી ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા સમયમાં જન્મે, એ પ્રમાણે અનુક્રમપૂર્વક અંતના સમય સુધી જન્મે, વચ્ચે અન્ય સમયોમાં અનુક્રમરહિત જન્મે તેની અહીં ગણતરી નથી. એ જ પ્રમાણે અવસર્પિણીકાળના પણ દસ કોડાકોડી સાગરના સમયો (ક્રમવાર) પૂર્ણ કરે તથા એ જ પ્રમાણે મરણ કરે તેને એક કાળપરાવર્તન કહે છે. તેમાં પણ અનંત કાળ થાય છે.

હવે ભવપરાવર્તન કહે છે :—

णेरइयादिगदीणं अवरट्टिदिदो वरट्टिटी जाव ।

सव्वट्टिदिसु वि जम्मदि जीवो गेवेज्जपञ्जंतं ॥७०॥

નૈરયિકાદિગતીનાં અપરસ્થિતિતઃ વરસ્થિતિઃ યાવત્ ।

સર્વસ્થિતિષુ અપિ જાયતે જીવઃ પ્રૈવેયકપર્યન્તમ્ ॥૭૦॥

અર્થ :—સંસારી જીવ, નરકાદિ ચાર ગતિની જઘન્ય સ્થિતિથી માંડીને પ્રૈવેયકપર્યંત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સુધી સર્વ સ્થિતિઓમાં જન્મે છે.

ભાવાર્થ :—નરકગતિની જઘન્ય સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની છે. તેના જેટલા સમય છે તેટલી વાર તો જઘન્ય સ્થિતિનું આયુષ્ય ધારણ કરીને જન્મે, પછી એક સમય અધિક આયુષ્ય લઈને જન્મે, પછી બે સમય અધિક આયુષ્ય લઈને જન્મે, એ જ પ્રમાણે અનુક્રમપૂર્વક તેત્રીસ સાગર સુધીનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરે. પણ વચ્ચે-વચ્ચે ઓછું-વતું આયુષ્ય લઈ જન્મે તેની અહીં ગણતરી નથી. એ જ પ્રમાણે તિર્યચગતિનું જઘન્ય આયુ અંતર્મુહૂર્ત છે. તેના જેટલા સમય છે તેટલી વાર જઘન્ય આયુનો ધારક થઈ, પછી એક સમય અધિક-અધિકના ક્રમથી (એ તિર્યચગતિનું ઉત્કૃષ્ટ) ત્રણ પલ્લ આયુ પૂર્ણ કરે; પણ વચ્ચે ઓછું-વતું આયુ પામે તેની અહીં ગણતરી નથી. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યનું જઘન્ય આયુથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્લનું આયુ પૂર્ણ કરે, તથા એ જ પ્રમાણે દેવગતિનું જઘન્ય દસ હજાર વર્ષથી માંડીને અંતિમ પ્રૈવેયકની એકત્રીસ સાગર સુધીનું સમય-સમય અધિક અનુક્રમપણે પૂર્ણ કરે; તેને ભવપરાવર્તન કહે છે. નવ પ્રૈવેયકની આગળ ઊપજવાવાળો એક બે ભવ કરીને મુક્ત જ થાય છે, તેથી તેને અહીં ગણ્યો નથી. એ ભવપરાવર્તનનો પણ અનંત કાળ છે.

હવે ભાવપરાવર્તન કહે છે :—

પરિણમદિ સણ્ણિજીવો વિવિહકસાણહિં દ્વિદિણિમિત્તેહિં ।

અણુભાગણિમિત્તેહિં ય વટ્ટંતો ભાવસંસારે ॥૭૧॥

પરિણમતે સંજ્ઞિજીવઃ વિવિધકષાયૈઃ સ્થિતિનિમિત્તૈઃ ।

અનુભાગનિમિત્તૈઃ ચ વર્તમાનઃ ભાવસંસારે ॥૭૧॥

અર્થ :—ભાવસંસારમાં વર્તતો સંજ્ઞી જીવ અનેક પ્રકારના કર્મોના

સ્થિતિબંધના તથા અનુભાગબંધના કારણરૂપ અનેક પ્રકારના કષાયોરૂપે પરિણમે છે.

ભાવાર્થ :—કર્મોના એક સ્થિતિબંધના કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાનક અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે. તેમાં એક સ્થિતિબંધસ્થાનમાં અનુભાગબંધના કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાન અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે. વળી યોગસ્થાન છે તે જગતશ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. તેને આ જીવ પરિવર્તન કરે છે. તે કેવી રીતે? કોઈ સંજી મિથ્યાદષ્ટિ પર્યાપ્ત જીવ પોતાને યોગ્ય સર્વ જઘન્ય જ્ઞાનાવરણ કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગર પ્રમાણ બાંધે, તેનાં કષાયસ્થાન અસંખ્યાત લોકમાત્ર છે. તેમાં સર્વ જઘન્યસ્થાન એકરૂપ પરિણમે. તેમાં તે એક સ્થાનમાં અનુભાગબંધના કારણરૂપ સ્થાન એવા અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે, તેમાંથી એક (સ્થાન) સર્વજઘન્યરૂપ પરિણમે, ત્યાં તેને યોગ્ય સર્વજઘન્ય યોગસ્થાનરૂપ પરિણમે ત્યારે જ જગતશ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગનાં યોગસ્થાન અનુક્રમથી પૂર્ણ કરે; પણ વચમાં અન્ય યોગસ્થાનરૂપ પરિણમે તે અહીં ગણતરીમાં નથી. એ પ્રમાણે યોગસ્થાન પૂર્ણ થતાં અનુભાગસ્થાનનું બીજું સ્થાન પરિણમે. ત્યાં પણ એ જ પ્રમાણે સર્વ યોગસ્થાન પૂર્ણ કરે. ત્યાર પછી ત્રીજું અનુભાગસ્થાન થાય. ત્યાં પણ તેટલાં જ યોગસ્થાન ભોગવે. એ પ્રમાણે અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ અનુભાગસ્થાન અનુક્રમે પૂર્ણ કરે ત્યારે બીજું કષાયસ્થાન લેવું. ત્યાં પણ ઉપર કહેલા ક્રમપૂર્વક અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અનુભાગસ્થાન તથા જગતશ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગનાં યોગસ્થાન પૂર્વોક્ત ક્રમપૂર્વક ભોગવે, ત્યારે ત્રીજું કષાયસ્થાન લેવું; એ પ્રમાણે ચોથું—પાંચમું—છઠ્ઠું આદિ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ કષાયસ્થાન પૂર્વોક્ત ક્રમપૂર્વક પૂર્ણ કરે ત્યારે એક સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિસ્થાન લેવું. તેમાં પણ કષાયસ્થાન, અનુભાગસ્થાન અને યોગસ્થાન ઉપર કહેલા ક્રમપૂર્વક ભોગવે. એ પ્રમાણે બે સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિથી માંડી ત્રીસ કોડાકોડી સાગર સુધી જ્ઞાનાવરણકર્મની સ્થિતિ પૂર્ણ કરે. એ પ્રમાણે સર્વ મૂળકર્મપ્રકૃતિઓ તથા ઉત્તરકર્મપ્રકૃતિઓનો ક્રમ જાણવો. એ રીતે પરિણમતાં-પરિણમતાં અનંત કાળ વ્યતીત થાય છે; તેને એકઠો કરતાં

એક ભાવપરાવર્તન થાય. એવાં અનંત ભાવપરાવર્તન આ જીવ ભોગવતો આવ્યો છે.

હવે એ પાંચ પરાવર્તનના કથનને સંકોચે છે :—

एवं अणाइकालं पंचपयारे भमेइ संसारे ।
णाणादुक्खणिहाणे जीवो मिच्छत्तदोसेण ॥७२॥

एवं अनादिकालं पञ्चप्रकारे भ्रमति संसारे ।
नानादुःखनिधाने जीवः मिथ्यात्वदोषेण ॥७२॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે પંચપરાવર્તનરૂપ સંસારમાં આ જીવ અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વદોષ વડે ભમે છે. કેવો છે સંસાર? અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનું નિધાન (ખજાનો) છે.

હવે એવા સંસારથી છૂટવાનો ઉપદેશ કરે છે :—

इय संसारं जाणिय मोहं सव्वायरेण चइऊणं ।
तं ज्ञायह ससहावं संसरणं जेण णासेइ ॥७३॥

इति संसारं ज्ञात्वा मोहं सर्वादरेण त्यक्त्वा ।

तं ध्यायत स्वस्वभावं संसरणं येन नश्यति ॥७३॥

અર્થ :—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આ સંસારને જાણી, સર્વ પ્રકારે ઉદમ કરી, મોહને છોડી હે ભવ્યાત્મા! તું એ આત્મસ્વભાવનું ધ્યાન કર કે જેથી સંસારપરિભ્રમણનો નાશ થાય.

(દોહરા)

પંચપરાવર્તનમયી, દુઃખરૂપ સંસાર;
મિથ્યાકર્મ ઉદય થકી, ભરમે જીવ અપાર.

ઈતિ સંસારાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૪. એકત્વાનુપ્રેક્ષા

इको जीवो जायदि इको गल्भम्हि गिल्हदे देहं ।

इको बाल-जुवाणो इको वुद्धो जरागहिओ ॥७४॥

एकः जीवः जायते एकः गर्भे गृह्णाति देहं ।

एकः बालः युवा एकः वृद्धः जरागृहितः ॥७४॥

અર્થ :—જીવ છે તે એકલો ઊપજે છે, તે એકલો જ ગર્ભમાં ઢેહને ગ્રહણ કરે છે, તે એકલો જ બાળક થાય છે, તે એકલો જ યુવાન અને તે એકલો જ જરાવસ્થાથી ગ્રસિત વૃદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જીવ એકલો જ જુદી જુદી અવસ્થાઓને ધારણ કરે છે.

इको रोई सोई इको तपेइ माणसे दुक्खे ।

इको मरदि वराओ णरयदुहं सहदि इको वि ॥७५॥

एकः रोगी शोकी एकः तप्यते मानसैः दुःखैः ।

एकः म्रियते वराकः नरकदुःखं सहते एकः अपि ॥७५॥

અર્થ :—જીવ એકલો જ રોગી થાય છે, જીવ એકલો જ શોકાર્ત થાય છે, જીવ એકલો જ માનસિક દુઃખથી તપ્તાયમાન થાય છે, જીવ એકલો જ મરે છે અને જીવ એકલો જ દીન બની નરકનાં દુઃખો સહન કરે છે.

ભાવાર્થ :—જીવ એકલો જ અનેક અનેક અવસ્થાઓને ધારણ કરે છે.

इको संचदि पुण्णं इको भुंजेदि विविहसुरसोक्खं ।

इको खवेदि कम्मं इको वि य पावए मोक्खं ॥७६॥

एकः संचिनोति पुण्यं एकः भुनक्ति विविधसुरसौख्यं ।

एकः क्षपति कर्म एकः अपि च प्राप्नोति मोक्षम् ॥७६॥

અર્થ :—જીવ એકલો જ પુણ્યનો સંચય કરે છે, જીવ એકલો જ દેવગતિનાં સુખ ભોગવે છે, જીવ એકલો જ કર્મનો ક્ષય કરે છે, અને જીવ એકલો જ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :—જીવ એકલો જ પુણ્યોપાર્જન કરી સ્વર્ગ જાય છે અને જીવ એકલો જ કર્મનાશ કરી મોક્ષ જાય છે.

સુયળો પિચ્છંતો વિ હુ ણ દુઃખલેસં પિ સક્કદે ગહિદું ।
 एवं जाणंतो वि हु तो वि ममत्तं ण छंडेइ ॥૭૭॥
 स्वजनः पश्यन्नपि स्फुटं न दुःखलेशं अपि शक्नोति ग्रहीतुम् ।
 एवं जानन् अपि स्फुटं ततः अपि ममत्वं न त्यजति ॥૭૭॥

અર્થ :—સ્વજન અર્થાત્ કુટુંબી છે તે પણ આ જીવને દુઃખ આવતાં તથા તેને દેખવા છતાં પણ, તે દુઃખને લેશ પણ ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રગટપણે જાણવા છતાં પણ આ જીવ કુટુંબ પ્રત્યેનું મમત્વ છોડતો નથી.

ભાવાર્થ :—પોતાને થતું દુઃખ પોતે જ ભોગવે છે, તેમાં કોઈ ભાગીદાર બની શકતું નથી; છતાં આ જીવને એવું અજ્ઞાન છે કે દુઃખ સહતો છતાં પણ પરના મમત્વને છોડતો નથી.

હવે કહે છે કે આ જીવને નિશ્ચયથી એક ધર્મ જ શરણ છે :—

जीवस्स णिच्छयादो धम्मो दहलक्खणो हवे सुयणो ।
 सो णेइ देवलोए सो चिय दुक्खक्खयं कुणइ ॥૭૮॥

जीवस्य निश्चयतः धर्मः दशलक्षणः भवेत् स्वजनः ।

सः नयति देवलोकं सः एव दुःखक्षयं करोति ॥૭૮॥

અર્થ :—આ જીવને પોતાનો ખરો હિતસ્વી નિશ્ચયથી એક ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશલક્ષણધર્મ જ છે, કારણ કે તે ધર્મ જ દેવલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે તથા તે ધર્મ જ સર્વ દુઃખના નાશને (મોક્ષને) કરે છે.

ભાવાર્થ :—ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ હિતસ્વી નથી.

હવે કહે છે કે શરીરથી ભિન્ન એવા એકલા જીવને તું જાણ :—

સવ્વાયરેણ જાણહ ઇકં જીવં સરીરદો ભિષ્ણં ।

જમ્હિ દુ મુણિદે જીવે હોદિ અસેસં ખણે હેયં ॥૭૧॥

સર્વાદરેણ જાનીહિ એકં જીવં શરીરતઃ ભિન્નમ્ ।

યસ્મિન્ તુ જ્ઞાતે જીવે ભવતિ અશેષં ક્ષણે હેયમ્ ॥૭૧॥

અર્થ :—હે ભવ્યાત્મા! તું સર્વ પ્રકારે ઉદમ કરીને શરીરથી ભિન્ન એકલા જીવને જાણ! જેને જાણતાં બાકીનાં સર્વ પરદ્રવ્યો ક્ષણમાત્રમાં તજવા યોગ્ય લાગે છે.

ભાવાર્થ :—જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને જાણે ત્યારે સર્વ પરદ્રવ્યો હેયરૂપ જ ભાસે છે. તેથી અહીં પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણવાનો મહાન ઉપદેશ છે.

(દોહરો)

એક જીવ પર્યાય બહુ, ધારે સ્વ-પર નિદાન;

પર તજ આપા જાણકે, કરો ભવ્ય કલ્યાણ.

ઈતિ એકત્વાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૫. અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા

અણ્ણં દેહં ગિહ્લદિ જણ્ણી અણ્ણા ય હોદિ કમ્માદો ।

અણ્ણં હોદિ કલત્તં અણ્ણો વિ ય જાયદે પુત્તો ॥૮૦॥

અન્યં દેહં ગૃહ્ણાતિ જનની અન્યા ચ ભવતિ કર્મતઃ ।

અન્યત્ ભવતિ કલત્રં અન્યઃ અપિ ચ જાયતે પુત્રઃ ॥૮૦॥

અર્થ :—આ જીવ સંસારમાં જે દેહ ગ્રહણ કરે છે તે પોતાનાથી અન્ય છે, માતા છે તે પણ અન્ય છે, સ્ત્રી છે તે પણ અન્ય છે તથા પુત્ર છે તે પણ અન્ય ઊપજે છે; આ સર્વ કર્મસંયોગથી આવી મળે છે.

एवं बाहिरद्वयं जाणदि रूवादु अप्पणो भिण्णं ।

जाणंतो वि हु जीवो तत्थेव य रज्जदे मूढो ॥८१॥

एवं बाह्यद्रव्यं जानाति रूपात् स्फुटं आत्मनः भिन्नं ।

जानन् अपि स्फुटं जीवः तत्रैव च रज्यति मूढः ॥८१॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી સર્વ બાહ્યવસ્તુઓને આત્માના સ્વરૂપથી ન્યારી (ભિન્ન) પ્રગટપણે જાણવા છતાં પણ આ મૂઢ-મોહી જીવ તે પરદ્રવ્યોમાં જ રાગ કરે છે, પરંતુ એ મોટી મૂર્ખતા છે.

जो जाणिऊण देहं जीवसरूवादु तच्चदो भिण्णं ।

अप्पाणं पि य सेवदि कज्जकरं तस्स अण्णत्तं ॥८२॥

यः ज्ञात्वा देहं जीवस्वरूपात् तत्त्वतः भिन्नम् ।

आत्मानं अपि च सेवते कार्यकरं तस्य अन्यत्वम् ॥८२॥

અર્થ :—જે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપથી દેહને પરમાર્થપણે ભિન્ન જાણી આત્મસ્વરૂપને સેવે છે-ધ્યાવે છે તેને આ અન્યત્વભાવના કાર્યકારી છે.

ભાવાર્થ :—જે દેહાદિ પરદ્રવ્યોને ન્યારાં જાણી પોતાના સ્વરૂપનું સેવન કરે છે તેને આ અન્યત્વભાવના કાર્યકારી છે.

(દોહરો)

નિજ આતમથી ભિન્ન પર, જાણે જે નર દક્ષ;
નિજમાં રમે વમે અપર, તે શિવ લખે પ્રત્યક્ષ.

ઈતિ અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૬. અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા

સયલકુહિયાણ પિંડં કિમિકુલકલિયં અરુવ્વદુગ્ગંધં ।

મલમુત્તાણ ય ગેહં દેહં જાણેહિ અસુહમયં ॥૮૩॥

સકલકુથિતાનાં પિણ્ડં કૃમિકુલકલિતં અપૂર્વદુર્ગન્ધં ।

મલમૂત્રાણાં ચ ગૃહં દેહં જાનીહિ અશુચિમયમ્ ॥૮૩॥

અર્થ :—હે ભવ્ય! તું આ દેહને અપવિત્રમય જાણ! કેવો છે એ દેહ? સઘળી કુત્સિત્ અર્થાત્ નિંદનીય વસ્તુઓનો પિંડ-સમુદાય છે. વળી તે કેવો છે? કૃમિ અર્થાત્ ઉદરના જીવ જે કીડા તથા નિગોદિયા જીવોથી ભરેલો છે, અત્યંત દુર્ગન્ધમય છે તથા મળ-મૂત્રનું ઘર છે.

ભાવાર્થ :—આ દેહને સર્વ અપવિત્ર વસ્તુઓના સમૂહરૂપ જાણ.

હવે કહે છે કે—આ દેહ અન્ય સુગંધિત વસ્તુઓને પણ પોતાના સંયોગથી દુર્ગન્ધમય કરે છે.

સુદ્ધુ પવિત્તં દવ્વં સરસસુગંધં મણોહરં જં પિ ।

દેહણિહિત્તં જાયદિ ઘિણાવણં સુદ્ધુ દુગ્ગંધં ॥૮૪॥

સુષ્ટુ પવિત્રં દ્રવ્યં સુરસસુગન્ધં મનોહરં યદપિ ।

દેહનિક્ષિપ્તં જાયતે ઘૃણાસ્પદં સુષ્ટુ દુર્ગન્ધમ્ ॥૮૪॥

અર્થ :—રૂડા, પવિત્ર, સુરસ અને મનોહર સુગંધિત દ્રવ્યો છે તે પણ આ દેહમાં નાખતાંની સાથે જ ઘૃણાસ્પદ અને અત્યંત દુર્ગન્ધમય બની જાય છે.

ભાવાર્થ :—આ દેહને ચંદન-કપૂરાદિ લગાવતાં તે પણ દુર્ગન્ધમય થઈ જાય છે, મિષ્ટાન્નાદિ સુરસ વસ્તુઓ ખાતાં તે પણ મલાદિરૂપ પરિણમી જાય છે તથા અન્ય વસ્તુ પણ આ દેહના સ્પર્શમાત્રથી અસ્પર્શ થઈ જાય છે.

ફરી આ દેહને અશુચિરૂપ દર્શાવે છે :—

મળુયાણં અસુદ્મયં વિહિણા દેહં વિણિમ્મિયં જાણ ।

તેસિં વિરમણકઞ્ચે તે પુણ તત્થેવ અણુરત્તા ॥૮૫॥

મનુજાનાં અશુચિમયં વિધિના દેહં વિનિર્મિતં જાનીહિ ।

તેષાં વિરમણકાર્યે તે પુનઃ તત્ર એવ અનુરક્તાઃ ॥૮૫॥

અર્થ :—હે ભવ્ય? આ મનુષ્યોનો દેહ, કર્મોએ અશુચિમય બનાવ્યો છે, ત્યાં આવી ઉત્પ્રેક્ષા-સંભાવના જાણ કે—એ મનુષ્યોને વૈરાગ્ય ઉપજાવવા માટે જ એવો રચ્યો છે; છતાં પણ આ મનુષ્ય એવા દેહમાં પણ અનુરાગી થાય છે એ મોટું અજ્ઞાન છે.

વળી એ જ અર્થને દેઢ કરે છે :—

એવંવિહં પુ દેહં પિચ્છંતા વિ ય કુણંતિ અણુરાયં ।

સેવંતિ આયરેણ ય અલદ્ધપુવ્વં તિ મણ્ણંતા ॥૮૬॥

એવંવિધં અપિ દેહં પશ્યન્તઃ અપિ ચ કુર્વન્તિ અનુરાગમ્ ।

સેવન્તે આદરેણ ચ અલદ્ધપૂર્વં ઇતિ મન્યમાનાઃ ॥૮૬॥

અર્થ :—પૂર્વોક્ત પ્રકારે એવા અશુચિ દેહને પ્રત્યક્ષ દેખવા છતાં પણ આ મનુષ્ય ત્યાં અનુરાગ કરે છે, જાણે પૂર્વે (આવો દેહ) કદી

પણ પામ્યો ન હોય એમ માનતો થકો તેને આદરે છે—સેવે છે, પણ તે મહાન અજ્ઞાન છે.

હવે આ દેહથી જે વિરક્ત થાય છે તેને અશુચિભાવના સફલ છે એમ કહે છે :—

જો પરદેહવિરક્તો ણિયદેહે ણ ય કરોદિ અણુરાયં ।

અપ્પસરૂવિ સુરક્તો અસુહ્ત્તે ભાવણા તસ્સ ॥૮૭॥

યઃ પરદેહવિરક્તઃ નિજદેહે ન ચ કરોતિ અનુરાગમ્ ।

આત્મસ્વરૂપે સુરક્તઃ અશુચિત્વે ભાવના તસ્ય ॥૮૭॥

અર્થ :—જે ભવ્ય, પરદેહ જે સ્ત્રી આદિના દેહ તેનાથી વિરક્ત થતો થકો નિજ દેહમાં પણ અનુરાગ કરતો નથી અને આત્મસ્વરૂપમાં ધ્યાન વડે લીન રહે છે તેને અશુચિભાવના સાર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—કેવળ વિચારમાત્રથી જ ભાવના પ્રધાન (સાચી) નથી, પરંતુ દેહને અશુચિરૂપ વિચારવાથી જેને વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય તેને ભાવના સત્યાર્થ કહેવાય છે.

(દોહરો)

સ્વપર દેહકું અશુચિ લખી, તજૈ તાસ અનુરાગ;
તાકે સાચી ભાવના, સો કહીએ મહાભાગ.

ઈતિ અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૭. આસવાનુપ્રેક્ષા

મળવયળકાયજોયા જીવપણસાળ ફંદળવિસેસા ।
મોહોદણ જુતા વિજુદા વિ ય આસવા હોતિ ॥૮૮॥

મનવચનકાયયોગાઃ જીવપ્રદેશાનાં સ્પન્દનવિશેષાઃ ।

મોહોદયેન યુક્તાઃ વિયુતાઃ અપિ ચ આસવાઃ ભવન્તિ ॥૮૮॥

અર્થ :—મન-વચન-કાયરૂપ યોગ છે તે જ આસ્રવ છે. કેવા છે તે યોગ? જીવપ્રદેશોનું પરિસ્પંદન અર્થાત્ ચલન-કંપન તેના જ જે વિશેષ (ભેદ) છે તે જ યોગ છે. વળી તે કેવા છે? મોહકર્મના ઉદયરૂપ મિથ્યાત્વ-કષાયકર્મ સહિત છે તથા એ મોહના ઉદયથી રહિત પણ છે.

ભાવાર્થ :—મન-વચન-કાયનું નિમિત્ત પામીને જીવના પ્રદેશોનું ચલાચલ થવું તે યોગ છે અને તેને જ આસ્રવ કહીએ છીએ. તે ગુણસ્થાનોની પરિપાટી અનુસાર સૂક્ષ્મસાંપરાય નામના દશમા ગુણસ્થાન સુધી તો મોહના ઉદયરૂપ યથાસંભવિત મિથ્યાત્વકષાયોથી સહિત હોય છે તેને સાંપરાયિક આસ્રવ કહીએ છીએ તથા તેની ઉપરના તેરમા ગુણસ્થાન સુધી મોહના ઉદયરહિત (યોગ) છે તેને ઈર્યાપથ આસ્રવ કહીએ છીએ. જે પુદ્ગલવર્ગણાઓ કર્મરૂપ પરિણમે તેને દ્રવ્યાસ્રવ કહીએ છીએ તથા જીવપ્રદેશો ચંચલ થાય છે તેને ભાવાસ્રવ કહીએ છીએ.

હવે મોહના ઉદય સહિત જે આસ્રવ છે તે જ (ખરેખર) આસ્રવ છે એમ વિશેષપણે કહે છે :—

મોહવિવાગવસાદો જે પરિણામા હવંતિ જીવસ્સ ।
તે આસવા મુણિજ્ઞસુ મિચ્છતાઈ અણેયવિહા ॥૮૯॥

મોહવિપાકવશાત્ યે પરિણામા ભવન્તિ જીવસ્ય ।

તે આસ્રવાઃ મન્યસ્વ મિથ્યાત્વાદયઃ અનેકવિધાઃ ॥૮૯॥

અર્થ :—મોહકર્મના ઉદયવશે આ જીવને જે પરિણામ થાય છે તે જ આસ્રવ છે, એમ હે ભવ્ય? તું પ્રગટપણે જાણ! તે પરિણામ મિથ્યાત્વાદિ અનેક પ્રકારના છે.

ભાવાર્થ :—કર્મબંધનું કારણ આસ્રવ છે. તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ—એમ પાંચ પ્રકારના છે. તેમાં સ્થિતિ-અનુભાગરૂપ બંધના કારણ તો મિથ્યાત્વાદિ ચાર જ છે અને તે મોહકર્મના ઉદયથી થાય છે; તથા યોગ છે તે તો સમયમાત્ર બંધને કરે છે પણ કાંઈ સ્થિતિ-અનુભાગને કરતો નથી, તેથી તે બંધના કારણમાં પ્રધાન (મુખ્ય) નથી.

હવે પુણ્ય-પાપના ભેદથી આસ્રવને બે પ્રકારનો કહે છે :—

કમ્મં પુણ્ણં પાવં હેઠં તેસિં ચ હોંતિ સચ્છિદરા ।

મંદકસાયા સચ્છા તિવ્વકસાયા અસચ્છા હુ ॥૧૦॥

કર્મ પુણ્યં પાપં હેતવઃ તયોઃ ચ ભવન્તિ સ્વચ્છેતરાઃ ।

મન્દકષાયાઃ સ્વચ્છાઃ તીવ્રકષાયાઃ અસ્વચ્છાઃ સ્ફુટમ્ ॥૧૦॥

અર્થ :—કર્મ છે તે પુણ્ય અને પાપ એવા બે પ્રકારનાં છે. તેનું કારણ પણ બે પ્રકારનું છે : એક પ્રશસ્ત અને બીજું અપ્રશસ્ત. ત્યાં મંદકષાયરૂપ પરિણામ છે તે તો પ્રશસ્ત એટલે શુભ છે તથા તીવ્રકષાયરૂપ પરિણામ છે તે અપ્રશસ્ત એટલે અશુભ છે એમ પ્રગટ જાણો.

ભાવાર્થ :—શાતાવેદનીય, શુભઆયુ, ઉચ્ચગોત્ર અને શુભનામ એ પ્રકૃતિઓ તો પુણ્ય (શુભ) રૂપ છે તથા બાકીનાં ચાર ઘાતિકર્મો, અશાતાવેદનીય, નરકાયુ, નીચગોત્ર અને અશુભનામ એ બધી પ્રકૃતિઓ પાપરૂપ છે. તેમના કારણરૂપ આસ્રવ પણ બે પ્રકારના છે. ત્યાં મંદકષાયરૂપ પરિણામ છે તે તો પુણ્યાસ્રવ છે તથા તીવ્રકષાયરૂપ પરિણામ છે તે પાપાસ્રવ છે.

હવે મંદ-તીવ્ર કષાયનાં પ્રગટ દેષ્ટાંત કહે છે :—

❀ મંદ-તીવ્રકષાયનાં પ્રગટ દેષ્ટાંત ❀

સવ્વત્થ વિ પિયવચનં દુવ્વચને દુજ્જણે વિ ચમકરણં ।

સવ્વેસિં ગુણગહણં મંદકસાયાણ દિટ્ઠંતા ॥૧૧॥

સર્વત્ર અપિ પ્રિયવચનં દુર્વચને દુર્જને અપિ ક્ષમાકરણમ્ ।

સર્વેષાં ગુણગ્રહણં મન્દકષાયાણાં દૃષ્ટાન્તાઃ ॥૧૧॥

અર્થ :—સર્વ જગ્યાએ શત્રુ-મિત્રાદિમાં પ્રિય-હિતરૂપ વચન બોલવાં, દુર્વચનો સાંભળીને પણ દુર્જનો પ્રત્યે ક્ષમા કરવી તથા સર્વ જીવોના ગુણ જ ગ્રહણ કરવા—એ સર્વ મંદકષાયી જીવોનાં દેષ્ટાંત છે.

અપ્પપસંસણકરણ પુજ્ઞેસુ વિ દોસગહણસીલત્તં ।

વૈરધરણં ચ સુઙ્ગરં તિવ્વકસાયાણ લિંગાણિ* ॥૧૨॥

આત્મપ્રશંસનકરણં પૂજ્યેષુ અપિ દોષગ્રહણશીલત્વમ્ ।

વૈરધારણં ચ સુચિરં તીવ્રકષાયાણાં લિઙ્ગાણિ ॥૧૨॥

અર્થ :—પોતાની પ્રશંસા કરવી, પૂજ્ય પુરુષોના પણ દોષ ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ રાખવો તથા ઘણા કાળ સુધી વૈર ધારણ કરી

❀ હરિતતૃણાઙ્કુરચારિણિ, મન્દા મૃગશાવકે ભવતિ મૂર્છા ।

ઉન્દરનિકરોન્માથિનિ, માજ્જારે સૈવ જાયતે તીવ્રા ॥

(શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય-૧૨૧)

અર્થ :—લીલા ઘાસના અંકુર ચરવાવાળા હરણના બચ્ચામાં (એ ઘાસ ચરતી વેળા) પણ તત્સંબંધી મૂર્છા મંદ હોય છે ત્યારે તે જ હિંસા ઉદરોના સમૂહનું ઉન્મથન કરવાવાળી બિલ્લીમાં તીવ્ર હોય છે. હરણ તો સ્વભાવથી જ લીલાં ઘાસની અધિક શોધમાં રહેતું નથી છતાં જ્યારે તેને લીલું ઘાસ મળી જાય તો તે થોડું ઘણું ખાઈને તેને છોડીને ભાગી જાય છે, પરંતુ બિલ્લી તો પોતાના ખાદ્યપદાર્થની તપાસમાં સ્વભાવથી જ અધિક ચેષ્ટિત રહે છે. વળી તે ખાદ્ય પદાર્થ મળતાં તેમાં એટલી બધી અનુરક્ત થાય છે કે માથા ઉપર ડાંગ મારવા છતાં પણ તેને છોડતી નથી. એટલે આ હરણ અને બિલ્લી એ બે, મંદ અને તીવ્રકષાયનાં સરલ અને પ્રગટ ઉદાહરણ છે.

રાખવું;—એ તીવ્રકષાયી જીવોનાં ચિહ્ન છે

હવે કહે છે કે આવા જીવોનું આસ્રવચિંતવન નિષ્ફળ છે:—

एवं जाणंतो वि हु परिचयणीए वि जो ण परिहरइ ।

तस्सासवाणुवेक्खा सच्चा वि णिरत्थया होदि ॥९३॥

एवं जानन् अपि स्फुटं परित्यजनीयान् अपि यः न परिहरति ।

तस्य आस्रवानुप्रेक्षा सर्वा अपि निरर्थका भवति ॥९३॥

અર્થ :—આ પ્રમાણે પ્રગટ જાણવા છતાં પણ જે તજવા યોગ્ય પરિણામોને છોડતો નથી તેનું સર્વ આસ્રવચિંતવન નિરર્થક છે—કાર્યકારી નથી.

ભાવાર્થ :—આસ્રવાનુપ્રેક્ષા ચિંતવન કરી પ્રથમ તો તીવ્રકષાય છોડવો, ત્યાર પછી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું અર્થાત્ સર્વ કષાય છોડવો. એ જ ચિંતવનનું ફળ છે, માત્ર વાર્તા જ કરવી એ તો સફળ નથી.

एदे मोहजभावा जो परिव्रजेइ उवसमे लीणो ।

हेयमिदि मण्णमाणो आसवअणुपेहणं तस्स ॥९४॥

एतान् मोहजभावान् यः परिवर्जयति उपशमे लीनः ।

हेयं इति मन्यमानः आस्रवानुप्रेक्षणं तस्य ॥९४॥

અર્થ :—જે પુરુષ ઉપર કહેલા સઘળા, મોહના ઉદયથી થયેલા, મિથ્યાત્વાદિ પરિણામોને છોડે છે—કેવો થયો થકો? ઉપશમપરિણામ જે વીતરાગભાવ તેમાં લીન થયો થકો; તથા એ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને હેય અર્થાત્ ત્યાગવા યોગ્ય છે એમ જાણતો થકો—તેને આસ્રવાનુપ્રેક્ષા હોય છે.

(દોહરો)

આસ્રવ પંચ પ્રકારને, ચિંતવી તજે વિકાર;

તે પામે નિજરૂપને, એ જ ભાવનાસાર.

ઈતિ આસ્રવાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૮. સંવરાનુપ્રેક્ષા

હવે સાત ગાથા દ્વારા સંવરાનુપ્રેક્ષા કહે છે—

સમ્મતં દેસવયં મહવ્યં તહ જઓ કસાયાણં ।
એદે સંવરણામા જોગાભાવો તહ ચેવ ॥૧૫॥

સમ્યક્ત્વં દેશવ્રતં મહાવ્રતં તથા જયઃ કષાયાણામ્ ।

એતે સંવરનામાનઃ યોગાભાવઃ તથા ચ એવ ॥૧૫॥

અર્થ :—સમ્યગ્દર્શન, દેશવ્રત, મહાવ્રત, કષાયજય તથા યોગનો અભાવ—એ સંવરનાં નામ છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ પાંચ પ્રકારના આસ્રવ કહ્યા હતા. તેમને અનુક્રમપૂર્વક રોકવા એ જ સંવર છે. તે કેવી રીતે? મિથ્યાત્વનો અભાવ તો યોથા ગુણસ્થાનમાં થયો એટલે ત્યાં મિથ્યાત્વનો સંવર થયો. અવિરતિનો અભાવ એકદેશપણે તો દેશવિરતિ નામના પાંચમા ગુણસ્થાનમાં તથા સર્વદેશપણે છઠ્ઠા પ્રમત્તગુણસ્થાનમાં થયો એટલે ત્યાં અવિરતિનો સંવર થયો, અપ્રમત્તગુણસ્થાનમાં પ્રમાદનો અભાવ થયો એટલે ત્યાં પ્રમાદનો સંવર થયો, ક્ષીણમોહ નામના બારમા ગુણસ્થાને કષાયનો અભાવ થયો એટલે ત્યાં કષાયનો સંવર થયો તથા અયોગી જિનમાં યોગોનો અભાવ થયો એટલે એ અયોગીસ્થાને યોગનો સંવર થયો. એ પ્રમાણે સંવરનો ક્રમ છે.

હવે એ જ વિશેષપણે કહે છે :—

ગુત્તી સમિદી ધમ્મો અણુવેવ્સ્વા તહ ય પરિસહજઓ વિ ।
ઉક્કિદ્દં ચારિત્તં સંવરહેદ્દુ વિસેસેણ ॥૧૬॥

ગુપ્તયઃ સમિતિયઃ ધર્મઃ અનુપ્રેક્ષાઃ તથા ચ પરીષહજયઃ અપિ ।

ઉત્કૃષ્ટં ચારિત્રં સંવરહેતવઃ વિશેષેણ ॥૧૬॥

અર્થ :—કાય-વચન-મન એ ત્રણ ગુપ્તિ, ઈર્યા-ભાષા-એષણા

-આદાનનિક્ષેપણા-પ્રતિષ્ઠાપના એ પાંચ સમિતિ, ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશલક્ષણધર્મ, અનિત્યાદિ બાર અનુપ્રેક્ષા, બાવીસ પરીષદજય તથા સામાયિકાદિ ઉત્કૃષ્ટ પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર;—એટલાં વિશેષપણે સંવરનાં કારણો છે.

હવે તેને સ્પષ્ટ કરે છે :—

ગુત્તી જોગણિરોહો સમિદી ય પમાદવજ્ઞાનં ચેવ ।

ધમ્મો દયાપહાણો સુતત્ત્વચિંતા અણુપ્પેહા ॥૧૭॥

ગુપ્તિઃ યોગનિરોધઃ સમિતિઃ ચ પ્રમાદવર્જનં ચૈવ ।

ધર્મઃ દયાપ્રધાનઃ સુતત્ત્વચિન્તા અનુપ્રેક્ષા ॥૧૭॥

અર્થ :—યોગોનો નિરોધ તે તો ગુપ્તિ છે, પ્રમાદ તજી યત્નાચારપૂર્વક પ્રવર્તવું તે સમિતિ છે, જેમાં દયા પ્રધાન હોય તે ધર્મ છે તથા ભલા તત્ત્વો અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વો અને નિજસ્વરૂપનું ચિંતવન તે અનુપ્રેક્ષા છે.

સો વિ પરીસહવિજઓ છુહાદિપીડાણ અઙ્ગરુદ્ધાણં ।

સવળાણં ચ મુળીણં ઉવસમભાવેણ જં સહણં ॥૧૮॥

સઃ અપિ પરીષહવિજયઃ ક્ષુધાદિપીડાનાં અતિરૌદ્રાણામ્ ।

શ્રવણાનાં ચ મુનીનાં ઉપશમભાવેન યત્ સહનમ્ ॥૧૮॥

અર્થ :—અતિ રૌદ્ર ભયાનક ક્ષુધાદિ પીડાને ઉપશમભાવ અર્થાત્ વીતરાગભાવ વડે સહવી તે, જ્ઞાની જે મહામુનિ છે તેમને, પરીષદોનો જય કર્યો કહે છે.

અપ્પસરૂવં વત્થું ચત્તં રાયાદિણ્ઠિં દોસેહિં ।

સઙ્ગાણમ્મિ ણિલીણં તં જાણસુ ઉત્તમં ચરણં ॥૧૯॥

આત્મસ્વરૂપં વસ્તુ ત્યક્તં રાગાદિકૈઃ દોષૈઃ ।

સ્વધ્યાને નિલીનં તત્ જાનીહિ ઉત્તમં ચરણમ્ ॥૧૯॥

અર્થ :—જે આત્મસ્વરૂપ વસ્તુ છે તેમાં રાગાદિ દોષરહિત ધર્મ

-શુક્લધ્યાન પૂર્વક લીન થવું તેને હે ભવ્ય! તું ઉત્તમ ચારિત્ર જાણ!
હવે કહે છે કે—આ પ્રમાણે સંવરને જે આચરતો નથી તે
સંસારમાં ભ્રમે છે :—

एदे संवरहेदू वियारमाणो वि जो ण आयरइ ।
सो भमइ चिरं कालं संसारे दुक्खसंतत्तो ॥१००॥

एतान् संवरहेतून् विचारयन् अपि यः न आचरति ।

सः भ्रमति चिरं कालं संसारे दुःखसन्तप्तः ॥१००॥

અર્થ :—જે પુરુષ ઉપર પ્રમાણે સંવરનાં કારણોને વિચારતો છતો
પણ તેને આચરતો નથી તે દુઃખોથી તપ્તાયમાન થતો થકો ઘણા કાળ
સુધી સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે.

હવે કહે છે કે કેવા પુરુષને સંવર થાય છે :—

जो पुण विसयविरत्तो अप्पाणं सर्वदा वि संवरइ ।
मणहरविसएहितो तस्स फुडं संवरो होदि ॥१०१॥

यः पुनः विषयविरक्तः आत्मानं सर्वदा अपि संवृणोति ।

मनोहरविषयेभ्यः तस्य स्फुटं संवरः भवति ॥१०१॥

અર્થ :—જે મુનિ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત થયો થકો મનને
પ્યારા જે વિષયો તેમનાથી આત્માને સદાય નિશ્ચયથી સંવરરૂપ કરે છે
તેને પ્રગટપણે સંવર થાય છે.

ભાવાર્થ :—મનને ઈન્દ્રિય-વિષયોથી રોકી, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં
રમાડે તેને સંવર થાય છે.

(દોહરો)

गुप्ति समिति वृष भावना, जयन परीषडकार;
चारित धारे संग तञ्च, सो मुनि संवरधार.

ઈતિ સંવરાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૯. નિર્જરાનુપ્રેક્ષા

હવે નિર્જરાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કરે છે.

બારસવિહેણ તવસા ણિયાણરહિયસ્સ ણિજ્જરા હોદિ ।

વેરગ્ગભાવણાદો ણિરહંકારસ્સ ણાણિસ્સ ॥૧૦૨॥

દ્વાદશવિધેન તપસા નિદાનરહિતસ્ય નિર્જરા ભવતિ ।

વૈરાગ્યભાવનાતઃ નિરહંકારસ્ય જ્ઞાનિનઃ ॥૧૦૨॥

અર્થ :—જ્ઞાની પુરુષને બાર પ્રકારનાં તપથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. કેવા જ્ઞાનીને થાય છે? જે નિદાન અર્થાત્ ઈન્દ્રિયવિષયોની વાંચ્છા રહિત હોય તથા અહંકાર-અભિમાનથી રહિત હોય તેને, વળી શા વડે નિર્જરા થાય છે? વૈરાગ્યભાવનાથી અર્થાત્ સંસાર-દેહ-ભોગ પ્રત્યે વિરક્ત પરિણામોથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—તપ વડે નિર્જરા થાય છે; પણ જે જ્ઞાન સહિત તપ કરે તેને થાય છે. અજ્ઞાન સહિત વિપરીત તપ કરે તેમાં હિંસાદિક હોવાથી, એવાં તપથી તો ઊલટો કર્મબંધ થાય છે. વળી તપ વડે મદ કરે, બીજાને ન્યૂન ગણે, કોઈ પૂજાદિક ન કરે તેના પ્રત્યે ક્રોધ કરે;—એવા તપથી તો બંધ જ થાય. ગર્વ રહિત તપથી જ નિર્જરા થાય. વળી તપથી આલોક-પરલોકમાં પોતાનાં ખ્યાતિ-લાભ-પૂજા અને ઈન્દ્રિયોના વિષય-ભોગ ઈચ્છે તેને તો બંધ જ થાય. નિદાન રહિત તપથી જ નિર્જરા થાય; પણ જે સંસાર-દેહ-ભોગમાં આસક્ત થઈ તપ કરે તેનો તો આશય જ શુદ્ધ હોતો નથી તેથી તેને નિર્જરા પણ થતી નથી. નિર્જરા તો વૈરાગ્યભાવનાથી જ થાય છે એમ જાણવું.

હવે નિર્જરા કોને કહેવી તે કહે છે :—

✽ નિર્જરાનું સ્વરૂપ ✽

સ્વેસિં કમ્માણં સત્તિવિવાઓ હવેઙ્ અણુભાઓ ।
તદણંતરં તુ સડણં કમ્માણં ણિજ્જરા જાણ ॥૧૦૩॥

સર્વેષાં કર્મણાં શક્તિવિપાકઃ ભવતિ અનુભાગઃ ।
તદનન્તરં તુ શટનં કર્મણાં નિર્જરાં જાનીહિ ॥૧૦૩॥

અર્થ :—સમસ્ત જે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મની શક્તિ એટલે ઙ્ગ દેવાના સામર્થ્યનો વિપાક થવો-ઉદય થવો, તેને અનુભાગ કહીએ છીએ. તે ઉદય આવીને તુરત જ તેનું ખરવું-ઝરવું થાય તેને હે ભવ્ય! તું કર્મની નિર્જરા જાણ!

ભાવાર્થ :—કર્મ, ઉદય આવીને, ખરી જાય તેને નિર્જરા કહીએ છીએ.

તે નિર્જરા બે પ્રકારની છે, તે કહે છે :—

✽ નિર્જરાના બે પ્રકાર ✽

સા પુણ દુવિહા ણેયા સકાલપત્તા તવેણ કયમાણા ।
ચાદુગદીણં પઠમા વયજુત્તાણં હવે બિદિયા ॥૧૦૪॥

સા પુનઃ દ્વિવિધા જ્ઞેયા સ્વકાલપ્રાપ્તા તપસા ક્રિયમાણાઃ ।
ચાતુર્ગતિકાનાં પ્રથમા વ્રતયુક્તાનાં ભવેત્ દ્વિતીયા ॥૧૦૪॥

અર્થ :—ઉપર કહેલી નિર્જરા બે પ્રકારની છે. એક તો સ્વકાળપ્રાપ્ત અને બીજી તપ વડે થાય તે. તેમાં પ્રથમની સ્વકાળપ્રાપ્ત નિર્જરા તો ચારે ગતિના જીવોને થાય છે તથા બીજી જે તપ વડે થાય છે, તે વ્રતયુક્ત જીવોને થાય છે.

ભાવાર્થ :—નિર્જરા બે પ્રકારની છે. તેમાં જે કર્મ સ્થિતિ પૂરી

થતાં ઉદય પામી રસ આપી ખરી જાય તેને તો સવિપાકનિર્જરા કહીએ છીએ. આ નિર્જરા તો સઘળા જીવોને થાય છે. તથા તપ વડે કર્મો અપૂર્ણ સ્થિતિએ પણ પરિપક્વ થઈ ખરી જાય તેને અવિપાકનિર્જરા કહીએ છીએ અને તે વ્રતધારીને થાય છે.

હવે નિર્જરાની વૃદ્ધિ શાથી થાય છે તે કહે છે :—

उवसमभावतवाणं जह जह वड्ढी हवेइ साहूणं ।
तहं तह गिज्जर वड्ढी विसेसदो धम्मसुक्कादो ॥१०५॥

उपशमभावतपसां यथा यथा वृद्धिः भवति साधोः ।
तथा तथा निर्जरवृद्धिः विशेषतः धर्मशुक्लाभ्याम् ॥१०५॥

અર્થ :—મુનિજનોને જેમ જેમ ઉપશમભાવ તથા તપની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ નિર્જરાની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનથી તો વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે.

હવે એ વૃદ્ધિનાં સ્થાન કહે છે :—

मिच्छादो सद्विद्वी असंखगुणकम्मणिज्जरा होदि ।
तत्तो अणुवयधारी तत्तो य महव्वई णाणी ॥१०६॥

पढमकसायचउण्हं विजोजओ तह य खवयसीलो य ।
दंसणमोहतियस्स य तत्तो उवसमगचत्तारि ॥१०७॥

खवगो य खीणमोहो सजोइणाहो तहा अजोईया ।
एदे उवरिं उवरिं असंखगुणकम्मणिज्जरया ॥१०८॥

मिथ्यात्वतः सद्वृष्टिः असंख्यगुणकर्मनिर्जरो भवति ।
ततः अणुव्रतधारी ततः च महाव्रती ज्ञानी ॥१०६॥
प्रथमकषायचतुर्णां वियोजकः तथा च क्षपकशीलः च ।
दर्शनमोहत्रिकस्य च ततः उपशमकचत्वारः ॥१०७॥

ક્ષપકઃ ચ ક્ષીણમોહઃ સયોગિનાથઃ તથા અયોગિનઃ ।

एते उपरि उपरि असंख्यगुणकर्मनिर्जरकाः ॥१०८॥

અર્થ :—પ્રથમોપશમસમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ વખતે ત્રણ કરણવર્તી (અધઃકરણ-અપૂર્વકરણ-અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણમાં વર્તતા) વિશુદ્ધપરિણામ સહિત મિથ્યાદૃષ્ટિને જે નિર્જરા થાય છે, તેનાથી અસંયતસમ્યગ્દૃષ્ટિને અસંખ્યાત ગણી નિર્જરા થાય છે. તેનાથી દેશવ્રતી શ્રાવકને અસંખ્યાત ગણી થાય છે અને તેનાથી મહાવ્રતી મુનિજનોને અસંખ્યાત ગણી થાય છે.

તેનાથી અનંતાનુબંધીકષાયનું વિસંયોજન કરવાવાળાને એટલે તેને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિરૂપે પરિણમાવનારને અસંખ્યાત ગણી થાય છે, તેનાથી દર્શનમોહનો ક્ષય કરવાવાળાને અસંખ્યાત ગણી થાય છે, તેનાથી ઉપશમશ્રેણીવાળા ત્રણ ગુણસ્થાનવર્તીને અસંખ્યાત ગણી થાય છે અને તેનાથી અગિયારમા ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાનવાળાને અસંખ્યાત ગણી થાય છે.

તેનાથી ક્ષપકશ્રેણીવાળા ત્રણ ગુણસ્થાનમાં અસંખ્યાત ગણી થાય છે, તેનાથી બારમા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનમાં અસંખ્યાત ગણી થાય છે, તેનાથી સયોગકેવલીને અસંખ્યાત ગણી થાય છે, તથા તેનાથી અયોગકેવલીને અસંખ્યાત ગણી થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપર ઉપર અસંખ્યાત ગુણાકારરૂપ નિર્જરા છે તેથી તેને ગુણશ્રેણી નિર્જરા કહીએ છીએ.

હવે ગુણાકાર રહિત અધિકરૂપ નિર્જરા જેનાથી થાય છે તે અહીં કહીએ છીએ :—

जो विसहदि दुव्वयणं साहम्मियहीलणं च उवसगं ।

जीणिऊण कसायरिउं तस्स हवे णिज्जरा विउला ॥१०९॥

यः विषहते दुर्वचनं साधर्मिकहीलनं च उपसर्गम् ।

जित्वा कषायरिपुं तस्य भवेत् निर्जरा विपुला ॥१०९॥

અર્થ :—જે મુનિ દુર્વચન સહન કરે છે, અન્ય સાધર્મી મુનિ આદિ દ્વારા કરાયેલા અનાદરને સહન કરે છે, દેવાદિકોએ કરેલા ઉપસર્ગને સહન કરે છે;—એ પ્રમાણે કષાયરૂપ વૈરિઓને જીતે છે, તેને વિપુલ અર્થાત્ ઘણી નિર્જરા થાય છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ કુવચન કહે તેના પ્રત્યે કષાય ન કરે, પોતાને અતિયારાદિ દોષ લાગતાં આચાર્યાદિક કઠોર વચન કહી પ્રાયશ્ચિત આપે—નિરાદર કરે તોપણ તેને નિષ્કષાયપણે સહન કરે તથા કોઈ ઉપસર્ગ કરે તેની સાથે પણ કષાય ન કરે, તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

રિણમોયણુવ્વ મણ્ણઙ્ગ જો ઉવસગ્ગં પરીસહં તિવ્વં ।

પાવફલં મે એદં મયા વિ જે સંચિદં પુવ્વં ॥૧૧૦॥

ઋણમોચનવત્ મન્યતે યઃ ઉપસર્ગં પરીષહં તીવ્રમ્ ।

પાપફલં મે એતત્ મયા અપિ યત્ સંચિતં પૂર્વમ્ ॥૧૧૦॥

અર્થ :—જે મુનિ ઉપસર્ગ તથા તીવ્ર પરીષહ આવતાં એમ માને છે કે મેં પૂર્વજન્મમાં પાપનો સંચય કર્યો હતો તેનું આ ફળ છે, તેને (શાંતિપૂર્વક) ભોગવવું પણ તેમાં વ્યાકુલ ન થવું. જેમ કે કોઈનાં કરજે નાણાં લીધાં હોય તે જ્યારે પેલો માગે ત્યારે આપી દેવાં, પણ તેથી વ્યાકુળતા શા માટે કરવી? એ પ્રમાણે માનનારને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

જો ચિંતેઙ્ગ સરીરં મમત્તજણયં વિણસસરં અસુઙ્ગં ।

દંસણ્ણાણચરિત્તં સુહજણયં ણિમ્મલં ણિચ્છં ॥૧૧૧॥

યઃ ચિન્તયતિ શરીરં મમત્વજનકં વિનશ્ચરં અશુચિમ્ ।

દર્શનજ્ઞાનચરિત્રં શુભજનકં નિર્મલં નિત્યમ્ ॥૧૧૧॥

અર્થ :—જે મુનિ, આ શરીરને મમત્વ-મોહનું ઉપજાવવાવાળું, વિનાશી તથા અપવિત્ર માને છે અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને શુભજનક (સુખ ઉપજાવનાર), નિર્મળ તથા નિત્ય માને છે તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

ભાવાર્થ :—શરીરને મોહના કારણરૂપ, અસ્થિર અને અશુચિરૂપ

માને તો તેનો શોય ન રહે. અને પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં લાગે ત્યારે નિર્જરા અવશ્ય થાય.

અપ્પાણં જો ણિંદઙ્ગુણવંતાણં કરેદિ બહુમાણં ।

મણઈંદિયાણ વિજઈ સ સરૂવપરાયણો હોદિ ॥૧૧૨॥

આત્માનં યઃ નિન્દયતિ ગુણવતાં કરોતિ બહુમાનમ્ ।

મનઈન્દ્રિયાણાં વિજયી સ સ્વરૂપપરાયણો ભવતિ ॥૧૧૨॥

અર્થ :—જે સાધુ પોતાના સ્વરૂપમાં તત્પર થઈ પોતે કરેલાં દુષ્કૃતોની નિંદા કરે છે, ગુણવાન પુરુષોનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઘણો જ આદર કરે છે તથા પોતાનાં મન-ઈન્દ્રિયોને જીતે છે—વશ કરે છે તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વાદિ દોષોનો નિરાદર કરે તો તે મિથ્યાત્વાદિકર્મો ક્યાંથી ટકે! ઝડી જ જાય.

તસ્સ ય સહલો જમ્મો તસ્સ વિ પાવસ્સ ણિજ્જરા હોદિ ।

તસ્સ વિ પુણ્ણં વઢ્ઢદિ તસ્સ ય સોક્ખં પરં હોદિ ॥૧૧૩॥

તસ્ય ચ સફલં જન્મ તસ્ય અપિ પાપસ્ય નિર્જરા ભવતિ ।

તસ્ય અપિ પુણ્યં વર્ધતે તસ્ય ચ સૌખ્યં પરં ભવતિ ॥૧૧૩॥

અર્થ :—જે સાધુ એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારે નિર્જરાનાં કારણોમાં પ્રવર્તે છે તેનો જ જન્મ સફળ છે, તેને જ પાપકર્મોની નિર્જરા થાય છે અને પુણ્યકર્મનો અનુભાગ વધે છે, વળી તેને જ ઉત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે નિર્જરાનાં કારણોમાં પ્રવર્તે છે તેને પાપનો નાશ થાય છે, પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે તથા તે સ્વર્ગાદિનાં સુખ ભોગવી (અનુક્રમે) મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરાના સ્વામીનું સ્વરૂપ કહીને નિર્જરાનું કથન પૂરું કરે છે—

જો સમસોઽઽખણિલીનો વારંવારં સરેઙ્ગ અપ્પાણં ।

ઈન્દ્રિયકસાયવિજર્ઙ્ગ તસ્સ હવે ણિજ્જરા પરમા ॥૧૧૪॥

યઃ સમસૌઽઽખ્યનિલીનઃ વારંવારં સ્મરતિ આત્માનમ્ ।

ઈન્દ્રિયકષાયવિજયી તસ્ય ભવેત્ નિર્જરા પરમા ॥૧૧૪॥

અર્થ :—જે મુનિ, વીતરાગભાવરૂપ સુખ કે જેનું નામ પરમચારિત્ર છે તેમાં લીન અર્થાત્ તન્મય થાય છે, વારંવાર આત્માનું સ્મરણ-ચિંતન કરે છે તથા ઈન્દ્રિયોને જીતવાવાળા છે તેમને ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્રિયોનો તેમ જ કષાયોનો નિગ્રહ કરી પરમ વીતરાગભાવરૂપ આત્મધ્યાનમાં જે લીન થાય છે તેને ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા થાય છે.

(દોહરો)

પૂર્વે બાંધ્યાં કર્મ જે, ખરે તપોબલ પાય;

સો નિર્જરા કહાય હૈ, ધારે તે શિવ જાય.

ઈતિ નિર્જરાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૧૦. લોકાનુપ્રેક્ષા

હવે લોકાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કરીએ છીએ. ત્યાં પ્રથમ જ લોકનો આકારાદિ કહીશું. તેમાં કંઈક ગણિતને પ્રયોજનરૂપ જાણીને તેનો સંક્ષેપમાં ભાવાર્થ અન્ય ગ્રંથાનુસાર અહીં લખીએ છીએ. ત્યાં પ્રથમ તો પરિકર્માષ્ટક છે. તેમાં, પહેલું-સંકલન એટલે જોડી દેવું તે-સરવાળો કરવો તે; જેમ કે-આઠ ને સાતનો સરવાળો કરતાં પંદર થાય. બીજું-વ્યવકલન એટલે બાદબાકી કાઢવી તે, જેમ કે આઠમાંથી ત્રણ ઘટાડતાં પાંચ રહે. ત્રીજું-ગુણાકાર; જેમ કે આઠને સાતથી ગુણતાં છપ્પન થાય. ચોથું-ભાગાકાર; જેમ કે આઠને બેનો ભાગ આપતાં ચાર થાય. પાંચમું-વર્ગ એટલે બરાબરની સંખ્યાની બે રાશી ગુણતાં જેટલા થાય તેટલા તેના વર્ગ કહેવાય; જેમ કે આઠનો વર્ગ ચોસઠ. છઠ્ઠું-વર્ગમૂળ એટલે જેમ ચોસઠનું વર્ગમૂળ આઠ. સાતમું-ઘન એટલે ત્રણ રાશિ બરાબર ગુણતાં જે થાય તે; જેમ કે આઠનો ઘન પાંચસો બાર તથા આઠમું-ઘનમૂળ એટલે પાંચસો બારનું ઘનમૂળ આઠ. એ પ્રમાણે પરિકર્માષ્ટક જાણવું.

વળી ત્રૈરાશિક છે, જેમાં એક પ્રમાણરાશિ, એક ફળરાશિ તથા એક ઈચ્છારાશિ; જેમ કે કોઈ વસ્તુ બે રૂપિયાની સોળ શેર આવે તો આઠ રૂપિયાની કેટલી આવે? અહીં પ્રમાણરાશિ બે છે, ફળરાશિ સોળ છે તથા ઈચ્છારાશિ આઠ છે. ત્યાં ફળરાશિને ઈચ્છારાશિ સાથે ગુણતાં એક સો અઢાવીસ થાય, તેને પ્રમાણરાશિની બે સંખ્યાથી ભાગ આપતાં ચોસઠ શેર આવે—એમ જાણવું.

વળી ક્ષેત્રફળ-એટલે જ્યાં સમાન ખંડ (ભાગ) કરીએ તેને ક્ષેત્રફળ કહીએ છીએ; જેમ કે ખેતરમાં દોરી માપીએ ત્યારે કચવાંસી, વિસવાંસી, વીધા કરીએ છીએ તે ક્ષેત્રફળ કહેવાય છે; જેમ કે-એંશી હાથની દોરી હોય, તેના વીસ ગૂંઠા કરતાં ચાર હાથનો ગૂંઠો થાય. એ

પ્રમાણે એક દોરી લાંબુ-પહોળું ખેતર હોય તેના ચાર ચાર હાથના લાંબા-પહોળા ખંડ કરીએ તો વીસને વીસે ગુણતાં ચારસો થાય, તેને ક્યવાંસી કહે છે. તેની વીસ વસવાંસી થઈ, તેનો એક વીધો થયો. એ પ્રમાણે ચોરસ, ત્રિકોણ વા ગોળ આદિ ખેતર હોય તેને સમાન ખંડથી માપી ક્ષેત્રફળ લાવવામાં આવે છે; એ જ પ્રમાણે લોકના ક્ષેત્રને યોજનાદિની સંખ્યા વડે જેવું ક્ષેત્ર હોય તેવા વિધાનથી ક્ષેત્રફળ લાવવાનું વિધાન ગણિતશાસ્ત્રથી જાણવું.

અહીં લોકના ક્ષેત્રમાં અને દ્રવ્યોની ગણનામાં અલૌકિક ગણિત એકવીસ છે, તથા ઉપમાગણિત આઠ છે. ત્યાં સંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે—જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. અસંખ્યાતના નવ ભેદ છે—તેમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારે પરીતાસંખ્યાત; જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારે યુક્તાસંખ્યાત; તથા જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારે અસંખ્યાતાસંખ્યાત. એ પ્રમાણે અસંખ્યાતના નવ ભેદ થયા. વળી અનંતના પણ નવ ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે—જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારથી પરીતાનંત; જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારથી યુક્તાનંત; તથા જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારથી અનંતાનંત—એ પ્રમાણે અનંતના નવ ભેદ છે. એ પ્રમાણે સંખ્યાતના ત્રણ, અસંખ્યાતના નવ તથા અનંતના નવ મળી અલૌકિક ગણિતના એકવીસ ભેદ થયા.

ત્યાં જઘન્યપરીતાસંખ્યાત (નું માપ) લાવવા માટે જંબૂદ્વીપ જેવડા લાખ-લાખ યોજનાના વ્યાસવાળા તથા હજાર-હજાર યોજના ઊંડા ચાર કુંડ કરીએ. તેમાં એકનું નામ અનવસ્થાકુંડ, બીજાનું નામ શલાકાકુંડ, ત્રીજાનું નામ પ્રતિશલાકાકુંડ તથા ચોથાનું નામ મહાશલાકાકુંડ. તેમાં પ્રથમના અનવસ્થાકુંડને સરસવના દાણાથી પૂરેપૂરો ભરીએ તો તેમાં છતાલીસ અંક પ્રમાણ સરસવ સમાય. તેને સંકલ્પમાત્ર લઈને ચાલીએ; તેમાંથી એક દ્વીપમાં અને એક સમુદ્રમાં એ પ્રમાણે નાખતા જઈએ; ત્યાં જ્યાં એ સરસવ પૂરા થાય તે દ્વીપ વા સમુદ્રના માપ પ્રમાણે

અનવસ્થાકુંડ કરી તેમાં સરસવ ભરીએ અને શલાકાકુંડમાં એક સરસવ બીજો લાવીને નાખીએ, હવે એ બીજા અનવસ્થાકુંડમાંથી એક સરસવ એક દ્વીપમાં અને એક સમુદ્રમાં એ પ્રમાણે નાખતા જઈએ. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં તે અનવસ્થાકુંડના સરસવ જ્યાં પૂરા થાય ત્યાં તે દ્વીપ વા સમુદ્રના માપ પ્રમાણે ત્રીજો અનવસ્થાકુંડ કરી તેને પણ એવી જ રીતે સરસવથી ભરીએ, અને એક સરસવ શલાકાકુંડમાં બીજો લાવીને નાંખીએ. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં છેંતાલીસ અંકપ્રમાણ અનવસ્થાકુંડ પૂરા થાય ત્યારે એક શલાકાકુંડ ભરાય અને તે વેળા એક સરસવ પ્રતિશલાકાકુંડમાં નાખવો, એ જ પ્રમાણે અનવસ્થાકુંડ થતો જાય તથા શલાકાકુંડ પણ થતો જાય; એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં છેંતાલીસ અંકપ્રમાણ શલાકાકુંડ ભરાઈ જાય ત્યારે એક પ્રતિશલાકાકુંડ ભરાય. એ પ્રમાણે અનવસ્થાકુંડ થતો જાય, શલાકાકુંડ ભરાતો જાય તથા પ્રતિશલાકાકુંડ પણ ભરાતો જાય. જ્યારે છેંતાલીસ અંકપ્રમાણ પ્રતિશલાકાકુંડ ભરાઈ જાય ત્યારે એક મહાશલાકાકુંડ ભરાય. એ પ્રમાણે કરતાં છેંતાલીસ અંકોના ઘનપ્રમાણ અનવસ્થાકુંડ થયા. તેમાં છેલ્લો અનવસ્થાકુંડ જે દ્વીપ વા સમુદ્રના માપ પ્રમાણે બન્યો તેમાં જેટલા સરસવ સમાય તેટલું જઘન્ય પરીતાસંખ્યાતનું પ્રમાણ છે.

તેમાંથી એક સરસવ ઘટાડતાં તે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કહેવાય, તથા બે સરસવ પ્રમાણ જઘન્ય સંખ્યાત કહેવાય, તથા વચ્ચેના બધાય મધ્યમ સંખ્યાતના ભેદ જાણવા.

વળી તે જઘન્ય પરીતાસંખ્યાતના સરસવની રાશિને એક એક વિખેરી એક એક ઉપર તે જ રાશિને સ્થાપિ પરસ્પર ગુણતાં અંતમાં જે રાશિ આવે તેને જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત કહીએ છીએ, તેમાંથી એક રૂપ ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત કહેવાય અને મધ્યના નાના (અનેક) ભેદ જાણવા.

વળી જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતને જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત વડે એક વાર પરસ્પર ગુણતાં જે પ્રમાણ આવે તે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત કહેવાય

છે. તેમાંથી એક ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત થાય છે. વચ્ચેના નાના ભેદ મધ્યમ યુક્તાસંખ્યાતના જાણવા.

હવે એ જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતપ્રમાણ ત્રણ રાશિ કરવી. એક શલાકારાશિ, એક વિરલનરાશિ, એક દેયરાશિ. ત્યાં વિરલનરાશિને વિખેરી એક એક જુદા જુદા કરવા, એક એકના ઉપર એક એક દેયરાશિ મુકવી. તેને પરસ્પર ગુણતાં જ્યારે સર્વ ગુણાકાર થઈ રહે ત્યારે એક રૂપ શલાકારાશિમાંથી ઘટાડવું. વળી ત્યાં જે રાશિ થઈ તે પ્રમાણે વિરલન દેયરાશિ કરવી. ત્યાં એ વિરલનને વિખેરી એક એકને જુદા કરી એક એકના ઉપર દેયરાશિ મૂકવી અને તેનો પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં જે રાશિ ઊપજે ત્યારે એક શલાકારાશિમાંથી પાછો ઘટાડવો. વળી જે રાશિ ઉપજી તેના પ્રમાણમાં વિરલન દેયરાશિ કરવી. પછી વિરલનને વિખેરી દેયને એક એકના ઉપર સ્થાપી પરસ્પર ગુણાકાર કરવો અને એક રૂપ શલાકામાંથી ઘટાડવું. એ પ્રમાણે વિરલનરાશિ દેય વડે ગુણાકાર કરતા જવું તથા શલાકામાંથી ઘટાડતા જવું, એમ કરતાં કરતાં જ્યારે શલાકારાશિ પૂરેપૂરી નિ:શેષ થઈ જાય ત્યારે જે કંઈ પ્રમાણ આવે તે મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ભેદ છે. વળી તેટલા તેટલા પ્રમાણ શલાકા, વિરલન, દેય—એ ત્રણ રાશિ ફરી કરવી. તેને પણ ઉપર પ્રમાણે કરતાં જ્યારે શલાકારાશિ નિ:શેષ થઈ જાય ત્યારે જે મહારાશિ પ્રમાણ આવે તે પણ મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ભેદ છે. વળી તે રાશિ પ્રમાણ ફરીથી શલાકા, વિરલન, દેયરાશિ કરી તેને પૂર્વોક્ત વિધાનથી ગુણતાં જે મહારાશિ થઈ તે પણ મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ભેદ છે. ત્યાં શલાકાત્રયનિષ્ઠાપન એક વાર થયું.

વળી તે રાશિમાં અસંખ્યાતાસંખ્યાત પ્રમાણ છ રાશિ બીજી મેળવવી. તે છ રાશિ આ પ્રમાણે—(૧) લોકપ્રમાણ ધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશ, (૨) અધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશ, (૩) એક જીવના પ્રદેશ, (૪) લોકાકાશના પ્રદેશ, (૫) તે લોકથી અસંખ્યાત ગણા અપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવોનું પ્રમાણ, તથા (૬) તેનાથી અસંખ્યાત ગણા સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક

વનસ્પતિ જીવોનું પ્રમાણ. એ છ રાશિ મેળવી પૂર્વોક્ત પ્રકારથી શલાકા, વિરલન, દેયરાશિના વિધાનથી શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન કરવું. ત્યાં જે મહારાશિ આવે તે પણ મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ભેદ છે. તેમાં ચાર રાશિ બીજી મેળવવી. તે આ પ્રમાણે—(૧) વીસ કોડાકોડી સાગરપ્રમાણ કલ્પકાળના સમય, (૨) સ્થિતિબંધના કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાન, (૩) અનુભાગબંધના કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાન તથા (૪) યોગના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ. એ પ્રમાણે ચાર રાશિ મેળવી પૂર્વોક્ત વિધાનથી શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન કરવું. એ પ્રમાણે કરતાં જે પ્રમાણ થયું તે જઘન્ય પરિતાનંતરાશિ થઈ. તેમાંથી એક રૂપ ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત થાય છે. અને વચ્ચેના જુદાજુદા ભેદ મધ્યમના જાણવા.

વળી જઘન્ય પરીતાનંત રાશિનું વિરલન કરી એક એક ઉપર એક એક જઘન્ય પરીતાનંત સ્થાપન કરી પરસ્પર ગુણતાં જે પ્રમાણ થાય તે જઘન્ય યુક્તાનંત જાણવું. તેમાંથી એક ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનંત થાય છે. વચ્ચેના જુદા જુદા ભેદ મધ્યમ પરીતાનંતના છે. વળી જઘન્ય યુક્તાનંતને જઘન્ય યુક્તાનંત વડે એક વાર પરસ્પર ગુણતાં જઘન્ય અનંતાનંત થાય છે. તેમાંથી એક ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંત થાય છે, તથા વચ્ચેના જુદા જુદા ભેદ મધ્યમ યુક્તાનંતના જાણવા.

હવે ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતને લાવવાનો ઉપાય કહે છે :—

જઘન્ય અનંતાનંત પ્રમાણ શલાકા, વિરલન, દેય—એ ત્રણ રાશિ વડે અનુક્રમે પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન કરતાં મધ્યમ અનંતાનંતના ભેદરૂપ રાશિ આવે છે. તેમાં સિદ્ધરાશિ, નિગોદરાશિ, પ્રત્યેક વનસ્પતિ સહિત નિગોદરાશિ, પુદ્ગલરાશિ, કાળના સમય તથા આકાશના પ્રદેશ—એ છ રાશિ મધ્યમ અનંતાનંતના ભેદરૂપે મેળવીને શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન પૂર્વવત્ વિધાનથી કરતાં મધ્યમ અનંતાનંતના ભેદરૂપ રાશિ આવે છે. તેમાં ફરી ધર્મદ્રવ્ય-અધર્મદ્રવ્યના અગુરુલઘુ ગુણના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ મેળવતાં જે મહારાશિપ્રમાણ રાશિ થઈ તેને ફરી પૂર્વોક્ત વિધાનથી શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન કરતાં જે કોઈ મધ્યમ

અનંતાનંતના ભેદરૂપ રાશિ થાય તેને કેવળજ્ઞાનના અવિભાગપ્રતિચ્છેદનો સમૂહ પ્રમાણમાં ઘટાવી ફરી મેળવવી, ત્યારે કેવળજ્ઞાનના અવિભાગપ્રતિચ્છેદરૂપ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતપ્રમાણ રાશિ થાય છે.

ઉપમાપ્રમાણ આઠ પ્રકારથી કહ્યું છે :—પલ્લ, સાગર, સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ, ઘનાંગુલ, જગત્ત્રેણી, જગત્પ્રતર અને જગત્પ્ધન. તેમાં પલ્લના ત્રણ પ્રકાર છે—વ્યવહારપલ્લ, ઉદ્ધારપલ્લ તથા અદ્વાપલ્લ. ત્યાં વ્યવહારપલ્લ તો રોમોની સંખ્યા પ્રમાણ જ છે. ઉદ્ધારપલ્લ વડે દ્વીપ-સમુદ્રોની સંખ્યા ગણવામાં આવે છે તથા અદ્વાપલ્લ વડે કર્મોની સ્થિતિ તથા દેવાદિકની આયુસ્થિતિ ગણવામાં આવે છે.

હવે તેમનું પરિમાણ જાણવા માટે પરિભાષા કહે છે :—

અનંત પુદ્ગલના પરમાણુઓના સ્કંધને એક અવસન્નાસન્ન કહે છે, તેનાથી આઠ આઠ ગુણા ક્રમથી બાર સ્થાનક જાણવાં. સન્નાસન્ન, તૃટરેણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ ઉત્તમ ભોગભૂમિના વાળનો અગ્રભાગ, મધ્યમ ભોગભૂમિના વાળનો અગ્રભાગ, જઘન્યભોગભૂમિના વાળનો અગ્રભાગ, કર્મભૂમિના વાળનો અગ્રભાગ, લીખ, સરસવ, જવ અને આંગળ—એ બાર સ્થાનક છે. આ આંગળ છે તે ઉત્સેધઆંગળ છે, એ વડે નારકી, દેવ, તિર્યચ અને મનુષ્યોના શરીરનું પ્રમાણ વર્ણન કરવામાં આવે છે તથા દેવોનાં નગર-મંદિરાદિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. વળી ઉત્સેધઆંગળથી પાંચસો ગણા પ્રમાણાંગુલ છે. એ વડે દ્વીપ, સમુદ્ર અને પર્વતાદિના પરિમાણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તથા આત્માંગુલ, જ્યાં જેવા મનુષ્યો હોય ત્યાં તે પ્રમાણે જાણવો. છ આંગળનો પાદ થાય છે, બે પાદનો એક વિલસ્ત (વેંત) થાય છે, બે વિલસ્તનો એક હાથ થાય છે. બે હાથનો એક ભીષ (વાર) થાય છે, બે ભીષનો એક ધનુષ થાય છે, બે હજાર ધનુષનો એક કોષ થાય છે, ચાર કોષનો એક યોજન થાય છે.

અહીં પ્રમાણાંગુલ વડે ઊપજ્યો એવો, એક યોજન પ્રમાણ ઊંડો અને પહોળો એક ખાડો કરવો અને તેને ઉત્તમ ભોગભૂમિમાં ઊપજેલા,

જન્મથી માંડીને સાત દિવસ સુધીના, મેંઢાના વાળના અગ્રભાગ વડે, ભૂમિ સમાન અત્યંત દાબીને ભરવો; એ પ્રમાણે ભરતાં તે ખાડામાં પિસ્તાળીસ અંકો પ્રમાણ રોમ સમાય છે. તેમાંથી દર સો સો વર્ષ વીત્યે એક એક રોમ કાઢવો; એ પ્રમાણ કરતાં એ ખાડો તદ્દન ખાલી થતાં જેટલાં વર્ષ થાય તેટલાં વર્ષને એક વ્યવહારપત્ય કહે છે. એ વર્ષોના અસંખ્યાત સમય થાય છે.

વળી એક એક રોમના, અસંખ્યાત કરોડ વર્ષના જેટલા સમય થાય, તેટલા તેટલા ખંડ કરવામાં આવે તે ઉદ્ધારપત્યના રોમખંડ છે અને તેટલા સમય ઉદ્ધારપત્યના છે.

એ ઉદ્ધારપત્યના અસંખ્યાત વર્ષના જેટલા સમય થાય તેટલા, એક એક રોમના ખંડ કરતાં એક અદ્રાપત્યના રોમખંડ થાય છે, તેના સમય પણ તેટલા જ છે. દશ કોડાકોડી પત્યનો એક સાગર થાય છે.

વળી એક પ્રમાણાંગુલપ્રમાણ લાંબા અને એક પ્રદેશપ્રમાણ પહોળા ઊંચા ક્ષેત્રને એક સૂચ્યંગુલ કહીએ છીએ. તેના પ્રદેશ અદ્રાપત્યના અર્ધછેદોનું વિરલન કરી એક એક અદ્રાપત્ય તે ઉપર સ્થાપી પરસ્પર ગુણતાં જે પ્રમાણ આવે તેટલા તેના પ્રદેશ છે. તેના વર્ગને એક પ્રતરાંગુલ કહીએ છીએ. સૂચ્યંગુલના ઘનને એક ઘનાંગુલ કહીએ છીએ. એક અંગુલ લાંબા, પહોળા અને ઊંચા ભાગને ઘનાંગુલ કહીએ છીએ. સાત રાજુ લાંબા અને એક પ્રદેશપ્રમાણ પહોળા ઊંચા ક્ષેત્રને એક જગત્ત્રેણી કહીએ છીએ. તેની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે :— અદ્રાપત્યના અર્ધછેદોના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રમાણનું વિરલન કરી એક એક ઉપર ઘનાંગુલ આપી પરસ્પર ગુણતાં જે રાશિ આવે તે જગત્ત્રેણિ છે. જગત્ત્રેણિનો વર્ગ છે તે જગત્પ્રતર છે અને જગત્ત્રેણિનું ઘન છે તે જગત્ઘન છે. તે જગત્ઘન સાત રાજુ લાંબો, પહોળો, ઉંચો છે. એ પ્રમાણે લોકના પ્રદેશોનું પ્રમાણ છે અને તે પણ મધ્યમ અસંખ્યાતનો ભેદ છે. એ પ્રમાણે અહીં સંક્ષેપમાં ગણિત કહ્યું; વિશેષતાપૂર્વક તો તેનું કથન ગોમ્મટસાર ને ત્રિલોકસારમાંથી જાણવું.

દ્રવ્યમાં સૂક્ષ્મ તો પુદ્ગલપરમાણુ, ક્ષેત્રમાં આકાશનો પ્રદેશ, કાળમાં સમય તથા ભાવમાં અવિભાગપ્રતિચ્છેદ. એ ચારેને પરસ્પર પ્રમાણ સંજ્ઞા છે. અલ્પમાં અલ્પ તો આ પ્રમાણે છે તથા વધારેમાં વધારે દ્રવ્યમાં તો મહાર્કંધ, ક્ષેત્રમાં આકાશ, કાળમાં ત્રણે કાળ તથા ભાવમાં કેવળજ્ઞાન જાણવું. કાળમાં એક આવલીના જઘન્યયુક્તાસંખ્યાત સમય છે, અસંખ્યાત આવલીનું એક મુહૂર્ત છે, ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિદિવસ છે, ત્રીસ રાત્રિદિવસનો એક માસ છે અને બાર માસનું એક વર્ષ છે. ઈત્યાદિ જાણવું.

હવે પ્રથમ જ લોકાકાશનું સ્વરૂપ કહે છે :—

સવ્વાયાસમણંતં તસ્સ ય બહુમજ્જસંદ્ધિઓ લોઓ ।

સો કેણ વિ ણેવ કઓ ણ ય ધરિઓ હરિહરાદીહિં ॥૧૧૫॥

સર્વાકાશમનન્તં તસ્ય ચ બહુમધ્યસંસ્થિતઃ લોકઃ ।

સઃ કેન અપિ નૈવ કૃતઃ ન ચ ધૃતઃ હરિહરાદિભિઃ ॥૧૧૫॥

અર્થ :—આકાશદ્રવ્યનો ક્ષેત્ર-પ્રદેશ અનંત છે. તેના અતિ મધ્યદેશમાં અર્થાત્ વચ્ચોવચ્ચના ક્ષેત્રમાં રહે છે તે લોક છે. તે (લોક) કોઈએ કર્યો નથી તથા કોઈ હરિહરાદિએ ધારેલો વા રાખેલો નથી.

ભાવાર્થ :—અન્યમતમાં ઘણા કહે છે કે—“લોકની રચના બ્રહ્મા કરે છે, નારાયણ રક્ષા કરે છે, શિવ સંહાર કરે છે; કાયબાએ વા શેષનાગે તેને ધારણ કર્યો છે, પ્રલય થાય છે ત્યારે સર્વ શૂન્ય થઈ જાય છે અને બ્રહ્મની સત્તા માત્ર રહી જાય છે તથા એ બ્રહ્મની સત્તામાંથી (ફરીથી) સૃષ્ટિની રચના થાય છે.”—ઈત્યાદિ અનેક કલ્પિત વાતો કહે છે. તે સર્વનો નિષેધ આ સૂત્રથી જાણવો. આ લોક કોઈએ કરેલો નથી, કોઈએ (પોતાના ઉપર) ધારણ કરેલો નથી તથા કોઈથી નાશ પામતો નથી, જેવો છે તેવો જ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠો છે અને તે જ વસ્તુસ્વરૂપ છે.

હવે આ લોકમાં શું છે? તે કહે છે :—

અણ્ણોણ્ણપદેસેણ ય દ્વ્વાણં અચ્છણં ભવે લોઓ ।

દ્વ્વાણ ણિવત્તો લોયસ્ય વિ મુણહ ણિચ્છત્તં ॥૧૧૬॥

અન્યોન્યપ્રદેશેન ચ દ્રવ્યાણાં આસનં ભવેત્ લોકઃ ।

દ્રવ્યાણાં નિત્યત્વાત્ લોકસ્ય અપિ જાનીહિ નિત્યત્વમ્ ॥૧૧૬॥

અર્થ :—જીવાદિ દ્રવ્યોના પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ પ્રવેશ અર્થાત્ મેળાપરૂપ અવસ્થાન છે તે લોક છે. જે દ્રવ્યો છે તે નિત્ય છે તેથી લોક પણ નિત્ય છે એમ જાણો.

ભાવાર્થ :—છ દ્રવ્યોનો સમુદાય છે તે લોક છે, તે (છએ) દ્રવ્યો નિત્ય છે તેથી લોક પણ નિત્ય જ છે.

હવે કોઈ તર્ક કરે કે—જો તે નિત્ય છે તો આ ઊપજે-વિણસે છે તે કોણ છે? તેના સમાધાનરૂપ સૂત્ર કહે છે :—

પરિણામસહાદાદો પડિસમયં પરિણમંતિ દ્વ્વાણિ ।

તેસિં પરિણામાદો લોયસ્સ વિ મુણહ પરિણામં ॥૧૧૭

પરિણામસ્વભાવાત્ પ્રતિસમયં પરિણમન્તિ દ્રવ્યાણિ ।

તેષાં પરિણામાત્ લોકસ્ય અપિ જાનીહિ પરિણામમ્ ॥૧૧૭॥

અર્થ :—આ લોકમાં છએ દ્રવ્યો છે તે પરિણામસ્વભાવી છે તેથી તેઓ સમયે સમયે પરિણમે છે; તેમના પરિણમવાથી લોકના પણ પરિણામ જાણો.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યો છે તે પરિણામી છે અને દ્રવ્યોનો સમુદાય છે તે લોક છે; તેથી દ્રવ્યોના પરિણામ છે તે જ લોકના પણ પરિણામ થયા. અહીં કોઈ પૂછે કે—પરિણામ એટલે શું? તેનો ઉત્તર :—પરિણામ નામ પર્યાયનું છે; જે દ્રવ્ય એક અવસ્થારૂપ હતું તે પલટાઈ અન્ય અવસ્થારૂપ થયું (તે જ પરિણામ વા પર્યાય છે). જેમ માટી પિંડ-અવસ્થારૂપ હતી, તે જ પલટાઈને ઘટ બન્યો. એ પ્રમાણે પરિણામનું સ્વરૂપ જાણવું. અહીં લોકનો આકાર તો નિત્ય છે તથા દ્રવ્યોની પર્યાય પલટાય છે; એ અપેક્ષાએ પરિણામ કહીએ છીએ.

હવે લોકનો આકાર તો નિત્ય છે—એમ ધારીને તેના વ્યાસાદિ (માપ) કહે છે :—

સત્તેક્ક-પંચ-ઙ્કા મૂલે મજ્ઞે તહેવ બંમંતે ।
લોયંતે રજ્જુઓ પુલ્લાવરદો ય વિત્થારો ॥૧૧૮॥

સસ-એક:-પંચ-એકા: મૂલે મધ્યે તથૈવ બ્રહ્માન્તે ।

લોકાન્તે રજ્જવ: પૂર્વાપરત: ચ વિસ્તાર: ॥૧૧૮॥

અર્થ :—લોકનો નીચે મૂળમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ તો સાત રાજુ વિસ્તાર છે, મધ્યમાં એક રાજુ વિસ્તાર છે. ઉપર બ્રહ્મસ્વર્ગના અંતમાં પાંચ રાજુ વિસ્તાર છે તથા લોકના અંતમાં એક રાજુનો વિસ્તાર છે.

ભાવાર્થ :—આ લોકના નીચલા ભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં સાત રાજુ પહોળો છે, ત્યાંથી અનુક્રમે ઘટતો ઘટતો મધ્યલોકમાં એક રાજુ રહે છે, પછી ઉપર અનુક્રમે વધતો વધતો બ્રહ્મસ્વર્ગના અંતમાં પાંચ રાજુ પહોળો થાય છે, પછી ઘટતો ઘટતો અંતમાં એક રાજુ રહે છે, એ પ્રમાણે થતાં દોઢ મુદંગ ઊભાં મૂકીએ તેવા આકાર થાય છે.

હવે દક્ષિણ-ઉત્તર વિસ્તાર વા ઉંચાઈ કહે છે :—

દક્ષિણ-ઉત્તરદો પુણ સત્ત વિ રજ્જુ હવંતિ સવ્વથ્થ ।
ઉટ્ઠો ચુદદશ રજ્જુ સત્ત વિ રજ્જુ ઘણો લોઓ ॥૧૧૯॥

દક્ષિણોત્તરત: પુન: સસ અપિ રજ્જવ: ભવન્તિ સર્વત્ર ।

ઊર્ધ્વ: ચતુર્દશ રજ્જવ: સસ અપિ રજ્જવ: ઘન: લોક: ॥૧૧૯॥

અર્થ :—દક્ષિણ-ઉત્તર દિશામાં સર્વત્ર આ લોકનો વિસ્તાર સાત રાજુ છે, ઉંચાઈ ચૌદ રાજુ છે તથા સાત રાજુનું ઘનપ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ-ઉત્તર સર્વત્ર સાત રાજુ પહોળો અને ચૌદ રાજુ ઉંચાઈમાં છે એવા લોકનું ઘનફળ કરવામાં આવે ત્યારે તે ૩૪૩ ઘનરાજુ થાય છે. એક રાજુ પહોળાઈ, એક રાજુ લંબાઈ તથા એક રાજુની ઉંચાઈવાળા સમાન ક્ષેત્રખંડને ઘનફળ કહેવામાં આવે છે.

હવે ત્રણ લોકની ઊંચાઈના વિભાગ કહે છે :—

મેરુસસ હિદ્ધુભાણ સત્ત વિ રજૂ હવેઙ્ગ અહલોઓ ।

ઉદ્દમ્હિ ઉદ્દલોઓ મેરુસમો મજ્ઙિમો લોઓ ॥૧૨૦॥

મેરોઃ અધોભાગે સસ અપિ રજ્જવઃ ભવતિ અધોલોકઃ ।

ઊર્ધ્વે ઊર્ધ્વલોકઃ મેરુસમઃ મધ્યમઃ લોકઃ ॥૧૨૦॥

અર્થ :—મેરુના નીચેના ભાગમાં સાત રાજુ અધોલોક છે, ઉપર સાત રાજુ ઊર્ધ્વલોક છે અને વચ્ચે મેરુ સમાન લાખ યોજનનો મધ્યલોક છે. એ પ્રમાણે ત્રણ લોકનો વિભાગ જાણવો.

હવે ‘લોક’ શબ્દનો અર્થ કહે છે :—

દીસંતિ જત્ય અત્યા જીવાદીયા સ ભણ્ણદે લોઓ ।

તસસ સિહરમ્મિ સિદ્ધા અંતવિહીણા વિરાયંતે ॥૧૨૧॥

દૃશ્યન્તે યત્ર અર્થાઃ જીવાદિકાઃ સ ભણ્યતે લોકઃ ।

તસ્ય શિખરે સિદ્ધાઃ અન્તવિહીનાઃ વિરાજન્તે ॥૧૨૧॥

અર્થ :—જ્યાં જીવાદિક પદાર્થ જોવામાં આવે છે તેને લોક કહે છે; તેના શિખર ઉપર અનંત સિદ્ધો બિરાજે છે.

ભાવાર્થ :—વ્યાકરણમાં દર્શનના અર્થમાં ‘લુક્’ નામનો ધાતુ છે; તેના આશ્રયાર્થમાં અકાર પ્રત્યયથી ‘લોક’ શબ્દ નીપજે છે. તેથી જેમાં જીવાદિક દ્રવ્યો જોવામાં આવે તેને ‘લોક’ કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર અંત(ભાગ)માં કર્મરહિત અને અનંત ગુણસહિત અવિનાશી અનંત શુદ્ધ જીવ બિરાજે છે.

હવે, આ લોકમાં જીવાદિક છ દ્રવ્ય છે તેનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ જ જીવદ્રવ્ય વિષે કહે છે :—

ણ્ણદિણ્ણિં ભરિદો પંચપયારેણિં સવ્વદો લોઓ ।

તસણાડીણ વિ તસા ણ બાહિરા^૧ હોંતિ સવ્વત્થ ॥૧૨૨॥

૧ ‘વાયરા’ એવો પણ પાઠ છે. તેનો એવો અર્થ છે કે સર્વ લોકમાં પૃથ્વીકાયાદિક સ્થૂલ તથા ત્રસ નથી.

અર્થ :—પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર તો બાદર પણ છે તથા સૂક્ષ્મ પણ છે, તથા પાંચમી વનસ્પતિ છે તે પ્રત્યેક અને સાધારણ—એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે.

હવે સાધારણ અને પ્રત્યેકના સૂક્ષ્મપણાને કહે છે :—

સાહારણા વિ દુવિહા અણાકાલા ય સાકાલા ય ।

તે વિ ય બાદરસુહુમા સેસા પુણ બાયરા સવ્વે ॥૧૨૫॥

સાધારણા: અપિ દ્વિવિધા: અનાદિકાલા: ચ સાદિકાલા: ચ ।

તે અપિ ચ બાદરસૂક્ષ્મા: શેષા: પુન: બાદરા: સર્વે ॥૧૨૫॥

અર્થ :—સાધારણ જીવો બે પ્રકારના છે : અનાદિકાલીન એટલે નિત્યનિગોદ તથા સાદિકાલીન એટલે ઈતરનિગોદ. એ બંને બાદર પણ છે તથા સૂક્ષ્મ પણ છે : બાકીના પ્રત્યેક વનસ્પતિના અને ત્રસના એ બધા બાદર જ છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વે કહેલા જે છ પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો છે તે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ તો પહેલી ગાથામાં કહ્યા, તથા નિત્યનિગોદ અને ઈતરનિગોદ એ બંને—એ પ્રમાણે છ પ્રકારના તો સૂક્ષ્મ જાણવા. વળી છ પ્રકાર એ કહ્યા, (તે સિવાય) બાકીના રહ્યા તે સર્વ બાદર જાણવા.

હવે સાધારણનું સ્વરૂપ કહે છે :—

સાહારણાણિ જેસિં આહારુસ્સાસકાયઆઝ્ઞિ ।

તે સાહારણજીવા ણતાણંતપ્પમાણાણં ॥૧૨૬॥

સાધારણાણિ યેષાં આહારોચ્છ્વાસકાયઆયૂંષિ ।

તે સાધારણજીવા: અનન્તાનન્તપ્રમાણાનામ્ ॥૧૨૬॥

અર્થ :—જે અનંતાનંત પ્રમાણ જીવોને આહાર, ઉચ્છ્વાસ, કાય અને આયુ સાધારણ એટલે સમાન છે તે બધા સાધારણ જીવ છે.

વળી ગોમ્મટસારમાં કહ્યું છે કે—

‘જત્યેકુ મરદિ જીવો તત્થ દુ મરણં હવે અણંતાણં ।
ચંકમઙ્ગ જત્થ એકો ચંકમણં તત્થ ણંતાણં ॥

(ગોમ્મટો જીવો ગા૦ ૧૯૩)

યત્ર એકઃ પ્રિયતે જીવઃ તત્ર તુ મરણં ભવેત્ અનન્તાનામ્ ।
ચંક્રમતિ યત્ર એકઃ ચંક્રમણં તત્ર અનન્તાનામ્ ॥

અર્થ :—જ્યાં એક સાધારણ નિગોદ જીવ ઊપજે ત્યાં તેની સાથે જ અનંતાનંત ઊપજે તથા એક નિગોદ જીવ મરે ત્યાં તેની સાથે જ અનંતાનંત સમાનઆયુવાળા મરે છે.

ભાવાર્થ :—એક જીવ જે આહાર કરે તે જ અનંતાનંત જીવોનો આહાર, એક જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ લે તે જ અનંતાનંત જીવોનો શ્વાસોચ્છ્વાસ, એક જીવનું શરીર તે જ અનંતાનંત જીવોનું શરીર તથા એક જીવનું આયુષ તે જ અનંતાનંત જીવોનું આયુષ. એ પ્રમાણે સર્વ સમાન છે તેથી તેમનું સાધારણ નામ જાણવું.

હવે સૂક્ષ્મ અને બાદરનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ण य जैसिं पडिखलणं पुढवीतोएहिं अग्गिवाएहिं ।
ते जाण सुहुमकाया इयरा पुण थूलकाया य ॥१२७॥

न च येषां प्रतिस्खलनं पृथ्वीतोयाभ्याम् अग्निवाताभ्याम् ।
ते जानीहि सूक्ष्मकायाः इतरे पुनः स्थूलकायाः च ॥१२७॥

અર્થ :—જે જીવો પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને પવનથી રોકાતા નથી તે જીવોને સૂક્ષ્મ જાણવા તથા જે તેમનાથી રોકાય છે તેઓને બાદર જાણવા.

હવે, પ્રત્યેકનું ને ત્રસનું સ્વરૂપ કહે છે :—

पचेया वि य दुविहा णिगोदसहिदा तहेव रहिया य ।
दुविहा होंति तसा वि य वितिचउरक्खा तहेव पंचक्खा ॥१२८॥

પ્રત્યેકાઃ અપિ ચ દ્વિવિધાઃ નિગોદસહિતાઃ તથૈવ રહિતાઃ ચ ।

દ્વિવિધાઃ ભવન્તિ ત્રસાઃ અપિ ચ દ્વિત્રિચતુરક્ષાઃ તથૈવ પઞ્ચાક્ષાઃ ॥૧૨૮॥

અર્થ :—પ્રત્યેક વનસ્પતિ પણ બે પ્રકારની છે. તે નિગોદ સહિત છે તથા નિગોદ રહિત પણ છે. વળી ત્રસ પણ બે પ્રકારના છે. બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય તથા ચાર ઈન્દ્રિય એ ત્રણ તો વિકલત્રય (ત્રસ) તથા એ જ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય (ત્રસ) છે.

ભાવાર્થ :—જે વનસ્પતિના આશ્રયે નિગોદ હોય તે તો સાધારણ છે તેને સપ્રતિષ્ઠિત પણ કહેવામાં આવે છે; તથા જેના આશ્રયે નિગોદ નથી તેને પ્રત્યેક જ કહેવામાં આવે છે અને એને જ અપ્રતિષ્ઠિત પણ કહેવામાં આવે છે. વળી બે ઈન્દ્રિયાદિકને ત્રસ કહેવામાં આવે છે.*

ગોમ્મટસારમાં કહ્યું છે કે—

❁ મૂલાગ્ગપોરબીજા કંદા તહ ખંદબીજ બીજરુહા ।
સમ્મુચ્છિમા ય ભણિયા પત્તેયાણંતકાયા ય ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૮૫)

મૂલાગ્ગપર્વબીજાઃ કન્દાઃ તથા સ્કન્ધબીજાઃ બીજરુહાઃ ।

સમ્મૂર્ચ્નાઃ ચ ભણિતાઃ પ્રત્યેકાઃ અનન્તકાયાઃ ચ ॥

અર્થ :—જે વનસ્પતિ મૂળ, અગ્ર, પર્વ, કંદ, સ્કંધ તથા બીજથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે સંમૂર્ચ્ન છે તે વનસ્પતિઓ સપ્રતિષ્ઠિત તથા અપ્રતિષ્ઠિત બંને પ્રકારની હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઘણીખરી વનસ્પતિઓ મૂળથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે અદરક-હળદી વગેરે વગેરે. કોઈ વનસ્પતિ અગ્રભાગથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેમકે ગુલાબ. કોઈ વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પર્વથી થાય છે; જેમ કે ઈશુ-વેંત આદિ. કોઈ વનસ્પતિ કંદથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ કે સૂરણ વગેરે. કોઈ વનસ્પતિ સ્કંધથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે ઢાક વગેરે. ઘણીખરી વનસ્પતિ બીજથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે ચણા-ઘઉં વગેરે, કોઈ વનસ્પતિ પૃથ્વી-જળ આદિના સંબંધથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને તે સંમૂર્ચ્ન છે; જેમ કે ઘાસ વગેરે. આ બધી વનસ્પતિ સપ્રતિષ્ઠિત તથા અપ્રતિષ્ઠિત બંને પ્રકારની હોય છે.

હવે પંચેન્દ્રિયોના ભેદ કહે છે :—

પંચક્ષા વિ ય તિવિહા જલથલઆયાસગામિણો તિરિયા ।

પત્તેયં તે દુવિહા મણેણ જુત્તા અજુત્તા ય ॥૧૨૧॥

પૃચ્ચાક્ષાઃ અપિ ચ ત્રિવિધાઃ જલસ્થલઆકાશગામિનઃ તિર્યઞ્ચઃ ।

પ્રત્યેકં તે દ્વિવિધા મનસા યુક્તાઃ અયુક્તાઃ ચ ॥૧૨૧॥

અર્થ :—જળચર, થળચર અને નભચર એ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય-

ગૂઢસિરસંધિપૃવ્વં સમભેગમહીરુહં ચ છિણ્ણરુહં ।

સાહારણં સરીરં તવ્વિવરીયં ચ પત્તેયં ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૮૬)

ગૂઢશિરાસન્ધિપર્વં સમભંગમહીરુહં ચ છિન્નરુહં ।

સાધારણં શરીરં તદ્વિપરીતં ચ પ્રત્યેકમ્ ॥

અર્થ :—જે વનસ્પતિઓની શીરા, સંધી, પર્વ પ્રગટ ન હોય, જેનો ભંગ કરતાં સમાન ભંગ થાય, જેમાં તંતુ ઉત્પન્ન ન થયા હોય તથા જેને કાપતાં પાછી વધી જાય તે સપ્રતિષ્ઠિત વનસ્પતિ છે; તેનાથી ઉલટા પ્રકારની હોય તે બધી અપ્રતિષ્ઠિત સમજવી.

મૂલે કંદે છલ્લી પવાલ સાલદલકુસુમફલબીજે ।

સમભંગે સદિ ણંતા અસમે સદિ હોંતિ પત્તેયા ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૮૭)

મૂલે કન્દે ત્વક્પ્રવાલે શાલાદલકુસુમફલબીજે ।

સમભંગે સતિ અનન્તાઃ અસમે સતિ ભવન્તિ પ્રત્યેકાઃ ॥

અર્થ :—જે વનસ્પતિઓનાં મૂળ (હળદર-આદુ વગેરે), કંદ (સૂરણાદિ), છાલ, નવી કુંપલ, નસ, ફૂલ, ફળ તથા બીજ તોડતાં બરાબર સમભંગે તૂટી જાય તે સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક છે તથા જે બરાબર સમભંગે ન તૂટે તે અપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક છે.

તિર્યચના ત્રણ પ્રકાર છે. વળી તેઓમાં કોઈ મન સહિત સંજી પણ છે તથા કોઈ મન રહિત અસંજી પણ છે.

તેના ભેદ કહે છે :—

તે વિ પુણો વિ ય દુવિહા ગ્વ્ભજજમ્મા તહેવ સંમુચ્છા ।

ભોગભુવા ગ્વ્ભુવા થલચરણહગામિણો સણ્ણી ॥૧૩૦॥

તે અપિ પુનઃ અપિ ચ દ્વિવિધાઃ ગર્ભજન્માનઃ તથૈવ સંમૂર્ચ્છનાઃ ।

ભોગભુવઃ ગર્ભભુવઃ સ્થલચરનભોગામિનઃ સંજ્ઞિનઃ ॥૧૩૦॥

અર્થ :—એ છ પ્રકારના તિર્યચ તે ગર્ભજ પણ છે તથા સંમૂર્ચ્છન પણ છે. તેમાં જે ભોગભૂમિના તિર્યચ છે તે ગર્ભજ જ છે તથા થલચર અને નભચર જ છે પણ જળચર નથી; અને તેઓ સંજી જ છે પણ અસંજી નથી.

હવે અઢાણું (૯૮) જીવસમાસ તથા તિર્યચોના પંચાશી (૮૫) ભેદો કહે છે :—

અદ્દ વિ ગ્વ્ભજ દુવિહા તિવિહા સંમુચ્છિણો વિ તેવીસા ।

ઇદિ પણસીદી ભેયા સવ્વેસિં હોંતિ તિરિયાણં ॥૧૩૧॥

અષ્ઠૌ અપિ ગર્ભજાઃ દ્વિવિધાઃ ત્રિવિધાઃ સંમૂર્ચ્છનાઃ અપિ ત્રયોવિંશતિઃ ।

ઇતિ પંચાશીતિઃ ભેદાઃ સર્વેષાં ભવન્તિ તિરશ્ચામ્ ॥૧૩૧॥

કંદસ્સ વ મૂલસ્સ વ સાખાખંધસ્સ વા વિ બહુલતરી ।

છલ્લી સા ણંતજિયા પત્તેયજિયા તુ તણુકદરી ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૮૮)

કન્દસ્ય વા મૂલસ્ય વા શાખાસ્કન્થસ્ય વા અપિ બહુલતરી ।

ત્વક્ સા અનન્તજીવા પ્રત્યેકજીવા તુ તનુકતરી ॥

અર્થ :—જે વનસ્પતિઓનાં કંદ, મૂળ પાતળી ડાળી તથા સ્કંધની છાલ જાડી હોય તેને સપ્રતિષ્ઠિતપ્રત્યેક (અનંત જીવોનું સ્થાન) સમજવી તથા જેની છાલ પાતળી હોય તેને અપ્રતિષ્ઠિતપ્રત્યેક જાણવી.

અર્થ :—સર્વ તિર્યચોના પંચાશી (૮૫) ભેદ છે. ત્યાં ગર્ભજના આઠ છે, તે પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તથી સોળ (૧૬) ભેદ થયા, અને સમ્મૂર્ચનના તેવીસ ભેદ છે તે પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત અને લબ્ધ્યપર્યાપ્તથી (ગુણતાં) ઓગણસીતેર (૬૯) ભેદ થયા. એ પ્રમાણે સર્વ મળી પંચાશી (૮૫) ભેદ છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વે કહેલા કર્મભૂમિના ગર્ભજોના જલચર, થલચર અને નભચર (જીવો) છે; તેના સંજી, અસંજી ભેદથી છ ભેદ થયા. વળી ભોગભૂમિના થલચરસંજી તથા નભચરસંજી આઠે ભેદ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ભેદથી સોળ ભેદ થયા; સમ્મૂર્ચનના પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, નિત્યનિગોદ, ઈતરનિગોદ અને દરેકના સૂક્ષ્મ તેમજ બાદર મળી બાર (૧૨) ભેદ તથા વનસ્પતિના સપ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિત એ બંને મળી ૧૪ ચૌદ તો એકેન્દ્રિયના ભેદ થયા, વિકલત્રયના ત્રણ અને કર્મભૂમિના પંચેન્દ્રિયોના સંજિજલચર, અસંજિજલચર, સંજિથલચર, અસંજિથલચર, સંજિનભચર તથા અસંજિનભચર એ છ ભેદ, એ પ્રમાણે બધા મળી તેવીસ ભેદ થયા. તે બધા પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત અને લબ્ધ્યપર્યાપ્ત ભેદ કરી ગણતાં (૬૯) ઓગણસીતેર ભેદ થયા. એ પ્રમાણે પ્રથમના સોળ અને આ ઓગણસીતેર મળી પંચાશી (૮૫)-ભેદ થયા.

હવે મનુષ્યના ભેદ કહે છે :—

અજ્ઞવમિલેચ્છખંડે ભોગમહીસુ વિ કુભોગભૂમીસુ ।

મણુયા હવંતિ દુવિહા ગિવ્વિત્તિઅપુણ્ણગા પુણ્ણા ॥૧૩૨॥

આર્યમ્લેચ્છખણ્ડેષુ ભોગમહીષુ અપિ કુભોગભૂમિષુ ।

મણુજાઃ ભવન્તિ દ્વિવિધાઃ નિર્વૃત્ત્યપર્યાપ્તાઃ પૂર્ણપર્યાપ્તાશ્ચ ॥૧૩૨॥

અર્થ :—આર્યખંડમાં, મ્લેચ્છખંડમાં, ભોગભૂમિમાં તથા કુભોગભૂમિમાં મનુષ્ય છે. તે ચારે (પ્રકારના) મનુષ્યોના પર્યાપ્ત તથા નિર્વૃત્તિ-અપર્યાપ્તથી આઠ પ્રકાર થયા.

સંમુચ્છિણા મણુસ્સા અજ્જવખંડેસુ હોંતિ ણિયમેણ ।
તે પુણ લલ્લિઅપુણ્ણા ણારયદેવા વિ તે દુવિહા ॥૧૩૩॥

સમ્મૂર્ચ્છનાઃ મનુષ્યાઃ આર્યખણ્ડેષુ ભવન્તિ નિયમેન ।

તે પુનઃ લલ્લિઅપૂર્ણાઃ નારકદેવાઃ અપિ તે દ્વિવિધાઃ ॥૧૩૩॥

અર્થ :—સમ્મૂર્ચ્છન મનુષ્ય નિયમથી આર્યખંડમાં જ હોય અને તે લબ્ધ્યપર્યાપ્તક જ હોય છે. વળી નારકી તથા દેવના, પર્યાપ્ત અને નિર્વૃત્યપર્યાપ્તના ભેદથી, ચાર પ્રકાર છે. એ પ્રમાણે તિર્યચના પંચાશી ભેદ, મનુષ્યના નવ ભેદ, નારકી તથા દેવના ચાર ભેદ એમ બધાય મળી અઠાણું ભેદ થયા. ઘણાને સમાનતાથી ભેગા કરી—સંક્ષેપતાથી સંગ્રહ કરી—કહેવામાં આવે તેને સમાસ કહે છે. અહીં ઘણા જીવોનો સંક્ષેપ કરીને કહેવું તેને જીવસમાસ જાણવો. એ પ્રમાણે જીવસમાસ કહ્યા.

હવે પર્યાપ્તિનું વર્ણન કરે છે :—

આહારસરીરિંદિયણિસ્સાસુસ્સાસભાસમણસાણં ।

પરિણઙ્ગવાવારેસુ ય જાઓ છ ચ્ચેવ સત્તીઓ ॥૧૩૪॥

આહારશરીરિન્દ્રિયનિઃશ્વાસોચ્છ્વાસભાષામનસામ્ ।

પરિણતિવ્યાપારેષુ ચ યાઃ ષઢેવ શક્તયઃ ॥૧૩૪॥

અર્થ :—આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનના પરિણમનની પ્રવૃત્તિમાં જે સામર્થ્ય છે તેના છ પ્રકાર છે.

ભાવાર્થ :—આત્માને યથાયોગ્ય કર્મનો ઉદય થતાં આહારાદિ ગ્રહણની શક્તિ હોવી તેને શક્તિરૂપ પર્યાપ્તિ કહીએ છીએ. તેના છ પ્રકાર છે.

હવે શક્તિનું કાર્ય કહે છે :—

તસ્સેવ કારણાણં પુગ્ગલખંધાણ જા હુ ણિપ્પત્તિ ।

સા પજ્જત્તી ભણ્ણદિ છલ્લભેયા જિણવરિંદેહિં ॥૧૩૫॥

તસ્યા: એવ કારણાનાં પુદ્ગલસ્કન્ધાનાં યા સ્ફુટં નિષ્પત્તિ: ।

સા પર્યાસિ: ભગ્યતે ષડ્ભેદા: જિનવરેન્દ્રૈઃ ॥૧૩૫॥

અર્થ :—એ શક્તિની પ્રવૃત્તિની પૂર્ણતાના કારણરૂપ જે પુદ્ગલસ્કંધ છે તેની પ્રગટપણે નિષ્પત્તિ અર્થાત્ પૂર્ણતા હોવી તેને પર્યાપ્તિ કહે છે એમ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે.

હવે પર્યાપ્ત અને નિર્વૃત્યપર્યાપ્તનો કાળ કહે છે :—

૧પજ્જત્તિં ગિહ્ણંતો મણુપજ્જત્તિં ણ જાવ સમણોદિ ।

તા ણિવ્વત્તિઅપુણ્ણો મણુપુણ્ણો ભણ્ણદે પુણ્ણો ॥૧૩૬॥

પર્યાસિં ગૃહ્ણન્ મન:પર્યાસિં ન યાવત્ સમાપ્પોતિ ।

તાવત્ નિર્વૃત્યપર્યાસક: મન:પૂર્ણ: ભગ્યતે પૂર્ણ: ॥૧૩૬॥

અર્થ :—આ જીવ, પર્યાપ્તિને ગ્રહણ કરતો થકો જ્યાં સુધી મનપર્યાપ્તિને પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી તેને નિર્વૃત્યપર્યાપ્ત કહે છે, અને જ્યારે મનપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે તેને પર્યાપ્ત કહે છે.

ભાવાર્થ :—અહીં સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવની અપેક્ષા લક્ષમાં લઈ આ પ્રમાણે કથન કર્યું છે; પરંતુ અન્ય ગ્રંથોમાં જ્યાં સુધી શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે નિર્વૃત્યપર્યાપ્ત છે. એ પ્રમાણે સર્વજીવ-આશ્રિત કથન છે.

૧ ત્તજ્જપસ્સ ય ઉદયે ણિયણિયપજ્જત્તિણિદ્ધિદો હોદિ ।

જાવ સરીરમપુણ્ણં ણિવ્વત્તિ-અપુણ્ણગો તાવ ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૨૦)

પર્યાસસ્ય ચ ઉદયે નિજનિજપર્યાસિનિષ્ઠિતો ભવતિ ।

યાવત્ શરીરં અપૂર્ણં નિર્વૃત્યપૂર્ણક: તાવત્ ॥

અર્થ—પર્યાપ્તિ નામના નામકર્મના ઉદયથી જીવ પોતપોતાની પર્યાપ્તિ બનાવે છે. જ્યાં સુધી શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતી નથી ત્યાં સુધી તેને નિર્વૃત્યપર્યાપ્તિ કહે છે.

હવે લબ્ધ્યપર્યાપ્તનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ઉસ્સાસદ્વારસમે ભાગે જો મરદિ ણ ય સમાણેદિ ।

एका वि य पञ्जती लद्धिअपुण्णो हवे सो दु^१ ॥૧૩૭॥

उच्छ्वासाष्टदशमे भागे यः भ्रियते न च समाप्नोति ।

एकां अपि च पर्याप्तिं लब्धपर्याप्तकः भवेत् स तु ॥૧૩७॥

અર્થ :—જે જીવ શ્વાસના અઠારમા ભાગમાં મરણ પામે, એક પણ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરે તે જીવને લબ્ધ્યપર્યાપ્તક કહે છે.

ભાવાર્થ :—પર્યાપ્તિકર્મનો ઉદય હોવાથી શક્તિની અપેક્ષાએ તો પર્યાપ્ત છે. પરંતુ નિર્વૃત્તિ (શરીરપર્યાપ્તિ બનવી)ની અપેક્ષાએ પૂર્ણ નથી તેથી તે નિર્વૃત્ત્યપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

૧ તિણ્ણસયા છત્તીયા છાવટ્ઠિસહસ્સગાણિ મરણાણિ ।

અંતોમુહુત્તકાલે તાવદિયા ચેવ ખુદ્ધભવા ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૨૨)

षट्त्रिंशत्रिंशताधिकषट्षष्टिसहस्रकाणि मरणानि ।

अन्तर्मुहूर्त्तकाले तावन्तः च एव क्षुद्रभवाः ॥

અર્થ :—લબ્ધ્યપર્યાપ્તક જીવને એક અંતર્મુહૂર્તમાં ૬૬૩૩૬ ક્ષુદ્રજન્મ થાય છે અને તેટલાં જ ક્ષુદ્રમરણ થાય છે. તે કેવી રીતે તે કહે છે :—

सीदी सट्टी तालं वियले चउवीस होंति पंचक्खे ।

छावट्ठिं च सहस्सा सयं च बत्तीसमेयक्खे ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૨૩)

अशीतिः षष्टिः चत्वारिंशत् विकले चतुर्विंशतिः भवन्ति पंचाक्षे ।

षट्षष्टिः च सहस्राणि शतं च द्वात्रिंशत् एकाक्षे ॥

અર્થ :—એક અંતર્મુહૂર્તકાળમાં બે ઈન્દ્રિયલબ્ધ્યપર્યાપ્તના ૮૦, ત્રણ ઈન્દ્રિયલબ્ધ્યપર્યાપ્તકના ૬૦, ચાર ઈન્દ્રિયલબ્ધ્યપર્યાપ્તના ૪૦ તથા

હવે એકેન્દ્રિયાદિ જીવોની પર્યાપ્તિની સંખ્યા કહે છે :—

લઙ્ઘિઅપુણ્ણે પુણ્ણં પજ્જત્તી ઇયમ્મલસણ્ણીણં ।
 ચદુ-પણ-છક્કં કમસો પજ્જત્તીઇ વિયાણેહ ॥૧૩૮॥
 લઙ્ઘ્યર્યાસકે પૂર્ણં પર્યાસિઃ ઇકાક્ષવિકલસંજ્ઞિનામ્ ।
 ચત્તસ્રઃ પચ્ચ ષટ્ ક્રમશઃ પર્યાસયઃ વિજાનીહિ ॥૧૩૮॥

અર્થ :—એકેન્દ્રિયની ચાર, વિકલત્રયની પાંચ અને સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયની છ એ પ્રમાણે ક્રમથી પર્યાપ્તિ હોય છે, વળી લઙ્ઘ્યપર્યાપ્તક છે તે અપર્યાપ્તક છે, તેઓને પર્યાપ્તિ નથી.

ભાવાર્થ :—એકેન્દ્રિયાદિકની ઉપર પ્રમાણે ક્રમથી પર્યાપ્તિ કહી. અહીં અસંજ્ઞીનું નામ પણ લીધું નથી. ત્યાં સંજ્ઞીને છ તથા અસંજ્ઞીને પાંચ પર્યાપ્તિ જાણવી. વળી નિર્વૃત્ત્યપર્યાપ્ત ગ્રહણ કરતાંની સાથે જ પૂર્ણ થશે તેથી (તેમની) જે સંખ્યા કહી છે તે જ છે અને લઙ્ઘ્યપર્યાપ્ત જોકે

પંચેન્દ્રિયલઙ્ઘ્યપર્યાપ્તકના ૨૪ જન્મ-મરણ થાય છે અને એકેન્દ્રિયલઙ્ઘ્યપર્યાપ્તક જીવ એટલા જ સમયમાં ૬૬૧૩૨ જન્મ-મરણ કરે છે. એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિયના સમસ્ત ભવોનો સરવાળો કરતાં ૬૬૩૩૬ ક્ષુદ્રભવ થાય છે.

પુઢવિદગાગણિમારુદસાહારણથૂલસુહુમપત્તેયા ।

ઐદેસુ અપુણ્ણેસુ ય ઇક્કેક્કે બાર ચં છક્કં ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૨૪)

પૃથ્વીદકાગ્નિમારુતસાધારણસ્થૂલસૂક્ષ્મપ્રત્યેકાઃ ।

ઐતેષુ અપૂર્ણેષુ ચ ઇકૈકસ્મિન્ દ્વાદશ ચં ષટ્કમ્ ॥

અર્થ :—પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ એ ચારના બાદર અને સૂક્ષ્મ ભેદે ગણતાં આઠ ભેદ થયા તથા વનસ્પતિના બાદરસાધારણ, સૂક્ષ્મસાધારણ અને પ્રત્યેક એમ ત્રણ ભેદ છે. એમ એ અગિયાર પ્રકારના એકેન્દ્રિયજીવોમાં દરેક જીવને એક અંતર્મુહૂર્તમાં ૬૦૧૨ જન્મ-મરણ થાય છે. તેને ૧૧ ગુણતાં બધા એકેન્દ્રિય જીવોના ૬૬૧૩૨ ભવ થાય છે.

પ્રહણ કરી છે તો પણ પૂર્ણ થઈ શકી નહિ તેથી તેને અપૂર્ણ કહ્યા એમ સૂચવે છે. એ પ્રમાણે પર્યાપ્તિનું વર્ણન કર્યું.

હવે પ્રાણોનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં પ્રાણોનું સ્વરૂપ અને સંખ્યા કહે છે :—

મળવયળકાયઈંદિયણિસ્સાસુસ્સાસઆહ-હદયાળં ।

જેસિં જોએ જમ્મદિ મરદિ વિઓગમ્મિ તે વિ દહ પાળા ॥૧૩૧॥

મનોવચનકાયેન્દ્રિયનિઃશ્વાસોચ્છ્વાસાયુરુદયાનામ્ ।

યેષાં યોગે જાયતે મ્પ્રિયતે વિયોગે તે અપિ દશ પ્રાણાઃ ॥૧૩૧॥

અર્થ :—મન, વચન, કાય, ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુનો ઉદય એના સંયોગથી તો ઊપજે-જીવે તથા એના વિયોગથી મરે તેને પ્રાણ કહે છે, અને તે દશ છે.

ભાવાર્થ :—‘જીવ’ એવો પ્રાણધારણ અર્થ છે. ત્યાં વ્યવહારનયથી દશ પ્રાણ છે. તેમાં, યથાયોગ્ય પ્રાણસહિત જે જીવે તેને ‘જીવ’ સંજ્ઞા છે.

હવે એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનાં પ્રાણની સંખ્યા કહે છે :—

એયવ્ખે ચદુ પાળા વિત્તિચરિંદિય-અસણ્ણિ-સણ્ણીણં ।

છહ સત્ત અટ્ટ ણવયં દહ પુણ્ણાણં કમે પાળા ॥૧૪૦॥

એકાક્ષે ચત્ત્વારઃ પ્રાળા દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયાસંજ્ઞિસંજ્ઞિનામ્ ।

ષટ્ સપ્ત અષ્ટ નવકં દશ પૂર્ણાનાં ક્રમેણ પ્રાળાઃ ॥૧૪૦॥

અર્થ :—એકેન્દ્રિયને ચાર પ્રાણ છે, બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય, અસંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય તથા સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તજીવોને અનુક્રમે છ-સાત-આઠ-નવ-દશ પ્રાણ છે. આ પ્રાણ પર્યાપ્તની અપેક્ષાએ કહ્યા છે.

હવે એ જ જીવોને અપર્યાપ્તદશામાં કેટલા પ્રાણ છે તે કહે છે :—

દુવિહાણમપુણ્ણાણં ઇગિવિતિચરસ્વ-અંતિમદુગાણં ।

તિય ચડ પળ છહ સત્ત ય કમેણ પાણા મુણેયવ્વા ॥૧૪૧॥

દ્વિવિધાનાં અપૂર્ણાનાં એકદ્વિત્રિચતુરક્ષાન્તિમદ્વિકાનાં ।

ત્રયઃ ચત્ત્વારઃ પચ્ચ ષટ્ સસ ચ ક્રમેણ પ્રાણા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૧૪૧॥

અર્થ :—બંને પ્રકારના અપર્યાપ્ત (નિવૃત્ત્યપર્યાપ્ત તથા લબ્ધ્યપર્યાપ્તક) જે એકેન્દ્રિય, બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય, —અસંજી તથા સંજીપંચેન્દ્રિયોને ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત એ પ્રમાણે અનુક્રમે પ્રાણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિવૃત્ત્યપર્યાપ્ત તથા લબ્ધ્યપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોને ત્રણ, બે ઇન્દ્રિયને ચાર, ત્રણ ઇન્દ્રિયને પાંચ, ચાર ઇન્દ્રિયને છ તથા અસંજી-સંજીપંચેન્દ્રિયને સાત એ પ્રમાણે પ્રાણ હોય છે.

હવે વિકલત્રયજીવોનું સ્થાન દર્શાવે છે :—

વિતિચરસ્વઝા જીવા હવંતિ ણિયમેણ કમ્મભૂમીસુ ।

ચરિમે દીવે અદ્દે ચરમ-સમુદ્દે વિ સવ્વેસુ ॥૧૪૨॥

દ્વિત્રિચતુરક્ષાઃ જીવાઃ ભવન્તિ નિયમેન કર્મભૂમિષુ ।

ચરમે દ્વીપે અદ્દે ચરમસમુદ્દે અપિ સર્વેષુ ॥૧૪૨॥

અર્થ :—બેઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય એ ત્રણ વિકલત્રય કહેવાય છે. તે જીવો નિયમથી કર્મભૂમિમાં, અંતના અર્ધા દ્વીપમાં અને અંતના આખા સમુદ્રમાં હોય છે, ભોગભૂમિમાં હોતા નથી.

ભાવાર્થ :—પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને પાંચ વિદેહ એ કર્મભૂમિનાં ક્ષેત્રમાં તથા અંતના સ્વયંપ્રભદ્વીપની વચ્ચે સ્વયંપ્રભ પર્વત છે તે પર્વતની પાછળના અર્ધા સ્વયંપ્રભદ્વીપમાં તથા અંતના સ્વયંભૂરમણ નામના આખા સમુદ્રમાં આ વિકલત્રય જીવો છે, તેથી અન્ય જગ્યાએ નથી.

હવે અઢી દ્વીપની બહાર તિર્યચો છે તેની વ્યવસ્થા હેમવત્પર્વત માફક છે એમ કહે છે :—

માણુસખિત્તસસ બહિં ચરિમે દીવસસ અદ્ધયં જાવ ।

સબ્વત્યે વિ તિરિચ્છા હિમવદતિરિણિં સારિચ્છા ॥૧૪૩॥

મનુષ્યક્ષેત્રસ્ય બહિઃ ચરમે દ્વીપસ્ય અર્દ્ધકં યાવત્ ।

સર્વત્ર અપિ તિર્યજ્ચઃ હૈમવતતિર્યગ્ભિઃ સદૃશાઃ ॥૧૪૩॥

અર્થ :—મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર—માનુષોત્તર પર્વતની પેલી બાજુથી અંતના સ્વયંપ્રભદ્વીપના અર્ધા ભાગની આ બાજુ સુધીના વચ્ચેના સર્વ દ્વીપસમુદ્રનાં તિર્યચો છે તે હેમવત્ક્ષેત્રના તિર્યચો જેવા છે.

ભાવાર્થ :—હેમવત્ક્ષેત્રમાં જઘન્યભોગભૂમિ છે. માનુષોત્તર પર્વતથી આગળના અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર તથા અર્ધા સ્વયંપ્રભ નામના છેલ્લા દ્વીપ સુધી સર્વ ઠેકાણે જઘન્યભોગભૂમિ જેવી રચના છે અને ત્યાંના તિર્યચોનાં આયુષ્ય-કાય હેમવત્ક્ષેત્રના તિર્યચો જેવાં છે.

હવે જલચરજીવોનાં સ્થાન કહે છે.

લવણોઽ કાલોઽ અંતિમજલહિમ્મિ જલચરા સંતિ ।

સેસસમુદ્દેસુ પુણો ણ જલચરા સંતિ ણિયમેણ ॥૧૪૪॥

લવણોદકે કાલોદકે અન્તિમજલધૌ જલચરાઃ સન્તિ ।

શેષસમુદ્રેષુ પુનઃ ન જલચરાઃ સન્તિ નિયમેન ॥૧૪૪॥

અર્થ :—લવણોદધિ સમુદ્રમાં, કાલોદધિ સમુદ્રમાં તથા અંતના સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં જલચરજીવો છે, બાકીના વચ્ચેના સમુદ્રોમાં નિયમથી જલચરજીવો નથી.

હવે દેવનાં સ્થાન કહે છે. ત્યાં પ્રથમ ભવનવાસી-વ્યંતરનાં સ્થાન કહે છે :—

ચરભાયપંકભાણ ભાવણદેવાણ હોંતિ ભવણાણિ ।

વિંતરદેવાણ તહા દુહ્લં પિ ય તિરિચલોણ વિ ॥૧૪૫॥

ખરભાગપદ્મભાગયોઃ ભાવનદેવાનાં ભવન્તિ ભવનાનિ ।

વ્યન્તરદેવાનાં તથા દ્વયોરમપિ ચ તિર્યગ્લોકે અપિ ॥૧૪૫॥

અર્થ :—ખરભાગ અને પંકભાગમાં ભવનવાસીઓનાં ભવન તથા વ્યંતરદેવોનાં નિવાસ છે. વળી એ બંનેનાં તિર્યગ્લોકમાં પણ નિવાસ છે.

ભાવાર્થ :—એક લાખ એંશી હજાર યોજન જાડી પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વી છે; તેના ત્રણ ભાગમાં (પ્રથમના) સોળ હજાર યોજનપ્રમાણ ખરભાગમાં અસુરકુમાર સિવાય બાકીના નવ કુમારભવનવાસીઓનાં ભવન છે, તથા રાક્ષસકુલ વિના સાત કુલ વ્યંતરોનાં નિવાસ છે; તથા બીજા ચોરાશી હજાર યોજનપ્રમાણ પંકભાગમાં અસુરકુમાર ભવનવાસી તથા રાક્ષસકુલ વ્યંતરો વસે છે. વળી તિર્યગ્લોક અર્થાત્ મધ્યલોક અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રપ્રમાણ છે; તેમાં પણ ભવનવાસીઓનાં ભવન અને વ્યંતરોનાં નિવાસ છે.

હવે જ્યોતિષી, કલ્પવાસી તથા નારકીઓનાં નિવાસ કહે છે—

જોડસિયાણ વિમાણા રજ્જૂમિત્તે વિ તિરિયલોણ વિ ।

કલ્પસુરાઃ ઉદ્દૃષ્ટિ ય અહલોણ હોતિ ણેરડયા ॥૧૪૬॥

જ્યોતિષ્કાણાં વિમાનાઃ રજ્જૂમાત્રે અપિ તિર્યગ્લોકે અપિ ।

કલ્પસુરાઃ ઋર્ધ્વં ચ અધોલોકે ભવન્તિ નૈરયિકાઃ ॥૧૪૬॥

અર્થ :—એક રાજુ પ્રમાણ તિર્યગ્લોકમાં અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર છે તેના ઉપર જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાન બિરાજે છે; કલ્પવાસી ઊર્ધ્વલોકમાં છે તથા નારકી અધોલોકમાં છે.

હવે જીવોની સંખ્યા કહે છે. ત્યાં પ્રથમ તેજ-વાયુકાયના જીવોની સંખ્યા કહે છે :—

બાદરપ્પત્તિજુદા ઘણઆવલિયા-અસંખભાગા દુ ।

કિંચૂળલોયમિત્તા તેઝ વાઝ જહાકમસો ॥૧૪૭॥

બાદરપર્યાસિયુતાઃ ઘનાવલિકા-અસંખ્યભાગાઃ તુ ।

કિંચ્ચિન્ન્યૂનલોકમાત્રાઃ તેજસઃ વાયવઃ યથાક્રમશઃ ॥૧૪૭॥

અર્થ :—અગ્નિકાય અને વાયુકાયના બાદરપર્યાપ્તિ સહિત જીવ છે તે યથાનુક્રમ ઘનઆવલીના અસંખ્યાતમા ભાગ તથા કંઈક ન્યૂન લોકપ્રદેશપ્રમાણ જાણવા.

ભાવાર્થ :—અગ્નિકાયના જીવ ઘનઆવલીના અસંખ્યાતમા ભાગ તથા વાયુકાયના કંઈક કમ લોકપ્રદેશપ્રમાણ છે.

હવે પૃથ્વી આદિની સંખ્યા કહે છે :—

પૃથ્વીતોયસરીરા પત્તેયા વિ ય પૃથ્વીયા ઇયરા ।

હોંતિ અસંખ્યા સેદી પુણ્ણાપુણ્ણા ય તહ ય તસા ॥૧૪૮॥

પૃથ્વીતોયસરીરાઃ પ્રત્યેકાઃ અપિ ચ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ઇતરે ।

ભવન્તિ અસંખ્યાતશ્રેણયઃ પર્યાપ્તાઃ અપર્યાપ્તાઃ ચ તથા ચ ત્રસાઃ ॥૧૪૮॥

અર્થ :—પૃથ્વીકાયિક, અપકાયિક, પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયિક, સપ્રતિષ્ઠિત વા અપ્રતિષ્ઠિત અને ત્રસ એ બધા પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત જીવો છે તે જુદા જુદા અસંખ્યાત જગત્શ્રેણિપ્રમાણ છે.

બાદરલલ્હિઅપુણ્ણા અસંખલોયા હવંતિ પત્તેયા ।

તહ ય અપુણ્ણા સુહુમા પુણ્ણા વિ ય સંખગુણગુણિયા ॥૧૪૯॥

બાદરલલ્હ્યપર્યાપ્તકાઃ અસંખ્યાતલોકાઃ ભવન્તિ પ્રત્યેકાઃ ।

તથા ચ અપૂર્ણાઃ સૂક્ષ્માઃ પૂર્ણાઃ અપિ ચ સંખ્યાતગુણગુણિતાઃ ॥૧૪૯॥

અર્થ :—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તથા બાદર લલ્હ્યપર્યાપ્તક જીવ છે તે અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે, એ જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તક પણ અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે અને સૂક્ષ્મપર્યાપ્તક જીવ છે તે સંખ્યાતગુણ છે.

સિદ્ધા સંતા અણંતા સિદ્ધાહિંતો અણંતગુણગુણિયા ।

હોંતિ ણિગોદા જીવા ભાગમણંતં અભવા ય ॥૧૫૦॥

સિદ્ધાઃ સન્તિ અનન્તાઃ સિદ્ધેભ્યઃ અનન્તગુણગુણિતાઃ ।

ભવન્તિ નિગોદાઃ જીવાઃ ભાગમનન્તં અભવ્યાઃ ચ ॥૧૫૦॥

અર્થ :—સિદ્ધજીવ અનંતા છે, સિદ્ધોથી અનંતગુણા નિગોદજીવ છે તથા સિદ્ધોથી અનંતમા ભાગે અભવ્યજીવો છે.

સમ્મુચ્છિયા હુ મણુયા સેદ્વિયસંખિજ્ઞભાગમિત્તા હુ ।

ગલ્ભજમણુયા સલ્લે સંખિજ્ઞા હોંતિ ણિયમેણ ॥૧૫૧॥

સમ્મૂર્છનાઃ સ્ફુટં મનુજાઃ શ્રેણિઅસંખ્યાતભાગમાત્રાઃ સ્ફુટમ્ ।

ગર્ભજમનુજાઃ સર્વે સંખ્યાતાઃ ભવન્તિ નિયમેન ॥૧૫૨॥

અર્થ :—સમ્મૂર્છનમનુષ્ય, જગતશ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્ર છે અને સર્વ ગર્ભજમનુષ્ય નિયમથી સંખ્યાતા જ છે.

હવે સાન્તર અને નિરન્તર (ના નિયમને) કહે છે :—

દેવા વિ ણારયા વિ ય લલ્લિયપુણ્ણા હુ સંતરા હોંતિ ।

સમ્મુચ્છિયા વિ મણુયા સેસા સલ્લે ણિરંતરયા ॥૧૫૨॥

દેવાઃ અપિ નારકાઃ અપિ ચ લલ્લ્યપર્યાતાઃ સ્ફુટં સાન્તરાઃ ભવન્તિ ।

સમ્મૂર્છનાઃ અપિ મનુજાઃ શેષાઃ સર્વે નિરન્તરકાઃ ॥૧૫૨॥

અર્થ :—દેવ, નારકી, લલ્લ્યપર્યાપ્તક તથા સમ્મૂર્છનમનુષ્ય એટલા તો સાન્તર એટલે અંતર સહિત છે, બાકીના સર્વ જીવો નિરંતર છે.

ભાવાર્થ :—એક પર્યાયથી અન્ય પર્યાય પામે, વળી પાછા ફરીથી તે ને તે જ પર્યાય પામે, એટલામાં વચ્ચે જે અન્તર રહે તેને સાન્તર (અન્તર સહિત) કહેવામાં આવે છે. અહીં નાના જીવ અપેક્ષાએ અન્તર કહ્યું છે, અર્થાત્ દેવ, નારકી, મનુષ્ય અને લલ્લ્યપર્યાપ્તકજીવોની ઉત્પત્તિ કોઈ કાળમાં ન થાય તેને પણ અંતર કહે છે. તથા અંતર ન પડે તેને નિરંતર કહે છે. ત્યાં વૈકલિયકમિશ્રકાયયોગી દેવ-નારકીનું તો બાર મુહૂર્તનું અંતર કહ્યું છે, અર્થાત્ કોઈ ન ઊપજે તો બાર મુહૂર્ત સુધી જ ન ઊપજે. વળી સમ્મૂર્છનમનુષ્ય કોઈ ન જ થાય તો પલ્લ્યના અસંખ્યાતમા

ભાગ કાળ સુધી જ ન થાય એ પ્રમાણે અન્ય ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. બાકીના સર્વ જીવ નિરંતર ઊપજે છે.

હવે જીવોની સંખ્યા દ્વારા અલ્પ-બહુત્વ કહે છે :—

મણુયાદો ગેરહ્યા ગેરહ્યાદો અસંખગુણગુણિયા ।
સવ્વે હવંતિ દેવા પત્તેયવણ્ફદી તત્તો ॥૧૫૩॥

મનુજાત્ નૈરયિકાઃ નૈરયિકાત્ અસંખ્યાતગુણગુણિતાઃ ।
સર્વે ભવન્તિ દેવાઃ પ્રત્યેકવનસ્પતયઃ તતઃ ॥૧૫૩॥

અર્થ :—મનુષ્યોથી નારકી અસંખ્યાતગુણા છે, નારકીઓથી બધા દેવ અસંખ્યાતગુણા છે અને દેવોથી પ્રત્યેકવનસ્પતિજીવ અસંખ્યાતગુણા છે.

પંચક્ષ્વા ચરક્ષ્વા લદ્ધિયપુણ્ણા તહેવ તેયક્ષ્વા ।
વેયક્ષ્વા વિ ય કમસો વિસેસસહિદા હુ સવ્વસંખાણ ॥૧૫૪॥

પંચાક્ષાઃ ચતુરક્ષાઃ લબ્ધ્યપર્યાપ્તાઃ તથૈવ ત્ર્યક્ષાઃ ।
દ્વચક્ષાઃ અપિ ચ ક્રમશઃ વિશેષસહિતાઃ સ્ફુટં સર્વસંખ્યયા ॥૧૫૪॥

અર્થ :—પંચેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયથી ત્રીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિયથી બેઈન્દ્રિય—એ લબ્ધ્યપર્યાપ્તજીવ સંસંખ્યા દ્વારા અનુક્રમે વિશેષ અધિક છે. કંઈક અધિકને વિશેષાધિક કહે છે.

ચરક્ષ્વા પંચક્ષ્વા વેયક્ષ્વા તહ ય જાણ તેયક્ષ્વા ।
એદે પજ્જત્તિજુદા અહિયા અહિયા કમેણેવ ॥૧૫૫॥

ચતુરક્ષાઃ પંચાક્ષાઃ દ્વચક્ષાઃ તથા ચ જાનીહિ ત્ર્યક્ષાઃ ।
એતે પર્યાસિયુતાઃ અધિકાઃ અધિકાઃ ક્રમેણ એવ ॥૧૫૫॥

અર્થ :—ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, બે ઈન્દ્રિય તેવી જ રીતે ત્રણ ઈન્દ્રિય—એ પર્યાપ્તિ સહિત જીવો અનુક્રમથી અધિક અધિક છે એમ જાણો.

પરિવજ્રિય સુહુમાણં સેસતિરિવ્ખાણ પુણ્ણદેહાણં ।

इक़ो भागो होदि हु संखातीदा अपुण्णाणं ॥१५६॥

परिवर्जयित्वा सूक्ष्माणां शेषतिरश्चां पूर्णदेहानाम् ।

एकः भागः भवति स्फुटं संख्यातीताः अपूर्णानाम् ॥१५६॥

અર્થ :—સૂક્ષ્મ જીવોને છોડી બાકીના જે તિર્યચો છે તેમનો એક ભાગ તો પર્યાપ્ત છે તથા બહુભાગ અસંખ્યાત અપર્યાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—બાદર જીવોમાં પર્યાપ્ત થોડા છે અને અપર્યાપ્ત ઘણા છે.

सुहृमापञ्चत्ताणं एगो भागो हवेइ णियमेण ।

संखिज्जा खलु भागा तेसिं पञ्चत्तिदेहाणं ॥१५७॥

सूक्ष्मलब्ध्यपर्याप्तानां एकः भागः भवति नियमेन ।

संख्याताः खलु भागाः तेषां पर्याप्तदेहानाम् ॥१५७॥

અર્થ :—સૂક્ષ્મ-પર્યાપ્ત જીવો સંખ્યાતભાગ છે. તેમાં અપર્યાપ્તક-જીવો એક ભાગ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—સૂક્ષ્મ જીવોમાં પર્યાપ્ત ઘણા છે અને અપર્યાપ્ત થોડા છે.

संखिज्जगुणा देवा अंतिमपडलादु आणदं जाव ।

तत्तो असंखगुणिदा सोहम्मं जाव पडिपडलं ॥१५८॥

संख्यातगुणाः देवाः अन्तिमपटलात् आनतं यावत् ।

ततः असंख्यातगुणाः सौधर्मं यावत् प्रतिपटलम् ॥१५८॥

અર્થ :—અનુત્તરવિમાન નામના અંતિમ પટલથી માંડીને નીચેના આનતસ્વર્ગના પટલ સુધીમાં દેવ છે તે સંખ્યાતગુણા છે અને તે પછીના નીચે સૌધર્મસ્વર્ગ સુધીમાં પટલ પટલ પ્રતિ અસંખ્યાતગુણા છે.

सत्तमणारयहितो असंखगुणिदा हवंति णेरइया ।

जाव य पढमं णरयं बहुदुक्खा होंति हेड्डिडा ॥१५९॥

સપ્તમનારકેભ્યઃ અસંખ્યગુણિતાઃ ભવન્તિ નૈરયિકાઃ ।

યાવચ્ચ પ્રથમં નરકં बहुदुःखा भवन्ति अधोऽधः ॥૧૫૧॥

અર્થ :—સાતમા નરકથી ઉપર ઉપર પહેલા નરક સુધી જીવ અસંખ્યાત અસંખ્યાતગુણા છે અને પ્રથમ નરકથી માંડી નીચે નીચેના નરકમાં ઘણું દુઃખ છે.

કમ્પસુરા ભાવણયા વિંતરદેવા તહેવ જોડસિયા ।

वे ह्येति असंखगुणा संखगुणा ह्येति जोडसिया ॥૧૬૦॥

કલ્પસુરાઃ ભાવનકાઃ વ્યન્તરદેવાઃ તથૈવ જ્યોતિષ્કાઃ ।

द्वौ भवतः असंखगुणौ संख्यातगुणाः भवन्ति ज्योतिष्काः ॥૧૬૦॥

અર્થ :—કલ્પવાસી દેવોથી ભવનવાસી દેવ અને વ્યંતર દેવ એ બંને રાશિ તો અસંખ્યાતગુણા છે તથા જ્યોતિષી દેવ વ્યંતર દેવોથી સંખ્યાતગુણા છે.

હવે એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ ગાથામાં કહે છે :—

पत्तेयाणं आऊ वाससहस्साणि दह हवे परमं ।

अंतोमुहुत्तमाऊ साहारणसब्बसुहुमाणं ॥૧૬૧॥

પ્રત્યેકાનાં આયુઃ વર્ષસહસ્રાણિ દશ ભવેત્ પરમમ્ ।

अन्तर्मुहूर्त्तं आयुः साधारणसर्वसूक्ष्माणाम् ॥૧૬૧॥

અર્થ :—પ્રત્યેક વનસ્પતિનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ દસ હજાર વર્ષનું છે તથા સાધારણ સૂક્ષ્મ-બાદર, નિત્ય-ઈતરનિગોદ અને બધાય સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ અંતર્મુહૂર્તનું છે.

હવે બાદર જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ કહે છે :—

बावीससत्तसहसा पुढवीतोयाण आउसं होदि ।

अग्गीणं तिण्णि दिणा तिण्णि सहस्साणि वाऊणं ॥૧૬૨॥

દ્વાવિંશતિસસહસ્રાણિ પૃથ્વીતોયાનાં આયુષ્કં ભવતિ ।

અગ્નીનાં ત્રીણિ દિનાનિ ત્રીણિ સહસ્રાણિ વાયૂનામ્ ॥૧૬૨॥

અર્થ :—પૃથ્વીકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ બાવીસ હજાર વર્ષનું છે, અપ્કાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ સાત હજાર વર્ષનું છે, અગ્નિકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ દિવસનું છે તથા વાયુકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ હજાર વર્ષનું છે.

હવે બે ઈન્દ્રિય આદિનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ કહે છે :—

બારસવાસ વિચક્ષ્વે ણ્ગુણવણ્ણા દિનાણિ તેચક્ષ્વે ।

ચરુચક્ષ્વે છમ્માસા પંચક્ષ્વે તિણ્ણિ પલ્લાણિ ॥૧૬૩॥

દ્વાદશવર્ષાણિ દ્વચક્ષ્વે ંકોનપંચાશત્ દિનાનિ ત્રચક્ષ્વે ।

ચતુચક્ષ્વે ષમ્માસાઃ પંચાક્ષ્વે ત્રીણિ પલ્લાણિ ॥૧૬૩॥

અર્થ :—બે ઈન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ બાર વર્ષનું છે, ત્રણ ઈન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ઓગણપચાસ (૪૯) દિવસનું છે, ચાર ઈન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ છ મહિનાનું છે તથા પંચેન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ભોગભૂમિની અપેક્ષાએ ત્રણ પલ્લનું છે.

હવે બધાયં તિર્યચ અને મનુષ્યોનું જઘન્ય આયુ કહે છે :—

સવ્વજહણ્ણં આઝ લદ્ધિયપુણ્ણાણ સવ્વજીવાણં ।

મજ્ઝિમહીણમુહુત્તં પજ્જતિજુદાણ ણિક્કિદ્દં ॥૧૬૪॥

સર્વજઘન્યં આયુઃ લબ્ધ્યપર્યાપ્તાનાં સર્વજીવાનામ્ ।

મધ્યમહીનમુહૂર્તં પર્યાપ્તિયુતાનાં નિઃકૃષ્ટમ્ ॥૧૬૪॥

અર્થ :—લબ્ધ્યપર્યાપ્તક સર્વ જીવોનું જઘન્ય આયુ મધ્યમ હીનમુહૂર્ત છે અને તે ક્ષુદ્રભવમાત્ર જાણવું અર્થાત્ એક ઉચ્છ્વાસના અઢારમાં ભાગમાત્ર છે વળી એકેન્દ્રિયાદિથી માંડીને કર્મભૂમિનાં તિર્યચ-મનુષ્ય એ બધાય પર્યાપ્ત જીવોનું જઘન્ય આયુ પણ મધ્યમ હીનમુહૂર્ત છે અને તે પહેલાનાથી મોટું મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત છે.

હવે દેવ-નારકીઓનું ઉત્કૃષ્ટ તેમ જ જઘન્ય આયુ કહે છે :—

દેવાણ નારયાણં સાયરસંખા હવંતિ તેત્તીસા ।

ઉક્કિદ્દં ચ જહણ્ણં વાસાણં દસ સહસ્સાણિ ॥૧૬૫॥

દેવાનાં નારકાણાં સાગરસંખ્યા ભવન્તિ ત્રયસ્ત્રિંશત્ ।

ઉત્કૃષ્ટં ચ જઘન્યં વર્ષાણાં દશસસ્રાણિ ॥૧૬૫॥

અર્થ :—દેવોનું તથા નારકી જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ તેત્રીસ સાગરનું છે તથા તેમનું જઘન્ય આયુ દસ હજાર વર્ષનું છે.

ભાવાર્થ :—આ (આયુ) સામાન્ય દેવોની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. વિશેષ ત્રિલોકસાર આદિ ગ્રંથોમાંથી જાણવું.

હવે એકેન્દ્રિય આદિ જીવોનાં શરીરની ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય અવગાહના દસ ગાથામાં કહે છે :—

અંગુલઅસંખભાગો ઇયમ્વચ્ચઉક્કદેહપરિમાણં ।

જોયણસહસ્સમહિયં પડમં ઉક્કસ્સયં જાણ ॥૧૬૬॥

અઙ્ગુલાસંખ્યાતભાગઃ એકાંક્ષચતુષ્ટકદેહપરિમાણમ્ ।

યોજનસહસ્રં અધિકં પદ્મં ઉત્કૃષ્ટકં જાનીહિ ॥૧૬૬॥

અર્થ :—એકેન્દ્રિયચતુષ્ક અર્થાત્ પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુકાયના જીવોની અવગાહના જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ ઘનઅંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ છે, ત્યાં સૂક્ષ્મ અને બાદર પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તનું શરીર નાનું-મોટું છે તો પણ ઘનઅંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જ સામાન્યપણે કહ્યું છે. વિશેષ શ્રી ગોમ્મટસારમાંથી જાણવું. વળી અંગુલનું (માપ) ઉત્સેધ અંગુલ-આઠ યવપ્રમાણ લેવું પણ પ્રમાણઅંગુલ ન લેવું. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાયુક્ત કમળ છે. તેની અવગાહના કંઈક અધિક એક હજાર યોજન છે.

વારસજોયણ સંખો કોસતિયં ગોઽભિયા સમુદ્દિદ્ધા ।

ભમરો જોયણમેગં સહસ્સ સમ્મુચ્છિમો મચ્છો ॥૧૬૭॥

દ્વાદશયોજનાયામઃ સંખઃ ક્રોશત્રિકં ગ્રૈષ્મિકા સમુદ્દિષ્ટા ।

ભ્રમરઃ યોજનં એકં સહસ્રં સમ્મૂર્ચ્છિમઃ મત્સ્યઃ ॥૧૬૭॥

અર્થ :—બે ઈન્દ્રિયમાં શંખ મોટો છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બાર યોજન લાંબી છે; ત્રણ ઈન્દ્રિયમાં ગોભિકા અથાત્ કાનખજૂરો મોટો છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ કોશ લાંબી છે; ચાર ઈન્દ્રિયમાં ભ્રમર મોટો છે. તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક યોજન લાંબી છે; તથા પંચેન્દ્રિયમાં સંમૂર્ચ્છન મચ્છ મોટો છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન લાંબી છે. આ જીવો છેલ્લા સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ તથા સમુદ્રમાં જાણવા.

હવે નારકીના ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહે છે :—

પંચસયાધણુછેહા સત્તમણરણ હવંતિ ણારડ્યા ।

તત્તો ઉસ્સેહેણ ય અદ્ધદ્ધા હોંતિ ઉવરુવરિં ॥૧૬૮॥

પશ્ચશતધનૂત્સેધાઃ સસમનરકે ભવન્તિ નારકાઃ ।

તતઃ ઉત્સેધેન ચ અર્ધાર્ધાઃ ભવન્તિ ઉપર્યુપરિ ॥૧૬૮॥

અર્થ :—સાતમા નરકમાં નારકીજીવનો દેહ પાંચસો ધનુષ ઊંચો છે; તેના ઉપર દેહની ઊંચાઈ અડધી અડધી છે અર્થાત્ છટ્ટામાં બસો પચાસ ધનુષ, પાંચમામાં એકસો પચ્ચીસ ધનુષ, ચોથામાં સાડાબાસઠ ધનુષ, ત્રીજામાં સવાએકત્રીસ ધનુષ, બીજામાં પંદર ધનુષ દશા આની, અને પહેલામાં સાત ધનુષ તેર આની—એ પ્રમાણે જાણવું. તેમાં ઓગણપચાસ પટલ છે અને તે બધાંમાં જુદી જુદી વિશેષ અવગાહના શ્રી ત્રિલોકસારમાંથી જાણવી.

હવે દેવોની અવગાહના કહે છે :—

અસુરાણં પળવીસં સેસં ણવભાવણા ય દહદંડં ।

વિંતરદેવાણ તહા જોડ્ડસિયા સત્તધણુદેહા ॥૧૬૯॥

અસુરાણાં પશ્ચવિંશતિઃ શેષાઃ નવભાવનાશ્ચ દશદણ્ડાઃ ।

વ્યન્તરદેવાનાં તથા જ્યોતિષ્કાઃ સસધનુર્દેહાઃ ॥૧૬૯॥

અર્થ :—ભવનવાસીઓમાં અસુરકુમારોના દેહની ઊંચાઈ પચ્ચીસ ધનુષ અને તેના બાકીના નવે કુમારદેવોની દસ ધનુષ, વ્યંતરોના દેહની ઊંચાઈ દસ ધનુષ તથા જ્યોતિષી દેવોના દેહની ઊંચાઈ સાત ધનુષ છે
હવે સ્વર્ગના દેવોના દેહની ઊંચાઈ કહે છે :—

દુગદુગચદુચદુદુગદુગકમ્પસુરાણં સરીરપરિમાણં ।
સત્તછહપંચહત્થા ચરો અદ્વદ્વ હીણા ય ॥૧૭૦॥

હિદ્દિમમજ્જિમઊવરિમગેવજ્જે તહ વિમાણચઊદસણ ।
અદ્વજુદા બે હત્થા હીણં અદ્વદ્વયં ઊવરિં ॥૧૭૧॥

દ્વિકદ્વિચતુશ્ચતુદ્વિકદ્વિકલ્પસુરાણાં શરીરપરિમાણમ્ ।
સસષ્ટપઞ્ચહસ્તાઃ ચત્વારઃ અર્ધાર્ધહીનાઃ ચ ॥૧૭૦॥

અધસ્તનમધ્યમોપરિમગ્રૈવેયકેષુ તથા વિમાનચતુર્દશસુ ।
અર્ધયુતૌ દ્વૌ હસ્તૌ હીનં અર્ધાર્ધકં ઊપરિ ॥૧૭૧॥

અર્થ :—સૌધર્મ-ઐશાન યુગલના દેવોનો દેહ સાત હાથ ઊંચો છે, સનત્કુમાર-માહેન્દ્રયુગલના દેવોનો દેહ છ હાથ ઊંચો છે, બ્રહ્મ-બ્રહ્મોત્તર-લાવન્ત-કાપિષ્ઠ એ ચાર સ્વર્ગના દેવોનો દેહ પાંચ હાથ ઊંચો છે, શુક-મહાશુક-સતાર-સહસ્રાર એ ચાર સ્વર્ગના દેવોનો દેહ ચાર હાથ ઊંચો છે, આનન્ત-પ્રાણતયુગલના દેવોનો દેહ સાડાત્રણ હાથ ઊંચો છે, આરણ-અચ્યુતયુગલના દેવોનો દેહ ત્રણ હાથ ઊંચો છે, અધો ઐવેયકના દેવોનો દેહ અઢી હાથ ઊંચો છે, મધ્યમ ઐવેયકના દેવોનો દેહ બે હાથ ઊંચો છે, ઉપરના ઐવેયકના દેવોનો દેહ દોઢ હાથ ઊંચો છે તથા નવ અનુદિશ અને પંચ અનુત્તરના દેવોનો દેહ એક હાથ ઊંચો છે.

હવે ભરત-ઐરાવતક્ષેત્રમાં કાળની અપેક્ષાએ મનુષ્યોના શરીરની ઊંચાઈ કહે છે :—

અવસપ્પિણિણ પઢમે કાલે મણુયા તિકોસઊચ્છેહા ।
છદ્દસ્સવિ અવસાણે હત્થપમાણા વિવત્થા ય ॥૧૭૨॥

અવસર્પિણ્યાઃ પ્રથમે કાલે મનુજાઃ ત્રિકોશોત્સેધાઃ ।

ષષ્ટસ્ય અપિ અવસાને હસ્તપ્રમાણાઃ વિવસ્ત્રાઃ ચ ॥૧૭૨॥

અર્થ :—અવસર્પિણીના પહેલા કાળમાં મનુષ્યોનો દેહ ત્રણ કોશ ઊંચો છે તથા છઠ્ઠા કાળના અંતમાં મનુષ્યોનો દેહ એક હાથ ઊંચો છે. વળી છઠ્ઠા કાળના મનુષ્યો વસ્ત્રાદિથી રહિત હોય છે.

હવે એકેન્દ્રિય જીવોનો જઘન્ય દેહ કહે છે :—

સવ્વજહણ્ણો દેહો લદ્ધિયપુણ્ણાણ સવ્વજીવાણં ।

અંગુલઅસંખભાગો અણેયભેઓ હવે સો વિ ॥૧૭૩॥

સર્વજઘન્યઃ દેહઃ લબ્ધ્યપર્યાસાનાં સર્વજીવાનામ્ ।

અઙ્ગુલાઽસંખ્યાતભાગઃ અનેકભેદઃ ભવેત્ સઃ અપિ ॥૧૭૩॥

અર્થ :—લબ્ધ્યપર્યાપ્તક સર્વ જીવોનો દેહ ઘનઅંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ છે અને તે સર્વ જઘન્ય છે તથા તેમાં પણ અનેક ભેદ છે.

ભાવાર્થ :—એકેન્દ્રિય જીવોનો જઘન્ય દેહ પણ નાનો-મોટો હોય છે અને તે ઘનાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં પણ અનેક ભેદ છે. ગોમ્મટસારમાં અવગાહનાના ચોસઠ ભેદોનું વર્ણન છે, ત્યાંથી તે જાણવું.

હવે બે ઈન્દ્રિય આદિની જઘન્ય અવગાહના કહે છે :—

વિત્તિચઉપંચક્ષ્ણાણં જહણ્ણદેહો હવેઙ્ પુણ્ણાણં ।

અંગુલઅસંખભાગો સંખગુણો સો વિ ઉવરુવરિં ॥૧૭૪॥

દ્વિત્રિચતુઃપજ્જાક્ષાણાં જઘન્યદેહઃ ભવતિ પર્યાસાનામ્ ।

અઙ્ગુલાઽસંખ્યાતભાગઃ સંખ્યાતગુણઃ સઃ અપિ ઉપર્યુપરિ ॥૧૭૪॥

અર્થ :—બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જીવોનો જઘન્યદેહ ઘનાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે છે અને તે પણ ઉપર ઉપર સંખ્યાત ગણો છે.

ભાવાર્થ :—બે ઈન્દ્રિયના દેહથી સંખ્યાતગણો ત્રણ ઈન્દ્રિયનો દેહ છે, ત્રણ ઈન્દ્રિયના દેહથી સંખ્યાતગણો ચાર ઈન્દ્રિયનો દેહ છે અને તેનાથી સંખ્યાતગણો પંચેન્દ્રિયનો દેહ છે.

હવે જઘન્ય અવગાહનાના ધારક બે ઈન્દ્રિયાદિ જીવ કોણ કોણ છે તે કહે છે :—

અણુદ્ધરીયં કુથો મચ્છીકાણા ય સાલિસિત્થો ય ।

પજ્જત્તાણ તસાણં જહણ્ણદેહો વિણિદ્ધિટ્ઠો ॥૧૭૫॥

અનુદ્ધરીયકઃ કુન્થુઃ કાયમક્ષિકા ચ શાલિસિક્થઃ ચ ।

પર્યાસાનાં ત્રસાનાં જઘન્યદેહઃ વિનિર્દિષ્ટઃ ॥૧૭૫॥

અર્થ :—બે ઈન્દ્રિય તો અણુદ્ધરીજીવ, ત્રણ ઈન્દ્રિયમાં કુંથુજીવ, ચાર ઈન્દ્રિયમાં કાણ-મક્ષિકા અને પંચેન્દ્રિયમાં શાલીસિક્થ નામનો મચ્છ—એ ત્રસપર્યાપ્ત જીવોનો જઘન્ય દેહ કહ્યો છે.

હવે જીવનું લોકપ્રમાણપણું અને દેહપ્રમાણપણું કહે છે :—

લોચપમાણો જીવો દેહપમાણો વિ અચ્છદે ચેત્તે ।

ઉગ્ગાહણસત્તીદો સંહરણવિસર્પધમ્માદો ॥૧૭૬॥

લોકપ્રમાણઃ જીવઃ દેહપ્રમાણઃ અપિ આસ્તે ક્ષેત્રે ।

અવગાહનશક્તિતઃ સંહરણવિસર્પધર્માત્ ॥૧૭૬॥

અર્થ :—જીવ લોકપ્રમાણ છે. વળી દેહપ્રમાણ પણ છે; કારણ કે તેમાં સંકોચ-વિસ્તારધર્મ હોવાથી એવી અવગાહનશક્તિ તેમાં છે.

ભાવાર્થ :—લોકાકાશના અસંખ્યાતપ્રદેશ છે તેથી જીવના પણ તેટલા જ પ્રદેશ છે. કેવલસમુદ્ઘાત કરે તે વેળા તે લોકપૂરણ થાય છે. વળી સંકોચ-વિસ્તારશક્તિ તેમાં છે તેથી જેવો દેહ પામે તેટલા જ પ્રમાણ તે રહે છે અને સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તેના પ્રદેશ દેહથી બહાર પણ નીકળે છે.

હવે કોઈ અન્યમતી જીવને સર્વથા સર્વગત જ કહે છે તેનો નિષેધ કરે છે :—

સવ્વગઓ જદિ જીવો સવ્વત્થ વિ દુક્ખસુક્ખસંપત્તી ।
જાઙ્ગળ ણ સા દિટ્ઠી ણિયતણુમાણો તદો જીવો ॥૧૭૭॥

સર્વગતઃ યદિ જીવઃ સર્વત્ર અપિ દુઃખસુખસમ્પ્રાપ્તિઃ ।
જાયતે ન સા દૃષ્ટિઃ નિજતનુમાનઃ તતઃ જીવઃ ॥૧૭૭॥

અર્થ :—જો જીવ સર્વગત જ હોય તો સર્વ ક્ષેત્રસંબંધી સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ તેને જ હોય પણ એમ જોવામાં આવતું નથી. પોતાના શરીરમાં જ સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ જોઈએ છીએ, તેથી પોતાના શરીરપ્રમાણ જ જીવ છે.

જીવો ણાણસહાવો જહ અગ્ની ઉપ્પહઓ સહાવેણ ।
અત્થંતરભૂદેણ હિ ણાણેણ ણ સો હવે ણાણી ॥૧૭૮॥

જીવઃ જ્ઞાનસ્વભાવઃ યથા અગ્નિઃ ઉષ્ણઃ સ્વભાવેન ।
અર્થાન્તરભૂતેન હિ જ્ઞાનેન ન સઃ ભવેત્ જ્ઞાની ॥૧૭૮॥

અર્થ :—જેમ અગ્નિ સ્વભાવથી જ ઉષ્ણ છે તેમ જીવ છે તે જ્ઞાનસ્વભાવ છે; તેથી અર્થાન્તરભૂત એટલે પોતાથી જુદા પ્રદેશરૂપ જ્ઞાનથી જ્ઞાની નથી.

ભાવાર્થ :—નૈયાયિક આદિ છે તેઓ જીવનો અને જ્ઞાનનો પ્રદેશભેદ માની કહે છે કે “આત્માથી જ્ઞાન ભિન્ન છે અને તે સમવાય તથા સંસર્ગથી એક થયું છે તેથી તેને જ્ઞાની કહીએ છીએ; જેમ ધનથી ધનવાન કહીએ છીએ તેમ.” પણ આમ માનવું તે અસત્ય છે. આત્મા અને જ્ઞાનને, અગ્નિ અને ઉષ્ણતામાં જેવો અભેદભાવ છે તેવો, તાદાત્મ્યભાવ છે.

હવે (ગુણ-ગુણીને) ભિન્ન માનવામાં દૂષણ દર્શાવે છે :—

જદિ જીવાદો ભિષ્ણં સવ્વપયારેણ હવદિ તે ણાણં ।

ગુણગુણિભાવો ય તદા દૂરેણ પ્પણસ્સદે દુણ્હં ॥૧૭૧॥

યદિ જીવતઃ ભિષ્ણં સર્વપ્રકારેણ ભવતિ તત્ જ્ઞાનં ।

ગુણગુણિભાવઃ ચ તદા દૂરેણ પ્રણશ્યતે દ્વયોઃ ॥૧૭૧॥

અર્થ :—જો જીવથી જ્ઞાન સર્વથા ભિન્ન જ માનીએ તો તે બંનેમાં ગુણગુણીભાવ દૂરથી જ (અત્યંત) નાશ પામે, અર્થાત્ આ જીવદ્રવ્ય (ગુણી) છે અને જ્ઞાન તેનો ગુણ છે એવો ભાવ ઠરશે નહિ.

હવે કોઈ પૂછે કે ‘ગુણ અને ગુણીના ભેદ વિના બે નામ કેમ કહેવાય?’ તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે :—

જીવસ્સ વિ ણાણસ્સ વિ ગુણગુણિભાવેણ કીરણે ભેઓ ।

જં જાણદિ તં ણાણં એવં ભેઓ કહં હોદિ ॥૧૮૦॥

જીવસ્ય અપિ જ્ઞાનસ્ય અપિ ગુણગુણિભાવેન ક્રિયતે ભેદઃ ।

યત્ જાનાતિ તત્ જ્ઞાનં એવં ભેદઃ કથં ભવતિ ॥૧૮૦॥

અર્થ :—જીવ અને જ્ઞાનમાં ગુણગુણીભાવથી કથંચિત્ ભેદ કરવામાં આવે છે. જો એમ ન હોય તો ‘જે જાણે તે જ આત્માનું જ્ઞાન છે’ એવો ભેદ કેમ હોય?

ભાવાર્થ :—જો સર્વથા ભેદ હોય તો ‘જાણે તે જ્ઞાન છે’ એવો અભેદ કેમ કહેવાય? માટે કથંચિત્ ગુણગુણીભાવથી ભેદ કહેવામાં આવે છે પરંતુ તેમાં પ્રદેશભેદ નથી. એ પ્રમાણે કોઈ અન્યમતી ગુણ-ગુણીમાં સર્વથા ભેદ માની જીવ અને જ્ઞાનને સર્વથા અર્થાન્તરભેદ (પદાર્થભિન્નતારૂપ ભેદ) માને છે તેના મતને નિષેધ્યો.

હવે, ચાર્વાકમતી જ્ઞાનને પૃથ્વી આદિનો વિકાર માને છે તેને નિષેધે છે :—

ણાણં ભૂયવિયારં જો મણ્ણદિ સો વિ ભૂદગહિદવ્વો ।

જીવેણ વિણા ણાણં કિં કેણવિ દીસદે કથ્થ ? ॥૧૮૧॥

જ્ઞાનં ભૂતવિકારં યઃ મન્યતે સઃ અપિ ભૂતગૃહીતવ્યઃ ।

જીવેન વિના જ્ઞાનં કિં કેનાપિ દૃશ્યતે કુત્ર ? ॥૧૮૧॥

અર્થ :—જ્ઞાનને પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોનો વિકાર માને છે તે ચાર્વાક ભૂતથી અર્થાત્ પિશાચથી ગ્રહાયો છે—ઘેલો છે; કારણ કે જીવ વિના જ્ઞાન ક્યાંય કોઈને કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે? ક્યાંય પણ જોવામાં આવતું નથી.

હવે, એમાં દૂષણ દર્શાવે છે :—

સચ્ચેયણપદ્મચ્ચં જો જીવં ણેવ મણ્ણદે મૂઢો ।

સો જીવં ણ મુણંતો જીવાભાવં કહં કુણદિ ॥૧૮૨॥

સચ્ચેતનપ્રત્યક્ષં યઃ જીવં નૈવ મન્યતે મૂઢઃ ।

સઃ જીવં ન જાનન્ જીવાભાવં કથં કરોતિ ॥૧૮૨॥

અર્થ :—આ જીવ, સત્રૂપ અને ચૈતન્યરૂપ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે તેને ચાર્વાક માનતો નથી, પણ તે મૂર્ખ છે. જો જીવને જાણતો—માનતો નથી તો તે જીવનો અભાવ કેવી રીતે કરે છે?

ભાવાર્થ :—જે જીવને જાણતો જ નથી તે તેનો અભાવ પણ કહી શકે નહીં. અભાવને કહેવાવાળો પણ જીવ છે, કેમ કે સદ્ભાવ વિના અભાવ પણ કહ્યો જાય નહિ.

હવે તેને જ યુક્તિપૂર્વક જીવનો સદ્ભાવ દર્શાવે છે :—

જદિ ણ ય હવેદિ જીઓ તો કો વેદેદિ સુખ્ખદુઃખ્ખાણિ ।

ઈંદિયવિસયા સવ્વે કો વા જાણદિ વિસેસેણ ॥૧૮૩॥

યદિ ન ચ ભવતિ જીવઃ તત્ કઃ વેત્તિ સુખદુઃખાણિ ।

ઈન્દ્રિયવિષયાન્ સર્વાન્ કઃ વા જાનાતિ વિશેષેણ ॥૧૮૩॥

અર્થ :—જો જીવ ન હોય તો પોતાને થતાં સુખ-દુઃખને કોણ જાણે? તથા ઈન્દ્રિયોના સ્પર્શાદિક વિષયો છે તે બધાને વિશેષતાથી કોણ જાણે?

ભાવાર્થ :—ચાર્વાક (માત્ર એક) પ્રત્યક્ષપ્રમાણને માને છે. ત્યાં, પોતાને થતાં સુખ-દુઃખને તથા ઈન્દ્રિઓના વિષયોને જાણે છે તે પ્રત્યક્ષ છે. હવે જીવ વિના પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કોને હોય? માટે જીવનો સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ) અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

હવે આત્માનો સદ્ભાવ જેમ સિદ્ધ થાય તેમ કહે છે :—

સંકલ્પમઓ જીવો સુહદુઃખમયં હવેહ સંકલ્પો ।

તં ચિય વેદદિ જીવો દેહે મિલિદો વિ સવ્વત્થ ॥૧૮૪॥

સંકલ્પમયઃ જીવઃ સુખદુઃખમયઃ ભવતિ સંકલ્પઃ ।

તદેવ વેત્તિ જીવઃ દેહે મિલિતઃ અપિ સર્વત્ર ॥૧૮૪॥

અર્થ :—જીવ છે તે સંકલ્પમય છે, અને સંકલ્પ છે તે સુખ-દુઃખમય છે. તે સુખ-દુઃખમય સંકલ્પને જે જાણે છે તે જ જીવ છે. જે દેહ સાથે સર્વત્ર મળી રહ્યો છે તો પણ, જાણવાવાળો છે તે જ જીવ છે.

હવે જીવ, દેહ સાથે મળ્યો થકો, સર્વ કાર્યોને કરે છે તે કહે છે :—

દેહમિલિદો વિ જીવો સવ્વકમ્માણિ કુલ્લદે જમ્હા ।

તમ્હા પયટ્ટમાણો ઇયત્તં બુજ્જદે દોલ્લં ॥૧૮૫॥

દેહમિલિતઃ અપિ જીવઃ સર્વકર્માણિ કરોતિ યસ્માત્ ।

તસ્માત્ પ્રવર્તમાનઃ એકત્વં બુધ્ધયતે દ્વયોઃ ॥૧૮૫॥

અર્થ :—કારણ કે જીવ છે તે દેહથી મળ્યો થકો જ સર્વ કર્મ-નોકર્મરૂપ બધાંય કાર્યોને કરે છે; તેથી તે કાર્યોમાં પ્રવર્તતો થકો જે લોક તેને દેહ અને જીવનું એકપણું ભાસે છે.

ભાવાર્થ :—લોકોને દેહ અને જીવ જુદા તો દેખાતા નથી પણ બંને મળેલા જ દેખાય છે—સંયોગથી કાર્યોની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેથી તે બંનેને એક જ માને છે.

હવે જીવને દેહથી ભિન્ન જાણવાનું લક્ષણ દર્શાવે છે :—

દેહમિલિદો વિ પિચ્છદિ દેહમિલિદો વિ ણિસુણ્ણદે સદં ।

દેહમિલિદો વિ ભુંજદિ દેહમિલિદો વિ ગચ્છેદિ ॥૧૮૬॥

દેહમિલિતઃ અપિ પશ્યતિ દેહમિલિતઃ અપિ નિશૃણોતિ શબ્દમ્ ।

દેહમિલિતઃ અપિ ભુંક્તે દેહમિલિતઃ અપિ ગચ્છતિ ॥૧૮૬॥

અર્થ :—જીવ દેહથી મળ્યો થકો જ નેત્રોથી પદાર્થોને દેખે છે, દેહથી મળ્યો થકો જ કાનોથી શબ્દોને સાંભળે છે, દેહથી મળ્યો થકો જ મુખથી ખાય છે, જીભથી સ્વાદ લે છે તથા દેહથી મળ્યો થકો જ પગથી ગમન કરે છે.

ભાવાર્થ :—દેહમાં જીવ ન હોય તો જડરૂપ એવા માત્ર દેહને જ દેખવું, સ્વાદ લેવો, સાંભળવું અને ગમન કરવું ઈત્યાદિ ક્રિયા ન હોય; તેથી જાણવામાં આવે છે કે દેહમાં (દેહથી) જુદો જીવ છે અને તે જ આ ક્રિયાઓ કરે છે.

હવે એ પ્રમાણે જીવને (દેહથી) મળેલો જ માનવાવાળા લોકો તેના ભેદને જાણતા નથી એમ કહે છે :—

રાઓ હં ભિચ્ચો હં સિટ્ટી હું ચેવ દુબ્બલો વલિઓ ।

ઈદિ ઇયત્તાવિટ્ઠો દોહ્લં ભેયં ણ બુજ્જેદિ ॥૧૮૭॥

રાજા અહં ભૃત્યઃ અહં શ્રેષ્ઠી અહં ચૈવ દુર્બલઃ બલી ।

ઈતિ એકત્વાવિષ્ટઃ દ્વયોઃ ભેદં ન બુધ્ધ્યતિ ॥૧૮૭॥

અર્થ :—દેહ અને જીવના એકપણાની માન્યતા સહિત લોક છે તે આ પ્રમાણે માને છે કે—હું રાજા છું, હું નોકર છું, હું શેઠ છું, હું દરિદ્ર છું, હું દુર્બળ છું, હું બળવાન છું. એ પ્રમાણે માનતા થકા દેહ અને જીવ બંનેના તફાવતને જાણતા નથી.

હવે જીવના કર્તાપણાદિ સંબંધી ચાર ગાથાઓ કહે છે :—

જીવો હવેઈ કત્તા સવ્વં કમ્માણિ કુવ્વદે જમ્હા ।

કાલાઇલદ્ધિજુત્તો સંસારં કુણદિ મોક્ખં ચ ॥૧૮૮॥

જીવઃ ભવતિ કર્તા સર્વાણિ કર્માણિ કુર્વતે યસ્માત્ ।

કાલાદિલબ્ધિયુક્તઃ સંસારં કરોતિ મોક્ષં ચ ॥૧૮૮॥

અર્થ :—આ જીવ સર્વ કર્મ નોકર્મને કરતો થકો તેને પોતાનું કર્તવ્ય માને છે માટે તે કર્તા છે, અને તે પોતાને સંસારરૂપ કરે છે; વળી કાળાદિ લબ્ધિથી યુક્ત થતો થકો પોતાને મોક્ષરૂપ પણ પોતે જ કરે છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ જાણે કે આ જીવનાં સુખ-દુઃખ આદિ કાર્યોને ઈશ્વર આદિ અન્ય કરે છે પણ એમ નથી. પોતે જ કર્તા છે—સર્વ કાર્યો પોતે જ કરે છે, સંસાર પણ પોતે જ કરે છે, તથા કાળલબ્ધિ આવતાં મોક્ષ પણ પોતે જ કરે છે, અને એ બધાં કાર્યો પ્રત્યે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપ સામગ્રી નિમિત્ત છે જ.

જીવો વિ હવઈ ભુત્તા કમ્મફલં સો વિ ભુંજદે જમ્હા ।

કમ્મવિવાયં વિવિહં સો ચિય ભુંજેદિ સંસારે ॥૧૮૯॥

જીવઃ અપિ ભવતિ ભોક્તા કર્મફલં સઃ અપિ ભુજ્ક્તે યસ્માત્ ।

કર્મવિપાકં વિવિધં સઃ ચ એવ ભુનક્તિ સંસારે ॥૧૮૯॥

અર્થ :—કારણ કે જીવ કર્મનું ફળ આ સંસારમાં ભોગવે છે માટે ભોક્તા પણ તે જ છે; વળી સંસારમાં સુખ-દુઃખરૂપ અનેક પ્રકારના કર્મના વિપાકોને પણ તે જ ભોગવે છે.

જીવો વિ હવઈ પાવં અઇતિવ્વકસાયપરિણદો ણિચ્છં ।

જીવો હવેઈ પુણ્ણં ઉવસમભાવેણ સંજુત્તો ॥૧૯૦॥

જીવઃ અપિ ભવતિ પાપં અતિતીવ્રકષાયપરિણતઃ નિત્યમ્ ।

જીવઃ ભવતિ પુણ્યં ઉપશમભાવેન સંયુક્તઃ ॥૧૯૦॥

અર્થ :—આ જીવ, અતિ તીવ્ર કષાયયુક્ત થાય ત્યારે તે પોતે

જ પાપરૂપ થાય છે તથા ઉપશમભાવ—મંદ કષાય—યુક્ત થાય ત્યારે તે પોતે જ પુણ્યરૂપ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ક્રોધ-માન-માયા-લોભના અતિ તીવ્રપણાથી તો પાપપરિણામ થાય છે તથા તેના મંદપણાથી પુણ્યપરિણામ થાય છે; તે પરિણામો સહિત (જીવને) પુણ્યજીવ તથા પાપજીવ કહીએ છીએ. વળી એક જ જીવ બંને પરિણામયુક્ત થતાં પુણ્યજીવ-પાપજીવ પણ કહીએ છીએ. સિદ્ધાંતની અપેક્ષાએ તો એમ જ છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વ સહિત જીવને તો તીવ્ર કષાયની જડ (મિથ્યાશ્રદ્ધાન) કપાવાથી પુણ્યજીવ કહીએ છીએ તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને ભેદજ્ઞાન વિના કષાયોની જડ કપાતી નથી તેથી બહારથી કદાચિત્ ઉપશમપરિણામ દેખાય તો પણ તેને પાપજીવ જ કહીએ છીએ^૧ એમ જાણવું.

રયણત્તયસંજુત્તો જીવો વિ હવેઙ્ગ ઉત્તમં તિત્થં ।

સંસારં તરઙ્ગ જદો રયણત્તયદિવ્વનાવાણ ॥૧૧૧॥

રત્તત્રયસંયુક્તઃ જીવઃ અપિ ભવતિ ઉત્તમં તીર્થં ।

સંસારં તરતિ યતઃ રત્તત્રયદિવ્વનાવા ॥૧૧૧॥

અર્થ :—આ જીવ, રત્તત્રયરૂપ દિવ્ય નાવ વડે, સંસારથી તરે છે—પાર પામે છે માટે આ જીવ જ રત્તત્રયથી યુક્ત થતો થકો ઉત્તમ તીર્થ છે.

૧. આ સંબંધમાં શ્રી ગોમ્મટસારમાં પણ કહ્યું છે કે :—

જીવદુગં ઉત્તદ્વં જીવા પુણ્ણા હુ સમ્મગુણસહિદા ।

વદસહિદાવિ ય પાવા તવ્વિવરીયા હવંતિત્તિ ॥૬૨૨॥

મિચ્છાઙ્ગી પાવા ગંતાણંતા ય સાસણગુણાવિ ।

પલ્લાસંખેજ્જદિમા અણઅણ્ણદરુદયમિચ્છગુણા ॥૬૨૩॥

અર્થ :—જીવ અને અજીવ પદાર્થો તો પૂર્વે જીવસમાસ અધિકારમાં વા અહીં છ દ્રવ્ય અધિકારમાં કહ્યા છે વળી જે સમ્યક્ત્વગુણ સહિત હોય તથા જે વ્રતયુક્ત હોય તેને પુણ્યજીવ કહીએ છીએ, તેથી વિપરીત એટલે સમ્યક્ત્વ અને વ્રત

ભાવાર્થ :—જે તરે તે તીર્થ વા જેનાથી તરીએ તે તીર્થ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયનાવ (નોંકા) વડે આ જીવ તરે છે તથા અન્યને તરવા માટે નિમિત્ત થાય છે, તેથી આ જીવ જ તીર્થ છે.

હવે અન્ય પ્રકારથી જીવના ભેદ કહે છે :—

जीवा ह्वंति त्रिविधा बहिरप्या तह य अंतरप्या य ।

परमप्या वि य दुविहा अरहंता तह य सिद्धा य ॥१९२॥

जीवाः भवन्ति त्रिविधाः बहिरात्मा तथा च अन्तरात्मा च ।

परमात्मानः अपि च द्विविधाः अर्हतः तथा च सिद्धाः च ॥१९२॥

અર્થ :—બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એવા ત્રણ પ્રકારના જીવો છે; વળી પરમાત્મા પણ અરહંત તથા સિદ્ધ એમ બે પ્રકારથી છે.

હવે તેમનું સ્વરૂપ કહે છે. ત્યાં બહિરાત્મા કેવા છે તે કહે છે :—

मिच्छत्परिणदप्या तिव्वकसाएण सुट्टु आविड्ढो ।

जीवं देहं एकं मण्णंतो होदि बहिरप्या ॥१९३॥

मिथ्यात्वपरिणतात्मा तीव्रकषायेण सुष्ठु आविष्टः ।

जीवं देहं एकं मन्यमानः भवति बहिरात्मा ॥१९३॥

અર્થ :—જે જીવ મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયરૂપે પરિણમ્યો હોય, તીવ્ર કષાય (અનંતાનુબંધી)થી સુષ્ટુ એટલે અતિશય યુક્ત હોય અને એ

રહિત જીવ નિયમથી પાપજીવ જાણવા. વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ પાપજીવ છે તે અનંતાનંત છે, સર્વ સંસારરાશિમાંથી અન્ય ગુણસ્થાનવાળાનું પ્રમાણ બાદ કરતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનું પ્રમાણ આવે છે. બીજું સાસાદનગુણસ્થાનવાળા જીવો પણ પાપજીવ છે કારણ કે તેઓ અનંતાનુબંધી ચોકડીમાંથી કોઈ એક પ્રકૃતિનો ઉદય થતાં મિથ્યાત્વ સદૃશ ગુણને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેઓ પલ્પના અસંખ્યાતભાગ પ્રમાણ છે.

ગોમ્મટસાર-જીવકાંડ

નિમિત્તથી જીવને તથા દેહને એક માનતો હોય તે જીવને બહિરાત્મા કહીએ છીએ.

ભાવાર્થ :—બાહ્ય પરદ્રવ્યને જે આત્મા (સ્વરૂપ) માને તે બહિરાત્મા છે અને એમ માનવું મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીકષાયના ઉદયથી થાય છે. માટે ભેદવિજ્ઞાન રહિત થતો થકો દેહાદિથી માંડી સમસ્ત પરદ્રવ્યમાં અહંકાર-મમકાર યુક્ત બનેલો (જીવ) બહિરાત્મા કહેવાય છે.

હવે અંતરાત્માનું સ્વરૂપ ત્રણ ગાથાથી કહે છે :—

જે જિણવયણે કુસલા ભેદં જાણંતિ જીવદેહાણં ।

ણિજ્ઞિયદુદ્દુદ્ધમયા અંતરઅપ્પા ય તે તિવિહા ॥૧૧૪॥

યે જિનવચને કુશલાઃ ભેદં જાનન્તિ જીવદેહયોઃ ।

નિર્જિતદુષ્ટાષ્ટમદાઃ અન્તરાત્માનઃ ચ તે ત્રિવિધાઃ ॥૧૧૪॥

અર્થ :—જેઓ જિનવચનમાં પ્રવીણ છે, જીવ અને દેહમાં ભેદ (ભિન્નતા) જાણે છે અને જેમણે આઠ દુષ્ટ મદ જીત્યા છે તે અંતરાત્મા છે; અને તે ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ તથા જઘન્ય ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે.

ભાવાર્થ :—જે જીવ જિનવાણીનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી જીવ અને દેહના સ્વરૂપને ભિન્ન-ભિન્ન જાણે છે તે અંતરાત્મા છે; તેને જાતિ, લાભ, કુળ, રૂપ, તપ, બળ, વિદ્યા અને ઐશ્વર્ય એ આઠ મદનાં કારણો છે તેમાં અહંકાર-મમકાર ઊપજતા નથી. કારણ કે, એ બધા પરદ્રવ્યના સંયોગજનિત છે; તેથી તેમાં ગર્વ કરતા નથી. એ અંતરાત્મા ત્રણ પ્રકારના છે.

હવે એ ત્રણે પ્રકારોમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :—

પંચમહવ્યયજુત્તા ધમ્મે સુક્કે વિ સંઠિદા ણિચ્છં ।

ણિજ્ઞિયસયલપમાયા ઉક્કિદ્ધા અંતરા હોંતિ ॥૧૧૫॥

પચ્ચમહાવ્રતયુક્તાઃ ધર્મે શુક્લે અપિ સંસ્થિતાઃ નિત્યમ્ ।

નિર્જિતસકલપ્રમાદાઃ ઉત્કૃષ્ટાઃ અન્તરાઃ ભવન્તિ ॥૧૧૫॥

અર્થ :—જે જીવ પંચમહાવ્રતથી યુક્ત હોય, નિત્ય ધર્મધ્યાન-શુકલધ્યાનમાં રમતો હોય અને જીત્યા છે નિદ્રા આદિ પ્રમાદો જેણે તે ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે.

હવે મધ્યમ અંતરાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :—

સાવયગુણેહિં જુત્તા પમત્તવિરતા ય મજ્જિમા હોંતિ ।

જિણવયણે અણુરત્તા ઉવસમસીલા મહાસત્તા ॥૧૧૬॥

શ્રાવકગુણૈઃ યુક્તાઃ પ્રમત્તવિરતાઃ ચ મધ્યમાઃ ભવન્તિ ।

જિનવચને અનુરક્તાઃ ઉપશમશીલાઃ મહાસત્ત્વાઃ ॥૧૧૬॥

અર્થ :—જે જીવ શ્રાવકના વ્રતોથી સંયુક્ત હોય વા પ્રમત્તગુણસ્થાનથી યુક્ત જે મુનિ હોય તે મધ્ય અંતરાત્મા છે. કેવા છે તેઓ? શ્રી જિનેન્દ્રવચનમાં અનુરક્ત-લીન છે, આજ્ઞા સિવાય પ્રવર્તન કરતા નથી, મંદકષાય-ઉપશમભાવરૂપ છે સ્વભાવ જેમનો, મહા પરાક્રમી છે, પરિષહાદિ સહન કરવામાં દૃઢ છે અને ઉપસર્ગ આવતાં પ્રતિજ્ઞાથી જે ચલિત થતા નથી.

હવે જઘન્ય અંતરાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :—

અવિરયસમ્માદ્વિટ્ટી હોંતિ જહણ્ણા જિણિંદપયભત્તા ।

અપ્પાણં ણિંદંતા ગુણગહણે સુટ્ટુ અણુરત્તા ॥૧૧૭॥

અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટયઃ ભવન્તિ જઘન્યાઃ જિનેન્દ્રપદભક્તાઃ ।

આત્માનં નિન્દન્તઃ ગુણગ્રહણે સુષ્ટુ અનુરક્તાઃ ॥૧૧૭॥

અર્થ :—જે જીવ અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તો જેમને છે પણ ચારિત્રમોહના ઉદયથી વ્રત ધારણ કરી શકતા નથી તે જઘન્ય અંતરાત્મા છે. તે કેવા છે? જિનેન્દ્રનાં ચરણોના ઉપાસક છે અર્થાત્ જિનેન્દ્ર, તેમની વાણી તથા તેમને અનુસરનારા નિર્ગ્રંથગુરુની ભક્તિમાં તત્પર છે, પોતાના આત્માને સદાય નિંદતા રહે છે, ચારિત્રમોહના ઉદયથી વ્રત ધાર્યાં જતાં નથી અને તેની ભાવના નિરંતર

રહે છે, તેથી પોતાના વિભાવભાવોની નિંદા કરતા જ રહે છે, ગુણોના ગ્રહણમાં સમ્યક્ પ્રકારથી અનુરાગી છે, જેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણ દેખે તેમના પ્રત્યે અત્યંત અનુરાગરૂપ પ્રવર્તે છે, ગુણો વડે પોતાનું અને પરનું હિત જાણ્યું છે તેથી ગુણો પ્રત્યે અનુરાગ જ થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના અંતરાત્મા કહ્યા તે ગુણસ્થાન અપેક્ષાએ જાણવા.

ભાવાર્થ :—યોથા ગુણસ્થાનવર્તી જઘન્ય અંતરાત્મા છે, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મધ્ય અંતરાત્મા છે તથા સાતમાથી માંડીને બારમા ગુણસ્થાન સુધીના (સાધકો) ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા જાણવા.

હવે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :—

સસરીરા અરહંતા કેવલણાણેણ મુણિયસયલત્થા ।

ગાણસરીરા સિદ્ધા સવ્વુત્તમસુક્ખસંપત્તા ॥૧૧૮॥

સશરીરાઃ અર્હન્તઃ કેવલજ્ઞાનેન જ્ઞાતસકલાર્થાઃ ।

જ્ઞાનશરીરાઃ સિદ્ધાઃ સર્વોત્તમસૌખ્યસંપ્રાપ્તાઃ ॥૧૧૮॥

અર્થ :—શરીરસહિત અરહંત છે; તે કેવા છે? કેવલજ્ઞાન દ્વારા જેઓ સકલ પદાર્થોને જાણે છે તે પરમાત્મા છે; તથા શરીરસહિત અર્થાત્ જ્ઞાન જ છે શરીર જેઓને તે સિદ્ધ છે. કેવા છે તે? તે શરીરસહિત પરમાત્મા સર્વ ઉત્તમ સુખોને પ્રાપ્ત થયા છે.

ભાવાર્થ :—તેરમા ને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અર્હંત શરીરસહિત પરમાત્મા છે તથા સિદ્ધપરમેષ્ઠી શરીરસહિત પરમાત્મા છે.

હવે ‘પરા’ શબ્દનો અર્થ કહે છે :—

ણિસ્સેસકમ્મણાસે અપ્પસહાવેણ જા સમુપ્પત્તી ।

કમ્મજભાવખણ વિ ય સા વિ ય પત્તી પરા હોદિ ॥૧૧૯॥

નિઃશેષકર્મનાશે આત્મસ્વભાવેન યા સમુત્પત્તિઃ ।

કર્મ્મજભાવક્ષયે અપિ ચ સા અપિ ચ પ્રાપ્તિઃ પરા ભવતિ ॥૧૧૯॥

અર્થ :—જે સમસ્ત કર્મોનો નાશ થતાં પોતાના સ્વભાવથી ઊપજે

તેને 'પરા' કહીએ છીએ. વળી કર્મથી ઊપજતા ઔદયિકાદિ ભાવોનો નાશ થતાં જે ઊપજે તેને પણ 'પરા' કહીએ છીએ.

ભાવાર્થ :—પરમાત્મા શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે : 'પરા' એટલે ઉત્કૃષ્ટ તથા 'મા' એટલે લક્ષ્મી; તે જેને હોય એવા આત્માને પરમાત્મા કહીએ છીએ. જે સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરી સ્વભાવરૂપ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થયા છે એવા સિદ્ધ, તે પરમાત્મા છે. વળી ઘાતિકર્મોના નાશથી અનંતચતુષ્ટયરૂપ લક્ષ્મીને જેઓ પ્રાપ્ત થયા છે એવા અરહંત, તે પણ પરમાત્મા છે. વળી તેઓને જ 'ઔદયિકાદિ ભાવોનો નાશ કરી પરમાત્મા થયા' એમ પણ કહીએ છીએ.

હવે કોઈ 'જીવને સર્વથા શુદ્ધ જ' કહે છે તેના મતને નિષેધે છે :—

જઈ પુણ સુદ્ધસહાવા સવ્વે જીવા અણાકાલે વિ ।

તો તવચરણવિહાણં સવ્વેસિં ણિષ્ફલં હોદિ ॥૨૦૦॥

યદિ પુનઃ શુદ્ધસ્વભાવાઃ સર્વે જીવાઃ અનાદિકાલે અપિ ।

તત્ તપશ્ચરણવિધાનં સર્વેષાં નિષ્ફલં ભવતિ ॥૨૦૦॥

અર્થ :—જો બધાય જીવો અનાદિકાળથી પણ શુદ્ધસ્વભાવરૂપ છે તો બધાયને તપશ્ચરણાદિ વિધાન છે તે નિષ્ફળ થાય છે.

તા કિહ ગિહ્લદિ દેહં ણાણાકમ્માણિ તા કહં કુણદિ ।

સુહિદા વિ ય દુહિદા વિ ય ણાણારૂવા કહં હોંતિ ॥૨૦૧॥

તત્ કથં ગૃહ્લતિ દેહં નાનાકર્માણિ તત્ કથં કરોતિ ।

સુખિતાઃ અપિ ચ દુઃખિતાઃ અપિ ચ નાનારૂપાઃ કથં ભવન્તિ ॥૨૦૧॥

અર્થ :—જો જીવ સર્વથા શુદ્ધ જ છે તો દેહને કેમ ગ્રહણ કરે છે? નાના પ્રકારનાં કર્મોને કેમ કરે છે? તથા 'કોઈ સુખી છે—કોઈ દુઃખી છે' એવા નાના પ્રકારના તફાવતો કેમ હોય છે? માટે તે સર્વથા શુદ્ધ નથી.

હવે અશુદ્ધતા અને શુદ્ધતાનું કારણ કહે છે.

સર્વે કમ્મણિબદ્ધા સંસરમાણા અણાઙ્કાલમ્હિ ।

પચ્છા તોડિય વંધં સિદ્ધા સુદ્ધા ધુવા હોતિ ॥૨૦૨॥

સર્વે કર્મણિબદ્ધાઃ સંસરમાણાઃ અનાદિકાલે ।

પશ્ચાત્ ત્રોટયિત્વા બન્ધં સિદ્ધઃ શુદ્ધાઃ ધુવાઃ ભવન્તિ ॥૨૦૨॥

અર્થ :—બધાય જીવો અનાદિકાળથી કર્મોથી બંધાયેલા છે, તેથી તેઓ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને પછી એ કર્મોના બંધનોને તોડી સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેઓ શુદ્ધ અને નિશ્ચળ થાય છે.

હવે જે બંધનથી જીવ બંધાયેલો છે તે બંધનનું સ્વરૂપ કહે છે :—

જો અણ્ણોણ્ણપવેસો જીવપણ્ણાણ કમ્મખંધાણં ।

સર્વબંધાણં વિ લલો સો બંધો હોદિ જીવસસ ॥૨૦૩॥

યઃ અન્યોન્યપ્રવેશઃ જીવપ્રદેશાનાં કર્મસ્કન્ધાનામ્ ।

સર્વબન્ધાનાં અપિ લયઃ સઃ બન્ધઃ ભવતિ જીવસ્ય ॥૨૦૩॥

અર્થ :—જીવના પ્રદેશોનો અને કર્મોના સ્કંધોનો પરસ્પર પ્રવેશ થવો અર્થાત્ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ થવો તે જીવને પ્રદેશબંધ છે અને તે જ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ તથા અનુભાગરૂપ સર્વ બંધનું પણ લય અર્થાત્ એકરૂપ હોવું છે.

હવે સર્વ દ્રવ્યોમાં જીવ દ્રવ્ય જ ઉત્તમ-પરમ તત્ત્વ છે એમ કહે છે :—

ઉત્તમગુણાણ ધામં સર્વદ્રવ્યાણ ઉત્તમં દ્રવ્યં ।

તદ્ધ્યાણ પરમતત્ત્વં જીવં જાણેહ ણિચ્છયદો ॥૨૦૪॥

ઉત્તમગુણાનાં ધામ સર્વદ્રવ્યાણાં ઉત્તમં દ્રવ્યં ।

તત્ત્વાનાં પરમતત્ત્વં જીવં જાનીહિ નિશ્ચયતઃ ॥૨૦૪॥

અર્થ :—જીવદ્રવ્ય ઉત્તમ ગુણોનું ધામ છે—જ્ઞાનાદિ ઉત્તમ ગુણો એમાં જ છે, સર્વ દ્રવ્યોમાં એક આ જ દ્રવ્ય પ્રધાન છે. કારણ કે, સર્વ દ્રવ્યોને જીવ જ પ્રકાશે છે, સર્વ તત્ત્વોમાં પરમતત્ત્વ જીવ જ છે અને અનંતજ્ઞાન-સુખાદિનો ભોક્તા પણ જીવ જ છે—એમ હે ભવ્ય! તું નિશ્ચયથી જાણ.

હવે જીવને જ ઉત્તમ તત્ત્વપણું શાથી છે? તે કહે છે :—

અંતરતદ્દં જીવો બાહિરતદ્દં હવંતિ સેસાણિ ।

ગાણવિહીણં દ્વં હિયાહિયં ણેવ જાણાદિ ॥૨૦૫॥

અન્તસ્તત્ત્વં જીવઃ બાહ્યતત્ત્વં ભવન્તિ શેષાણિ ।

જ્ઞાનવિહીનં દ્રવ્યં હિતાહિતં નૈવ જાનાતિ ॥૨૦૫॥

અર્થ :—જીવ છે તે અંતસ્તત્ત્વ છે તથા બાકીનાં બધાંય દ્રવ્યો બાહ્યતત્ત્વ છે—જ્ઞાનાદિ રહિત છે, અને જ્ઞાનરહિત જે દ્રવ્ય છે તે હિત-અહિત અર્થાત્ હેય-ઉપાદેય વસ્તુને કેમ જાણે?

ભાવાર્થ :—જીવતત્ત્વ વિના બધું શૂન્ય છે માટે સર્વને જાણવાવાળો તથા હિત-અહિતને એટલે કે હેય-ઉપાદેયને સમજવાવાળો એક જીવ જ પરમ તત્ત્વ છે.

હવે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે :—

સવ્વો લોયાયાસો પુગ્ગલદવ્વેહિં સવ્વદો ભરિદો ।

સુહમેહિં બાયરેહિં ય ણાણાવિહસત્તિજુત્તેહિં ॥૨૦૬॥

સર્વઃ લોકાકાશઃ પુદ્ગલદ્રવ્યૈઃ સર્વતઃ ભૂતઃ ।

સૂક્ષ્મૈઃ બાદરૈઃ ચ નાનાવિધશક્તિયુક્તૈઃ ॥૨૦૬॥

અર્થ :—સર્વ લોકાકાશ સૂક્ષ્મ-બાદર પુદ્ગલદ્રવ્યોથી સર્વ પ્રદેશોમાં ભરેલું છે. કેવાં છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યો? નાના પ્રકારની શક્તિઓ સહિત છે.

ભાવાર્થ :—શરીરાદિ અનેક પ્રકારની પરિણમનશક્તિથી યુક્ત સૂક્ષ્મ-બાદર પુદ્ગલોથી સર્વ લોકાકાશ ભરેલો છે.

જં ઇંદિણ્ઠિં ગિજ્ઞં રૂવરસગંધફાસપરિણામં ।
તં ચિય પુમ્ગલદ્વં અણંતગુણં જીવરાસીદો ॥૨૦૭॥

યત્ ઇન્દ્રિયૈઃ ગ્રાહ્યં રૂપરસગન્ધસ્પર્શપરિણામમ્ ।
તત્ એવ પુદ્ગલદ્રવ્યં અનન્તગુણં જીવરાશિતઃ ॥૨૦૭॥

અર્થ :—રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શાદિ પરિણામસ્વરૂપે, જે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તે, સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે અને તે સંખ્યા અપેક્ષાએ જીવરાશિથી અનંત ગણાં દ્રવ્ય છે.

હવે પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવનું ઉપકારીપણું કહે છે :—

જીવસ્સ બહુપયારં ઉવયારં કુણદિ પુમ્ગલં દ્વં ।
દેહં ચ ઇંદિયાણિ ય વાણી ઉસ્સાસણિસ્સાસં ॥૨૦૮॥

જીવસ્ય બહુપ્રકારં ઉપકારં કરોતિ પુદ્ગલં દ્રવ્યં ।
દેહં ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ વાણી ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસમ્ ॥૨૦૮॥

અર્થ :—પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવને ઘણા પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે; દેહ કરે છે, ઈન્દ્રિયો કરે છે, વચન કરે છે તથા ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ કરે છે.

ભાવાર્થ :—સંસારી જીવોના દેહાદિક, પુદ્ગલદ્રવ્યોથી રચાયેલા છે અને એ વડે જીવનું જીવિતવ્ય છે એ ઉપકાર છે.

અણં પિ એવમાઈ ઉવયારં કુણદિ જાવ સંસારં ।
મોહ-અણાનમયં પિ ય પરિણામં કુણદિ જીવસ્સ ॥૨૦૯॥

અન્યમપિ એવમાદિ ઉપકારં કરોતિ યાવત્ સંસારમ્ ।
મોહાજ્ઞાનમયં અપિ ચ પરિણામં કરોતિ જીવસ્ય ॥૨૦૯॥

અર્થ :—ઉપર કહ્યા ઉપરાંત પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીવને અન્ય પણ ઉપકાર કરે છે. જ્યાં સુધી આ જીવને સંસાર છે ત્યાં સુધી ઘણા

પરિણામ કરે છે. જેમ કે—મોહપરિણામ, પરદ્રવ્ય સાથે મમત્વપરિણામ, અજ્ઞાનમય પરિણામ તથા એ જ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ આદિ અનેક પ્રકારના (પરિણામ) કરે છે. અહીં ‘ઉપકાર’ શબ્દનો અર્થ ‘જ્યારે ઉપાદાન કાર્ય કરે ત્યારે નિમિત્તકારણમાં કર્તાપણાનો આરોપ કરવામાં આવે છે.’ એવો અર્થ સર્વત્ર સમજવો.

હવે ‘જીવ પણ જીવને ઉપકાર કરે છે’ એમ કહે છે :—

જીવા વિ દુ જીવાણં ઉચારં કુણદિ સવ્વપચ્ચક્ખં ।

તત્થ વિ પહાણહેઝુ પુણ્ણં પાવં ચ ણિયમેણ ॥૨૧૦॥

જીવા: અપિ તુ જીવાનાં ઉપકારં કુર્વન્તિ સર્વપ્રત્યક્ષમ્ ।

તત્ર અપિ પ્રધાનહેતુ: પુણ્યં પાપં ચ નિયમેન ॥૨૧૦॥

અર્થ :—જીવો પણ જીવોને પરસ્પર ઉપકાર કરે છે અને તે સર્વને પ્રત્યક્ષ જ છે. સરદાર ચાકરને, ચાકર સરદારને, આચાર્ય શિષ્યને—શિષ્ય આચાર્યને, માતાપિતા પુત્રને, પુત્ર માતાપિતાને, મિત્ર મિત્રને, સ્ત્રી ભરથારને ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ત્યાં એ પરસ્પર ઉપકારમાં પુણ્ય-પાપકર્મ નિયમથી પ્રધાન કારણ છે.

હવે ‘પુદ્ગલની પણ મોટી શક્તિ છે’ એમ કહે છે :—

કા વિ અપુવ્વા દીસદિ પુગ્ગલદવ્વસ્સ ઇરિસી સત્તી ।

કેવલણાણસહાઓ વિણાસિદો જાઙ્ઙી જીવસ્સ ॥૨૧૧॥

કા અપિ અપૂર્વા દૃશ્યતે પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ઈદૃશી શક્તિ: ।

કેવલજ્ઞાનસ્વભાવ: વિનાશિત: યાતિ જીવસ્ય ॥૨૧૧॥

અર્થ :—પુદ્ગલદ્રવ્યની પણ કોઈ એવી અપૂર્વ શક્તિ જોવામાં આવે છે કે જીવનો કેવળજ્ઞાન સ્વભાવ છે તે પણ જે શક્તિથી વિણસી જાય છે.

ભાવાર્થ :—જીવની અનંત શક્તિ છે તેમાં કેવલજ્ઞાન શક્તિ એવી છે કે જેની વ્યક્તિ (પ્રકાશ-પ્રગટતા) થતાં સર્વ પદાર્થોને તે એક કાળમાં જાણે

છે. એવી વ્યક્તિ (પ્રગટતા)ને પુદ્ગલ નષ્ટ કરે છે—પ્રગટ થવા દેતું નથી. એ અપૂર્વ શક્તિ છે. એ પ્રમાણે પુદ્ગલદ્રવ્યનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ધમ્મમધમ્મં દવ્વં ગમણઢાણાણ કારણં કમસો ।

જીવાણ પુમ્મલાણં વિણ્ણિ વિ લોગપ્પમાણાણિ ॥૨૧૨॥

ધર્મં અધર્મં દ્રવ્યં ગમનસ્થાનયોઃ કારણં ક્રમશઃ ।

જીવાનાં પુદ્ગલાનાં દ્વે અપિ લોકપ્રમાણે ॥૨૧૨॥

અર્થ :—જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને દ્રવ્યોને જે અનુક્રમે ગમન અને સ્થિતિનાં સહકારીકારણ છે તે ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય છે, અને તે બંનેય લોકાકાશપ્રમાણ પ્રદેશને ધારણ કરે છે.

ભાવાર્થ :—જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં સહકારીકારણ તો ધર્મદ્રવ્ય છે તથા સ્થિતિમાં સહકારીકારણ અધર્મદ્રવ્ય છે; અને તે બંને લોકાકાશપ્રમાણ છે.

હવે આકાશદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે :—

સયલાણં દવ્વાણં જં દાદું સક્કદે હિ અવગાસં ।

તં આયાસં દુવિહં લોયાલોયાણ ભેણ ॥૨૧૩॥

સકલાનાં દ્રવ્યાણાં યત્ દાતું શક્નોતિ હિ અવકાશમ્ ।

તત્ આકાશં દ્વિવિધં લોકાલોકયોઃ ભેદેન ॥૨૧૩॥

અર્થ :—જે સમસ્ત દ્રવ્યોને અવકાશ આપવામાં સમર્થ છે તે આકાશદ્રવ્ય છે અને તે લોક તથા અલોકના ભેદથી બે પ્રકારનું છે.

ભાવાર્થ :—જેમાં સર્વ દ્રવ્યો રહે એવા અવગાહનગુણને જે ધારે છે તે આકાશદ્રવ્ય છે, જેમાં (પોતાસહિત બીજાં) પાંચ દ્રવ્યો રહે છે તે તો લોકાકાશ છે તથા જેમાં (આકાશ સિવાય બીજાં) અન્ય દ્રવ્યો નથી તે અલોકાકાશ છે. એ પ્રમાણે આકાશદ્રવ્યના બે ભેદ છે.

હવે ‘આકાશમાં જેમ સર્વ દ્રવ્યોને અવગાહ આપવાની શક્તિ છે તેવી અવગાહ આપવાની શક્તિ બધાંય દ્રવ્યોમાં છે’ એમ કહે છે :—

સવ્વાણં દવ્વાણં અવગાહણસત્તિ અત્થિ પરમત્થં ।

જહ ભસમપાણિયાણં જીવપણ્ણાણ જાણ બહુઆણં ॥૨૧૪॥

સર્વેષાં દ્રવ્યાણાં અવગાહનશક્તિઃ અસ્તિ પરમાર્થતઃ ।

યથા ભસ્મપાણીયયોઃ જીવપ્રદેશાનાં જાનીહિ બહુકાનામ્ ॥૨૧૪॥

અર્થ :—બધાંય દ્રવ્યોમાં પરસ્પર અવગાહ આપવાની શક્તિ છે એમ નિશ્ચયથી તમે જાણો. જેમ ભસ્મ અને જલમાં (પરસ્પર) અવગાહનશક્તિ છે તેમ જીવના અસંખ્યાતપ્રદેશોને પણ જાણો.

ભાવાર્થ :—જેમ પાત્રમાં જલ ભરી તેમાં ભસ્મ નાખીએ તો તે તેમાં સમાય છે, વળી તેમાં સાકર નાખીએ તો તે પણ સમાય છે, અને તેમાં સોંય ચોંપીએ તો તે પણ તેમાં સમાય છે,—એમ અવગાહનશક્તિ સમજવી. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—બધાંય દ્રવ્યોમાં અવગાહનશક્તિ છે તો એ (અવગાહનશક્તિ) આકાશનો અસાધારણ ધર્મ કેવી રીતે ઠર્યો? તેનું સમાધાન—જોકે પરપર અવગાહ તો બધાંય દ્રવ્યો આપે છે તથાપિ આકાશદ્રવ્ય સર્વથી મોટું છે, તેથી તેમાં બધાંય દ્રવ્યો સમાય છે એ જ તેની અસાધારણતા છે.

જદિ ણ હવદિ સા સત્તી સહાવભૂદા હિ સવ્વદવ્વાણં ।

એકેકાસ-પણ્ણે કહ તા સવ્વાણિ વટ્ઠંતિ ॥૨૧૫॥

યદિ ન ભવતિ સા શક્તિઃ સ્વભાવભૂતા હિ સર્વદ્રવ્યાણામ્ ।

એકૈકાકાશપ્રદેશે કથં તત્ સર્વાણિ વર્તન્તે ॥૨૧૫॥

અર્થ :—જો સર્વ દ્રવ્યોને સ્વભાવભૂત અવગાહનશક્તિ ન હોય તો એક એક આકાશના પ્રદેશમાં સર્વ દ્રવ્ય કેવી રીતે વર્તે?

ભાવાર્થ :—એક આકાશપ્રદેશમાં પુદ્ગલનાં અનંત પરમાણુ દ્રવ્યો, એક જીવનો પ્રદેશ, એક ધર્મદ્રવ્યનો પ્રદેશ, એક અધર્મદ્રવ્યનો

પ્રદેશ અને એક કાલાણુદ્રવ્ય એ પ્રમાણે સર્વ રહે છે. હવે એ આકાશનો પ્રદેશ એક પુદ્ગલપરમાણુ બરાબર છે. જો અવગાહનશક્તિ ન હોય તો (એ પ્રમાણે) શી રીતે રહે?

હવે કાળદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે :—

सव्वाणं दव्वाणं परिणामं जो करेदि सो कालो ।

एकैकासपएसे सो वट्टदि एकिको चव ॥२१६॥

सर्वेषां द्रव्याणां परिणामं यः करोति सः कालः ।

एकैकाशकाशप्रदेशे स वर्तते एकैकः च एव ॥२१६॥

અર્થ :—જે સર્વ દ્રવ્યોને પરિણામ કરે છે તે કાળદ્રવ્ય છે અને તે એક એક આકાશના પ્રદેશમાં એક એક કાલાણુદ્રવ્ય વર્તે છે.

ભાવાર્થ :—સર્વ દ્રવ્યોને પ્રતિસમય પર્યાય ઊપજે છે અને વિણસે છે; એવા પરિણમનને નિમિત્તમાત્ર કાળદ્રવ્ય છે. લોકાકાશના એક એક પ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ રહે છે અને તે નિશ્ચયકાળ છે.

હવે કહે છે કે—પરિણમવાની સ્વભાવભૂત શક્તિ તો સર્વ દ્રવ્યોમાં છે, ત્યાં અન્ય દ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર છે :—

णियणियपरिणामाणं णियणियदव्वं पि कारणं होदि ।

अण्णं बाहिरदव्वं णिमित्तमित्तं वियाणेह ॥२१७॥

निजनिजपरिणामानां निजनिजद्रव्यं अपि कारणं भवति ।

अन्यत् बाह्यद्रव्यं निमित्तमात्रं विजानीत ॥२१७॥

અર્થ :—સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના પરિણામોનાં ઉપાદાનકારણ છે અને અન્ય બાહ્ય દ્રવ્ય છે, તે અન્યને નિમિત્તમાત્ર જાણો.

ભાવાર્થ :—જેમ ઘટ આદિનું માટી ઉપાદાનકારણ છે અને ચાક-દંડાદિ નિમિત્તકારણ છે, તેમ સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના પરિણામનાં ઉપાદાનકારણ છે અને કાળદ્રવ્ય નિમિત્તકારણ છે.

હવે કહે છે કે—બધાં દ્રવ્યોને જે પરસ્પર ઉપકાર છે તે સહકારીકારણભાવથી છે :—

સવ્વાણં દવ્વાણં જો ઉવયારો હવેઙ્ઙ અણ્ણોણ્ણં ।

સો ચિય કારણભાવો હવદિ હુ સહયારિભાવેણ ॥૨૧૮॥

સર્વેષાં દ્રવ્યાણાં યઃ ઉપકારઃ ભવતિ અન્યોન્યમ્ ।

સઃ ચ એવ કારણભાવઃ ભવતિ સ્ફુટં સહકારિભાવેન ॥૨૧૮॥

અર્થ :—બધાંય દ્રવ્યોને જે પરસ્પર ઉપકાર છે તે સહકારીભાવથી કારણભાવ થાય છે અને તે પ્રગટ છે.

હવે દ્રવ્યોમાં સ્વભાવભૂત નાના (પ્રકારની) શક્તિ છે તેને કોણ નિષેધી શકે છે? તે કહે છે :—

કાલાઇલદ્વિજુત્તા ણાણાસત્તીહિં સંજુદા અત્થા ।

પરિણમમાણા હિ સયં ણ સક્કદે કો વિ વારેદું ॥૨૧૯॥

કાલાદિલબ્ધિયુક્તાઃ નાનાશક્તિભિઃ સંયુતાઃ અર્થાઃ ।

પરિણમમાનાઃ હિ સ્વયં ન શક્યતે કઃ અપિ વારયિતું ॥૨૧૯॥

અર્થ :—નાના શક્તિયુક્ત બધાય પદાર્થો કાળાદિ લબ્ધિ સહિત થતાં સ્વયં પરિણમે છે. તેમને તેમ પરિણમતાં કોઈ અટકાવવા સમર્થ નથી.

ભાવાર્થ :—સર્વ દ્રવ્યો, પોતપોતાના પરિણામરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ સામગ્રીને પામી પોતે જ ભાવરૂપ પરિણમે છે; તેમને કોઈ અટકાવી શકતું નથી.

હવે વ્યવહારકાળનું નિરૂપણ કરે છે :—

જીવાણ પુમ્મલાણં જે સુહુમા બાદરા ય પજ્જાયા ।

તીદાણાગદભૂદા સો વવહારો હવે કાલો ॥૨૨૦॥

જીવાનાં પુદ્ગલાનાં યે સૂક્ષ્માઃ બાદરાઃ ચ પર્યાયાઃ ।

અતીતાનાગતભૂતાઃ સઃ વ્યવહારઃ ભવેત્ કાલઃ ॥૨૨૦॥

અર્થ :—જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યના સૂક્ષ્મ તથા બાદર પર્યાય છે તે અતીત (ભૂતકાળના) થયા, અનાગત અર્થાત્ આગામી થશે તથા વર્તમાન છે; એ પ્રમાણે વ્યવહારકાળ હોય છે.

ભાવાર્થ :—જીવ-પુદ્ગલના જે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પર્યાય ભૂતકાળના થઈ ગયા તેમને અતીત નામથી કહ્યા, ભવિષ્યકાળના થશે તેમને અનાગત નામથી કહ્યા તથા જે વર્તે છે તેમને વર્તમાન નામથી કહ્યા. તેમને જેટલી વાર લાગે છે તેને જ વ્યવહારકાળ નામથી કહીએ છીએ. હવે જઘન્યપણે તો પર્યાયની સ્થિતિ એક સમય માત્ર છે અને મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટના અનેક પ્રકાર છે. ત્યાં આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ સુધી પુદ્ગલનો પરમાણુ મંદ ગતિએ જાય તેટલા કાળને એક સમય કહે છે. એ પ્રમાણે જઘન્યયુક્તા સંખ્યાતસમયને એક આવલી કહે છે, સંખ્યાત આવલીના સમૂહને એક ઉશ્વાસ કહે છે, સાત ઉશ્વાસનો એક સ્તોક કહે છે, સાત સ્તોકનો એક લવ કહે છે, સાડા આડત્રીસ લવની એક ઘડી કહે છે, બે ઘડીનું એક મુહૂર્ત કહે છે, ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિ-દિવસ કહે છે, પંદર રાત્રિ-દિવસનો એક પક્ષ કહે છે, બે પક્ષનો એક માસ કહે છે, બે માસની એક ઋતુ કહે છે, ત્રણ ઋતુનું એક અયન કહે છે અને બે અયનનું એક વર્ષ કહે છે, ઈત્યાદિ પલ્ય-સાગર-કલ્પ આદિ વ્યવહારકાળના અનેક પ્રકાર છે.

હવે અતીત, અનાગત, વર્તમાન પર્યાયોની સંખ્યા કહે છે :—

તેસુ અતીતા ણંતા અણંતગુણિતા ય ભાવિપજ્ઞાયા ।

एकौ वि वट्टमाणो एत्तियमित्तो वि सो कालो ॥૨૨૧॥

તેષુ અતીતાઃ અનન્તા અનન્તગુણિતાઃ ચ ભાવિપર્યાયાઃ ।

एकः अपि वर्तमानः एतावन्मात्रः अपि सः कालः ॥૨૨૧॥

અર્થ :—તે દ્રવ્યોના પર્યાયોમાં અતીત પર્યાય અનંત છે, અનાગત પર્યાય તેમનાથી અનંતગણી છે તથા વર્તમાન પર્યાય એક જ છે.* એ જેટલા પર્યાય છે તેટલો જ તે વ્યવહાર કાળ છે.

* જુઓ આગળ ગાથા ૩૦૨ની ટીકા

એ પ્રમાણે દ્રવ્યોનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે દ્રવ્યોના કારણ-કાર્યભાવનું નિરૂપણ કરે છે :—

પુલ્વપરિણામજુત્તં કારણભાવેણ વદૃદે દલ્લં ।

ઉત્તરપરિણામજુદં તં ચિય કઙ્ગં હવે ણિયમા ॥૨૨૨॥

પૂર્વ પરિણામયુક્તં કારણભાવેન વર્તતે દ્રવ્યમ્ ।

ઉત્તરપરિણામયુક્તં તત્ એવ કાર્યં ભવેત્ નિયમાત્ ॥૨૨૨॥

અર્થ :—નિયમથી પૂર્વપરિણામ સહિત દ્રવ્ય છે તે કારણરૂપ છે તથા ઉત્તરપરિણામ સહિત દ્રવ્ય છે તે કાર્યરૂપ છે.

હવે વસ્તુના ત્રણેય કાળ વિષે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય કરે છે :—

કારણકઙ્ગવિસેસા તીસુ વિ કાલેસુ હોંતિ વત્થૂણં ।

એક્કેકમ્મિ ય સમએ પુલ્વુત્તરભાવમાસિઙ્ગ ॥૨૨૩॥

કારણકાર્યવિશેષાઃ ત્રિષુ અપિ કાલેષુ ભવન્તિ વસ્તુનામ્ ।

એકૈકસ્મિન્ ચ સમયે પૂર્વોત્તરભાવં આસાદ્ય ॥૨૨૩॥

અર્થ :—પૂર્વે તથા ઉત્તર પરિણામને પ્રાપ્ત થઈને ત્રણે કાળમાં એકે એક સમયમાં વસ્તુના કારણ-કાર્યના વિશેષ (ભેદ) હોય છે.

ભાવાર્થ :—વર્તમાનસમયમાં જે પર્યાય છે તે પૂર્વસમય સહિત વસ્તુનું કાર્ય છે. એ જ પ્રમાણે સર્વ પર્યાય જાણવી. એ રીતે પ્રત્યેક સમય કાર્ય-કારણભાવરૂપ છે.

હવે વસ્તુ અનંતધર્મ સ્વરૂપ છે એવો નિર્ણય કરે છે :—

સંતિ અણંતાણંતા તીસુ વિ કાલેસુ સલ્લદલ્લાણિ ।

સલ્લં પિ અણેયંતં તત્તો ભણિદં ઝિણિંદેહિં ॥૨૨૪॥

સન્તિ અનન્તાનન્તાઃ ત્રિષુ અપિ કાલેષુ સર્વદ્રવ્યાણિ ।

સર્વં અપિ અનેકાન્તં તતઃ ભણિતં ઝિનેન્દ્રૈઃ ॥૨૨૪॥

અર્થ :—સર્વ દ્રવ્ય છે તે ત્રણે કાળમાં અનંતાનંત છે—અનંત પર્યાયો સહિત છે; તેથી શ્રી જિનેન્દ્રદેવે સર્વ વસ્તુને અનેકાન્ત અર્થાત્ અનંતધર્મસ્વરૂપ કહી છે.

હવે કહે છે કે અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ જ અર્થક્રિયાકારી છે :—

જં વત્થુ અણ્યંતં તં ચિય કજ્જં કરોદિ ણિયમેણ ।

બહુધમ્મજુદં અત્થં કજ્જકરં દીસદે લોણે ॥૨૨૫॥

યત્ વસ્તુ અનેકાન્તં તત્ એવ કાર્યં કરોતિ નિયમેન ।

બહુધર્મયુતઃ અર્થઃ કાર્યકરઃ દૃશ્યતે લોકે ॥૨૨૫॥

અર્થ :—જે વસ્તુ અનેકાન્ત છે—અનેકધર્મસ્વરૂપ છે તે જ નિયમથી કાર્ય કરે છે. લોકમાં પણ બહુધર્મયુક્ત પદાર્થ છે તે જ કાર્ય કરવાવાળો દેખાય છે.

ભાવાર્થ :—લોકમાં નિત્ય-અનિત્ય, એક-અનેક ઇત્યાદિ અનેક ધર્મયુક્ત વસ્તુ છે તે જ કાર્યકારી દેખાય છે. જેમ માટીનાં ઘટ આદિ અનેક કાર્ય બને છે તે જો માટી સર્વથા એકરૂપ-નિત્યરૂપ વા અનેકરૂપ-અનિત્યરૂપ જ હોય તો તેમાં ઘટ આદિ કાર્ય બને નહિ. એ જ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ જાણવી.

હવે સર્વથા એકાન્તરૂપ વસ્તુ કાર્યકારી નથી એમ કહે છે :—

ણ્યંતં પુણુ દવ્વં કજ્જં ણ કરોદિ લેસમેત્તં પિ ।

જં પુણુ ણ કરોદિ કજ્જં તં વુચ્છોદિ કેરિસં દવ્વં ॥૨૨૬॥

એકાન્તં પુનઃ દ્રવ્યં કાર્યં ન કરોતિ લેશમાત્રં અપિ ।

તત્ પુનઃ ન કરોતિ કાર્યં તત્ ઉચ્ચતે કીદ્દશં દ્રવ્યમ્ ॥૨૨૬॥

અર્થ :—વળી એકાન્તસ્વરૂપ દ્રવ્ય છે તે લેશમાત્ર પણ કાર્ય કરતું નથી તથા જે કાર્ય જ ન કરે તે દ્રવ્ય જ કેવું? તે તો શૂન્યરૂપ જેવું છે.

ભાવાર્થ :—જે અર્થક્રિયારૂપ હોય તેને જ પરમાર્થરૂપ વસ્તુ કહી

છે પણ જે અર્થક્રિયારૂપ નથી તે તો આકાશના ફૂલની માફક શૂન્યરૂપ છે.

હવે સર્વથા નિત્ય-એકાન્તમાં અર્થક્રિયાકારીપણાનો અભાવ દર્શાવે છે :—

परिणामेण विहीणं णिच्चं द्रव्यं विणस्सदे णेव ।

णो उप्पज्जदि य सया एवं कज्जं कहं कुणदि ॥२२७॥

परिणामेन विहीनं नित्यं द्रव्यं विनश्यति नैव ।

न उत्पद्यते च सदा एवं कार्यं कथं कुरुते ॥२२७॥

અર્થ :—પરિણામ રહિત જે નિત્ય દ્રવ્ય છે તે કદી વિણસે-ઊપજે નહિ, તો તે કાર્ય શી રીતે કરે? એ પ્રમાણે જે કાર્ય ન કરે તે વસ્તુ જ નથી. જો તે ઊપજે-વિણસે તો સર્વથા નિત્યપણું ઠરતું નથી.

હવે ક્ષણસ્થાયી (સર્વથા અનિત્ય-બૌદ્ધ)ને કાર્યનો અભાવ દર્શાવે છે :—

पञ्जयमित्तं तच्चं विणस्सरं खणे खणे वि अण्णण्णं ।

अण्णइद्व्वविहीणं ण य कज्जं किं पि साहेदि ॥२२८॥

पर्यायमात्रं तत्त्वं विनश्वरं क्षणे क्षणे अपि अन्यत् अन्यत् ।

अन्वयिद्रव्यविहीनं न च कार्यं किमपि साधयति ॥२२८॥

અર્થ :—જો ક્ષણસ્થાયી-પર્યાયમાત્ર તત્ત્વ ક્ષણ-ક્ષણમાં અન્ય અન્ય થાય એવું વિનશ્વર માનીએ તો તે અન્વયી દ્રવ્યથી રહિત થતું થકું કાંઈ પણ કાર્ય સાધતું નથી. ક્ષણસ્થાયી-વિનશ્વરને વળી કાર્ય શાનું? (ન જ હોય).

હવે અનેકાન્ત વસ્તુમાં જ કાર્યકારણભાવ બને છે એમ દર્શાવે છે :—

णवणवकज्जविसेसा तीसु वि कालेसु होंति वत्थूण ।

एकेकम्मि य समये पुव्वुत्तरभावमासिज्ज ॥२२९॥

નવનવકાર્યવિશેષાઃ ત્રિષુ અપિ કાલેષુ ભવન્તિ વસ્તૂનામ્ ।

एकैकस्मिन् च समये पूर्वोत्तरभावं आसाद्यं ॥૨૨૧॥

અર્થ :—ત્રણે કાળમાં એક એક સમયમાં પૂર્વ-ઉત્તર પરિણામનો આશ્રય કરી જીવાદિક વસ્તુઓમાં નવા નવા કાર્યવિશેષ થાય છે અર્થાત્ નવા નવા પર્યાય ઊપજે છે.

હવે પૂર્વ-ઉત્તરભાવમાં કારણ-કાર્યભાવ દેઢ કરે છે :—

पुत्रपरिणामजुतं कारणभावेण वदुदे दवं ।

उत्तरपरिणामजुदं तं चिय कज्जं हवे णियमा ॥૨૩૦॥

पूर्वपरिणामयुक्तं कारणभावेन वर्तते द्रव्यं ।

उत्तरपरिणामयुतं तत् एव कार्यं भवेत् नियमात् ॥૨૩૦॥

અર્થ :—પૂર્વપરિણામયુક્ત દ્રવ્ય છે તે તો કારણભાવથી વર્તે છે તથા તે જ દ્રવ્ય ઉત્તરપરિણામથી યુક્ત થાય ત્યારે કાર્ય થાય છે એમ તમે નિયમથી જાણો.

ભાવાર્થ :—જેમ પિંડરૂપે પરિણમેલ માટી તો કારણ છે અને તેનું, ઘટરૂપે પરિણમેલ માટી તે કાર્ય છે. તેમ પૂર્વપર્યાય (પ્રથમના પર્યાય)નું સ્વરૂપ કહી હવે જીવ ઉત્તરપર્યાયયુક્ત થયો ત્યારે તે જ કાર્યરૂપ થયો; એવો નિયમ છે. એ પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

હવે જીવદ્રવ્યને પણ એ જ પ્રમાણે અનાદિનિધન કાર્ય-કારણભાવ સાધે છે :—

जीवो अणाइणिहणो परिणममाणो हु णवणवं भावं ।

सामग्गीसु पवदुदि कज्जाणि समासदे पच्छा ॥૨૩૧॥

जीवः अनादिनिधनः परिणममानः स्फुटं नवं नवं भावम् ।

सामग्रीषु प्रवर्तते कार्याणि समाश्रयते पश्चात् ॥૨૩१॥

અર્થ :—જીવદ્રવ્ય છે તે અનાદિનિધન છે અને તે નવા નવા

પર્યાયોરૂપે પ્રગટ પરિણમે છે; તે પ્રથમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની સામગ્રીમાં વર્તે છે પછી કાર્યને-પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ કોઈ જીવ પહેલાં શુભપરિણામરૂપે પ્રવર્તે છે પછી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા (કોઈ જીવ) પહેલાં અશુભપરિણામ-રૂપે પ્રવર્તે છે પછી નરકાદિ પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજવું.

હવે ‘જીવદ્રવ્ય પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં રહીને જ નવીન પર્યાયરૂપ કાર્યને કરે છે’ એમ કહે છે :—

સસરૂવત્થો જીવો કજ્ઞં સાહેદિ વટ્ટમાણં પિ ।

ખેત્તે એકમ્મિ ઠિદો ણિયદવ્વે સંઠિદો ચેવ ॥૨૩૨॥

સ્વસ્વરૂપસ્થઃ જીવઃ કાર્યં સાધયતિ વર્તમાનં અપિ ।

ક્ષેત્રે એકસ્મિન્ સ્થિતઃ નિજદ્રવ્યે સંસ્થિતઃ ચૈવ ॥૨૩૨॥

અર્થ :—જીવદ્રવ્ય છે તે પોતાના ચેતનાસ્વરૂપમાં (ભાવમાં) પોતાના જ ક્ષેત્રમાં, પોતાના જ દ્રવ્યમાં તથા પોતાના પરિણામનરૂપ સમયમાં રહીને જ પોતાના પર્યાયસ્વરૂપ કાર્યને સાધે છે.

ભાવાર્થ :—પરમાર્થથી વિચારીએ તો પોતાનાં જ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવસ્વરૂપ થતો થકો જીવ, પર્યાયસ્વરૂપ કાર્યરૂપે પરિણમે છે અને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ છે તે તો નિમિત્તમાત્ર છે.

હવે અન્યરૂપ થઈને કાર્ય કરે તો તેમાં દૂષણ દર્શાવે છે :—

સસરૂવત્થો જીવો અણ્ણસરૂવમ્મિ ગચ્છદે જદિ હિ ।

અણ્ણોણ્ણમેલણાદો એકસરૂવં હવે સવ્વં ॥૨૩૩॥

સ્વસ્વરૂપસ્થઃ જીવઃ અન્યસ્વરૂપે ગચ્છેત્ત્વં યદિ હિ ।

અન્યોન્યમેલનાત્ એકસ્વરૂપં ભવેત્ત્વં સર્વં ॥૨૩૩॥

અર્થ :—જો જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં રહીને પણ પરસ્વરૂપમાં જાય તો પરસ્પર મળવાથી બધાંય દ્રવ્યો એકરૂપ બની જાય; એ મહાન

દોષ આવે. પરંતુ એમ એકરૂપ કદી પણ થતો નથી એ પ્રગટ છે.

હવે સર્વથા એકરૂપ માનવામાં દૂષણ દર્શાવે છે :—

અહવા બંભસરૂવં એકં સવ્વં પિ મણ્ણદે જદિ હિ ।

ચંડાલબંભણાણં તો ણ વિસેસો હવે કોવિ ॥૨૩૪॥

અથવા બ્રહ્મસ્વરૂપં એકં સર્વં અપિ મન્યતે યદિ હિ ।

ચાણ્ડાલબ્રાહ્મણાનાં તત્ત્વં ન વિશેષઃ ભવેત્ કઃ અપિ ॥૨૩૪॥

અર્થ :—જો સર્વથા એક જ વસ્તુ માની બધુંય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ માનીએ તો બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલનો કાંઈ પણ ભેદ રહેતો નથી.

ભાવાર્થ :—સર્વ જગતને એક બ્રહ્મસ્વરૂપ માનીએ તો નાનાં રૂપ (ભિન્ન-ભિન્નરૂપ) ઠરતાં નથી. વળી ‘અવિદ્યાથી નાનાં રૂપ દેખાય છે’ એમ માનીએ તો એ અવિદ્યા કોનાથી ઉત્પન્ન થઈ તે કહો? જો ‘બ્રહ્મથી થઈ’ એમ કહો તો તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? અથવા સત્રૂપ છે કે અસત્રૂપ છે? અથવા તે એકરૂપ છે કે અનેકરૂપ છે? એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એમાંનું કાંઈ ઠરતું નથી. માટે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત જ સિદ્ધ થાય છે અને એ જ સત્યાર્થ છે.

હવે તત્ત્વને અણુમાત્ર માનવામાં દૂષણ દર્શાવે છે :—

અણુપરિમાણં તદ્દં અંસવિહીણં ચ મણ્ણદે જદિ હિ ।

તો સંબંધાભાવો તત્તો વિ ણ કજ્જસંસિદ્ધિ ॥૨૩૫॥

અણુપરિમાણં તત્ત્વં અંશવિહીનં ચ મન્યતે યદિ હિ ।

તત્ત્વં સમ્બન્ધાભાવઃ તતઃ અપિ ન કાર્યસંસિદ્ધિઃ ॥૨૩૫॥

અર્થ :—જો એક વસ્તુ સર્વગત-વ્યાપક ન માનવામાં આવે પણ અંશરહિત, અણુપરિમાણ તત્ત્વ માનવામાં આવે તો બે અંશના તથા પૂર્વ-ઉત્તર અંશના સંબંધના અભાવથી એવી અણુમાત્ર વસ્તુથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

ભાવાર્થ :—નિરંશ, ક્ષણિક અને નિરન્વયી વસ્તુમાં અર્થક્રિયા થાય નહિ; માટે વસ્તુને કથંચિત્ અંશસહિત, નિત્ય તથા અન્વયી માનવી યોગ્ય છે.

હવે દ્રવ્યમાં એકત્વપણાનો નિશ્ચય કરે છે :—

સઘ્વાણં દઘ્વાણં દઘ્વસરૂવેણ હોદિ ઇયત્તં ।

ણિયણિયગુણભેણ હિ સઘ્વાણિ વિ હોતિ ભિણ્ણાણિ ॥૨૩૬॥

સર્વેષાં દ્રઘ્વાણાં દ્રઘ્વસ્વરૂપેણ ભવતિ ઇકત્વમ્ ।

નિજનિજગુણભેદેન હિ સર્વાણિ અપિ ભવન્તિ ભિન્નાણિ ॥૨૩૬॥

અર્થ :—બધાંય દ્રવ્યોને દ્રવ્યસ્વરૂપથી તો એકત્વપણું છે તથા પોતપોતાના ગુણોના ભેદથી સર્વ દ્રવ્યો ભિન્નભિન્ન છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યનું લક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ સત્ છે. હવે એ સ્વરૂપથી તો સર્વને એકપણું છે. તથા ચેતનતા-અચેતનતા આદિ પોતપોતાના ગુણથી ભેદરૂપ છે માટે ગુણના ભેદથી બધાં દ્રવ્યો ન્યારાં ન્યારાં છે. વળી એક દ્રવ્યને ત્રિકાળવર્તી અનંત પર્યાય છે, તે બધા પર્યાયોમાં દ્રવ્યસ્વરૂપથી તો એકતા જ છે; જેમ ચેતનના પર્યાય બધા ચેતનસ્વરૂપ છે. તથા પ્રત્યેક પર્યાય પોતપોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન-ભિન્ન પણ છે, ભિન્ન-ભિન્નકાળવર્તી છે તેથી ભિન્ન-ભિન્ન પણ કહીએ છીએ; પરંતુ તેમને પ્રદેશભેદ નથી. તેથી એક જ દ્રવ્યના અનેક પર્યાય હોય છે તેમાં વિરોધ નથી.

હવે દ્રવ્યને ગુણ-પર્યાયસ્વભાવપણું દર્શાવે છે :—

જો અત્થો પડિસમયં ઉપ્પાદઘ્વયધ્રુવત્તસઘ્ભાવો ।

ગુણપજ્જયપરિણામો સો સંતો ભણ્ણદે સમયે ॥૨૩૭॥

યઃ અર્થઃ પ્રતિસમયં ઉત્પાદઘ્વયધ્રુવત્તસઘ્ભાવઃ ।

ગુણપર્યાયપરિણામઃ સઃ સત્ ભણ્ણયતે સમયે ॥૨૩૭॥

અર્થ :—અર્થ એટલે વસ્તુ છે; તે સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય

-ધ્રૌવ્યપણાના સ્વભાવરૂપ છે; અને તેને ગુણ-પર્યાય પરિણામસ્વરૂપ સત્ત્વ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—જીવાદિ વસ્તુ છે તે ઊપજવું, વિણસવું અને સ્થિર રહેવું એ ત્રણે ભાવમય છે, અને જે વસ્તુ ગુણ-પર્યાય પરિણામસ્વરૂપ છે તે જ સત્ છે. જેમ જીવદ્રવ્યનો ચેતના ગુણ છે, તેનું સ્વભાવ-વિભાવરૂપ પરિણામન છે તથા સમયે સમયે પરિણમે છે તે પર્યાય છે. એ જ પ્રમાણે પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ ગુણ છે; તે સમયે સમયે સ્વભાવ કે વિભાવરૂપે પરિણમે છે તે પર્યાય છે. એ પ્રમાણે બધાં દ્રવ્યો ગુણ-પર્યાય પરિણામસ્વરૂપ પ્રગટ છે.

હવે દ્રવ્યોના ઉત્પાદ-વ્યય તે શું છે? તે કહે છે :—

પડિસમયં પરિણામો પુલ્વો નસ્સેદિ જાયદે અણ્ણો ।

વત્થુવિનાસો પઢમો ઉવવાદો ભણ્ણદે વિંદિઓ ॥૨૩૮॥

પ્રતિસમયં પરિણામઃ પૂર્વઃ નશ્યતિ જાયતે અન્યઃ ।

વસ્તુવિનાશઃ પ્રથમઃ ઉપપાદઃ ભણ્યતે દ્વિતીયઃ ॥૨૩૮॥

અર્થ :—વસ્તુનો પરિણામ સમયે સમયે પ્રથમનો તો વિણસે છે અને અન્ય ઊપજે છે; ત્યાં પહેલા પરિણામરૂપ વસ્તુનો તો નાશ-વ્યય છે તથા અન્ય બીજો પરિણામ ઊપજ્યો તેને ઉત્પાદ કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે.

હવે દ્રવ્યના ધ્રુવપણાનો નિશ્ચય કહે છે :—

ણો ઉપ્પજ્જદિ જીવો દવ્વસરૂવેણ ણેવ નસ્સેદિ ।

તં ચેવ દવ્વમિત્તં ણિચ્છત્તં જાણ જીવસ્સ ॥૨૩૯॥

નો ઉત્પદ્યતે જીવઃ દ્રવ્યસ્વરૂપેણ નૈવ નશ્યતિ ।

તત્ ચ એવ દ્રવ્યમાત્રં નિત્યત્વં જાનીહિ જીવસ્ય ॥૨૩૯॥

અર્થ :—જીવદ્રવ્ય, દ્રવ્યસ્વરૂપથી તો નથી નાશને પ્રાપ્ત થતું કે નથી ઊપજતું; તેથી દ્રવ્યમાત્રથી જીવને નિત્યપણું સમજવું.

ભાવાર્થ :—એ જ ધ્રુવપણું છે કે જીવ, સત્તા અને ચેતનાથી તો ઊપજતો-વિણસતો નથી અર્થાત્ જીવ, કોઈ નવો ઊપજતો કે વિણસતો નથી.

હવે દ્રવ્યપર્યાયનું સ્વરૂપ કહે છે :—

અણ્ણરૂવં દવ્વં વિસેસરૂવો હવેઙ્ગ પજ્જાઓ ।

દવ્વં પિ વિસેસેણ હિ ઉપ્પજ્જદિ ણસ્સદે સદદં ॥૨૪૦॥

અન્વયિરૂપં દ્રવ્યં વિશેષરૂપઃ ભવતિ પર્યાયઃ ।

દ્રવ્યં અપિ વિશેષેણ હિ ઉત્પદ્યતે નશ્યતિ સતતમ્ ॥૨૪૦॥

અર્થ :—જીવાદિ વસ્તુ અન્વયરૂપ (સામાન્યરૂપ) થી દ્રવ્ય છે અને તે જ વિશેષરૂપથી પર્યાય છે. વળી વિશેષરૂપથી દ્રવ્ય પણ નિરંતર ઊપજે-વિણસે છે.

ભાવાર્થ :—અન્વયરૂપ પર્યાયોમાં સામાન્યભાવને દ્રવ્ય કહે છે તથા વિશેષભાવ છે તે પર્યાય છે. તેથી વિશેષરૂપથી દ્રવ્યને પણ ઉત્પાદ-વ્યયસ્વરૂપ કહે છે. પરંતુ એમ નથી કે પર્યાય, દ્રવ્યથી જુદો જ ઊપજે-વિણસે છે. અભેદવિવક્ષાથી દ્રવ્ય જ ઊપજે-વિણસે છે તથા ભેદવિવક્ષાથી (દ્રવ્ય અને પર્યાયને) જુદા પણ કહીએ છીએ.

હવે ગુણનું સ્વરૂપ કહે છે :—

સરિસો જો પરિણામો અણાઙ્ગિહણો હવે ગુણો સો હિ ।

સો સામણ્ણસરૂવો ઉપ્પજ્જદિ ણસ્સદે ણેય ॥૨૪૧॥

સદૃશઃ યઃ પરિણામઃ અનાદિનિધનઃ ભવેત્ ગુણઃ સઃ હિ ।

સઃ સામાન્યસ્વરૂપઃ ઉત્પદ્યતે નશ્યતિ નૈવ ॥૨૪૧॥

અર્થ :—દ્રવ્યનો જે પરિણામ (ભાવ) સદૃશ અર્થાત્ પૂર્વ-ઉત્તર બધીય પર્યાયોમાં સમાન હોય-અનાદિનિધન હોય તે જ ગુણ છે. અને તે સામાન્યસ્વરૂપથી ઊપજતો-વિણસતો નથી.

ભાવાર્થ :—જેમ જીવદ્રવ્યનો ચેતનગુણ તેની સર્વ પર્યાયોમાં મોજીદ છે—અનાદિનિધન છે, તે સામાન્યસ્વરૂપથી ઊપજતો—વિણસતો નથી પણ વિશેષરૂપથી પર્યાયમાં વ્યક્તરૂપ (પ્રગટરૂપ) થાય જ છે, એવો ગુણ છે. તેવી રીતે બધાંય દ્રવ્યોમાં પોત-પોતાના સાધારણ (સામાન્ય) તથા અસાધારણ (વિશેષ) ગુણો સમજવા.

હવે કહે છે કે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું એકપણું છે તે જ પરમાર્થ વસ્તુ છે :—

સો વિ વિણસ્સદિ જાયદિ વિસેસરૂવેણ સવ્વદવ્વેસુ ।

દવ્વગુણપજ્જયાણં એયત્તં વત્થુ પરમત્થં ॥૨૪૨॥

સઃ અપિ વિનશ્યતિ જાયતે વિશેષરૂપેણ સર્વદ્રવ્યેષુ ।

દ્રવ્યગુણપર્યાયાણં એકત્વં વસ્તુ વત્થુ પરમાર્થં ॥૨૪૨॥

અર્થ :—સર્વ દ્રવ્યોમાં જે ગુણ છે તે પણ વિશેષરૂપથી ઊપજે—વિણસે છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોનું એકપણું છે અને તે જ પરમાર્થભૂત વસ્તુ છે.

ભાવાર્થ :—ગુણનું સ્વરૂપ એવું નથી કે જે વસ્તુથી સર્વથા ભિન્ન જ હોય. ગુણ-ગુણીને કથંચિત્ અભેદપણું છે તેથી જે પર્યાય ઊપજે—વિણસે છે તે ગુણ-ગુણીનો વિકાર છે (વિશેષ આકાર છે). એટલા માટે ગુણને પણ ઊપજતા—વિણસતા કહીએ છીએ. એવું જ નિત્યાનિત્યાત્મક વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોની એકતા એ જ પરમાર્થભૂત વસ્તુ છે.

હવે આશંકા થાય છે કે—દ્રવ્યોમાં પર્યાય વિદ્યમાન ઊપજે છે કે અવિદ્યમાન ઊપજે છે? એવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે :—

જદિ દવ્વે પજ્જાયા વિ વિજ્જમાણા તિરોહિદા સંતિ ।

તા ઉપ્પત્તિ વિહલા પડપિહિદે દેવદત્તિવ્વ ॥૨૪૩॥

યદિ દ્રવ્યે પર્યાયાઃ અપિ વિદ્યમાનાઃ તિરોહિતાઃ સન્તિ ।

તત્ ઉત્પત્તિઃ વિફલા પટપિહિતે દેવદત્તે ઇવ ॥૨૪૩॥

અર્થ :—જો ‘દ્રવ્યમાં પર્યાયો છે તે પણ વિદ્યમાન છે અને તિરોહિત એટલે ઢંકાયેલા છે’ એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ કહેવી જ વિફલ (વ્યર્થ) છે. જેમ દેવદત્ત કપડાથી ઢંકાયેલો હતો તેને ઉઘાડ્યો એટલે કહે કે ‘આ ઊપજ્યો’, પણ એમ ઊપજવું કહેવું તે વાસ્તવિક નથી—વ્યર્થ છે; તેમ દ્રવ્યમાં પર્યાય ઢાંકી—ઊઘડીને ઊપજતી કહેવી તે પરમાર્થ નથી. માટે દ્રવ્યમાં અવિદ્યમાન પર્યાયની જ ઉત્પત્તિ કહીએ છીએ.

સવ્વાણં પજ્જયાણં અવિજ્જમાણાણ હોદિ ઉપ્પત્તી ।

કાલાઈલદ્ધીએ અણાઈણિહણામ્મિ દવ્વમ્મિ ॥૨૪૪॥

સર્વેષાં પર્યાયાણાં અવિદ્યમાનાનાં ભવતિ ઉત્પત્તિઃ ।

કાલાદિલબ્ધ્યા અનાદિનિધને દ્રવ્યે ॥૨૪૪॥

અર્થ :—અનાદિનિધન દ્રવ્યમાં કાળાદિ લબ્ધિથી સર્વ પર્યાયોની અવિદ્યમાન જ ઉત્પત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—અનાદિનિધન દ્રવ્યમાં કાળાદિ લબ્ધિથી અવિદ્યમાન અર્થાત્ અણછતી પર્યાય જ ઊપજે છે. પણ એમ નથી કે ‘બધી પર્યાયો એક જ સમયમાં વિદ્યમાન છે તે ઢંકાતી—ઊઘડતી જાય છે.’ પરંતુ સમયે સમયે ક્રમપૂર્વક નવીન નવીન જ પર્યાયો ઊપજે છે. દ્રવ્ય તો ત્રિકાળવર્તી સર્વ પર્યાયોનો સમુદાય છે અને કાળભેદથી પર્યાયો ક્રમે થાય છે.

હવે દ્રવ્ય અને પર્યાયોને કથંચિત્ ભેદ-અભેદપણું દર્શાવે છે :—

દવ્વાણ પજ્જયાણં ધમ્મવિવક્ષાએ કીરએ ભેઓ ।

વત્થુસરુવેણ પુણો ણ હિ ભેદો સક્કદે કાઉં ॥૨૪૫॥

દ્રવ્યાણાં પર્યાયાણાં ધર્મવિવક્ષયા ક્રિયતે ભેદઃ ।

વસ્તુસ્વરૂપેણ પુનઃ ન હિ ભેદઃ શક્યતે કર્તુમ્ ॥૨૪૫॥

અર્થ :—દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં ધર્મ-ધર્મીની વિવક્ષાથી ભેદ કરવામાં આવે છે; પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપથી ભેદ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં ધર્મ-ધર્મીની વિવક્ષાથી ભેદ

કરવામાં આવે છે અર્થાત્ દ્રવ્ય ધર્મી છે અને પર્યાય ધર્મ છે. વસ્તુપણે એ બંને અભેદ જ છે. કોઈ નૈયાયિકાદિક ધર્મ-ધર્મીમાં સર્વથા ભેદ માને છે; તેમનો મત પ્રમાણબાધિત છે.

હવે દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં સર્વથા ભેદ માને છે તેમના મતમાં દૂષણ દર્શાવે છે :—

જદિ વત્થુદો વિભેદો પજ્જયદવ્વાણ મણ્ણસે મૂઢ ।

તો ગિરવેક્ખા સિદ્ધી દોહ્લં પિ ય પાવદે ગિયમા ॥૨૪૬॥

યદિ વસ્તુતઃ વિભેદઃ પર્યાયદ્રવ્યયોઃ મન્યસે મૂઢ ।

તતઃ નિરપેક્ષા સિદ્ધિઃ દ્વયોઃ અપિ ચ પ્રાપ્નોતિ નિયમાત્ ॥૨૪૬॥

અર્થ :—દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં (સર્વથા) ભેદ માને છે તેને કહે છે કે—હવે મૂઢ! જો તું દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં વસ્તુપણાથી પણ ભેદ માને છે તો દ્રવ્ય અને પર્યાય બંનેની નિરપેક્ષ સિદ્ધિ નિયમથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—(એમ માનતાં) દ્રવ્ય અને પર્યાય જુદી જુદી વસ્તુ ઠરે છે પણ તેમાં ધર્મ-ધર્મીપણું ઠરતું નથી.

હવે જોઓ વિજ્ઞાનને જ અદ્વૈત કહે છે અને બાહ્ય પદાર્થ માનતા નથી. તેમના મતમાં દૂષણ દર્શાવે છે :—

જદિ સવ્વમેવ ણાણં ણાણારૂવેહિં સંઠિદં એકં ।

તો ણ વિ કિં પિ વિણેયં ણેયેણ વિણા કહં ણાણં ॥૨૪૭॥

યદિ સર્વં એવ જ્ઞાનં નાનારૂપૈઃ સંસ્થિતં એકમ્ ।

તત્ ન અપિ કિમપિ વિજ્ઞેયં જ્ઞેયેન વિના કથં જ્ઞાનમ્ ॥૨૪૭॥

અર્થ :—જો બધીય વસ્તુ એક જ્ઞાન જ છે અને તે જ નાનારૂપથી સ્થિત છે—રહે છે તો એમ માનતાં જ્ઞેય કાંઈ પણ ન ઠર્યું, અને જ્ઞેય વિના જ્ઞાન જ કેવી રીતે ઠરશે?

ભાવાર્થ :—વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી—બૌદ્ધમતી કહે છે કે—‘જ્ઞાનમાત્ર જ

તત્ત્વ છે અને તે જ નાનારૂપથી બિરાજે છે.’ તેને કહે છે કે—જો જ્ઞાનમાત્ર છે તો જોય કાંઈ પણ ન રહ્યું અને જોય નથી તો જ્ઞાન કેવી રીતે કહો છો? કારણ કે જોયને જાણે તે જ જ્ઞાન કહેવાય છે પણ જોય વિના જ્ઞાન નથી.

ઘટપટજડદ્રવ્યાણિ હિ ણેયસરૂવાણિ સુખ્પસિદ્ધાણિ ।

ણાણં જાણેદિ જદો અપ્પાદો ભિણ્ણરૂવાણિ ॥૨૪૮॥

ઘટપટજડદ્રવ્યાણિ હિ જ્ઞેયસ્વરૂપાણિ સુપ્રસિદ્ધાણિ ।

જ્ઞાનં જાનાતિ યતઃ આત્મનઃ ભિન્નરૂપાણિ ॥૨૪૮॥

અર્થ :—ઘટ, પટ આદિ સમસ્ત જડ દ્રવ્યો જ્ઞેયસ્વરૂપથી ભલા પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે અને તેમને જ્ઞાન જાણે છે તેથી તેઓ આત્માથી—જ્ઞાનથી ભિન્નરૂપ જુદાં ઠરે છે.

ભાવાર્થ :—જડદ્રવ્ય એવા જ્ઞેયપદાર્થો આત્માથી ભિન્નરૂપ જુદા જુદા પ્રસિદ્ધ છે તેનો લોપ શી રીતે કરી શકાય? જો તેને ન માનવામાં આવે તો જ્ઞાન પણ ન ઠરે, કારણ કે જાણ્યા વિના જ્ઞાન શાનું?

જં સવ્વલોયસિદ્ધં દેહં ગેહાદિબાહિરં અત્થં ।

જો તં પિ ણાણ મણ્ણદિ ણ મુણ્ણદિ સો ણાણનામં પિ ॥૨૪૯॥

યત્ સર્વલોકસિદ્ધં દેહં ગેહાદિબાહ્યં અર્થં ।

યઃ તદપિ જ્ઞાનં મન્યતે ન જાનાતિ સઃ જ્ઞાનનામ અપિ ॥૨૪૯॥

અર્થ :—દેહ-મકાન આદિ બાહ્ય પદાર્થો સર્વલોકપ્રસિદ્ધ છે, તેમને પણ જો જ્ઞાન જ માનશો, તો તે વાદી જ્ઞાનનું નામ પણ જાણતો નથી.

ભાવાર્થ :—બાહ્ય પદાર્થને પણ જ્ઞાન જ માનવાવાળો જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ જાણતો નથી એ તો દૂર રહો, પણ જ્ઞાનનું નામ પણ જાણતો નથી.

હવે નાસ્તિકવાદી પ્રત્યે કહે છે :—

અચ્છીહિં પિચ્છમાણો જીવાજીવાદિ-બહુવિહં અત્થં ।

જો ભણ્ણદિ ણત્થિ કિંચિ વિ સો સુઘ્ઠાણં મહાસુઘ્ઠો ॥૨૫૦॥

અક્ષિભ્યાં પ્રેક્ષમાણઃ જીવાજીવાદિ-બહુવિધં અર્થમ્ ।

યઃ ભળતિ નાસ્તિ કિઞ્ચિદપિ સઃ જુષ્ટાનાં મહાજુષ્ટઃ ॥૨૫૦॥

અર્થ :—જે નાસ્તિકવાદી જીવ-અજીવાદિ ઘણા પ્રકારના પદાર્થોને આંખો વડે પ્રત્યક્ષ દેખતો હોવા છતાં પણ કહે છે કે-‘કાંઈ પણ નથી’ તે અસત્યવાદીઓમાં પણ મહા અસત્યવાદી છે.

ભાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુને પણ ‘નથી’ એમ કહેનારો મહા જૂઠો છે.

જં સઘ્વં પિ ય સંતં તા સો વિ અસંતઓ કહં હોદિ ।

ળત્થિ ત્તિ કિંચિ તત્તો અહવા સુણ્ણં કહં મુળદિ ॥૨૫૧॥

યત્ સર્વં અપિ ચ સત્ તત્ સઃ અપિ અસત્કઃ કથં ભવતિ ।

નાસ્તિ ઇતિ કિઞ્ચિત્ તતઃ અથવા શૂન્યં કથં જાનાતિ ॥૨૫૧॥

અર્થ :—સર્વ વસ્તુ સત્રૂપ છે-વિદ્યમાન છે, તે વસ્તુ અસત્રૂપ -અવિદ્યમાન કેમ થાય? અથવા ‘કાંઈ પણ નથી’ એવું તો શૂન્ય છે, એમ પણ કેવી રીતે જાણે?

ભાવાર્થ :—છતી (વિદ્યમાન-પ્રગટ-મોજૂદ) વસ્તુ અછતી (અવિદ્યમાન) કેમ થાય? તથા ‘કાંઈ પણ નથી’ તો એવું કહેવાવાળો -જાણવાવાળો પણ ન રહ્યો, પછી ‘શૂન્ય છે’ એમ કોણે જાણ્યું?

હવે આ જ ગાથા પાઠાન્તરરૂપે આ પ્રમાણે છે :—

જદિ સઘ્વં પિ અસંતં તા સો વિ ય સંતઓ કહં ભળદિ ।

ળત્થિ ત્તિ કિં પિ તઘ્ચં અહવા સુણ્ણં કહં મુળદિ ॥

યદિ સર્વં અપિ અસત્ તત્ સઃ અપિ ચ સત્કઃ કથં ભળતિ ।

નાસ્તિ ઇતિ કિમપિ તત્ત્વં અથવા શૂન્યં કથં જાનાતિ ॥

અર્થ :—જો બધીય વસ્તુ અસત્ છે તો (અસત્ છે) એમ કહેવાવાળો નાસ્તિકવાદી પણ અસત્રૂપ ઠર્યો, તો પછી ‘કોઈ પણ તત્ત્વ

નથી.’ એમ તે કેવી રીતે કહે છે? અથવા ‘કહેવાવાળો પણ નથી,’ તો શૂન્ય છે એમ શી રીતે જાણે છે?

ભાવાર્થ :—પોતે પ્રગટ વિદ્યમાન છે અને કહે છે કે ‘કાંઈ પણ નથી’ પણ એમ કહેવું એ મોટું અજ્ઞાન છે; તથા શૂન્યતત્ત્વ કહેવું એ તો માત્ર પ્રલાપ (ફોગટ બકવાદ) જ છે, કારણ કે કહેવાવાળો જ નથી તો આ કહે છે કોણ? તેથી નાસ્તિત્વવાદી માત્ર પ્રલાપી (મિથ્યા બકવાદી) છે.

किं बहुणा उक्तेण य जेत्तियमेत्ताणि संति णामाणि ।

तेत्तियमेत्ता अत्था संति ते णियमेण परमत्था ॥२५२॥

किं बहुना उक्तेन च यावन्मात्राणि सन्ति नामानि ।

तावन्मात्राः अर्थाः सन्ति च नियमेन परमार्थाः ॥२५२॥

અર્થ :—ઘણું કહેવાથી શું? જેટલાં નામ છે તેટલા જ નિયમથી પદાર્થો પરમાર્થરૂપે છે.

ભાવાર્થ :—જેટલાં નામ છે તેટલા સત્યાર્થરૂપ પદાર્થો છે. ઘણું કહેવાથી બસ થાઓ! એ પ્રમાણે પદાર્થોનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે, એ પદાર્થોને જાણવાવાળું જ્ઞાન છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે :—

णाणाधम्महिं जुदं अप्पाणं तह परं पि णिच्छयदो ।

जं जाणेदि सजोगं तं णाणं भण्णदे समए ॥२५३॥

नानाधर्मैः युतं आत्मानं तथा परं अपि निश्चयतः ।

यत् जानाति स्वयोग्यं तत् ज्ञानं भण्यते समये ॥२५३॥

અર્થ :—જે નાના ધર્મો સહિત આત્માને તથા પરદ્રવ્યોને પોતાની યોગ્યતાનુસાર જાણે છે તેને સિદ્ધાન્તમાં નિશ્ચયથી જ્ઞાન કહે છે.

ભાવાર્થ :—પોતાના આવરણના ક્ષયોપશમ કે ક્ષય અનુસાર જાણવાયોગ્ય પદાર્થ જે પોતે તથા પર, તેને જે જાણે છે તે જ્ઞાન છે. એ સામાન્યજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે સર્વપ્રત્યક્ષ એવા કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે :—

જં સ્વં પિ પયાસદિ દ્વપજ્ઞાયસંજુદં લોયં ।
તહ ય અલોયં સ્વં તં ણાણં સ્વપચ્ચક્ષં ॥૨૫૪॥

યત્ સર્વં અપિ પ્રકાશયતિ દ્રવ્યપર્યાયસંયુતં લોકમ્ ।

તથા ચ અલોકં સર્વં તત્ જ્ઞાનં સર્વપ્રત્યક્ષમ્ ॥૨૫૪॥

અર્થ :—જે જ્ઞાન, દ્રવ્ય-પર્યાયસહિત સર્વ લોક તથા સર્વ અલોકને પ્રકાશે છે—જાણે છે તે સર્વપ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાન છે.

હવે જ્ઞાનને સર્વગત કહે છે :—

સ્વં જાણદિ જમ્હા સ્વગયં તં પિ વુચ્છદે તમ્હા ।
ણ ય પુણ વિસરદિ ણાણં જીવં ચઙ્ગુણ અણ્ણત્થ ॥૨૫૫॥

સર્વં જાનાતિ યસ્માત્ સર્વગતં તદપિ ઉચ્ચતે તસ્માત્ ।

ન ચ પુનઃ વિસરતિ જ્ઞાનં જીવં ત્યક્ત્વા અન્યત્ર ॥૨૫૫॥

અર્થ :—જ્ઞાન સર્વ લોક-અલોકને જાણે છે તેથી જ્ઞાનને સર્વગત પણ કહીએ છીએ, વળી જ્ઞાન છે તે જીવને છોડી અન્ય જ્ઞેય પદાર્થોમાં જતું નથી.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન સર્વ લોકાલોકને જાણે છે તેથી તેને સર્વગત વા સર્વવ્યાપક કહીએ છીએ. પરંતુ તે જીવદ્રવ્યનો ગુણ છે માટે જીવને છોડી અન્ય પદાર્થોમાં જતું નથી.

હવે 'જ્ઞાન જીવના પ્રદેશોમાં રહીને જ સર્વને જાણે છે' એમ કહે છે :—

ણાણં ણ જાદિ ણેયં ણેયં પિ ણ જાદિ ણાણદેસમ્મિ ।
ણિયણિયદેસટિયાણં વવહારો ણાણણેયાણં ॥૨૫૬॥

જ્ઞાનં ન યાતિ જ્ઞેયં જ્ઞેયં અપિ ન યાતિ જ્ઞાનદેશે ।

નિજનિજદેશસ્થિતાનાં વ્યવહારઃ જ્ઞાનજ્ઞેયાનામ્ ॥૨૫૬॥

અર્થ :—જ્ઞાન છે તે જ્ઞેયમાં જતું નથી તથા જ્ઞેય પણ જ્ઞાનના પ્રદેશોમાં આવતાં નથી; પોતપોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે, તો પણ જ્ઞાન તથા જ્ઞેયમાં જ્ઞેય-જ્ઞાયક વ્યવહાર છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્પણ પોતાના ઠેકાણે છે અને ઘટાદિક વસ્તુ પોતાના ઠેકાણે છે, છતાં દર્પણની સ્વચ્છતા એવી છે કે જાણે ઘટ દર્પણમાં આવીને જ બેઠો હોય! એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન-જ્ઞેયનો વ્યવહાર જાણવો.

હવે મન:પર્યય-અવધિજ્ઞાન તથા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનું સામર્થ્ય કહે છે :—

મળપજ્ઞયવિણ્ણાણં ઓહીણાણં ચ દેસપચ્ચક્ષં ।

મહસુયાણાણં કમસો વિસદપરોક્ષં પરોક્ષં ચ ॥૨૫૭॥

મન:પર્યયવિજ્ઞાનં અવધિજ્ઞાનં ચ દેશપ્રત્યક્ષમ્ ।

મતિશ્રુતજ્ઞાનં ક્રમશઃ વિશદપરોક્ષં પરોક્ષં ચ ॥૨૫૭॥

અર્થ :—મન:પર્યયજ્ઞાન તથા અવધિજ્ઞાન એ બંને તો દેશપ્રત્યક્ષ છે; મતિજ્ઞાન છે તે વિશદ એટલે પ્રત્યક્ષ પણ છે તથા પરોક્ષ પણ છે, તથા શ્રુતજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ જ છે.

ભાવાર્થ :—મન:પર્યયજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન છે તે એકદેશપ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે જેટલો પોતાનો વિષય છે તેટલાને તો વિશદ-સ્પષ્ટ જાણે છે; સર્વને જાણતું નથી માટે તેને એકદેશ કહીએ છીએ. મતિજ્ઞાન છે તે ઈન્દ્રિય-મનથી ઊપજે છે માટે વ્યવહારથી ઈન્દ્રિયના સંબંધથી તેને વિશદ પણ કહીએ છીએ; એ પ્રમાણે તે પ્રત્યક્ષ પણ છે; પરંતુ પરમાર્થથી તો તે પરોક્ષ જ છે. તથા શ્રુતજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ જ છે, કારણ કે તે વિશદ-સ્પષ્ટ જાણતું નથી.

હવે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન યોગ્ય વિષયને જાણે છે એમ કહે છે :—

ઈન્દિયજં મદિણાણં જોગં જાણેદિ પુગ્ગલં દવ્વં ।

માણસણાણં ચ પુણો સુયવિસયં અવ્ખવિસયં ચ ॥૨૫૮॥

ઇન્દ્રિયજં મતિજ્ઞાનં યોગ્યં જાનાતિ પુદ્ગલં દ્રવ્યં ।

માનસજ્ઞાનં ચ પુનઃ શ્રુતવિષયં અક્ષવિષયં ચ ॥૨૫૮॥

અર્થ :—ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન જે મતિજ્ઞાન છે તે પોતાને યોગ્ય વિષય જે પુદ્ગલદ્રવ્ય તેને જાણે છે. જે ઇન્દ્રિયનો જેવો વિષય છે તેવો જ જાણે છે. મનસંબંધી જ્ઞાન છે તે શ્રુતવિષય (અર્થાત્ શાસ્ત્ર-વચનને સાંભળે છે, તેના અર્થને જાણે છે) તથા ઇન્દ્રિયથી જાણવામાં આવે તેને પણ જાણે છે.

હવે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ અનુક્રમથી છે એમ કહે છે :—

પંચેદિયણાણાણં મજ્ઞે એમં ચ હોદિ ઉવજુત્તં ।

મણણાણે ઉવજુત્તે ઇન્દિયણાણ ણ જાણદિ ॥૨૫૯॥

પજ્જેન્દ્રિયજ્ઞાનાનાં મધ્યે એકં ચ ભવતિ ઉપયુક્તમ્ ।

મનોજ્ઞાને ઉપયુક્તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં ન જાયતે ॥૨૫૯॥

અર્થ :—પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થાય છે પણ તેમાંથી કોઈ એક ઇન્દ્રિયદ્વારથી જ્ઞાન ઉપયુક્ત (જોડાવું) થાય છે, પરંતુ પાંચે એકસાથ -એકકાળમાં ઉપયુક્ત થતાં નથી. વળી મનોજ્ઞાનથી ઉપયુક્ત થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઊપજતું નથી.

ભાવાર્થ :—ઇન્દ્રિય-મન સંબંધી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ યુગપત્ (એકસાથ) થતી નથી પણ એક કાળમાં એક જ જ્ઞાનથી ઉપયુક્ત થાય છે. જ્યારે આ જીવ ઘટને જાણતો હોય ત્યારે તે કાળમાં પટને જાણતો નથી. એ પ્રમાણે એ જ્ઞાન ક્રમરૂપ છે.

હવે, ઇન્દ્રિય-મનસંબંધી જ્ઞાનની ક્રમથી પ્રવૃત્તિ કહી તો ત્યાં આશંકા થાય છે કે—ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન એક કાળમાં છે કે નહિ? એ આશંકાને દૂર કરવા કહે છે :—

એક્રે કાલે એમં ણાણં જીવસ્સ હોદિ ઉવજુત્તં ।

ણાણાણાણાણિ પુણો લહ્હિસહાવેણ વુચ્છંતિ ॥૨૬૦॥

एकस्मिन् काले एकं ज्ञानं जीवस्य भवति उपयुक्तम् ।

नानाज्ञानानि पुनः लब्धिस्वभावेन उच्यन्ते ॥२६०॥

અર્થ :—જીવને એક કાળમાં એક જ જ્ઞાન ઉપયુક્ત અર્થાત્ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને લબ્ધિસ્વભાવથી એક કાળમાં નાના જ્ઞાન કદમાં છે.

ભાવાર્થ :—ભાવઈન્દ્રિય બે પ્રકારની કહી છે : એક લબ્ધિરૂપ તથા બીજી ઉપયોગરૂપ. ત્યાં જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મામાં જાણવાની શક્તિ થાય તેને લબ્ધિ કહે છે અને તે તો પાંચ ઈન્દ્રિય તથા મન દ્વારા જાણવાની શક્તિ એક કાળમાં જ રહે છે, પરંતુ તેમાં ઉપયોગની વ્યક્તિરૂપ પ્રવૃત્તિ છે તે જ્ઞેય પ્રત્યે ઉપયુક્ત થાય છે ત્યારે એક કાળમાં એકથી જ થાય છે. એવી જ ક્ષયોપશમજ્ઞાનની યોગ્યતા છે.

હવે, વસ્તુને અનેકાત્મપણું છે તો પણ અપેક્ષાથી એકાત્મપણું પણ છે એમ કહે છે :—

जं वस्तु अण्यंतं एयंतं तं पि होदि सविपेक्खं ।

सुयणाणेण णएहिं य णिरवेक्खं दीसदे णेव ॥२६१॥

यत् वस्तु अनेकान्तं एकान्तं तदपि भवति सव्यपेक्षम् ।

श्रुतज्ञानेन नयैः च निरपेक्षं दृश्यते नैव ॥२६१॥

અર્થ :—જે વસ્તુ અનેકાન્ત છે તે અપેક્ષારહિત એકાન્ત પણ છે. ત્યાં શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણથી સાધવામાં આવે તો વસ્તુ અનેકાન્ત જ છે તથા શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણના અંશરૂપ નયથી સાધવામાં આવે તો વસ્તુ એકાન્ત પણ છે અને તે અપેક્ષારહિત નથી. કારણ કે, નિરપેક્ષ નય મિથ્યા છે અર્થાત્ નિરપેક્ષતાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જોવામાં આવતું નથી.

ભાવાર્થ :—વસ્તુના સર્વ ધર્મોને એક કાળમાં સાધે તે પ્રમાણ છે તથા તેના એક એક ધર્મોને જ ગ્રહણ કરે તે નય છે. તેથી એક નય બીજા નયની સાપેક્ષતા હોય તો વસ્તુ સાધી શકાય પણ અપેક્ષારહિત

નય વસ્તુને સાધતો નથી. એટલા માટે અપેક્ષાથી વસ્તુ અનેકાન્ત પણ છે, એમ જાણવું એ જ સમ્યક્જ્ઞાન છે.

હવે 'શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષપણે સર્વ વસ્તુને પ્રકાશે છે' એમ કહે છે :—

સર્વં પિ અણેયંતં પરોક્ષરૂપેણ જં પયાસેદિ ।
તં સુચણાણં ભણ્ણદિ સંસયપહુદીહિં પરિચત્તં ॥૨૬૨॥

સર્વં અપિ અનેકાન્તં પરોક્ષરૂપેણ યત્ પ્રકાશયતિ ।

તત્ શ્રુતજ્ઞાનં ભણ્ણયતે સંશયપ્રભૃતિભિઃ પરિત્યક્તમ્ ॥૨૬૨॥

અર્થ :—જે જ્ઞાન સર્વ વસ્તુને અનેકાન્તસ્વરૂપે પ્રકાશે -જાણે-કહે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાન સંશય, વિપરીતતા અને અનધ્યવસાયથી રહિત છે એમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—જે સર્વ વસ્તુને અનેકાન્તરૂપે પ્રકાશે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. શાસ્ત્રનાં વચન સાંભળવાથી અર્થને જાણે તે પરોક્ષ જ જાણે છે; તથા શાસ્ત્રમાં બધીય વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્તાત્મક કહ્યું છે એમ સર્વ વસ્તુને જાણે વા ગુરુજનોના ઉપદેશપૂર્વક જાણે તો સંશયાદિક પણ રહે નહિ.

હવે શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પ (ભેદ) છે તે નય છે. તેમનું સ્વરૂપ કહે છે :—

લોચાણં વવહારં ધમ્મવિવક્ષ્વાઙ્ગો પસાહેદિ ।
સુચણાણસસ વિચય્પો સો વિ ણઓ લિંગસંભૂદો ॥૨૬૩॥

લોકાનાં વ્યવહારં ધર્મવિવક્ષયા યઃ પ્રસાધયતિ ।

શ્રુતજ્ઞાનસ્ય વિકલ્પઃ સઃ અપિ નયઃ લિઙ્ગસમ્ભૂતઃ ॥૨૬૩॥

અર્થ :—વસ્તુના એક ધર્મની વિવક્ષાથી જે લોકોના વ્યવહારને સાધે તે નય છે અને તે શ્રુતજ્ઞાનનો વિકલ્પ (ભેદ) છે. વળી તે, લિંગ (ચિહ્ન)થી ઊપજ્યો છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુના એક ધર્મની વિવક્ષા લઈ જે લોકવ્યવહારને સાધે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ નય છે, અને તે સાધ્યધર્મને હેતુપૂર્વક સાધે છે. જેમ વસ્તુના ‘સત્’ ધર્મને ગ્રહણ કરી તેને હેતુથી સાધવામાં આવે કે ‘પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી વસ્તુ સત્રૂપ છે’. એ પ્રમાણે નય, હેતુથી ઉપજે છે.

હવે, એક ધર્મને નય કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે તે કહે છે :—

ગાણાધમ્મજુદં પિ ય એયં ધમ્મં પિ વુચ્છદે અત્થં ।

તસ્સેયવિવક્ષવાદો ણત્થિ વિવક્ષા હુ સેસાણં ॥૨૬૪॥

નાનાધર્મયુતઃ અપિ ચ એકં ધર્મં અપિ ઉચ્ચતે અર્થઃ ।

તસ્યૈકવિવક્ષાતઃ નાસ્તિ વિવક્ષા સ્ફુટં શેષાણામ્ ॥૨૬૪॥

અર્થ :—પદાર્થ નાના ધર્મથી યુક્ત છે તોપણ તેને કોઈ એક ધર્મરૂપ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે એક ધર્મની જ્યાં વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યાં તે જ ધર્મને કહેવામાં આવે છે પણ બાકીના સર્વ ધર્મની વિવક્ષા કરવામાં આવતી નથી.

ભાવાર્થ :—જેમ જીવવસ્તુમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ, ચેતનત્વ, અમૂર્તત્વ આદિ અનેક ધર્મ છે; તે બધામાંથી કોઈ એક ધર્મની વિવક્ષાથી કહેવામાં આવે કે ‘જીવ ચેતનસ્વરૂપ જ છે’ ઇત્યાદિ. ત્યાં અન્ય ધર્મની વિવક્ષા નથી કરી પણ તેથી એમ ન જાણવું કે અન્ય ધર્મોનો અભાવ છે. પરંતુ અહીં તો પ્રયોજનના આશ્રયથી તેના કોઈ એક ધર્મને મુખ્ય કરી કહે છે—અન્યની અહીં વિવક્ષા નથી (એમ સમજવું).

હવે વસ્તુના ધર્મને, તેના વાયક શબ્દને તથા તેના જ્ઞાનને નય કહે છે :—

સો ચિય એક્કો ધમ્મો વાચયસદ્દો વિ તસ્સ ધમ્મસ્સ ।

તં જાણદિ તં ણાણં તે તિણ્ણિ વિ ણયવિસેસા ય ॥૨૬૫॥

સઃ એવ એકઃ ધર્મઃ વાચકશબ્દઃ અપિ તસ્ય ધર્મસ્ય ।

તમ્ જાનાતિ તત્ જ્ઞાનં તે ત્રયો અપિ નયવિશેષઃ ચ ॥૨૬૫॥

અર્થઃ—વસ્તુનો (કોઈ) એક ધર્મ, તે ધર્મનો વાચક શબ્દ તથા તે ધર્મને જાણવાવાળું જ્ઞાન એ ત્રણેય નયના વિશેષ (ભેદ) છે.

ભાવાર્થઃ—વસ્તુનું ગ્રહણ કરવાવાળું જ્ઞાન, તેનો વાચક શબ્દ તથા વસ્તુ, એને (એ ત્રણેને) જેમ પ્રમાણસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે તેમ નય પણ કહેવામાં આવે છે.

હવે વસ્તુના એક જ ધર્મને ગ્રહણ કરે એવા એક નય (જ્ઞાન)ને મિથ્યાત્વ શા માટે કહેવામાં આવે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

તે સાવેક્ષ્વા સુણયા ગિરવેક્ષ્વા તે વિ દુણ્ણયા હોંતિ ।

સયલવવહારસિદ્ધી સુણયાદો હોદિ ગિયમેણ ॥૨૬૬॥

તે સાપેક્ષાઃ સુનયાઃ નિરપેક્ષાઃ તે અપિ દુર્ણયાઃ ભવન્તિ ।

સકલવ્યવહારસિદ્ધિઃ સુનયાત્ ભવતિ નિયમેન ॥૨૬૬॥

અર્થઃ—પ્રથમ કહેલા ત્રણ પ્રકારના નય તે જો પરસ્પર અપેક્ષાસહિત હોય તો તે સુનય છે; પરંતુ એ જ જ્યારે અપેક્ષા રહિત સર્વથા એક એક ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે તે દુર્નય (મિથ્યાનય) છે. સુનયોથી સર્વ વ્યવહારની (વસ્તુના સ્વરૂપની) સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—નય છે તે બધાય સાપેક્ષ હોય તો સુનય છે અને નિરપેક્ષ હોય તો કુનય છે. સાપેક્ષતાથી સર્વ વસ્તુવ્યવહારની સિદ્ધિ છે—સમ્યક્જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તથા કુનયોથી સર્વ લોકવ્યવહારનો લોપ થાય છે—મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે.

હવે, પરોક્ષજ્ઞાનમાં અનુમાનપ્રમાણ પણ છે, તેનું દેષ્ટાંતપૂર્વક સ્વરૂપ કહે છે :—

જં જાણિજ્ઞઙ્ગ જીવો ઙ્ગંદિયવાવારકાયચિદ્દાહિં ।

તં અણુમાણં ભણ્ણદિ તં પિ ણયં બહુવિહં જાણ ॥૨૬૭॥

યત્ જાનાતિ જીવઃ ઇન્દ્રિયવ્યાપારકાયચેષ્ટાભિઃ ।

તત્ અનુમાનં ભણ્યતે તમપિ નયં બહુવિધં જાનીહિ ॥૨૬૭॥

અર્થ :—ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર અને કાયની ચેષ્ટાઓથી શરીરમાં જીવને જે જાણે છે તેને અનુમાનપ્રમાણ કહે છે. તે અનુમાનજ્ઞાન પણ નય છે અને તે અનેક પ્રકારના છે.

ભાવાર્થ :—પહેલાં શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પોને નય કહ્યા હતા, અહીં અનુમાનનું સ્વરૂપ કહ્યું કે, શરીરમાં રહેલો જીવ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણમાં આવતો નથી. તેથી સ્પર્શન, સ્વાદન, વાણી, સૂંઘવું, સાંભળવું, દેખવું વગેરે (ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર) તથા ગમન-આગમનાદિ કાયાની ચેષ્ટાઓથી જાણવામાં આવે છે કે 'શરીરમાં જીવ છે'. આ અનુમાનજ્ઞાન છે, કારણ કે સાધનથી સાધ્યનું જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન કહે છે અને તે પણ નય જ છે. તેને પરોક્ષપ્રમાણના ભેદોમાં કહ્યું છે પણ તે પરમાર્થથી નય જ છે. તે અનુમાન સ્વાર્થ-પરમાર્થના ભેદથી તથા હેતુ-ચિહ્નના ભેદથી અનેક પ્રકારનું કહ્યું છે.

હવે નયોના ભેદોને કહે છે :—

સો સંગ્રહેણ એકો દુવિહો વિ ય દ્વવ્વપ્જ્જણહિંતો ।

તેસિં ચ વિસેસાદો ણઙ્ગમપહુદી હવે ણાણં ॥૨૬૮॥

સઃ સંગ્રહેન એકઃ દ્વિવિધઃ અપિ ચ દ્રવ્યપર્યાયાભ્યામ્ ।

તયોઃ ચ વિશેષાત્ નૈગમપ્રભૃતિઃ ભવેત્ જ્ઞાનં ॥૨૬૮॥

અર્થ :—તે નય સંગ્રહપણાથી અર્થાત્ સામાન્યપણે તો એક છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક ભેદથી બે પ્રકારના છે. તથા વિશેષતાથી એ બંનેના ભેદોથી નૈગમનય આદિથી લઈને છે તે નય છે, અને તે જ્ઞાન જ છે.

હવે દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ કહે છે :—

જો સાહદિ સામણ્ણં અવિણાભૂદં વિસેસરૂવેહિં ।

ણાણાજુત્તિબલાદો દ્વવ્વત્થો સો ણઓ હોદિ ॥૨૬૯॥

યઃ સાધયતિ સામાન્યં અવિનાભૂતં વિશેષરૂપૈઃ ।

નાનાયુક્તિબલાત્ દ્રવ્યાર્થઃ સઃ નયઃ ભવતિ ॥૨૬૧॥

અર્થ :—જે નય વસ્તુને તેના વિશેષરૂપથી અવિનાભૂત સામાન્યસ્વરૂપને નાના પ્રકારની યુક્તિના બળથી સાધે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. વિશેષ વિના સામાન્ય હોતું નથી. એ પ્રમાણે યુક્તિના બળથી સામાન્યને સાધે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે.

હવે પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ કહે છે :—

જો સાહેદિ વિસેસે बहुविहसामण्णसंजुदे सब्बे ।

साहणलिंगवसादो पञ्जयविसओ णओ होदि ॥२७०॥

યઃ સાધયતિ વિશેષાન્ बहुविधसामान्यसंयुतान् सर्वान् ।

साधनलिङ्गवशात् पर्यायविषयः नयः भवति ॥२७०॥

અર્થ :—જે નય અનેક પ્રકારે સામાન્યસહિત સર્વ વિશેષને તેના સાધનનું જે લિંગ (ચિહ્ન) તેના વશથી સાધે તે પર્યાયાર્થિકનય છે.

ભાવાર્થ :—સામાન્ય સહિત તેના વિશેષોને હેતુપૂર્વક સાધે તે પર્યાયાર્થિકનય છે. જેમ સત્ સામાન્યપણા સહિત ચેતન-અચેતનપણું તેનું વિશેષ છે, ચિત્ સામાન્યપણા સહિત સંસારી-સિદ્ધ જીવપણું તેનું વિશેષ છે, સંસારીપણા સામાન્ય સહિત ત્રસ-સ્થાવર જીવપણું તેનું વિશેષ છે, ઈત્યાદિ. વળી અચેતન સામાન્યપણા સહિત પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્ય તેનાં વિશેષ છે તથા પુદ્ગલ સામાન્યપણા સહિત અણુ-સ્કંધ-ઘટ-પટ આદિ તેનાં વિશેષ છે. ઈત્યાદિ પર્યાયાર્થિકનય હેતુપૂર્વક સાધવામાં આવે છે.

હવે દ્રવ્યાર્થિકનયના ભેદો કહે છે; ત્યાં પહેલાં નૈગમનય કહે છે :—

જો સાહેદિ અદીદં વીયપ્પરૂવં ભવિસ્સમટ્ટં ચ ।

સંપટ્ટિકાલાવિટ્ટં સો હુ ણયો ણેગમો ણેઓ ॥૨૭૧॥

યઃ સાધયતિ અતીતં વિકલ્પરૂપં ભવિષ્યં અર્થં ચ ।

સમ્પ્રતિકાલાવિટ્ટં સઃ સ્ફુટં નયઃ નૈગમઃ જ્ઞેયઃ ॥૨૭૧॥

અર્થ :—જે નય ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનરૂપ વિકલ્પથી સંકલ્પમાત્ર (પદાર્થને) સાધે તે નૈગમનય છે.

ભાવાર્થ :—ત્રણ કાળના પર્યાયોમાં અન્વયરૂપ છે તે દ્રવ્ય છે. તેને પોતાના વિષયથી ભૂતકાળની પર્યાયને પણ વર્તમાનવત્ સંકલ્પમાં લે, ભાવિકાળની પર્યાયને પણ વર્તમાનવત્ સંકલ્પમાં લે તથા વર્તમાનકાળની પર્યાયને તે કિંચિત્ નિષ્પન્ન^૧ હોય વા અનિષ્પન્ન^૨ હોય તો પણ નિષ્પન્નરૂપ સંકલ્પમાં લે એવા જ્ઞાન તથા વચનને નૈગમનય કહે છે. તેના અનેક ભેદ છે. સર્વ નયના વિષયને મુખ્યતા-ગૌણતાથી પોતાના સંકલ્પરૂપે વિષય કરે છે. જેમ કે-મનુષ્ય નામના જીવદ્રવ્યને સંસારપર્યાય છે, સિદ્ધપર્યાય છે તથા આ મનુષ્યપર્યાય છે એમ કહે તો ત્યાં સંસારપર્યાય તો અતીત-અનાગત-વર્તમાન ત્રણ કાળ સંબંધી પણ છે, સિદ્ધપણું અનાગત જ છે તથા મનુષ્યપણું વર્તમાન જ છે, છતાં આ નયના વચનથી અભિપ્રાયમાં વર્તમાન-વિદ્યમાનવત્ સંકલ્પથી પરોક્ષરૂપ અનુભવમાં લઈને કહે કે ‘આ દ્રવ્યમાં, મારા જ્ઞાનમાં, હાલ આ પર્યાય ભાસે છે’ એવા સંકલ્પને નૈગમનયનો વિષય કહે છે. એમાંથી કોઈને મુખ્ય તથા કોઈને ગૌણરૂપ કહે છે.

હવે સંગ્રહનય કહે છે :—

જો સંગહેદિ સવ્વં દેસં વા વિવિહદવ્વપજ્ઞાયં ।

અણુગમલ્લિંગવિસિટ્ટં સો વિ ણઓ સંગહો હોદિ ॥૨૭૨॥

યઃ સંગૃહ્ણતિ સર્વં દેશં વા વિવિધદ્રવ્યપર્યાયમ્ ।

અણુગમલ્લિંગવિસિટ્ટં સઃ અપિ નયઃ સંગ્રહ ભવતિ ॥૨૭૨॥

૧ નિષ્પન્ન = પ્રાપ્ત વા પ્રગટ. ૨ અનિષ્પન્ન = અપ્રાપ્ત વા અપ્રગટ.

અર્થ :—જે નય સર્વ વસ્તુને વા તેના દેશને અર્થાત્ એક વસ્તુના સર્વ ભેદોને અનેક પ્રકાર દ્રવ્ય-પર્યાયસહિત અન્વયલિંગ-વિશિષ્ટ સંગ્રહ કરે-એકરૂપ કહે તે સંગ્રહનય છે.

ભાવાર્થ :—સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યલક્ષણ સત્થી—દ્રવ્ય-પર્યાયોથી અન્વયરૂપ ‘એક સત્માત્ર છે’ એમ કહે, વા સામાન્ય સત્સ્વરૂપ દ્રવ્યમાત્ર છે વા વિશેષ સત્રૂપ પર્યાયમાત્ર છે, વા જીવવસ્તુ ચિત્સામાન્યથી એક છે વા સિદ્ધત્વસામાન્યથી સર્વ સિદ્ધો એક છે, વા સંસારીત્વસામાન્યથી સર્વ સંસારીજીવ એક છે, ઈત્યાદિ. તથા અજીવસામાન્યથી પુદ્ગલાદિ પાંચે દ્રવ્ય એક અજીવદ્રવ્ય છે વા પુદ્ગલત્વસામાન્યથી અણુ-સ્કંધ-ઘટ-પટાદિ એક પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, ઈત્યાદિ સંગ્રહરૂપ કહે તે સંગ્રહનય છે.

આગળ વ્યવહારનય કહે છે :—

જો સંગ્રહેણ ગહિદં વિસેસરહિદં પિ ભેદદે સદદં ।

પરમાણુપઞ્ચંતં વવહારણઓ હવે સો હુ ॥૨૭૩॥

યત્ સંગ્રહેણ ગૃહીતં વિશેષરહિતં અપિ ભેદયતિ સતતમ્ ।

પરમાણુપર્યંતં વ્યવહારનયઃ ભવેત્ સઃ ખલુ ॥૨૭૩॥

અર્થ :—સંગ્રહનય દ્વારા વસ્તુને વિશેષરહિત ગ્રહણ કરી હતી તેને પરમાણુ પર્યંત નિરંતર જે નય ભેદે તે વ્યવહારનય છે.

ભાવાર્થ :—સંગ્રહનયે સર્વને સત્ કહ્યું, ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરે છે કે-દ્રવ્યસત્ છે, પર્યાયસત્ છે. સંગ્રહનય દ્રવ્યસામાન્યને ગ્રહે છે ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરે છે કે દ્રવ્ય જીવ-અજીવ બે ભેદરૂપ છે. સંગ્રહનય જીવસામાન્યને ગ્રહે છે ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરે છે કે-જીવ સંસારી ને સિદ્ધ બે ભેદરૂપ છે; ઈત્યાદિ. વળી સંગ્રહનય પર્યાયસામાન્યને સંગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરે છે કે પર્યાય અર્થપર્યાય તથા વ્યંજનપર્યાયરૂપ બે ભેદથી છે. એ જ પ્રમાણે સંગ્રહનય અજીવસામાન્યને ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરી અજીવ એવાં પુદ્ગલાદિ પાંચે

દ્રવ્યો ભેદરૂપ છે. સંગ્રહનય પુદ્ગલસામાન્યને ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વ્યવહારનય અણુ-સ્કંધ-ઘટ-પટાદિ ભેદરૂપ કહે છે. એ પ્રમાણે જેને સંગ્રહનય ગ્રહણ કરે તેમાં વ્યવહારનય ભેદ કરતો જાય છે અને તે ત્યાં સુધી કે ફરી બીજો ભેદ થઈ શકે નહિ, ત્યાં સુધી સંગ્રહ-વ્યવહારનયનો વિષય છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણ ભેદ કહ્યા.

હવે પર્યાયાર્થિકનયના ભેદ કહે છે. ત્યાં પ્રથમ ઋજુસૂત્રનય કહે છે :—

જો વદ્માણકાલે અત્થપજ્ઞાયપરિણદં અત્થં ।

સંતં સાહદિ સવ્વં તં પિ ણયં રિજુણયં જાણ ॥૨૭૪॥

યઃ વર્તમાનકાલે અર્થપર્યાયપરિણતં અર્થમ્ ।

સન્તં સાધયતિ સર્વં તમપિ નયઃ ઋજુનયં જાનીહિ ॥૨૭૪॥

અર્થ :—વર્તમાનકાળમાં અર્થપર્યાયરૂપ પરિણમેલા અર્થને સર્વને સત્રૂપ સાધે (ગ્રહણ કરે) તે ઋજુસૂત્રનય છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુ સમયે સમયે પરિણમે છે. વર્તમાન એક સમયની પર્યાયને અર્થપર્યાય કહે છે અને તે ઋજુસૂત્રનયનો વિષય છે; તે વસ્તુને પર્યાયમાત્ર જ કહે છે. વળી ઘડી, મુહૂર્ત આદિ કાળને પણ વ્યવહારમાં વર્તમાન કહીએ છીએ. તે વર્તમાનકાળસ્થાયી પર્યાયને પણ ઋજુસૂત્રનય સાધે છે તેથી તેની સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર સંજ્ઞા છે. એ પ્રમાણે પ્રથમ કહેલા દ્રવ્યાર્થિક ત્રણ નય અને એક આ ઋજુસૂત્રનય મળી ચારે નયોને અર્થનય કહેવામાં આવે છે.

હવે ત્રણ પ્રકારના શબ્દનયો કહે છે. ત્યાં પહેલાં શબ્દનય કહે છે :—

સવ્વેસિં વત્થૂણં સંખાલિંગાદિ-બહુપયારેહિં ।

જો સાહદિ ણાણત્તં સદ્દણયં તં વિયાણેહ ॥૨૭૫॥

સર્વેષાં વસ્તૂનાં સંખ્યાલિઙ્ગાદિબહુપ્રકારૈઃ ।

યઃ સાધયતિ નાનાત્વં શબ્દનયં તં વિજાનીહિ ॥૨૭૫॥

અર્થ :—જે નય સર્વ વસ્તુઓના, સંખ્યા-લિંગ આદિ ઘણા પ્રકારે, નાનાપણાને સાધે તેને શબ્દનય જાણો.

ભાવાર્થ :—સંખ્યા—એકવચન-દ્વિવચન-બહુવચન, લિંગ—સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકદર્શક વચન, આદિ શબ્દથી કાળ, કારક, પુરુષ, ઉપસર્ગ લેવો. એ વડે વ્યાકરણના પ્રયોજિત પદાર્થને ભેદરૂપથી કહે તે શબ્દનય છે. જેમ કે—પુષ્ય-તારકા-નક્ષત્રરૂપ એક જ્યોતિષીના વિમાનના ત્રણે લિંગ કહે, ત્યાં વ્યવહારમાં તો વિરોધ જણાય છે, કારણ કે એ જ પુરુષ, એ જ સ્ત્રી-નપુંસક શી રીતે હોય? તો પણ શબ્દનયનો આ જ વિષય છે કે જેવો શબ્દ કહે તેવો જ અર્થને ભેદરૂપ માનવો.

હવે સમભિરૂઢનયને કહે છે :—

જો એગં અત્થં પરિણદિભેદેણ સાહદે ણાણં ।

મુક્ષ્વત્થં વા ભાસદિ અહિરૂઢં તં ણયં જાણ ॥૨૭૬॥

યઃ એકૈકં અર્થં પરિણતિભેદેન સાધયતિ જ્ઞાનમ્ ।

મુખ્યાર્થં વા ભાષતે અભિરૂઢં તત્ નયં જાનીહિ ॥૨૭૬॥

અર્થ :—જે નય વસ્તુને પરિણામના ભેદથી એક એક જુદા જુદા ભેદરૂપ સાધે અથવા તેમાંના મુખ્ય અર્થને ગ્રહણ કરી સાધે તેને સમભિરૂઢનય જાણવો.

ભાવાર્થ :—શબ્દનય વસ્તુના પર્યાયનામથી ભેદ કરતો નથી, ત્યારે આ સમભિરૂઢનય છે તે એક વસ્તુનાં પર્યાયનામ છે તેને ભેદરૂપ જુદા જુદા પદાર્થપણે ગ્રહણ કરે છે; ત્યાં જેને મુખ્ય કરી પકડે તેને સદા તેવો જ કહે છે. જેમ—‘ગૌ’ શબ્દના ઘણા અર્થ છે તથા ‘ગૌ’ પદાર્થના ઘણાં નામ છે તેને આ નય જુદા જુદા પદાર્થ માને છે. તેમાંથી મુખ્યપણે ‘ગૌ’ પદાર્થ પકડ્યો તેને ચાલતાં-બેસતાં-સૂતાં ‘ગૌ’ જ કહ્યા કરે છે તે સમભિરૂઢનય છે.

હવે એવંભૂતનય કહે છે :—

જેણ સહાવેણ જદા પરિણદરૂવમ્મિ તમ્મયત્તાદો ।
 તં પરિણામં સાહદિ જો વિ ણઓ સો હુ પરમત્થો ॥૨૭૭॥
 યેન સ્વભાવેન યદા પરિણતરૂપે તન્મયત્વાત્ ।
 તં પરિણામં સાધયતિ યઃ અપિ નયઃ સઃ ખલુ પરમાર્થઃ ॥૨૭૭॥

અર્થ :—વસ્તુ જે કાળે જે સ્વભાવે પરિણમનરૂપ હોય છે તે કાળે તે પરિણામથી તન્મય હોય છે; તેથી તે જ પરિણામરૂપ (વસ્તુને) સાધે—કહે તે એવંભૂતનય છે. આ નય પરમાર્થરૂપ છે.

ભાવાર્થ :—જે ધર્મની મુખ્યતાથી વસ્તુનું જે નામ હોય તે જ અર્થના પરિણમનરૂપ જે કાળે (વસ્તુ) પરિણમે તેને તે જ નામથી કહે તે એવંભૂતનય છે, તેને નિશ્ચય (નય) પણ કહેવામાં આવે છે. જેમ 'ગૌ'ને ચાલે ત્યારે જ ગાય કહે પણ અન્ય કાળે ન કહે.

હવે નયોના કથનને સંકોચે છે :—

एवं विविहणएहिं जो वत्थुं ववहरेदि लोयमिहि ।
 दंसणणाणचरित्तं सो साहदि सग्गमोक्खं च ॥२७८॥
 एवं विविधनयैः यः वस्तु व्यवहरति लोके ।
 दर्शनज्ञानचरित्रं सः साधयति स्वर्गमोक्षौ च ॥२७८॥

અર્થ :—જે પુરુષ આ પ્રમાણે નયોથી વસ્તુને વ્યવહારરૂપ કહે છે—સાધે છે—પ્રવર્તાવે છે તે પુરુષ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને સાધે છે તથા સ્વર્ગ-મોક્ષને સાધે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રમાણ-નયથી વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ સધાય છે. જે પુરુષ પ્રમાણ-નયોનું સ્વરૂપ જાણી વસ્તુને યથાર્થ વ્યવહારરૂપ પ્રવર્તાવે છે તેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની તથા તેના ફળરૂપ સ્વર્ગ-મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે.

હવે કહે છે કે તત્ત્વાર્થનું શ્રવણ, જ્ઞાન, ધારણ અને ભાવના કરવાવાળા વિરલા છે :—

વિરલા ણિસુણહિ તદ્ધં વિરલા જાણંતિ તદ્ધદો તદ્ધં ।

વિરલા ભાવહિ તદ્ધં વિરલાણં ધારણા હોદિ ॥૨૭૧॥

વિરલા: નિશૃણ્વન્તિ તત્ત્વં વિરલા: જાનન્તિ તત્ત્વત: તત્ત્વમ્ ।

વિરલા: ભાવયન્તિ તત્ત્વં વિરલાનાં ધારણા ભવતિ ॥૨૭૧॥

અર્થ :—જગતમાં તત્ત્વને કોઈ વિરલા પુરુષ સાંભળે છે, સાંભળીને પણ તત્ત્વને યથાર્થરૂપે વિરલા જ જાણે છે, જાણીને પણ તત્ત્વની ભાવના અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ વિરલા જ કરે છે તથા અભ્યાસ કરીને પણ તત્ત્વની ધારણા તો વિરલાઓને જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—તત્ત્વાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ સાંભળવું, જાણવું, ભાવવું અને ધારવું ઉત્તરોત્તર દુર્લભ છે. આ પંચમ કાળમાં તત્ત્વના યથાર્થ વક્તા દુર્લભ છે તથા તેને ધારણ કરવાવાળા પણ દુર્લભ છે.

હવે કહે છે કે ઉપર કહેલા તત્ત્વને સાંભળી તેને નિશ્ચલભાવથી જે ભાવે છે તે તત્ત્વને જાણે છે :—

તદ્ધં કહિઝમાણં ણિચ્છલભાવેણ ગિહ્લદે જો હિ ।

તં ચિય ભાવેદિ સયા સો વિ ય તદ્ધં વિયાણેઙ્ ॥૨૮૦॥

તત્ત્વં કથ્યમાણં નિશ્ચલભાવેન ગૃહ્ણતિ યઃ હિ ।

તત્ એવ ભાવયતિ સદા સઃ અપિ ચ તત્ત્વં વિજાનાતિ ॥૨૮૦॥

અર્થ :—જે પુરુષ ગુરુજનો દ્વારા કહેલું જે તત્ત્વનું સ્વરૂપ તેને નિશ્ચલભાવથી ગ્રહણ કરે છે—તેને અન્ય ભાવના છોડી નિરંતર ભાવે છે તે પુરુષ તત્ત્વને જાણે છે.

હવે કહે છે કે તત્ત્વની ભાવના નથી કરતો એવો ક્યો પુરુષ છે કે જે સ્ત્રી આંદિને વશ નથી? અર્થાત્ સર્વ લોક છે :—

કો ણ વસો ઙ્ઠિજણે કસસ ણ મયણેણ ઁંડિયં માણં ।

કો ઙ્ઠિઁહિં ણ જિઓ કો ણ કસાઁહિં સંતત્તો ॥૨૮૧॥

ક: ન વશ: સ્ત્રીજને કસ્ય ન મદનેન ખણ્ડિત: માન: ।

ક: ઇન્દ્રિયૈ: ન જિત: ક: ન કષાયૈ: સંતસ: ॥૨૮૧॥

અર્થ :—આ લોકમાં સ્ત્રીજને વશ કોણ નથી? કામથી જેનું અંત:કરણ ખંડિત નથી થયું એવો કોણ છે? ઇન્દ્રિયોથી જે નથી જિતાઈ ગયો એવો કોણ છે? તથા કષાયોથી જે નથી તપ્તાયમાન થયો એવો કોણ છે?

ભાવાર્થ :—વિષય-કષાયને વશ સર્વ લોક છે પણ તત્ત્વની ભાવના કરવાવાળા કોઈ વિરલા છે.

હવે કહે છે કે—જે તત્ત્વજ્ઞાની સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગી થાય છે તે સ્ત્રી આદિને વશ થતો નથી :—

સો ણ વસો ઇત્થિજને સો ણ જિઓ ઇંદિણ્હિં મોહેણ ।

જો ણ ય ગિહ્હિદિ ગંથં અબ્ભંતર-બાહિરં સવ્વં ॥૨૮૨॥

સ: ન વશ: સ્ત્રીજને સ: ન જિત: ઇન્દ્રિયૈ: મોહેન ।

ય: ન ચ ગૃહ્ણાતિ ગ્રન્થં આભ્યન્તરબાહ્ણં સર્વમ્ ॥૨૮૨॥

અર્થ :—જે પુરુષ તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણી બાહ્ય-અભ્યંતર સર્વ પરિગ્રહને ગ્રહણ કરતો નથી તે પુરુષ સ્ત્રીજને વશ થતો નથી, તે જ પુરુષ ઇન્દ્રિયોથી જિતાઈ જતો નથી તથા તે જ પુરુષ મોહકર્મ જે મિથ્યાત્વકર્મ તેનાથી જિતાતો નથી.

ભાવાર્થ :—સંસારનું બંધન પરિગ્રહ છે. જે સર્વ પરિગ્રહને છોડે તે જ સ્ત્રી-ઇન્દ્રિય-કષાયાદિને વશીભૂત થતો નથી. સર્વત્યાગી થઈ શરીરનું પણ મમત્વ ન રાખે તો તે નિજસ્વરૂપમાં જ લીન થાય છે.

હવે લોકાનુપ્રેક્ષાના ચિંતવનનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરે છે :—

एवं लोयसहावं जो ज्ञायदि उवसमेक्कसब्भावो ।

सो खविय कम्मपुंजं तस्सेव सिहामणी होदि ॥२८३॥

एवं लोकस्वभावं य: ध्यायति उपशमैकसद्भाव: ।

स: क्षपयित्वा कर्मपुञ्जं तस्य एव शिखामणि: भवति ॥२८३॥

અર્થ :—જે પુરુષ ઉપશમ કરી એક સ્વભાવરૂપ થયો થકો આ પ્રમાણે લોકસ્વરૂપને ધ્યાવે છે—ચિંતવન કરે છે તે પુરુષ ક્ષપિત—નાશ કર્યો છે. કર્મપુંજ જેણે એવો, એ લોકનો જ શિખામણિ (ચૂડામણિ) થાય છે.

ભાવાર્થ :—એ પ્રમાણે (જે પુરુષ) સામ્યભાવ કરી લોકાનુપ્રેક્ષાનું ચિંતવન કરે છે તે પુરુષ કર્મનો નાશ કરી લોકના શિખરે જઈ વિરાજમાન થાય છે. અને ત્યાં અનંત, અનુપમ, બાધારહિત, સ્વાધીન, જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ સુખને અનુભવે છે. અહીં લોકભાવનાનું કથન વિસ્તારપૂર્વક કરવાનો આશય એવો છે કે અન્યમતી લોકનું સ્વરૂપ, જીવનું સ્વરૂપ તથા હિતાહિતનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારથી અન્યથા, અસત્યાર્થ અને પ્રમાણવિરુદ્ધ કહે છે. તેને સાંભળી કોઈ જીવ તો વિપરીત શ્રદ્ધાન કરે છે, કોઈ સંશયરૂપ થાય છે તથા કોઈ અનધ્યવસાયરૂપ થાય છે. અને એવા વિપરીતાદિ શ્રદ્ધાનથી ચિત્ત સ્થિરતા પામતું નથી, ચિત્ત સ્થિર થયા વિના યથાર્થ ધ્યાનની સિદ્ધિ થતી નથી અને ધ્યાન વિના કર્મોનો નાશ થતો નથી. તેથી એ વિપરીતાદિ શ્રદ્ધાન દૂર થવા માટે લોકનું અને જીવાદિ પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા અર્થે અહીં વિસ્તારપૂર્વક કથન કર્યું છે. તેને જાણી જીવાદિનું સ્વરૂપ ઓળખી પોતાના સ્વરૂપમાં ચિત્તને નિશ્ચલ સ્થિર કરી, કર્મકલંક નાશ કરી, ભવ્યજીવ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાઓ! એવો શ્રીગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

લોકાકાર વિચારીને, સિદ્ધસ્વરૂપ ચિતાર;
રાગવિરોધ વિહારીને, આતમરૂપ સંભાળ.
આતમરૂપ સંભાળ, મોક્ષપુર વસો સદાહી;
આધિવ્યાધિજરમરણ, આદિ દુઃખ હૂવે ન કદા હી.
શ્રીગુરુ શિક્ષા ધારી, ટાળી અભિમાન કુશોક;
મનસ્થિર કારણ આ વિચાર, 'નિજરૂપ સુલોક'.

ઈતિ લોકાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



૧૧. બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા

जीवो अणंतकालं वसइ णिगोएसु ^१आइपरिहीणो ।
तत्तो णीसरिदूणं पुढ्वीकायादिओ होदि ॥२८४॥

जीवः अनन्तकालं वसति निगोदेषु आदिपरिहीनः ।

ततः निःसृत्य पृथ्वीकायादिकः भवति ॥२८४॥

અર્થ :—આ જીવ, સંસારમાં અનાદિકાળથી માંડી અનંતકાળ તો નિગોદમાં રહે છે અને ત્યાંથી નીકળી પૃથ્વીકાયાદિ પર્યાયને ધારણ કરે છે. અનાદિથી અનંતકાળ સુધી નિત્યનિગોદમાં જીવનો વાસ છે. ત્યાં એક શરીરમાં અનંતાનંત જીવોના આહાર, શ્વાસોશ્વાસ, જીવન-મરણ સમાન છે. એક શ્વાસના અઢારમા ભાગ જેટલું આયુષ્ય છે. ત્યાંથી નીકળી કદાચિત્ પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુકાયપર્યાય પામે છે. એ પર્યાયો પામવી દુર્લભ છે.

હવે કહે છે કે—ત્યાંથી નીકળી ત્રસપર્યાય પામવી દુર્લભ છે :—

तत्थ वि असंखकालं बायरसुहुमेसु कुणइ परियत्तं ।

चिंतामणि व्व दुलहं तसत्तण लहदि कट्टेण ॥२८५॥

तत्र अपि असंख्यकालं बादरसूक्ष्मेसु करोति परिवर्तनम् ।

चिंतामणिवत् दुर्लभं त्रसत्त्वं लभते कष्टेन ॥२८५॥

અર્થ :—ત્યાં પૃથ્વીકાય આદિ સૂક્ષ્મ તથા બાદરકાયોમાં અસંખ્યાત કાળ ભ્રમણ કરે છે. ત્યાંથી નીકળી ત્રસપણું પામવું ઘણા કષ્ટે પણ દુર્લભ છે; જેમ ચિંતામણિ પામવો દુર્લભ છે તેમ.

૧ 'આડ પરિહીણો' એવો પણ પાઠ છે તેનો એવો અર્થ છે કે આયુથી પરિહીન શ્વાસના અઢારમા ભાગે જેનું આયુ છે.

ભાવાર્થ :—પૃથ્વી આદિ સ્થાવરકાયથી નીકળી ચિંતામણિરત્નની માફક ત્રસપર્યાય પામવી દુર્લભ છે.

હવે કહે છે કે—ત્રસપણું પણ પામે તો ત્યાં પંચેન્દ્રિયપણું પામવું દુર્લભ છે :—

વિયલિંદિણુ જાયદિ તત્થ વિ અચ્છેદિ પુવ્વકોડીઓ ।

તત્તો ણીસરિદૂણં કહમવિ પંચિંદિઓ હોદિ ॥૨૮૬॥

વિકલેન્દ્રિયેષુ જાયતે તત્ર અપિ આસ્તે પૂર્વકોટ્યઃ ।

તતઃ નિઃસૃત્ય કથમપિ પજ્જેન્દ્રિયઃ ભવતિ ॥૨૮૬॥

અર્થ :—સ્થાવરમાંથી નીકળી ત્રસ થાય ત્યાં પણ બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિયરૂપ વિકલત્રયપણાને પામે. ત્યાં (ઉત્કૃષ્ટ) કરોડો પૂર્વ રહે છે. ત્યાંથી નીકળી મહાકષ્ટથી પંચેન્દ્રિયપણું પામે છે.

ભાવાર્થ :—વિકલત્રયમાંથી નીકળી પંચેન્દ્રિયપણું પામવું દુર્લભ છે. જો વિકલત્રયમાંથી ફરી સ્થાવરકાયમાં જઈ ઉત્પન્ન થાય તો ત્યાં ફરી ઘણો કાળ ભોગવે; એટલા માટે પંચેન્દ્રિયપણું પામવું અતિશય દુર્લભ છે.

સો વિ મણેણ વિહીણો ણ ય અપ્પાણં પરં પિ જાણેદિ ।

અહ મણસહિદો હોદિ હુ તહ વિ તિરિવ્વહો હવે રુદ્ધો ॥૨૮૭॥

સઃ અપિ મનસા વિહીનઃ ન ચ આત્માનં પરં અપિ જાનાતિ ।

અથ મનઃસહિતઃ ભવતિ સ્ફુટં તથા અપિ તિર્યક્ ભવેત્ રુદ્રઃ ॥૨૮૭॥

અર્થ :—વિકલત્રયમાંથી નીકળી પંચેન્દ્રિય કદી થાય તો અસંજી—મનરહિત થાય છે. ત્યાં સ્વ તથા પરનો ભેદ જાણતો નથી. કદાચિત્ મનસહિત સંજી પણ થાય તો રુદ્ર તિર્યચ થાય છે અર્થાત્ બિલ્લી, ઘુવડ, સર્પ, સિંહ અને મચ્છાદિ કૂર તિર્યચ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કદાચિત્ પંચેન્દ્રિય થાય તો અસંજી થાય છે પણ

સંજીવણું દુર્લભ છે. વળી સંજીવણ થાય તો ત્યાં કૂર તિર્યચ થાય કે જેના પરિણામ નિરંતર પાપરૂપ જ રહે છે.

હવે કૂર પરિણામીઓનો નરકવાસ થાય છે એમ કહે છે :—

સો તિવ્વઅસુહલેસો ગરયે ણિવડેઙ્ગ દુક્ખદે ભીમે ।

તત્થ વિ દુક્ખં ભુંજદિ સારીરં માણસં પડરં ॥૨૮૮॥

સઃ તીવ્રાશુભલેશ્યઃ નરકે નિપતતિ દુઃખદે ભીમે ।

તત્ર અપિ દુઃખં ભુક્તે શારીરં માનસં પ્રચુરમ્ ॥૨૮૮॥

અર્થ :—કૂર તિર્યચ થાય તો તે તીવ્ર અશુભપરિણામથી અશુભ લેશ્યા સહિત મરી નરકમાં પડે છે. કેવું છે નરક? મહા દુઃખદાયક અને ભયાનક છે. ત્યાં શરીરસંબંધી તથા મનસંબંધી પ્રચુર (ઘણાં તીવ્ર-આકરાં) દુઃખ ભોગવે છે.

હવે કહે છે કે—એ નરકમાંથી નીકળી તિર્યચ થાય તો ત્યાં પણ દુઃખ સહે છે :—

તત્તો ણીસરિદૂણં પુણરવિ તિરિણ્ણુ જાયદે પાવં ।

તત્થ વિ દુક્ખમણંતં વિસહદિ જીવો અણેયવિહં ॥૨૮૯॥

તતઃ નિઃસૂત્ય પુનરપિ તિર્યક્ષુ જાયતે પાપં ।

તત્ર અપિ દુઃખં અનન્તં વિષહતે જીવઃ અનેકવિધમ્ ॥૨૮૯॥

અર્થ :—એ નરકમાંથી નીકળી ફરી તિર્યચગતિમાં ઊપજે છે; ત્યાં પણ જેમ પાપરૂપ થાય તેમ આ જીવ અનેક પ્રકારનાં અનંત દુઃખ વિશેષતા પૂર્વક સહે છે.

હવે કહે છે કે—મનુષ્યપણું પામવું મહાદુર્લભ છે. ત્યાં પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ બની પાપ ઉપજાવે છે :—

રયણં ચડણ્ણહે પિવ મણુયત્તં સુટ્ટુ દુલ્લહં લહિય ।

મિચ્છો હવેઙ્ગ જીવો તત્થ વિ પાવં સમજ્ઞેદિ ॥૨૯૦॥

રત્નં ચતુષ્પથે ઇવ મનુજત્વં સુષ્ટુ દુર્લભં લબ્ધ્વા ।

મ્લેચ્છઃ ભવતિ જીવઃ તત્ર અપિ પાપં સમર્જયતિ ॥૨૧૦॥

અર્થ :—તિર્યચમાંથી નીકળી મનુષ્યગતિ પામવી અતિ દુર્લભ છે. જેમ ચાર પંથ વચ્ચે રત્ન પડી ગયું હોય તો તે મહાભાગ્ય હોય તો જ હાથમાં આવે છે તેમ (માનવપણું) દુર્લભ છે. વળી આવો દુર્લભ મનુષ્યદેહ પામીને પણ જીવ મિથ્યાદૈષ્ટિ બની પાપ ઉપજાવે છે.

ભાવાર્થ :—મનુષ્ય પણ કદાચિત્ થાય તો ત્યાં મ્લેચ્છખંડ આદિમાં વા મિથ્યાદૈષ્ટિઓની સંગતિમાં ઊપજી પાપ જ ઉપજાવે છે.

હવે કહે છે કે—મનુષ્ય પણ થાય અને તે આર્યખંડમાં પણ ઊપજે તોપણ ત્યાં ઉત્તમ કુળાદિ પામવાં અતિ દુર્લભ છે :—

અહ લહદિ અજ્ઞવત્તં તહ ણ વિ પાવેઙ્ ઉત્તમં ગોત્તં ।

ઉત્તમ કુલે વિ પત્તે ધણહીણો જાયદે જીવો ॥૨૧૧॥

અથ લભતે આર્યાવર્તં તથા ન અપિ પ્રાપ્નોતિ ઉત્તમં ગોત્રમ્ ।

ઉત્તમકુલે અપિ પ્રાપ્તે ધનહીનઃ જાયતે જીવઃ ॥૨૧૨॥

અર્થ :—મનુષ્યપર્યાય પામી કદાચિત્ આર્યખંડમાં પણ જન્મ પામે તો ત્યાં ઉચ્ચ કુળ પામવું દુર્લભ છે. કદાચિત્ ઉચ્ચ કુળમાં પણ જન્મ પામે તો ત્યાં ધનહીન દરિદ્રી થાય અને તેનાથી કાંઈ સુકૃત્ય નહિ બનતાં પાપમાં જ લીન રહે છે.

અહ ધણસહિદો હોદિ હુ ઇંદિયપરિપુણ્ણદા તદો દુલહા ।

અહ ઇંદિયસંપુણ્ણો તહ વિ સરોઓ હવે દેહો ॥૨૧૨॥

અથ ધનસહિતઃ ભવતિ સ્ફુટં ઇન્દ્રિયપરિપૂર્ણતા તતઃ દુર્લભા ।

અથ ઇન્દ્રિયસમ્પૂર્ણઃ તથાપિ સરોગઃ ભવેત્ દેહઃ ॥૨૧૨॥

અર્થ :—વળી જો ધનવાનપણું પણ પામે તો ત્યાં ઇન્દ્રિયોની પરિપૂર્ણતા પામવી અતિ દુર્લભ છે. કદાચિત્ ઇન્દ્રિયોની સંપૂર્ણતા પણ પામે તો ત્યાં રોગસહિત દેહ પામે, પણ નીરોગ હોવું દુર્લભ છે.

अह णीरोओ होदि हु तह वि ण पावेदि जीवियं सुइरं ।

अह चिरकालं जीवदि तो सीलं णेव पावेदि ॥२९३॥

अथ नीरोगः भवति स्फुटं तथापि न प्राप्नोति जीवितं सुचिरम् ।

अथ चिरकालं जीवति तत् शीलं नैव प्राप्नोति ॥२९३॥

अर्थ :—अथवा कदाचित् नीरोग पण थाय तो त्यां दीर्घ ज्वन अथवा दीर्घायु न पामे; अे पामवुं दुर्लभ छे; अथवा कदाचित् दीर्घ आयु पण पामे तो त्यां शील अर्थात् उत्तम प्रकृति-भद्र-परिणाम न पामे; तेथी सुष्ठु (उत्तम-भद्र-सरण) स्वभाव पामवो दुर्लभ छे.

अह होदि सीलजुत्तो तह वि ण पावेइ साहुसंसग्गं ।

अह तं पि कह वि पावदि सम्मत्तं तह वि अइदुलहं ॥२९४॥

अथ भवति शीलयुक्तः तथापि न प्राप्नोति साधुसंसर्गम् ।

अथ तमपि कथं अपि प्राप्नोति सम्यक्त्वं तथा अपि अतिदुर्लभम् ॥२९४॥

अर्थ :—कदाचित् उत्तमस्वभाव पण पामे तो त्यां साधु पुरुषोनी संगति पामे नछि, अने ते पण कदाचित् पामे तो त्यां सम्यग्दर्शन पामवुं-सत्श्रद्धान थवुं अति दुर्लभ छे.

सम्मत्ते वि य लद्धे चारित्तं णेव गिह्णदे जीवो ।

अह कह वि तं पि गिह्णदि तो पालेदुं ण सक्केदि ॥२९५॥

सम्यक्त्वे अपि च लब्धे चारित्रं नैव गृह्णाति जीवः ।

अथ कथमपि तत् अपि गृह्णाति तत् पालयितुं न शक्नोति ॥२९५॥

अर्थ :—कदाचित् सम्यक्त्व पण पामे तो त्यां आ ज्व यारित्र ग्रहण करे नछीं, कदाचित् यारित्र पण ग्रहण करे तो तेने निर्दोषपण पालन करी शके नछि.

रयणत्तये वि लद्धे तिव्वकसायं करेदि जइ जीवो ।

तो दुग्गईसु गच्छदि पणदुरयणत्तओ होउं ॥२९६॥

રત્નત્રયે અપિ લબ્ધે તીવ્રકષાયં કરોતિ યદિ જીવઃ ।

તર્હિં દુર્ગતિષુ ગચ્છતિ પ્રણષ્ટરત્નત્રયઃ ભૂત્વા ॥૨૧૬॥

અર્થ :—આ જીવ કદાચિત્ રત્નત્રય પણ પામે અને ત્યાં તીવ્ર કષાય કરે તો, નાશને પ્રાપ્ત થયું છે રત્નત્રય જેનું એવો બની, દુર્ગતિમાં ગમન કરે છે.

એવું મનુષ્યપણું દુર્લભ છે એટલા માટે (જીવને) રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થાઓ! એમ કહે છે :—

રયણુ વ્વ જલહિપડિયં મણુયત્તં તં પિ હોદિ અદ્દુલહં ।

એવં સુનિચ્છિહ્તા મિચ્છકસાણ ય વજ્જેહ ॥૨૧૭॥

રત્નં ઇવ જલધિપતિતં મનુજત્વં તત્ અપિ ભવતિ અતિદુર્લભમ્ ।

એવં સુનિશ્ચિત્ય મિથ્યાત્વકષાયાન્ ચ વર્જયત ॥૨૧૭॥

અર્થ :—જેમ મહાન સમુદ્રમાં પડી ગયેલું રત્ન ફરી પામવું દુર્લભ છે તેમ આ મનુષ્યપણું પામવું દુર્લભ છે.—એવો નિશ્ચય કરી હે ભવ્યજીવો! આ મિથ્યાત્વ અને કષાયને છોડો. એવો શ્રીગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

હવે કહે છે કે—જો કદાચિત્ એવું દુર્લભ મનુષ્યપણું પામી જીવ શુભભાવોથી દેવપણું પામે તો ત્યાં ચારિત્ર પામતો નથી :—

અહવા દેવો હોદિ હુ તત્થ વિ પાવેદિ કહ વિ સમ્મત્તં ।

તો તવચરણં ણ લહદિ દેસજમં સીલલેસં પિ ॥૨૧૮॥

અથવા દેવઃ ભવતિ સ્ફુટં તત્ર અપિ પ્રાપ્નોતિ કથમપિ સમ્યક્ત્વમ્ ।

તતઃ તપશ્ચરણં ન લભતે દેશયમં શીલલેશં અપિ ॥૨૧૮॥

અર્થ :—અથવા મનુષ્યપણામાં કદાચિત્ શુભપરિણામોથી દેવ પણ થાય અને કદાચિત્ ત્યાં સમ્યક્ત્વ પણ પામે તો ત્યાં તપશ્ચરણ—ચારિત્ર પામતો નથી. દેશવ્રત—શ્રાવકવ્રત તથા શીલવ્રત એટલે બ્રહ્મચર્ય અથવા સપ્તશીલનો લવલેશ પણ પામતો નથી.

હવે કહે છે કે—આ મનુષ્યગતિમાં જ તપશ્ચરણાદિક છે એવો નિયમ છે :—

મણુવગર્ણે વિ તઓ મણુવગર્ણે મહવ્વદં સયલં ।

મણુવગર્ણે જ્ઞાણં મણુવગર્ણે વિ ણિવ્વાણં ॥૨૧૧॥

મનુજગતૌ અપિ^૧ તપઃ મનુજગતૌ મહાવ્રતં સકલમ્ ।

મનુજગતૌ ધ્યાનં મનુજગતૌ અપિ^૨ નિર્વાણમ્ ॥૨૧૧॥

અર્થ :—હે ભવ્યજીવ! આ મનુષ્યગતિમાં જ તપનું આચરણ હોય છે, આ મનુષ્યગતિમાં જ સકલ મહાવ્રત હોય છે, આ મનુષ્યગતિમાં જ ધર્મ-શુકલધ્યાન હોય છે તથા આ મનુષ્યગતિમાં જ નિર્વાણ અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ હોય છે.

इय दुलहं मणुयत्तं लहिऊणं जे रमंति विसएसु ।

ते लहिय दिव्वरयणं भूइणिमित्तं पजालंति ॥३००॥

इति दुर्लभं मनुजत्वं लब्ध्वा ये रमन्ते विषयेषु ।

ते लब्ध्वा दिव्यरत्नं भूतिनिमित्तं प्रज्वालयन्ति ॥३००॥

અર્થ :—એવું આ મનુષ્યપણું પામી જે ઈન્દ્રિયવિષયોમાં રમે છે તે દિવ્ય અમૂલ્ય રત્નને પામી, તેને ભસ્મને માટે દગ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—અતિ કઠણતાથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવો આ મનુષ્યપર્યાય એક અમૂલ્ય રત્ન તુલ્ય છે; તેને વિષય-કષાયોમાં રમી વૃથા ગુમાવવો યોગ્ય નથી.

હવે કહે છે કે—આ મનુષ્યપણામાં રત્નત્રયને પામી તેનો મહાન આદર કરો :—

इय सब्बदुलहदुलहं दंसणणाणं तहा चरित्तं च ।

मुणिऊण य संसारे महायरं कुणह तिहं पि ॥३०१॥

૧-૨ અહીં 'અપિ' શબ્દ નિશ્ચયાર્થ માટે છે.

इति सर्वदुर्लभदुर्लभं दर्शनज्ञानं तथा चारित्रं च ।

જ્ઞાત્વા ચ સંસારે મહાદરં કુરુત ત્રયાણાં અપિ ॥૩૦૧॥

અર્થ :—આ બધું દુર્લભમાં પણ દુર્લભ જાણી તથા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સંસારમાં દુર્લભથી પણ દુર્લભ જાણી, એ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો હે ભવ્યજીવો! તમે મહાન આદર કરો!

ભાવાર્થ :—નિગોદમાંથી નીકળી ઉપર કહેલ અનુક્રમથી સર્વ દુર્લભથી પણ દુર્લભ જાણો! વળી તેમાં પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ તો અત્યંત દુર્લભ સમજો! તેને પામીને ભવ્યજીવોએ તેનો મહાન આદર કરવો યોગ્ય છે.

ઈતિ બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

ૐ

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ



સોનગઢ.

૧૨. ધર્મનુપ્રેક્ષા

હવે ધર્મનુપ્રેક્ષાનું નિરૂપણ કરે છે. ત્યાં ‘ધર્મનું મૂળ સર્વજ્ઞદેવ છે’—એમ પ્રગટ કરે છે :—

જો જાણદિ પદ્મવ્રતં તિયાલગુણપદ્મણિં સંજુતં ।

લોયાલોયં સયલં સો સવ્લૂ હવે દેવો ॥૩૦૨॥

યઃ જાનાતિ પ્રત્યક્ષં ત્રિકાલગુણપર્યયૈઃ સંયુક્તમ્ ।

લોકાલોકં સકલં સઃ સર્વજ્ઞઃ ભવેત્ દેવઃ ॥૩૦૨॥

અર્થ :—ત્રિકાલ ગોચર સમસ્ત ગુણ-પર્યાયો સહિત સંપૂર્ણ લોક-અલોકને જે પ્રત્યક્ષ જાણે છે તે સર્વજ્ઞદેવ છે.

ભાવાર્થ :—આ લોકમાં જીવદ્રવ્ય અનંતાનંત છે, તેનાથી અનંતાનંતગણાં પુદ્ગલદ્રવ્યો છે, આકાશ, ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય એક-એક છે તથા અસંખ્યાત કાલાણુદ્રવ્યો છે, લોકાકાશની પાર (આસપાસ) અનંતપ્રદેશી આકાશદ્રવ્ય છે તે અલોક છે. તે સર્વ દ્રવ્યોનો અનંત સમયરૂપ ભૂતકાળ તથા તેનાથી અનંતગણા સમયરૂપ ભવિષ્યકાળ છે. તે કાળના સમય-સમયવર્તી એક દ્રવ્યના અનંત અનંત પર્યાય છે. તે બધાંય દ્રવ્યપર્યાયોને, યુગપત્ (એકસાથે) એક સમયમાં પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ ભિન્ન-ભિન્ન જેમ છે તેમ, જેનું જ્ઞાન જાણે છે તે સર્વજ્ઞદેવ છે. એ જ દેવ છે, બાકી બીજાને દેવ કહેવામાં આવે છે તે કહેવામાત્ર છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવશે. તે ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઈન્દ્રિયગોચર નથી પણ અતીન્દ્રિય છે અને તેનું ફળ સ્વર્ગ-મોક્ષ છે તે પણ અતીન્દ્રિય છે. છદ્મસ્થને ઈન્દ્રિયજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ તેને જ્ઞાનગોચર નથી. જે સર્વ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ દેખે તે ધર્મનું સ્વરૂપ પણ પ્રત્યક્ષ દેખે. એટલા માટે એ ધર્મનું સ્વરૂપ શ્રી સર્વજ્ઞદેવનાં વચનથી

જ પ્રમાણ છે, અન્ય છદ્મસ્થનું કહેલું પ્રમાણ નથી. પરંતુ સર્વજ્ઞના વચનની પરંપરાપૂર્વક છદ્મસ્થ કહે તે પ્રમાણ છે. તેથી ધર્મના સ્વરૂપકથનમાં મૂળકારણરૂપ સર્વજ્ઞનું અહીં સ્થાપન કર્યું.

હવે જે સર્વજ્ઞને માનતો નથી તેને કહે છે :—

जदि ण हवदि सब्बलू ता को जाणदि अदिंदियं अत्थं ।

इंदियणाणं ण मुणदि थूलं पि असेसपज्जायं ॥३०३॥

यदि न भवति सर्वज्ञः ततः कः जानाति अतीन्द्रियं अर्थम् ।

इन्द्रियज्ञानं न जानाति स्थूलं अपि अशेषपर्यायम् ॥३०३॥

અર્થ :—હે સર્વજ્ઞના અભાવવાદી? જો સર્વજ્ઞ ન હોય તો અતીન્દ્રિય પદાર્થો-ઈન્દ્રિયગોચર નથી એવા પદાર્થોને-કોણ જાણે? ઈન્દ્રિયજ્ઞાન તો ઈન્દ્રિયોના સંબંધમાં આવેલા વર્તમાન સ્થૂલ પદાર્થોને જાણે છે. તેના પણ સમસ્ત પર્યાયોને તે જાણતું નથી.

ભાવાર્થ :—સર્વજ્ઞનો અભાવ મીમાંસક તથા નાસ્તિક કહે છે. તેમને અહીં નિષેધ્યા છે કે જો સર્વજ્ઞ ન હોય તો અતીન્દ્રિય પદાર્થોને કોણ જાણે? કારણ કે ધર્મ-અધર્મનું ફળ તો અતીન્દ્રિય છે, તેને સર્વજ્ઞ વિના (યથાર્થ-પૂર્ણ) કોઈ જાણી શકતું નથી. એટલા માટે ધર્મ-અધર્મના ફળને ચાહતો જે પુરુષ છે તે તો સર્વજ્ઞને માન્ય કરી તેમના વચનાનુસાર ધર્મના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી અંગીકાર કરો!

तेणुवइद्दो धम्मो संगसत्ताण तह असंगाणं ।

पढमो बारहभेओ दहभेओ भासिओ विदिओ ॥३०४॥

तेन उपदिष्टः धर्मः सङ्गासक्तानां तथा असङ्गानां ।

प्रथमः द्वादशभेदः दशभेदः भाषित द्वितीयः ॥३०४॥

અર્થ :—એ સર્વજ્ઞદેવથી ઉપદેશિત ધર્મ બે પ્રકારથી છે : એક તો સંગથી આસક્ત ગૃહસ્થનો અને બીજો અસંગ મુનિનો. ત્યાં પ્રથમ ગૃહસ્થનો ધર્મ તો બાર ભેદરૂપ છે તથા બીજો મુનિનો ધર્મ દશ ભેદરૂપ છે.

હવે ગૃહસ્થધર્મના બાર ભેદોનાં નામ બે ગાથામાં કહે છે :—

સમ્મદંસણસુદ્ધો રહિઓ મજ્ઝાઇથૂલદોસેહિં ।

વયધારી સામાઇઝ પવ્વર્ડ પાસુયાહારી ॥૩૦૫॥

રાઈભોયણવિરઓ મેહુણસારંભસંગચત્તો ય ।

કજ્ઞાણુમોયવિરઓ ઉદ્દિટ્ટાહારવિરદો ય ॥૩૦૬॥

સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધઃ રહિતઃ મદ્યાદિસ્થૂલદોષૈઃ ।

વ્રતધારી સામાયિકઃ પર્વવ્રતી પ્રાસુકાહારી ॥૩૦૫॥

રાત્રિભોજનવિરતઃ મૈથુનસારમ્ભસઙ્ગત્યક્તઃ ચ ।

કાર્યાનુમોદવિરતઃ ઉદ્દિટ્ટાહારવિરતઃ ચ ॥૩૦૬॥

અર્થ :—સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ છે જેને એવા (૧) મદ્યાદિક સ્થૂલ દોષોથી રહિત દર્શનપ્રતિમા ધારક, (૨) પાંચ અણુવ્રત-ત્રણ ગુણવ્રત-ચાર શિક્ષાવ્રત એવા બાર વ્રતો સહિત વ્રતપ્રતિમાધારી, (૩) સામાયિક પ્રતિમાધારી, (૪) પર્વવ્રતી (પોષધોપવાસ પ્રતિમાધારી), (૫) પ્રાસુક-આહારી, (૬) રાત્રિભોજનત્યાગી, (૭) મૈથુનત્યાગી, (૮) આરંભ-ત્યાગી, (૯) પરિગ્રહત્યાગી, (૧૦) કાર્યાનુમોદના રહિત, (૧૧) ઉદ્દિટ્ટાહાર-વિરત. એ પ્રમાણે (અગિયાર પ્રતિમા અને એક શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન મૂળ મળી) શ્રાવકધર્મના બાર ભેદ છે. તેમાં પ્રથમ ભેદ તો પચ્ચીસ મળદોષરહિત શુદ્ધ અવિરતસમ્યગ્દર્શન છે તથા બાકીના અગિયાર ભેદ પ્રતિમાઓના વ્રતો સહિત હોય તે વ્રતી શ્રાવક છે.

હવે એ બારે ધર્મોનાં સ્વરૂપ વગેરેનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ જ અવિરતસમ્યગ્દર્ષિનું સ્વરૂપ કહે છે. તેમાં પણ પહેલાં સમ્યક્ત્વ ઉત્પત્તિની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરે છે :—

ચતુર્ગતિભવ્વો સણ્ણી સુવિસુદ્ધો જગ્ગમાણપ્પજ્જત્તો ।

સંસારત્તદે ણિયડો ણાણી પાવેહ્ સમ્મત્તં ॥૩૦૭॥

ચતુર્ગતિભવ્યઃ સંજ્ઞી સુવિશુદ્ધઃ જાગ્રત્પર્યાસઃ ।

સંસારતટે નિકટઃ જ્ઞાની પ્રાપ્નોતિ સમ્યક્ત્વમ્ ॥૩૦૭॥

અર્થ :—આવો જીવ સમ્યક્ત્વને પામે છે કે જે પ્રથમ તો ભવ્યજીવ હોય, કારણ કે અભવ્યને સમ્યક્ત્વ થાય નહિ. વળી ચારે ગતિમાં સમ્યક્ત્વ ઊપજે છે; ત્યાં પણ મન સહિત સંજીને ઊપજે છે પણ અસંજીને ઊપજતું નથી; તેમાં પણ વિશુદ્ધ (શુભ) પરિણામી અને શુભ લેશ્યા સહિત હોય; અશુભ લેશ્યામાં પણ શુભ લેશ્યા સમાન કષાયસ્થાનકોમાં હોય તેને પણ ઉપચારથી વિશુદ્ધ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ સંકલેશ પરિણામોમાં સમ્યક્ત્વ ઊપજતું નથી; જાગ્રતાવસ્થામાં થાય પણ નિદ્રાવસ્થામાં થાય નહિ. પૂર્ણ પર્યાપ્તિવાળાને થાય પણ અપર્યાપ્તવસ્થામાં થાય નહિ; સંસારકિનારો જેને નજીક વર્તતો હોય અર્થાત્ નિકટભવ્ય હોય, કારણ—અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન કાળ પહેલાં સમ્યક્ત્વ ઊપજતું નથી; તથા જ્ઞાની હોય એટલે સાકાર ઉપયોગવાન હોય, કારણ કે નિરાકાર દર્શનોપયોગમાં સમ્યક્ત્વ ઊપજતું નથી. આવા જીવને સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે.

હવે, સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકાર છે તેમાં, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક -સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે :—

સત્તહ્નં પયડીણં ઉવસમદો હોદિ ઉવસમં સમ્મં ।

ખયદો ય હોદિ ખઇયં કેવલિમૂલે મણૂસસ્સ ॥૩૦૮॥

સસાનાં પ્રકૃતીનાં ઉપશમતઃ ભવતિ ઉપશમં સમ્યક્ત્વમ્ ।

ક્ષયતઃ ચ ભવતિ ક્ષાયિકં કેવલિમૂલે મનુષ્યસ્ય ॥૩૦૮॥

અર્થ :—મિથ્યાત્વ, સમ્યગ્મિથ્યાત્વ, સમ્યક્પ્રકૃતિમિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ સાત મોહકર્મની પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થતાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તથા એ સાત મોહકર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થતાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કેવળજ્ઞાની વા શ્વેતકેવળીના નિકટપણામાં કર્મભૂમિના મનુષ્યને જ ઊપજે છે.

ભાવાર્થ :—અહીં એમ જાણવું કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ તો

કેવલી-શ્રુતકેવલીની નિકટતામાં કર્મભૂમિના મનુષ્યને જ થાય છે તથા તેની નિષ્ઠાપના (પૂર્ણતા) અન્ય ગતિમાં (ચારે ગતિમાંથી કોઈ એકમાં) પણ થાય છે.^૧

હવે, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે :—

અણુદયાદો છલ્લં સજાડરૂવેણ ઉદયમાણાણં ।

સમ્મત્તકમ્મુદદાણં ચયુવસમિયં હવે સમ્મં ॥૩૦૧॥

અનુદયાત્ ષણ્ણાં સ્વજાતિરૂપેણ ઉદયમાનાનામ્ ।

સમ્યક્ત્વકર્મોદયે ક્ષાયોપશમિકં ભવેત્ સમ્યક્ત્વમ્ ॥૩૦૧॥

અર્થ :—પૂર્વોક્ત સાત પ્રકૃતિઓમાંથી છ પ્રકૃતિઓનો ઉદય ન હોય, તથા સજાતિરૂપે એટલે સમાનજાતીય પ્રકૃતિરૂપે ઉદય હોય તથા સમ્યક્કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય થતાં ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વ અને સમ્યગ્મિથ્યાત્વના ઉદયનો અભાવ હોય સમ્યક્પ્રકૃતિનો ઉદય હોય, અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભના ઉદયનો અભાવ હોય તથા વિસંયોજન^૨ કરી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિરૂપથી ઉદયમાન હોય, તે વેળા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ઊપજે છે. આ ત્રણે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું વિશેષ કથન શ્રી ગોમ્મટસાર-લબ્ધિસારથી જાણવું.

હવે ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, અનંતાનુબંધીનું વિસંયોજન તથા દેશવ્રત—એ ત્રણેનું પ્રાપ્ત થવું તથા છૂટી જવું ઉત્કૃષ્ટતાથી કહે છે :—

૧ જુઓ ગોમ્મટસાર જીવ૦ ગાથા ૬૪૭

૨ જે ત્રણ કરણ વડે અનંતાનુબંધીના પરમાણુઓને અન્ય ચારિત્રમોહનીયની પ્રકૃતિરૂપ પરિણામથી તેની (અનંતાનુબંધીની) સત્તાનો નાશ કરવામાં આવે તેનું નામ વિસંયોજન છે.

(જુઓ ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક અ૦ ૯ પૃષ્ઠ ૩૩૬)

ગિહ્નદિ મુંચદિ જીવો બે સમ્મતે અસંખવારાઓ ।

પઠમકસાયવિણાસં દેસવયં કુણઇ ઉક્કિહું ॥૩૧૦॥

ગૃહ્ણાતિ મુઞ્ચતિ જીવઃ દ્વે સમ્યક્ત્વે અસંખ્યવારાન્ ।

પ્રથમકષાયવિનાશં દેશવ્રતં કરોતિ ઉત્કૃષ્ટમ્ ॥૩૧૦॥

અર્થ :—ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક એ બંને સમ્યક્ત્વ તથા અનંતાનુબંધીનો વિનાશ અર્થાત્ વિસંયોજન (એટલે તેને અપ્રત્યાખ્યાનાદિરૂપ પરિણમાવવું) અને દેશવ્રત એ ચારેને આ જીવ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત વાર ગ્રહણ કરે છે તથા છોડે છે.

ભાવાર્થ :—પત્યના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જે અસંખ્યાત છે તેટલી વાર ઉત્કૃષ્ટપણે (ઉપરનાં ચારેને) આ જીવ ગ્રહણ કરે તથા છોડે, તે પછી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે સાત પ્રકૃતિના ઉપશમ, ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યક્ત્વ જેનાથી જાણી શકાય એવા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને નવ ગાથાસૂત્રો દ્વારા કહે છે :—

જો તદ્દમણેયંતં ણિયમા સદ્દહદિ સત્તભંગેહિં ।

લોયાણ પહ્લવસદો વવહારપવત્તણદું ચ ॥૩૧૧॥

જો આયરેણ મણ્ણદિ જીવાજીવાદિ ણવવિહં અત્થં ।

સુદણાણેણ ણેહિં ય સો સદ્દિટ્ઠી હવે સુદ્ધો ॥૩૧૨॥

યઃ તત્ત્વં અનેકાન્તં નિયમાત્ શ્રદ્ધધાતિ સસમ્બદ્ધૈઃ ।

લોકાનાં પ્રશ્નવશતઃ વ્યવહારપ્રવર્તનાર્થં ચ ॥૩૧૧॥

યઃ આદરેણ મન્યતે જીવાજીવાદિ નવવિધં અર્થમ્ ।

શ્રુતજ્ઞાનેન નયૈઃ ચ સઃ સદ્દૃષ્ટિઃ ભવેત્ શુદ્ધઃ ॥૩૧૨॥

અર્થ :—જે પુરુષ સપ્ત ભંગો દ્વારા અનેકાન્તતત્ત્વોનું નિયમથી શ્રદ્ધાન કરે છે, [કારણ કે લોકોના પ્રશ્નવશ વિધિ-નિષેધથી વચનના સાત જ ભંગ થાય છે. (યથા પ્રશ્નવશાદેકસ્મિન્વસ્તુન્યવિરોધેન

વિધિપ્રતિષેધવિકલ્પના સપ્તભંગી: શ્રી રાજવાર્તિક-સૂત્ર ૫, કારિકા ૫, પૃષ્ઠ ૨૪) તેથી વ્યવહારપ્રવર્તના અર્થે પણ સાત ભંગોથી વચનની પ્રવૃત્તિ થાય છે.] વળી જે જીવ-અજીવાદિ નવ પ્રકારના પદાર્થોને શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણથી અને તેના ભેદ જે નય તેનાથી પોતાના આદર યત્ન-ઉદ્યમથી માને-શ્રદ્ધાન કરે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત છે. જેમાં અનેક અંત અર્થાત્ ધર્મ હોય તેને અનેકાન્ત કહે છે. તે ધર્મ અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, ભેદત્વ, અભેદત્વ, અપેક્ષાત્વ, દૈવસાધ્યત્વ, પૌરુષસાધ્યત્વ, હેતુસાધ્યત્વ, આગમસાધ્યત્વ, અંતરંગત્વ, બહિરંગત્વ ઇત્યાદિ તો સામાન્ય ધર્મ છે તથા દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વ, જીવત્વ, અજીવત્વ, સ્પર્શત્વ, રસત્વ, ગન્ધત્વ, વર્ણત્વ, શબ્દત્વ, શુદ્ધત્વ, અશુદ્ધત્વ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ, સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ, અવગાહત્વ, ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, વર્તનાહેતુત્વ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મ છે.

હવે પ્રશ્નકારના પ્રશ્નવશાત્ વિધિ-નિષેધરૂપ વચનના સાત ભંગ થાય છે. તેને 'સ્યાત્' એ પદ લગાવવું. સ્યાત્ એટલે 'કથંચિત્'-'કોઈ પ્રકારથી' એવા અર્થમાં છે. એ વડે વસ્તુને અનેકાન્તરૂપ સાધવી. ત્યાં (૧) 'વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિરૂપ છે' એ પ્રમાણે કોઈ પ્રકારથી-પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી-વસ્તુને અસ્તિત્વરૂપ કહે છે, (૨) 'વસ્તુ સ્યાત્ નાસ્તિત્વરૂપ છે' એ પ્રમાણે પર વસ્તુના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી નાસ્તિત્વરૂપ કહે છે, (૩) 'વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ છે' એ પ્રમાણે વસ્તુમાં બંને ધર્મ હોય છે અને વચન દ્વારા કમથી કહેવામાં આવે છે, (૪) 'વસ્તુ સ્યાત્-અવક્તવ્ય છે' એ પ્રમાણે વસ્તુમાં બંને ધર્મ એક કાળમાં હોય છે તોપણ વચન દ્વારા એક કાળમાં તે કહ્યા જતા નથી તેથી તે કોઈ પ્રકારથી અવક્તવ્ય છે, (૫) 'વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિઅવક્તવ્ય છે' એ પ્રમાણે અસ્તિત્વથી કહી જાય છે અને બંને ધર્મ એક કાળમાં છે તેથી કહી જતી નથી એ રીતે વક્તવ્ય પણ છે તથા અવક્તવ્ય પણ છે, તેથી સ્યાત્ અસ્તિઅવક્તવ્ય' છે. (૬) એ જ પ્રમાણે 'વસ્તુ સ્યાત્ નાસ્તિ-અવક્તવ્ય છે' એમ કહેવી, તથા (૭) બંને ધર્મ કમપૂર્વક કહ્યા જાય પણ એક સાથે કહ્યા

ન જાય માટે 'વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ-અવક્તવ્ય છે.' એ પ્રમાણે સાત જ ભંગ કોઈ પ્રકારથી સંભવે છે. અને એ જ રીતે એકત્વ, અનેકત્વ આદિ સામાન્ય ધર્મો ઉપર સાત ભંગ વિધિ-નિષેધપૂર્વક લગાવવા. જ્યાં જેવી અપેક્ષા સંભવિત હોય ત્યાં તેવી લગાવવી.

વળી એ જ પ્રમાણે જીવત્વ આદિ વિશેષ ધર્મોમાં પણ (સાત સાત ભંગ) લગાવવા. જેમ જીવ નામની વસ્તુ ઉપર 'સ્યાત્ જીવત્વ, સ્યાત્ અજીવત્વ' ઈત્યાદિ પ્રકારે લગાવવા. ત્યાં અપેક્ષા આ પ્રમાણે છે કે —પોતાનો જીવત્વધર્મ પોતાનામાં છે માટે જીવત્વ છે, પણ પર અજીવનો અજીવત્વ ધર્મ તેમાં નથી, તથા અન્ય ધર્મને મુખ્ય કરી કહીએ તો તેની અપેક્ષાએ અજીવત્વ છે ઈત્યાદિ પ્રકારથી લગાવવા. તથા જીવ અનંત છે એની અપેક્ષાએ પોતાનું જીવત્વ પોતાનામાં છે અને પરનું જીવત્વ તેમાં નથી તેથી એ અપેક્ષાએ અજીવત્વ છે એમ પણ સાધી શકાય છે. ઈત્યાદિ અનાદિનિધન અનંત જીવ-અજીવ વસ્તુ છે, તે સર્વમાં પોતપોતાના દ્રવ્યત્વ-પર્યાયત્વ આદિ અનંત ધર્મ છે, તે સર્વ સહિત સપ્તભંગ સાધવા. વળી તેના સ્થૂલ પર્યાય છે તે પણ ચિરકાળસ્થાયી અનેક ધર્મરૂપ હોય છે, જેમ કે જીવ સંસારી-સિદ્ધ. સંસારીમાં ત્રસ અને સ્થાવર, તેમાં મનુષ્ય-તિર્યંચ આદિ, પુદ્ગલમાં પણ અણુ-સ્કંધ, ઘટ-પટ આદિ. હવે તેમાં પણ કથંચિત્ વસ્તુપણું સંભવે છે; એ પણ ઉપર પ્રમાણે સપ્તભંગથી સાધવા. વળી એ જ પ્રમાણે જીવ-પુદ્ગલના સંયોગથી થયેલા આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, પુણ્ય, પાપ અને મોક્ષ આદિ ભાવમાં પણ બહુધર્મપણાની અપેક્ષાએ તથા પરસ્પર વિધિ-નિષેધથી અનેક ધર્મરૂપ કથંચિત્ વસ્તુપણું સંભવે છે. એ સર્વ પણ સપ્તભંગથી સાધવા.

જેમ એક પુરુષમાં પિતાપણું, પુત્રપણું, મામાપણું, ભાણેજપણું, કાકાપણું અને ભત્રિજાપણું આદિ ધર્મ હોય છે તે પોતપોતાની અપેક્ષાએ વિધિ-નિષેધપૂર્વક સાત ભંગ દ્વારા જાણવા. આ નિયમથી જાણવું કે -વસ્તુમાત્ર અનેક ધર્મસ્વરૂપ છે. તે સર્વને જે અનેકાન્ત જાણી શ્રદ્ધાન કરે તથા એ જ પ્રમાણે લોકમાં વ્યવહાર પ્રવર્તાવે તે સમ્યગ્દેષ્ટિ છે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ

પદાર્થ છે, તેમને ઉપર પ્રમાણે જ સાત ભંગથી સાધવા. તેનું સાધન શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ છે, તેના ભેદ દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક છે અને તેના પણ ભેદ નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય છે. વળી તેના પણ ઉત્તરોત્તર જેટલા વચનના પ્રકાર છે તેટલા ભેદ છે. તેને પ્રમાણસપ્તભંગી તથા નયસપ્તભંગીના વિધાન દ્વારા સાધી શકાય છે. એનું કથન પ્રથમ લોકભાવનામાં કર્યું છે, તથા તેનું વિશેષ કથન શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકાથી જાણવું. એ પ્રમાણે પ્રમાણ-નય દ્વારા જીવાદિ પદાર્થોને જાણીને જે શ્રદ્ધાન કરે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિ થાય છે.

અહીં આ વિશેષ જાણવું કે-નય, વસ્તુના એક એક ધર્મનો ગ્રાહક છે અને તે પોતપોતાના વિષયરૂપ ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં સમાન છે, તોપણ પુરુષ પોતાના પ્રયોજનવશ તેને મુખ્ય-ગૌણ કરીને કહે છે. જેમ જીવ નામની વસ્તુમાં અનેક ધર્મ છે તોપણ ચેતનપણું આદિ પ્રાણધારણપણું અજીવોથી અસાધારણ જોઈએ. અજીવોથી (જીવને) જુદો બતાવવા માટે પ્રયોજનવશ મુખ્ય કરી ચેતનવસ્તુનું 'જીવ' નામ રાખ્યું. એ જ પ્રમાણે સર્વ ધર્મોને પ્રયોજનવશ મુખ્ય-ગૌણ કરવાની વિધિ જાણવી.

અહીં એ જ આશયથી અધ્યાત્મ કથનીમાં મુખ્યને તો નિશ્ચય કહ્યો છે તથા ગૌણને વ્યવહાર કહ્યો છે. ત્યાં અભેદધર્મને તો પ્રધાનપણે નિશ્ચયનો વિષય કહ્યો અને ભેદ-નયને ગૌણ કરી વ્યવહાર કહ્યો. વળી દ્રવ્ય તો અભેદ છે તેથી નિશ્ચયનો આશ્રય દ્રવ્ય છે, તથા પર્યાય ભેદરૂપ છે તેથી વ્યવહારનો આશ્રય પર્યાય છે. ત્યાં પ્રયોજન આ છે કે-વસ્તુને ભેદરૂપ તો સર્વ લોક જાણે છે-અને જે જાણે છે તે જ પ્રસિદ્ધ છે, તેનાથી તો લોક પર્યાયબુદ્ધિ છે. જીવને નરનારકાદિક પર્યાય છે, રાગ-દેષ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિ પર્યાય છે તથા જ્ઞાનના ભેદરૂપ મતિજ્ઞાનાદિ પણ પર્યાય છે, એ સર્વ પર્યાયોને જ લોક જીવ માને છે, તેથી એ પર્યાયોમાં અભેદરૂપ અનાદિ અનંત એકભાવરૂપ ચેતનાધર્મને ગ્રહણ કરી તેને નિશ્ચયનયનો વિષય કહી જીવદ્રવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું, અને પર્યાયાશ્રિત ભેદનયને ગૌણ કર્યો. અભેદદેષ્ટિમાં તે (ભેદનય) દેખાતો નથી તેથી અભેદનયનું દેહશ્રદ્ધાન કરાવવા માટે કહ્યું કે-પર્યાયનય છે તે વ્યવહાર છે-અભૂતાર્થ છે-અસત્યાર્થ

છે. ભેદબુદ્ધિના એકાન્તનું નિરાકરણ કરવા માટે આમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ત્યાં એમ નથી કે આ ભેદ છે તેને અસત્યાર્થ કહ્યો છે—વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી. જો એ પ્રમાણે કોઈ સર્વથારૂપ માને તો તે અનેકાન્તમાં સમજ્યો નથી પણ સર્વથા એકાન્તશ્રદ્ધાનથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જ રહે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં જ્યાં નિશ્ચય-વ્યવહારનય કહ્યા છે ત્યાં પણ એ બંનેના પરસ્પર વિધિ-નિષેધપૂર્વક સપ્તભંગથી વસ્તુને સાધવી. જો એકને સર્વથા સત્યાર્થ માનવામાં આવે અને એકને સર્વથા અસત્યાર્થ માનવામાં આવે તો ત્યાં મિથ્યાશ્રદ્ધાન થાય છે માટે ત્યાં પણ ‘કથંચિત્’ સમજવું.

વળી અન્ય વસ્તુને અન્યમાં આરોપણ કરી પ્રયોજન સાધવામાં આવે છે તેને ઉપચારનય કહેવામાં આવે છે અને તે પણ વ્યવહારનયમાં ગર્ભિત છે એમ કહ્યું છે. જ્યાં પ્રયોજન કે નિમિત્ત હોય ત્યાં ઉપચાર પ્રવર્તે છે. જેમ ‘ઘીનો ઘડો’ કહીએ ત્યાં માટીના ઘડાના આશ્રયે ઘી ભર્યું હોય ત્યાં વ્યવહારીજનોને આધાર-આધેયભાવ દેખાય છે તેને પ્રધાન કરીને કહેવામાં આવે છે કે ‘ઘીનો ઘડો છે’. લોક પણ એમ જ કહેવાથી સમજે અને ઘીનો ઘડો મંગાવે તો તેને લાવે. તેથી ઉપચારમાં પણ પ્રયોજન સંભવે છે. એ જ પ્રમાણે અભેદનયને મુખ્ય કરવામાં આવે ત્યાં અભેદદૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતો નથી ત્યારે તેમાં જ ભેદ કહે તે અસત્યાર્થ છે એટલે ત્યાં પણ ઉપચાર સિદ્ધ થાય છે. આ મુખ્ય ગૌણના ભેદને (રહસ્યને) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ અનેકાન્તવસ્તુને જાણતો નથી પણ સર્વથા એક ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં તેને જ સર્વથારૂપ વસ્તુ માની અન્ય ધર્મોને કાં તો સર્વથા ગૌણ કરી અસત્યાર્થ માને છે અને કાં તો અન્ય ધર્મોનો સર્વથા અભાવ જ માને છે—મિથ્યાશ્રદ્ધાનને દેહ કરે છે. અને તે મિથ્યાત્વ નામની કર્મ-પ્રકૃતિના ઉદયથી યથાર્થ શ્રદ્ધા થતી નથી તેથી એ પ્રકૃતિના કાર્યને પણ મિથ્યાત્વ જ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રકૃતિનો અભાવ થતાં તત્ત્વાર્થોનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન થાય છે તે આ અનેકાન્તવસ્તુમાં પ્રમાણ નયથી સાતભંગ દ્વારા સાધવામાં આવે તે સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે. તેથી તેને પણ સમ્યક્ત્વ જ કહેવામાં આવે છે એમ જાણવું.

જૈનદર્શનની કથની અનેક પ્રકારથી છે તેને અનેકાન્તરૂપ સમજવી

અને તેનું ફળ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ ઉપાદેયની બુદ્ધિ તથા વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ છે. આ કથનનો મર્મ (રહસ્ય) પામવો મહાભાગ્યથી બને છે. આ પંચમ કાળમાં હાલ આ કથનીના વક્તા ગુરુનું નિમિત્ત સુલભ નથી. તેથી શાસ્ત્રને સમજવાનો નિરંતર ઉદ્યમ રાખી (શાસ્ત્રને યથાર્થ) સમજવું યોગ્ય છે; કારણ કે મુખ્યપણે તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જોકે જિનેન્દ્ર-પ્રતિમાનાં દર્શન તથા પ્રભાવનાઅંગનું દેખવું ઈત્યાદિ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે તો પણ શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું, ભણવું, તેનું ચિંતવન કરવું, ધારણ કરવું તથા હેતુ-યુક્તિપૂર્વક સ્વમત-પરમતના ભેદને (તફાવતને) જાણી, નયવિવક્ષા સમજી, વસ્તુના અનેકાન્તસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો એ મુખ્ય કારણ છે. તેથી ભવ્યજીવોએ તેનો (આગમના અભ્યાસનો) ઉપાય નિરંતર રાખવો યોગ્ય છે.

હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થતાં અનંતાનુબંધીકધાયનો અભાવ થઈ તેના કેવા પરિણામ થાય છે તે કહે છે :—

જો ણ ય કુલ્લદિ ગવં પુત્તકલત્તાઇસવ્વઅત્થેસુ ।

ઉવસમભાવે ભાવદિ અપ્પાણં મુણદિ તિણમેત્તં ॥૩૧૩॥

યઃ ન ચ કુર્વતે ગર્વં પુત્રકલત્રાદિસર્વાર્થેષુ ।

ઉપશમભાવાન્ ભાવયતિ આત્માન્ મન્યતે તૂણમાત્રમ્ ॥૩૧૩॥

અર્થ :—જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તે પુત્ર-કલત્ર આદિ સર્વ પરદ્રવ્યો તથા પરદ્રવ્યોના ભાવોમાં ગર્વ કરતો નથી, (જો પરદ્રવ્યોથી પોતાને મોટો માને તો તેને સમ્યક્ત્વ શાનું?) ઉપશમભાવોને ચિંતવે છે. અનંતાનુબંધી સંબંધી તીવ્ર રાગ-દ્વેષ પરિણામોના અભાવથી ઉપશમભાવોની નિરંતર ભાવના રાખે છે તથા પોતાના આત્માને તૂણસમાન હલકો માને છે, કારણ કે પોતાનું સ્વરૂપ તો અનંત જ્ઞાનાદિરૂપ છે એટલે જ્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તે પોતાને તૂણ બરાબર માને છે, કોઈ પદાર્થમાં ગર્વ કરતો નથી.

વિસયાસત્તો વિ સયા સવ્વારંભેસુ વટ્ટમાણો વિ ।

મોહવિલાસો एसो इदि सव्वं मण्णदे हेयं ॥૩૧૪॥

વિષયાસક્તઃ અપિ સદા સર્વારમ્ભેષુ વર્તમાનઃ અપિ ।
મોહવિલાસઃ એષઃ ઇતિ સર્વં મન્યતે હેયમ્ ॥૩૧૪॥

અર્થ :—જોકે અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ ઇન્દ્રિયવિષયોમાં આસક્ત છે, ત્રસ-સ્થાવરજીવોનો ઘાત જેમાં થાય એવા સર્વ આરંભમાં વર્તી રહ્યો છે, તથા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ કષાયોના તીવ્ર ઉદયોથી વિરક્ત થયો નથી તો પણ તે એમ જાણે છે કે આ મોહકર્મના ઉદયનો વિલાસ છે, મારા સ્વભાવમાં તે નથી, ઉપાધિ છે—રોગવત્ છે—તજવા યોગ્ય છે. વર્તમાન કષાયોની પીડા સહન થતી નથી તેથી અસમર્થ બની આ વિષયોનું સેવન તથા ઘણા આરંભમાં પ્રવર્તવું થાય છે એમ તે માને છે.'

૧ ણો ઇન્દિયેસુ વિરદો ણો જીવે થાવરે તસે વાપિ ।
જો સદ્હદિ જિણુત્તં સમ્માઈટ્ટી અવિરદો સો ॥
(ગોમ્મટસાર ૭૦ ગા૦ ૨૯)

જીવા ચોદ્દસભેયા ઇન્દિયવિસયા તહટ્ટવીસં તુ ।
જે તેસુ ણેવ વિરયા અસંજદા તે મુણેદવ્વા ॥
(ગોમ્મટસાર ૭૦ ગા૦ ૪૭૭)

અર્થ :—જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી તથા ત્રસ-સ્થાવરજીવોની હિંસાથી વિરક્ત નથી, પરંતુ જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા કથિત પ્રવચનનું શ્રદ્ધાન કરે છે તે અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ છે. સંયમ બે પ્રકારનો છે : એક ઇન્દ્રિયસંયમ તથા બીજો પ્રાણસંયમ. ઇન્દ્રિય-વિષયોથી વિરક્ત થવાને ઇન્દ્રિયસંયમ કહે છે તથા સ્વપરજીવના પ્રાણોની રક્ષાને પ્રાણસંયમ કહે છે. આ (ચોથા) ગુણસ્થાનમાં એ બંને સંયમોમાંથી કોઈ પણ સંયમ હોતો નથી તેથી તેને અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ કહે છે. હા, એટલું ખરું કે-પ્રયોજન વિના કોઈ પણ હિંસામાં તે પ્રવૃત્ત પણ થતો નથી.

અર્થ :—ચૌદ પ્રકારના જીવસમાસમાં અને અષ્ટાવીસ પ્રકારના ઇન્દ્રિય-વિષયોમાં જે વિરક્ત ન થવું તેને અસંયમ કહે છે. (ગા૦ ૪૭૭). પાંચ રસ, પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, સાત સ્વર અને એક મન એ ઇન્દ્રિયોના અષ્ટાવીસ વિષય છે. (જુઓ—ગો૦ ૭૦ ગા૦ ૪૭૮)

ઉત્તમગુણગ્રહણરઓ ઉત્તમસાહૂણ વિણયસંજુત્તો ।
સાહમ્મિયઅણુરાઈ સો સદ્દિટ્ટી હવે પરમો ॥૩૧૫॥

ઉત્તમગુણગ્રહણરતઃ ઉત્તમસાધૂનાં વિનયસંયુક્તઃ ।
સાધર્મિકાનુરાગી સ સદ્દૃષ્ટિઃ ભવેત્ પરમઃ ॥૩૧૫॥

અર્થ :—વળી કેવો છે તે સમ્યગ્દેષ્ટિ? ઉત્તમ ગુણો જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ આદિનું ગ્રહણ કરવામાં તો અનુરાગી (ભાવનાવંત) હોય છે, એ ગુણો ધારક ઉત્તમ સાધુજનોના વિનયથી યુક્ત હોય છે તથા પોતા સમાન સમ્યગ્દેષ્ટિ સાધર્મી જનોમાં અનુરાગી-વાત્સલ્યગુણ સહિત હોય એવો તે ઉત્તમ સમ્યગ્દેષ્ટિ હોય છે. એ ત્રણે ભાવ ન હોય તો જાણવું કે તેનામાં સમ્યક્ત્વનું યથાર્થપણું નથી.^૧

દેહમિલિયં પિ જીવં ણિયણાણગુણેણ મુણદિ જો ભિણ્ણં ।
જીવમિલિયં પિ દેહં કંચુવસરિસં વિયાણેઙ્ ॥૩૧૬॥

દેહમિલિતં અપિ જીવં નિજજ્ઞાનગુણેન જાનાતિ યઃ ભિન્નમ્ ।
જીવમિલિતં અપિ દેહં કચ્ચુકસદ્દશં વિજાનાતિ ॥૩૧૬॥

અર્થ :—આ જીવ, દેહની સાથે મળી રહ્યો છે તો પણ, પોતાના જ્ઞાનગુણ વડે પોતાને દેહથી જુદો જ જાણે છે. વળી દેહ જીવની સાથે મળી રહ્યો છે તો પણ, તેને (દેહને) તે કંચુક એટલે કપડાના જામા જેવો જાણે છે. જેમ દેહથી જામો જુદો છે તેમ જીવથી દેહ જુદો છે, એમ તે જાણે છે.

ણિજ્ઞિયદોસં દેવં સવ્વજિવાણં દયાવરં ધમ્મં ।
વજ્ઞિયગંથં ચ ગુરું જો મણ્ણદિ સો હુ સદ્દિટ્ટી ॥૩૧૭॥

નિર્જિતદોષં દેવં સર્વજીવાનાં દયાપરં ધર્મમ્ ।
વર્જિતગ્રન્થં ચ ગુરું યઃ મન્યતે સઃ સ્ફુટં સદ્દૃષ્ટિઃ ॥૩૧૭॥

૧ સાધર્મીથી અધિક જસ, પરિજન ઉપર પ્રેમ;
તાસ ન સમકિત માનીએ, આગમ નીતિ એમ.

અર્થ :—જે જીવ દોષરહિતને દેવ માને છે, સર્વ જીવોની દયાને શ્રેષ્ઠ ધર્મ માને છે તથા નિર્ગ્રન્થગુરુને ગુરુ માને છે તે પ્રગટપણે સમ્યગ્દેષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ :—સર્વજ્ઞ વીતરાગ અઢાર દોષોથી રહિત દેવને દેવ માને છે, પણ અન્ય દોષરહિત દેવ છે તેને ‘આ સંસારી છે, પણ મોક્ષમાર્ગી નથી’ એમ જાણી વંદતો-પૂજતો નથી, અહિંસામય ધર્મને ધર્મ જાણે છે. વળી દેવતાઓને અર્થે યજ્ઞાદિમાં પશુને ઘાત કરી ચઢાવવામાં (લોકો) ધર્મ માને છે પણ તેમાં પાપ જ જાણી પોતે તેમાં પ્રવર્તતો નથી તથા ગ્રંથી (બાહ્ય-અંતરંગ પરિગ્રહની મૂર્છા-પકડ) સહિત અનેક અન્યમતી વેષધારીઓ છે વા કાળદોષથી જૈનમતમાં પણ વેષધારી નિપજ્યા છે તે સર્વને વેષધારી-પાખંડી જાણે પણ તેને વંદે-પૂજે નહિ, પરંતુ સર્વપરિગ્રહરહિત હોય તેમને જ ગુરુ માની વંદન-પૂજન કરે; કારણ કે દેવ-ગુરુ-ધર્મના આશ્રયથી તો મિથ્યા કે સમ્યક્ ઉપદેશ પ્રવર્તે છે. એ કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મનું વંદન-પૂજન તો દૂર રહો તેના સંસર્ગમાત્રથી પણ શ્રદ્ધાન બગડી જાય છે માટે સમ્યગ્દેષ્ટિ તો તેઓની સંગતિ પણ કરતો નથી. સ્વામી સમંતભદ્રઆચાર્યે રત્નકરંડશ્રાવકાચારમાં એમ કહ્યું છે કે-ભયથી, આશાથી, સ્નેહથી કે લોભથી એ કુદેવ, કુઆગમ તથા કુલિંગી-વેષધારીને પ્રણામ કે તેમનો વિનય જે સમ્યગ્દેષ્ટિ છે તે કરતો નથી, તેઓના સંસર્ગથી પણ શ્રદ્ધાન બગડે છે-ધર્મની પ્રાપ્તિ તો દૂર જ રહી એમ જાણવું.

હવે મિથ્યાદેષ્ટિ કેવો હોય છે તે કહે છે :—

દોસસહિયં પિ દેવં જીવહિંસાઇસંજુદં ધમ્મં ।

ગંથાસત્તં ચ ગુરું જો મણ્ણદિ સો હુ કુદ્દિટ્ઠી ॥૩૧૮॥

દોષસહિતં અપિ દેવં જીવહિંસાદિસંયુતં ધર્મમ્ ।

ગ્રન્થાસક્તં ચ ગુરું યઃ મન્યતે સઃ સ્ફુટં કુદ્દૃષ્ટિઃ ॥૩૧૮॥

૧ ભયાશાસ્નેહલોભાચ્ચ કુદેવાગમલિંગિનામ્ ।

પ્રણામં વિનયં ચૈવ ન કુર્યુઃ શુદ્ધદૃષ્ટયઃ ॥ (શ્લોક ૩૦)

અર્થ :—જે જીવ દોષોસહિત દેવોને તો દેવ માને છે, જીવહિંસા સહિતમાં ધર્મ માને છે તથા પરિગ્રહાસક્તને ગુરુ માને છે તે પ્રગટપણે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ :—ભાવમિથ્યાદષ્ટિ તો અદેષ્ટ-છુપો મિથ્યાદષ્ટિ છે, પરંતુ જે રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ અઢાર દોષોસહિત કુદેવોને દેવ માની વંદે-પૂજે છે, હિંસા-જીવહાતાદિમાં ધર્મ માને છે તથા પરિગ્રહમાં આસક્ત એવા વેષધારીને ગુરુ માને છે તે તો પ્રગટ-પ્રસિદ્ધ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

હવે કોઈ કહે છે કે “વ્યંતરાદિ દેવ લક્ષ્મી આપે છે-ઉપકાર કરે છે, તો તેઓનું પૂજન-વંદન કરવું કે નહિ?” તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ण य को वि देदि लच्छी ण को वि जीवस्स कुणदि उवयारं ।
उवयारं अवयारं कम्मं पि सुहासुहं कुणदि ॥३१९॥

न च कोऽपि ददाति लक्ष्मीं न कः अपि जीवस्य करोति उपकारम् ।
उपकारं अपकारं कर्म अपि शुभाशुभं करोति ॥३१९॥

અર્થ :—આ જીવને કોઈ વ્યંતરાદિ દેવ લક્ષ્મી આપતો નથી, કોઈ અન્ય ઉપકાર પણ કરતો નથી, પરંતુ માત્ર જીવનાં પૂર્વસંચિત શુભાશુભ કર્મો જ ઉપકાર કે અપકાર કરે છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ એમ માને છે કે—“વ્યંતરાદિ દેવ અમને લક્ષ્મી આપે છે-અમારો ઉપકાર કરે છે તેથી તેઓનું અમે પૂજન-વંદન કરીએ છીએ,” પણ એ જ મિથ્યાબુદ્ધિ છે. પ્રથમ તો આ કાળમાં ‘કોઈ વ્યંતરાદિ આપતો હોય’ એવું પ્રત્યક્ષ પોતે દેખ્યું નથી-ઉપકાર કરતો દેખાતો નથી. જો એમ હોય તો તેને પૂજવાવાળા જ દરિદ્રી-દુઃખી-રોગી શા માટે રહે? માટે તે વ્યર્થ કલ્પના કરે છે. વળી પરોક્ષરૂપ પણ એવો નિયમરૂપ સંબંધ દેખાતો નથી કે જે પૂજે તેમને અવશ્ય ઉપકારાદિ થાય જ છે; માત્ર આ મોહી જીવ નિરર્થક જ વિકલ્પ ઉપજાવે છે. પૂર્વસંચિત શુભાશુભકર્મો છે તે જ આ જીવને સુખ, દુઃખ, ધન, દરિદ્રતા, જીવન, મરણ કરે છે.

ભત્તીએ પુજ્જમાણો વિંતરદેવો વિ દેદિ જદિ લચ્છી ।

તો કિં ધમ્મં કીરદિ એવં ચિંતેઙ્ગ સદ્દિટ્ઠી ॥૩૨૦॥

ભક્ત્યા પૂજ્યમાનઃ વ્યન્તરદેવઃ અપિ દદાતિ યદિ લક્ષ્મીમ્ ।

તત્ કિં ધર્મઃ ક્રિયતે એવં ચિન્તયતિ સદ્દૃષ્ટિઃ ॥૩૨૦॥

અર્થ :—વ્યંતરદેવને જ ભક્તિપૂર્વક પૂજતાં જો તે લક્ષ્મી આપે છે તો ધર્મ કરવાનું પ્રયોજન શું? એમ સમ્યગ્દેષ્ટિ વિચારે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયોજન તો લક્ષ્મીનું છે. વ્યંતરદેવને જ પૂજતાં તે લક્ષ્મી આપે છે તો ધર્મ શા માટે સેવવો? વળી મોક્ષમાર્ગના પ્રકરણમાં સંસારની લક્ષ્મીનો અધિકાર પણ નથી અને સમ્યગ્દેષ્ટિ તો મોક્ષમાર્ગી છે—સંસારની લક્ષ્મીને હેય (છોડવા યોગ્ય) જાણે છે, તેની વાંચળા જ કરતો નથી. જો પુણ્યોદયથી મળે તો ભલે મળો, ન મળે તો ન મળો! તે તો માત્ર મોક્ષ સાધવાની જ ભાવના ભાવે છે. તેથી તે સંસારીદેવાદિને શા માટે પૂજે-વંદે? કદી પણ તેમને વંદે-પૂજે નહિ.

હવે સમ્યગ્દેષ્ટિનો વિચાર કહે છે :—

જં જસસ જમ્મિ દેસે જેણ વિહાણેણ જમ્મિ કાલમ્મિ ।

ણાદં જિણેણ ણિયદં જમ્મં વા અહવ મરણં વા ॥૩૨૧॥

તં તસસ તમ્મિ દેસે તેણ વિહાણેણ તમ્મિ કાલમ્મિ ।

કો સક્કદિ વારેદું ઇંદો વા તહ જિણિંદો વા ॥૩૨૨॥

યત્ યસ્ય યસ્મિન્ દેશે યેન વિધાનેન યસ્મિન્ કાલે ।

જ્ઞાતં જિનેન નિયતં જન્મ વા અથવા મરણં વા ॥૩૨૧॥

તત્ તસ્ય તસ્મિન્ દેશે તેન વિધાનેન તસ્મિન્ કાલે ।

કઃ શક્નોતિ વારયિતું ઇન્દ્રઃ વા તથા જિનેન્દ્રઃ વા ॥૩૨૨॥

અર્થ :—જે જીવને જે દેશમાં, જે કાળમાં, જે વિધાનથી જે જન્મ-મરણ ઉપલક્ષણથી દુઃખ-સુખ-રોગ-દરિદ્રતા આદિ થવું સર્વજાદેવે જાણ્યું છે, તે એ જ પ્રમાણે નિયમથી થવાનું છે અને તે જે પ્રમાણે થવા યોગ્ય

છે તે પ્રાણીને તે જ દેશમાં, તે જ કાળમાં, તે જ વિધાનથી નિયમથી થાય છે, તેને ઈન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર-તીર્થંકરદેવ કોઈ પણ અટકાવી શકતા નથી.

ભાવાર્થ :—સર્વજ્ઞદેવ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અવસ્થાને જાણે છે અને સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં જે પ્રતિભાસ્યું છે તે જ નિયમથી થાય છે, પણ તેમાં હીનાધિક કાંઈ થતું નથી એમ સમ્યગ્દેષ્ટિ વિચારે છે.

હવે ‘એવો તો સમ્યગ્દેષ્ટિ છે પણ તેમાં સંશય કરે છે તે મિથ્યાદેષ્ટિ છે’ એમ કહે છે :—

एवं जो णिच्छयदो जाणदि दव्वाणि सब्पज्जाए ।

सो सद्विटी सुद्धो जो संकदि सो हु कुद्विटी ॥३२३॥

एवं यः निश्चयतः जानाति द्रव्याणि सर्वपर्यायान् ।

सः सदृष्टि शुद्धः यः शंकते सः स्फुटं कुदृष्टिः ॥३२३॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે નિશ્ચયથી સર્વ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યોને તથા તે દ્રવ્યોની સર્વ પર્યાયોને સર્વજ્ઞના આગમ અનુસાર જે જાણે છે—શ્રદ્ધાન કરે છે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દેષ્ટિ છે તથા જે એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાન નથી કરતો પણ તેમાં શંકા-સંદેહ કરે છે તે સર્વજ્ઞના આગમથી પ્રતિકૂલ છે—પ્રગટપણે મિથ્યાદેષ્ટિ છે.

હવે કહે છે કે જે વિશેષ તત્ત્વને ન જાણતો હોય પણ જિન-વચનમાં આજ્ઞામાત્ર શ્રદ્ધાન કરે છે તેને પણ શ્રદ્ધાવાન કહીએ છીએ :—

जो ण वि जाणदि तच्चं सो जिणवयणे करेदि सद्वहणं ।

जं जिणवरेहिं भणियं तं सब्बमहं समिच्छामि ॥३२४॥

यः न अपि जानाति तत्त्वं सः जिनवचने करोति श्रद्धानम् ।

यत् जिनवरैः भणितं तत् सर्वं अहं समिच्छामि ॥३२४॥

અર્થ :—જે જીવ જ્ઞાનાવરણના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વિના તથા વિશિષ્ટ ગુરુના સંયોગ વિના તત્ત્વાર્થને જાણી શકતો નથી તે જીવ જિનવચનમાં આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાન કરે છે કે—જિનેન્દ્રદેવે જે તત્ત્વ કહ્યું છે

તે બધુંય ભલા પ્રકારથી હું ઈષ્ટ કરું છું'. એ પ્રમાણે પણ તે શ્રદ્ધાવાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે જિનેશ્વરના વચનોની શ્રદ્ધા કરે છે કે 'સર્વજાદેવે કહ્યું છે તે સર્વ મને ઈષ્ટ છે', એવી સામાન્ય શ્રદ્ધાથી પણ તેને આજ્ઞાસમ્યક્ત્વી કહ્યો છે.

હવે ત્રણ ગાથામાં સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય કહે છે :—

રયણાણ મહારયણં સવ્વજોયાણં ઉત્તમં જોયં ।

રિદ્ધીણ મહારિદ્ધી સમ્મત્તં સવ્વસિદ્ધિયરં ॥૩૨૫॥

રત્નાનાં મહારત્નં સર્વ્વયોગાનાં ઉત્તમઃ યોગઃ ।

ઋદ્ધીનાં મહર્હિઃ સમ્યક્ત્વં સર્વસિદ્ધિકરમ્ ॥૩૨૫॥

અર્થ :—સર્વ રત્નોમાં પણ મહારત્ન સમ્યક્ત્વ છે, વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાના ઉપાયરૂપ સર્વ યોગ, મંત્ર, ધ્યાન આદિમાં (સમ્યક્ત્વ) ઉત્તમ યોગ છે; કારણ કે—સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ સધાય છે. અણિમાદિ ઋદ્ધિઓમાં પણ (સમ્યક્ત્વ) મહાન ઋદ્ધિ છે. ઘણું શું કહીએ? સર્વ સિદ્ધિ કરવાવાળું આ સમ્યક્ત્વ જ છે.

સમ્મત્તગુણપહાણો દેવિંદણરિંદવંદિઓ હોદિ ।

ચત્તવઓ વિ ય પાવદિ સગ્ગસુહં ઉત્તમં વિવિહં ॥૩૨૬॥

સમ્યક્ત્વગુણપ્રધાનઃ દેવેન્દ્રનેન્દ્રવન્દિતઃ ભવતિ ।

ત્યક્તવ્રતઃ અપિ ચ પ્રાપ્નોતિ સ્વર્ગસુખં ઉત્તમં વિવિધમ્ ॥૩૨૬॥

અર્થ :—સમ્યક્ત્વગુણ સહિત જે પુરુષ પ્રધાન (શ્રેષ્ઠ) છે તે દેવોના ઈન્દ્રોથી, મનુષ્યોના ઈન્દ્ર ચક્રવર્તી આદિથી વંદનીય થાય છે, અને વ્રતરહિત હોય તોપણ નાના પ્રકારના ઉત્તમ સ્વર્ગાદિકનાં સુખ પામે છે.

ભાવાર્થ :—જેનામાં સમ્યગ્દર્શન ગુણ છે તે પ્રધાનપુરુષ છે. તે ઈન્દ્રાદિ દેવોથી પૂજ્ય થાય છે. સમ્યક્ત્વસહિત (જીવ) દેવનું જ આયુષ્ય પામે છે, તેથી વ્રતરહિતને પણ સ્વર્ગગતિમાં જવું મુખ્ય કહ્યું છે. વળી

સમ્યક્ત્વગુણપ્રધાનનો આવો પણ અર્થ થાય છે કે-પચ્ચીસ મળદોષ સહિત હોય, પોતાના નિઃશંકિતાદિ અને સંવેગાદિ ગુણો સહિત હોય એવા સમ્યક્ત્વના ગુણોથી જે પ્રધાનપુરુષ હોય તે દેવેન્દ્રાદિ દ્વારા પૂજનીય થાય છે-સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે.

સમ્માઈટ્ઠી જીવો દુગ્ગદિહેદું ણ બંધદે કમ્મં ।

જં બહુભવેસુ બહ્ધં દુક્કમ્મં તં પિ ણાસેદિ ॥૩૨૭॥

સમ્યગ્દૃષ્ટિર્જીવઃ દુર્ગતિહેતું ન બધ્નાતિ કર્મ ।

યત્ બહુભવેષુ બહ્ધં દુષ્કર્મ તત્ અપિ નાશયતિ ॥૩૨૭॥

અર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ દુર્ગતિના કારણરૂપ અશુભકર્મોને બાંધતો નથી, પરંતુ પૂર્વે ઘણા ભવોમાં બાંધેલાં પાપકર્મોનો પણ નાશ કરે છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિ મરણ કરીને પ્રથમ નરક વિનાનાં બાકીનાં નરકોમાં જતો નથી, જ્યોતિષ, વ્યંતર અને ભવનવાસી દેવ થતો નથી, સ્ત્રીપર્યાયમાં ઊપજતો નથી, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય (બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયધારી), અસંજી, નિગોદ, મ્લેચ્છ તથા કુભોગભૂમિમાં ઊપજતો નથી; કારણ કે તેને અનંતાનુબંધીકષાયના ઉદયના અભાવથી દુર્ગતિના કારણરૂપ કષાયોના સ્થાનકરૂપ પરિણામો થતા નથી. અહીં તાત્પર્ય એ જાણવું કે-ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં સમ્યગ્દર્શન સમાન કલ્યાણરૂપ અન્ય કોઈ પદાર્થ નથી અને મિથ્યાદર્શન સમાન કોઈ શત્રુ નથી, એટલા માટે શ્રી ગુરુનો ઉપદેશ છે કે પોતાના સર્વસ્વ ઉપાય-ઉદમ-ચત્તથી પણ એક મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરવું. એ પ્રમાણે ગૃહસ્થ-ધર્મના બાર ભેદોમાં સમ્યક્ત્વ-સહિતપણારૂપ પ્રથમ ભેદનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે પ્રતિમાના અગિયાર ભેદ છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ત્યાં પ્રથમ જ દાર્શનિક શ્રાવકનું સ્વરૂપ કહે છે :—

બહુતસસમણ્ણિદં જં મજ્ઞં મંસાદિ ણિંદિદિં દવ્વં ।

જો ણ ય સેવદિ ણિયમા સો દંસણસાવઓ હોદિ ॥૩૨૮॥

બહુત્રસસમન્વિતં યત્ મદ્યં માંસાદિ નિન્દિતં દ્રવ્યમ્ ।

યઃ ન ચ સેવતે નિયમાત્ સઃ દર્શનશ્રાવકઃ ભવતિ ॥૩૨૮॥

અર્થ :—ઘણા ત્રસજીવોના ઘાતથી ઉત્પન્ન તથા એ સહિત મદિરાને તથા અતિનિંદ્ય એવાં માંસાદિ પદાર્થો છે તેને જે નિયમથી સેવતો નથી—ભક્ષણ કરતો નથી તે દાર્શનિક શ્રાવક છે.

ભાવાર્થ :—મદિરા—માંસ તથા આદિ શબ્દથી મધુ અને પાંચ ઉદંબરફળ કે જે ત્રસજીવોના ઘાત સહિત છે તે વસ્તુઓને પણ જે દાર્શનિક શ્રાવક છે તે ભક્ષણ કરતો નથી. મદ્ય તો મનને મૂર્છિત કરે છે—ધર્મને ભુલાવે છે. માંસ ત્રસઘાત વિના થતું જ નથી. મધુની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ ત્રસઘાતનું સ્થાન જ છે. પીપળ—વડ—પીલુ આદિ ફળોમાં ત્રસજીવો ઊડતા પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, અન્ય ગ્રંથોમાં પણ કહ્યું છે કે તેમનો ત્યાગ એ શ્રાવકના આઠ મૂળગુણો છે. વળી એમને ત્રસહિંસાનાં ઉપલક્ષણ કહ્યા છે. એટલા માટે જે વસ્તુઓમાં ત્રસહિંસા ઘણી હોય તે, શ્રાવકને અભક્ષ્ય છે—ભક્ષણ યોગ્ય નથી. વળી અન્યાયપ્રવૃત્તિના મૂળરૂપ છે એવાં સાત વ્યસનનો ત્યાગ પણ અહીં કહ્યો છે. જુગાર, માંસ, મદ્ય, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને પરસ્ત્રી એ સાત વ્યસન છે, ‘વ્યસન’ નામ આપદા વા કષ્ટનું છે. એનું સેવન કરનારને આપદા આવે છે, રાજા વા પંચોના દંડને યોગ્ય થાય છે તથા એનું સેવન પણ આપદા વા કષ્ટરૂપ છે. તેથી શ્રાવક એવાં અન્યાયરૂપ કાર્યો કરતો નથી. અહીં ‘દર્શન’ નામ સમ્યક્ત્વનું છે તથા જે વડે ‘ધર્મની મૂર્તિ છે’ એમ સર્વના જોવામાં આવે તેનું નામ પણ દર્શન છે. જે સમ્યગ્દેષ્ટિ હોય—જિનમતને સેવતો હોય અને અભક્ષભક્ષણ—અન્યાય અંગીકાર કરે તો સમ્યક્ત્વને મલિન કરે તથા જિનમતને લજાવે; માટે એને નિયમથી ઊડતાં જ દર્શનપ્રતિમાધારી શ્રાવક થાય છે.

દિઢચિત્તો જો કુઘ્વદિ એવં પિ વયં ણિયાણપરિહીણો ।

વેરગ્ગભાવિયમણો સો વિ ય દંસણગુણો હોદિ ॥૩૨૯॥

દૃઢચિત્તઃ યઃ કરોતિ એવં અપિ વ્રતં નિદાનપરિહીનઃ ।

વૈરાગ્યભાવિતમનાઃ સઃ અપિ ચ દર્શનગુણઃ ભવતિ ॥૩૨૧॥

અર્થ :—નિદાન અર્થાત્ આલોક-પરલોકના ભોગની વાંચ્છા રહિત બની ઉપર પ્રમાણે (વ્રતમાં) દેઢચિત્ત થયો થકો વૈરાગ્યથી ભાવિત (આર્દ્ર-કોમળ) થયું છે ચિત્ત જેનું એવો થયો થકો જે સમ્યગ્દેષ્ટિપુરુષ વ્રત કરે છે તેને દાર્શનિકશ્રાવક કહે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમની ગાથામાં શ્રાવક કહ્યા તેનાં આ ત્રણ વિશેષ વિશેષણ જાણવાં. પ્રથમ તો દેઢચિત્ત હોય અર્થાત્ પરિષહાદિ કષ્ટ આવવા છતાં પણ વ્રતની પ્રતિજ્ઞાથી ડગે નહિ, બીજું નિદાનરહિત હોય અર્થાત્ આ લોકસંબંધી યશ-સુખ-સંપત્તિ વા પરલોકસંબંધી શુભગતિ આદિની વાંચ્છા રહિત હોય તથા ત્રીજું વૈરાગ્યભાવનાથી જેનું ચિત્ત આર્દ્ર અર્થાત્ સિંચાયેલું હોય. અભક્ષ અને અન્યાયને અત્યન્ત અનર્થરૂપ જાણી ત્યાગ કરે છે પણ એમ જાણીને નહિ કે ‘શાસ્ત્રમાં તેને ત્યાગવા યોગ્ય કહ્યાં છે માટે ત્યાગવાં’. પણ પરિણામમાં તો રાગ મટ્યો નથી. (ત્યાં શું ત્યાગ્યું?) ત્યાગના અનેક આશય હોય છે. આ દાર્શનિકશ્રાવકને તો અન્ય કોઈ આશય નથી, માત્ર તીવ્ર કષાયના નિમિત્તરૂપ મહાપાપ જાણી ત્યાગે છે અને એને ત્યાગવાથી જ આગળની (વ્રતાદિ) પ્રતિમાઓના ઉપદેશને લાયક થાય છે. નિઃશલ્યને વ્રતી કહ્યો છે તેથી શલ્યરહિત ત્યાગ હોય છે. એ પ્રમાણે દર્શનપ્રતિમાધારી શ્રાવકનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે બીજી વ્રતપ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહે છે :—

પંચાણુલ્લયધારી ગુણવયસિક્ષાવણિં સંજુત્તો ।

દિઢચિત્તો સમજુત્તો ણાણી વયસાવઓ હોદિ ॥૩૩૦॥

પજ્જાણુવ્રતધારી ગુણવ્રતશિક્ષાવ્રતૈઃ સંયુક્તઃ ।

દૃઢચિત્તઃ શમયુક્તઃ જ્ઞાની વ્રતશ્રાવકઃ ભવતિ ॥૩૩૦॥

અર્થ :—જે પાંચ અણુવ્રતનો ધારક હોય, ત્રણ ગુણવ્રત તથા ચાર શિક્ષાવ્રત સહિત હોય, દેઢચિત્તવાન હોય, શમભાવથી યુક્ત હોય તથા

જ્ઞાનવાન હોય તે વ્રતપ્રતિમાધારક શ્રાવક છે.

ભાવાર્થ :—અહીં ‘અણુ’ શબ્દ અલ્પતા વાચક છે. પાંચ પાપમાં અહીં સ્થૂળ પાપોનો ત્યાગ છે, તેથી તેની ‘અણુવ્રત’ સંજ્ઞા છે. ગુણવ્રત—શિક્ષાવ્રત છે તે આ અણુવ્રતોની રક્ષા કરવાવાળાં છે તેથી અણુવ્રતી તેમને પણ ધારણ કરે છે. આ જીવ વ્રતની પ્રતિજ્ઞામાં દેહચિત્ત છે. કષ્ટ—ઉપસર્ગ—પરિષદ આવવા છતાં પણ શિથિલ થતો નથી. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના અભાવથી તથા પ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના મંદઉદયથી આ વ્રત થાય છે, તેથી ‘ઉપશમભાવસહિતપણું’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. જોકે દર્શનપ્રતિમાધારીને પણ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણનો અભાવ તો થયો છે, પરંતુ પ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના તીવ્ર સ્થાનકોના ઉદયથી તેને અતિચારરહિત પાંચ અણુવ્રત હોતાં નથી તેથી ત્યાં ‘અણુવ્રત’ સંજ્ઞા નથી, પણ સ્થૂળ અપેક્ષાએ તેને પણ ત્રસઘાત ને અભક્ષ-ભક્ષણના ત્યાગથી અણુવ્રત-અણુત્વ છે. વ્યસનોમાં ચોરીનો ત્યાગ છે એટલે અસત્ય પણ તેમાં ગર્ભિત છે, પરસ્ત્રીનો ત્યાગ છે, અને વૈરાગ્યભાવના છે એટલે પરિગ્રહની મૂર્છાનાં સ્થાનક પણ ઘટતાં છે—તેમાં પ્રમાણ પણ તે કરે છે, પરંતુ નિરતિચાર બનતું નથી તેથી તે ‘વ્રતપ્રતિમા’ નામ પામતું નથી. વળી ‘જ્ઞાની’ વિશેષણ છે તે પણ યોગ્ય જ છે, કારણ કે—સમ્યગ્દષ્ટિ બની વ્રતનું સ્વરૂપ જાણી શ્રીગુરુની આપેલી પ્રતિમાને ધારણ કરે છે માટે તે જ્ઞાની જ કહેવાય છે એમ જાણવું.

હવે પાંચ અણુવ્રતોમાં પ્રથમ અણુવ્રત કહે છે :—

જો વાવેરેઢ સદઓ અપ્પાણ-સમં પરં પિ મણ્ણંતો ।

ણિંદણગરહણજુત્તો પરિહરમાણો મહારંભે ॥૩૩૧॥

તસઘાદં જો ણ કરદિ મણવયકાણ્હિં ણેવ કારયદિ ।

કુવ્વંતં પિ ણ ઇચ્છદિ પઠમવયં જાયદે તસ્સ ॥૩૩૨॥

યઃ વ્યાપારયતિ સદયઃ આત્મના સમં પરં અપિ મન્યમાનઃ ।

નિન્દનગર્હણયુક્તઃ પરિહરમાણઃ મહારમ્ભાન્ ॥૩૩૩॥

ત્રસઘાતં યઃ ન કરોતિ મનોવચનકાયૈઃ નૈવ કારયતિ ।

કુર્વન્તં અપિ ન ઇચ્છતિ પ્રથમવ્રતં જાયતે તસ્ય ॥૩૩૨॥

અર્થ :—જે શ્રાવક બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયરૂપ ત્રસજીવોનો મન-વચન-કાયા દ્વારા પોતે ઘાત કરે નહિ, બીજાની પાસે કરાવે નહિ તથા કોઈ બીજો કરતો હોય તો તેને ભલો માને નહિ તેને પ્રથમ અહિંસાશુવ્રત હોય છે. તે શ્રાવક કેવો છે? વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં દયા સહિત પ્રવર્તે છે, પ્રાણીમાત્રને પોતા સમાન માને છે, વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં હિંસા થાય છે તે બદલ પોતાના દિલમાં પોતાની નિંદા કરે છે, ગર્હાપૂર્વક ગુરુની આગળ પોતાનું પાપ કહે છે, જે પાપ લાગે છે તેનું ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે આલોચન, પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિક લે છે તથા જેમાં ઘણી હિંસા થતી હોય એવાં મહાઆરંભયુક્ત મોટા વ્યાપારાદિ કાર્યોને છોડતો થકો પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રસજીવનો ઘાત પોતે કરે નહિ. બીજા પાસે કરાવે નહિ અને એમ કરનારને ભલો જાણે નહિ. પરજીવોને પોતા સમાન જાણે એટલે પરઘાત કરતો નથી. જેમાં ત્રસજીવનો ઘાત ઘણો થાય એવા મોટા આરંભને છોડે અને અલ્પ આરંભમાં ત્રસઘાત થાય તેમાં પણ પોતાની નિંદા -ગર્હાપૂર્વક આલોચન-પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કરે. અન્ય ગ્રંથોમાં તેના અતિચારો કહ્યા છે તે ટાળે. અહીં ગાથામાં અન્ય જીવોને પોતાસમાન કહ્યા છે તેમાં અતિચાર ટાળવાના પણ આવી ગયા, કારણ કે પરજીવને વધ, બંધન, અતિભારઆરોપણ, અન્નપાનનિરોધનમાં દુઃખ થાય છે, હવે પરજીવોને જો પોતાસમાન જાણે તો તે એમ શા માટે કરે? (ન જ કરે)

હવે બીજું સત્યાશુવ્રત કહે છે :—

હિંસાવયણં ન વયદિ કક્કસવયણં પિ જો ન ભાસેદિ ।

ણિદુરવયણં પિ તહા ન ભાસદે ગુજ્ઞવયણં પિ ॥૩૩૩॥

હિદમિદવયણં ભાસદિ સંતોસકરં તુ સવ્વજીવાણં ।

ધમ્મપયાસણવયણં અણુવ્વદી હવદિ સો વિદિઓ ॥૩૩૪॥

હિંસાવચનં ન વદતિ કર્કશવચનં અપિ યઃ ન ભાષતે ।
 નિષ્કુરવચનં અપિ તથા ન ભાષતે ગુહ્યવચનં અપિ ॥૩૩૩॥
 હિતમિતવચનં ભાષતે સન્તોષકરં તુ સર્વજીવાનામ્ ।
 ધર્મપ્રકાશનવચનં અણુવ્રતી ભવતિ સઃ દ્વિતીયઃ ॥૩૩૪॥

અર્થ :—જે હિંસાનું વચન ન કહે, કર્કશવાક્ય ન કહે, નિષ્કુરવચન ન કહે તથા પરનાં ગુહ્યવચન ન કહે; (તો કેવાં વચન કહે?) સ્વ-પરને હિતરૂપ, પ્રમાણરૂપ, સર્વ જીવોને સંતોષદાયક અને સદ્ધર્મને પ્રકાશવાવાળાં વચન કહે તે પુરુષ બીજા સત્યાણુવ્રતનો ધારક થાય છે.

ભાવાર્થ :—અસત્યવચન અનેક પ્રકારનાં છે. તેમનો સર્વથા ત્યાગ તો સકલચારિત્રધારક મુનિને હોય છે અને અણુવ્રતમાં તો સ્થૂલ (અસત્ય)નો જ ત્યાગ હોય છે. જે વચનથી બીજા જીવોનો ઘાત થાય એવાં હિંસાનાં વચન ન કહે, જે વચન બીજાને કડવું લાગે-સાંભળતાં જ ક્રોધાદિ ઉત્પન્ન થાય એવાં કર્કશવચન ન કહે, બીજાને ઉદ્વેગ, ભય, શોક અને કલહ ઊપજાવે એવાં નિષ્કુરવચન ન કહે, અન્યના ગુપ્તકર્મના પ્રકાશક વચન ન કહે તથા ઉપલક્ષણથી અન્ય એવાં કે જેમાં અન્યનું અહિત થાય એવાં વચન ન કહે. ત્યારે કેવાં વચન કહે? કહે તો હિત-મિત વચન કહે, સર્વ જીવોને સંતોષ ઊપજે, તથા જેનાથી સદ્ધર્મનો પ્રકાશ થાય એવાં કહે, વળી મિથ્યાઉપદેશ, રહોભ્યાખ્યાન, કુટલેખક્રિયા, ન્યાસાપહાર અને સાકારમંત્ર-ભેદ એ પાંચે અતિચારો ગાથામાં વિશેષણ કહ્યાં તેમાં આવી જાય છે.* અહીં તાત્પર્ય એ છે કે—જેથી અન્ય જીવોનું બૂરું થાય, પોતાના ઉપર આપદા આવી પડે તથા વૃથા પ્રલાપવાક્યોથી પોતાને પણ પ્રમાદ વધે એવાં સ્થૂલ અસત્યવચન અણુવ્રતી શ્રાવક કહે નહિ, બીજા પાસે કહેવરાવે નહિ તથા કહેવાવાળાને ભલો જાણે નહિ. તેને આ બીજું અણુવ્રત હોય છે.

★ ૧. સ્વર્ગમોક્ષના સાધક ક્રિયાવિશેષમાં અન્ય જીવોને અન્યથા પ્રવર્તન કરાવવું, એ સંબંધી જૂઠો ઉપદેશ આપવો તે મિથ્યોપદેશ નામનો અતિચાર છે.

૨. સ્ત્રી-પુરુષના એકાંતમાં થયેલા ક્રિયા-આચરણનો બહાર પ્રકાશ કરવો તે રહોભ્યાખ્યાન અતિચાર છે.

હવે ત્રીજું અચૌર્યાણુવ્રત કહે છે :—

જો બહુમુલ્લં વત્થું અપ્યયમુલ્લેણ ણેવ ગિહ્લેદિ ।
વીસરિયં પિ ણ ગિહ્લદિ લાહે થોવે વિ તૂસેદિ ॥૩૩૫॥

જો પરદવ્વં ણ હરદિ માયાલોહેણ કોહમાણેણ ।
દિઠ્ઠચિત્તો સુદ્ધમર્મઈ અણુવ્વઈ સો હવે તિદિઓ ॥૩૩૬॥

યઃ બહુમૂલ્યં વસ્તુ અલ્પમૂલ્યેન નૈવ ગૃહ્ણાતિ ।
વિસ્મૃતં અપિ ન ગૃહ્ણાતિ લાભે સ્તોકે અપિ તુષ્યતિ ॥૩૩૫॥

યઃ પરદ્રવ્યં ન હરતિ માયાલોભેન ક્રોધમાનેન ।
દૃઢચિત્તઃ શુદ્ધમતિઃ અણુવ્રતી સઃ ભવેત્ તૃતીયઃ ॥૩૩૬॥

અર્થ :—જે શ્રાવક બહુમૂલ્ય વસ્તુ અલ્પમૂલ્યમાં ન લે, કપટથી -લોભથી-કોધથી-માનથી પરનું દ્રવ્ય ન લે, તે ત્રીજા અણુવ્રતધારી શ્રાવક છે. કેવો છે તે? દેઢ છે ચિત્ત જેનું, કારણ પામવા છતાં પ્રતિજ્ઞા બગાડતો નથી તથા શુદ્ધ છે-ઉજ્જવળ છે બુદ્ધિ જેની (એવો છે).

ભાવાર્થ :—સાત વ્યસનના ત્યાગમાં ચોરીનો ત્યાગ તો કર્યો જ છે. તેમાં આ વિશેષ છે કે-બહુમૂલ્યની વસ્તુ અલ્પમૂલ્યમાં લેવાથી ઝગડો ઉત્પન્ન થાય છે. કોણ જાણે શું કારણથી સામો માણસ અલ્પ મૂલ્યમાં આપે છે? વળી પરની ભૂલી ગયેલી વસ્તુ તથા માર્ગમાં પડેલી વસ્તુ પણ ન લે, એમ ન જાણે કે પેલો નથી જાણતો પછી તેનો ડર

૩. પરને ઠગવા માટે અછતા-જૂઠા લેખ લખવા, એવો એવો બધો, કુટલેખક્રિયા નામનો અતિચાર છે.
૪. કોઈ રૂપિયા-મહોર-આભરણાદિ પોતાને સોંપી ગયો હોય અને પાછળથી તેની ગણતરી ભૂલી અલ્પ પ્રમાણમાં માગવા લાગ્યો તેને 'હા ઠીક છે તમારું આ છે તે લઈ જાઓ' એમ કહેવું તે ન્યાસાપહાર-અતિચાર છે.
૫. અંગવિકાર ભૂકુટીક્ષેપાદિકથી અન્યનો અભિપ્રાય જાણી ઈર્ષાભાવથી લોકમાં પ્રગટ કરવો તે સાકારમંત્રભેદ નામનો અતિચાર છે. આ સત્યાણુવ્રતના પાંચ અતિચારદોષ છે તે છોડવા યોગ્ય છે. (અર્થપ્રકાશિકા ટીકા, પા. ૨૮૫)

શો? વ્યાપારમાં થોડા જ નફાથી સંતોષ ધારણ કરે, કારણ ઘણાં લાલચ-લોભથી અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, કપટ-પ્રપંચથી કોઈનું ધન લે નહિ, કોઈને પોતાની પાસે (જમા) ધર્યું હોય તો તેને ન આપવાના ભાવ રાખે નહિ, લોભથી-ક્રોધથી પરનું ધન ખૂંચવી લે નહિ, માનથી કહે કે ‘અમે મોટા જોરાવર છીએ, લીધું તો શું થઈ ગયું?’ એ પ્રમાણે પરનું ધન લે નહિ. એ જ પ્રમાણે પરની પાસે લેવરાવે નહિ તથા કોઈ લેનારને ભલો જાણે નહિ. વળી અન્ય ગ્રંથોમાં તેના પાંચ અતિયાર કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે : (૧) ચોરને ચોરી માટે પ્રેરણા કરવી, (૨) તેનું લાવેલું ધન લેવું, (૩) રાજ્યવિરુદ્ધ કાર્ય કરવું, (૪) વેપારમાં તોલ-બાટ ઓછાં અધિકાં રાખવા, (૫) અલ્પમૂલ્યની વસ્તુ બહુમૂલ્યવાન બતાવી તેનો વ્યવહાર કરવો. એ પાંચ અતિયાર છે. એ ગાથામાં કહેલાં વિશેષણોમાં આવી જાય છે. એ પ્રમાણે નિરતિયારરૂપે સ્તેય (ચોરી)-ત્યાગવ્રતને જે પાળે છે તે ત્રીજા અણુવ્રતધારી શ્રાવક હોય છે.

હવે બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરે છે :—

અસુદ્મયં દુર્ગંધં મહિલાદેહં ^૧વિરજ્જમાણો જો ।

રૂપં લાવણ્યં પિ ય મળમોહનકારણં મુણ્ડ ॥૩૩૭॥

જો મળ્ણદિ પરમહિલં જળ્ણીબહિળ્ણીસુઆઙ્સારિચ્છં ।

મળવયળે કાણ વિ બંભવૈ સો હવે થૂલો ॥૩૩૮॥

અશુચિમયં દુર્ગન્ધં મહિલાદેહં વિરજ્જમાનઃ યઃ ।

રૂપં લાવણ્યં અપિ ચ મનોમોહનકારણં જાનાતિ ॥૩૩૭॥

યઃ મન્યતે પરમહિલાં જનનીભગિનીસુતાદિસદૃશામ્ ।

મનસા વચ્ચેન કાચેન અપિ બ્રહ્મવ્રતી સઃ ભવેત્ સ્થૂલઃ ॥૩૩૮॥

અર્થ :—જે શ્રાવક સ્ત્રીના દેહને અશુચિમય-દુર્ગંધ જાણતો થકો તેના રૂપ-લાવણ્યને પણ (માત્ર) મનને મોહ ઉપજાવવાના કારણરૂપ જાણે છે અને તેથી તેનાથી વિરક્ત થઈ પ્રવર્તે છે, જે પરસ્ત્રી મોટી હોય

૧ વિરજ્જમાણો એવો પણ પાઠ છે.

તેને માતા બરાબર, બરાબર ઉંમરવાળી હોય તેને બહેન બરાબર તથા નાની હોય તેને દીકરી તુલ્ય મન-વચન-કાયથી જાણે છે તે સ્થૂલ બ્રહ્મચર્યાશુવ્રતધારી શ્રાવક છે. પરસ્ત્રીને તો મન-વચન-કાય, કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી ત્યાગ કરે, સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ ધરે, તીવ્રકામવશ વિનોદ-ક્રિડારૂપ ન પ્રવર્તે, સ્ત્રીના શરીરને અપવિત્ર-દુર્ગંધ જાણી વૈરાગ્યભાવનારૂપ ભાવ રાખે તથા કામની તીવ્રવેદના આ સ્ત્રીના નિમિત્તથી થાય છે તેથી તેની રૂપ-લાવણ્યાદિ ચેષ્ટાને મનને મોહિત કરવામાં જ્ઞાનને ભુલાવવામાં અને કામને ઉપજાવવામાં કારણરૂપ જાણી તેનાથી વિરક્ત રહે તે ચોથા અશુવ્રતધારી હોય છે. (૧) પરના વિવાહ કરવા, (૨-૩) પરની પરિણીત-અપરિણીત સ્ત્રીનો સંસર્ગ રાખવો, (૪) કામક્રીડા, (૫) કામનો તીવ્ર અભિપ્રાય—એ તેના પાંચ અતિચાર* છે. તે, ‘સ્ત્રીના દેહથી વિરક્ત રહેવું’ એ વિશેષણમાં આવી જાય છે. પરસ્ત્રીનો ત્યાગ તો પહેલી પ્રતિમામાં સાત વ્યસનના ત્યાગમાં આવી ગયો છે, અહીં તો અતિ તીવ્ર કામવાસનાનો પણ ત્યાગ છે, તેથી અતિચાર રહિત વ્રત પળાય છે, પોતાની સ્ત્રીમાં પણ તીવ્રપણું હોતું નથી. એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યાશુવ્રતનું કથન કર્યું.

હવે પરિગ્રહપરિમાણ નામના પાંચમા અશુવ્રતનું કથન કરે છે :—

જો લોહં ગિહગિત્તા સંતોસરસાયણેણ સંતુદ્ધો ।

ગિહગદિ તિહ્લા દુદ્ધા મણ્ણંતો વિણ્ણસરં સવ્વં ॥૩૩૧॥

જો પરિમાણં કુવ્વદિ ધણધણ્ણસુવણ્ણખિત્તમાઈણં ।

ઉવઓગં જાગિત્તા અણુવ્વદં પંચમં તસ્સ ॥૩૪૦॥

યઃ લોભં નિહત્ય સન્તોષરસાયનેન સન્તુષ્ઠઃ ।

નિહન્તિ તૃષ્ણા દુષ્ટા મન્યમાનઃ વિનશ્વરં સર્વમ્ ॥૩૩૧॥

★ પરવિવાહકરણ, અપરિગૃહિતઈત્વરિકાગમન, પરિગૃહિતઈત્વરિકાગમન, અનંગક્રીડા અને કામતીવ્રતા—એ બ્રહ્મચર્યાશુવ્રતના પાંચ અતિચાર છે.

(જુઓ, અર્થપ્રકાશિકાટીકા, પૃષ્ઠ-૨૮૬)

યઃ પરિમાણં કુર્વતે ધનધાન્યસુવર્ણક્ષેત્રાદીનામ્ ।

ઉપયોગં જ્ઞાત્વા અણુવ્રતં પઞ્ચમં તસ્ય ॥૩૪૦॥

અર્થ :—જે પુરુષ લોભકષાયને અલ્પ કરી સંતોષરૂપ રસાયણથી સંતુષ્ટ થતો થકો સર્વ ધન-ધાન્યાદિક પરિગ્રહને વિનાશી માની દુષ્ટ તૃષ્ણાને અતિશય હણે છે, તથા ધન-ધાન્ય-સુવર્ણ-ક્ષેત્રાદિ પરિગ્રહનું, પોતાના ઉપયોગસામર્થ્યને અને કાર્યવિશેષને જાણી તેના અનુસાર, પરિમાણ કરે છે તેને આ પાંચમું અણુવ્રત હોય છે. અંતરંગપરિગ્રહ તો લોભ-તૃષ્ણા છે તેને ક્ષીણ કરે છે તથા બાહ્યપરિગ્રહનું પરિમાણ કરે છે. દૈવ્યિત્તથી પ્રતિજ્ઞાભંગ ન કરે તે અતિચાર* રહિત પંચમઅણુવ્રતી છે. એ પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રત નિરતિચાર પાલન કરે છે તે વ્રતપ્રતિમાધારી શ્રાવક છે. એ પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રતનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે તે વ્રતોની રક્ષા કરવાવાળાં સાત શીલ છે. તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ ગુણવ્રતમાં પહેલું ગુણવ્રત કહે છે :—

જહ લોહણાસણદ્વં સંગપમાણં હવેઈ જીવસ્સ ।

સવ્વ--દિસાણ પમાણં તહ લોહં ણાસણ ણિયમા ॥૩૪૧॥

જં પરિમાણં કીરદિ દિસાણ સવ્વાણ સુપ્પસિદ્ધાણં ।

ઉવઓગં જાણિત્તા ગુણવ્વદં જાણ તં પઠમં ॥૩૪૨॥

યથા લોભનાશનાર્થં સઙ્ગપ્રમાણં ભવતિ જીવસ્ય ।

સર્વદિશાનાં પ્રમાણં તથા લોભં નાશયતિ નિયમાત્ ॥૩૪૧॥

યત્ પરિમાણં ક્રિયતે દિશાનાં સર્વાસાં સુપ્રસિદ્ધાનામ્ ।

ઉપયોગં જ્ઞાત્વા ગુણવ્રતં જાનીહિ તત્ પ્રથમમ્ ॥૩૪૨॥

અર્થ :—લોભનો નાશ કરવા અર્થે જીવને પરિગ્રહનું પરિમાણ

★ ક્ષેત્રવાસ્તુ, હિરણ્યસુવર્ણ, ધનધાન્ય, દાસીદાસ અને કુપ્યભાંડ આ વસ્તુઓના પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું તે પરિગ્રહત્યાગઅણુવ્રતના પાંચ અતિચાર છે.

(જુઓ અર્થપ્રકાશિકાટીકા, પૃષ્ઠ-૨૮૭)

હોય છે; તેમાં પણ સર્વ દિશાઓમાં પરિમાણ કરીને પણ નિયમથી લોભનો નાશ કરે છે. તેથી પૂર્વ વગેરે પ્રસિદ્ધ દશ દિશાઓ છે તેમનું પોતાના પ્રયોજનભૂત કાર્યથી જરૂરિયાત જાણી, પ્રમાણ કરે તે પહેલું ગુણવ્રત છે. પહેલાં કહેલાં પાંચે અણુવ્રતનું ઉપકારી આ ગુણવ્રત છે. અહીં 'ગુણ' શબ્દ ઉપકારવાચક સમજવો. જેમ લોભનો નાશ કરવા માટે પરિગ્રહનું પરિમાણ કરે છે તેમ લોભનો નાશ કરવા માટે દિશાઓનું પણ પરિમાણ કરે છે. જ્યાં સુધીનું પરિમાણ કર્યું હોય તે ઉપરાંતની પેલી બાજુ દ્રવ્યાદિની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પણ ત્યાં જાય નહિ. એ પ્રમાણે લોભને ઘટાડ્યો, તથા પરિમાણથી પેલી બાજુ ન જવાથી એ બાજુ સંબંધીનું હિંસાનું પાપ પણ લાગતું નથી તેથી એ બાજુ સંબંધી (ગુણવ્રત પણ) મહાવ્રત બરાબર થયાં.

હવે બીજું અનર્થદંડવિરતિ ગુણવ્રત કહે છે :—

કઙ્ગં કિં પિ ણ સાહદિ ણિચ્છં પાવં કરેદિ જો અત્યો ।

સો ખલુ હવે અણત્યો પંચપયારો વિ સો વિવિહો ॥૩૪૩॥

કાર્યં કિમપિ ન સાધયતિ નિત્યં પાપં કરોતિ યઃ અર્થઃ ।

સઃ ખલુ ભવેત્ અનર્થઃ પંચપ્રકારઃ અપિ સઃ વિવિધઃ ॥૩૪૩॥

અર્થઃ :—જે કાર્યથી પોતાનું પ્રયોજન તો કાંઈ સધાય નહિ પણ માત્ર પાપ જ ઉત્પન્ન કરે એવું હોય તેને અનર્થ કહે છે. તે પાંચ વા અનેક પ્રકારના હોય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયોજન વિના પાપ ઉપજાવે તે અનર્થદંડ છે. તેના અપધ્યાન, પાપોપદેશ, પ્રમાદયર્યા, હિંસાપ્રદાન તથા દુઃશ્રુતિશ્રવણ એ પાંચ પ્રકાર વા અનેક પ્રકાર પણ છે.

તેમાં પ્રથમ ભેદ કહે છે :—

પરદોસાણં ગહણં પરલચ્છીણં સમીહણં જં ચ ।

પરિત્થીઅવલોઓ પરકલહાલોયણં પઠમં ॥૩૪૪॥

પરદોષાણાં ગ્રહણં પરલક્ષ્મીનાં સમીહનં ચત્ ચ ।

પરસ્ત્રી-અવલોકઃ પરકલહાલોકનમ્ પ્રથમમ્ ॥૩૪૪॥

અર્થ :—બીજાના દોષ ગ્રહણ કરવા, અન્યની લક્ષ્મી-ધન-સંપદાની વાંચ્છા કરવી, પરની સ્ત્રીને રાગ સહિત નિરખવી (તાકી તાકીને જોવી) તથા પરના કલહ જોવા ઈત્યાદિ કાર્યો કરવાં તે પ્રથમ અનર્થદંડ છે.

ભાવાર્થ :—પરના દોષ ગ્રહણ કરવામાં પોતાના ભાવ તો બગડે છે પણ પોતાનું પ્રયોજન કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી, પરનું ભૂરું થાય અને પોતાનું દુષ્ટપણું માત્ર ઠરે છે. બીજાની સંપદા દેખી પોતે તેની વાંચ્છા કરે તો તેથી કાંઈ પોતાની પાસે તે આવી જતી નથી એટલે એથી પણ નિષ્પ્રયોજન ભાવ જ બગડે છે. બીજાની સ્ત્રીને રાગરહિત (તાકી તાકીને) જોવામાં પણ પોતે ત્યાગી થઈને નિષ્પ્રયોજન ભાવ શા માટે બગાડે? વળી પરના કલહ જોવામાં પણ કાંઈ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ ઊલટી કદાચિત્ પોતાના ઉપર આફત આવી પડે છે. એ પ્રમાણે એ આદિથી માંડી જે જે કાર્યોમાં પોતાના ભાવ બગડે તે તે બધો અપધ્યાન નામનો પ્રથમ અનર્થદંડ છે અને તે અણુવ્રતભંગના કારણરૂપ છે. તેને છોડતાં જ વ્રત દેઢ ટકે છે.

હવે બીજો પાપોપદેશ નામનો અનર્થદંડ કહે છે :—

જો ઉવણ્સો દિઙ્ગદિ કિસિપસુપાલણવણિઙ્ગપમુહેસુ ।

પુરિસિત્થીસંજોણ અણત્થદંડો હવે વિદિઓ ॥૩૪૫॥

યઃ ઉપદેશઃ દીયતે કૃષિપશુપાલનવાણિજ્યપ્રમુખેષુ ।

પુરુષસ્ત્રીસંયોગે અનર્થદણ્ડઃ ભવેત્ દ્વિતીયઃ ॥૩૪૫॥

અર્થ :—ખેતી કરવી, પશુપાલન, વાણિજ્ય કરવું તથા સ્ત્રી-પુરુષનો સંયોગ જેમ થાય તેમ બતાવવો ઈત્યાદિ પાપસહિત કાર્યોનો બીજાને ઉપદેશ આપવો, તેનું વિધાન (રીત) બતાવવું કે જેમાં પોતાનું પ્રયોજન તો કાંઈ સધાય નહિ પણ માત્ર પાપ જ ઉત્પન્ન થાય તે બીજો

પાપોપદેશ નામનો અનર્થદંડ છે. બીજાને પાપનો ઉપદેશ કરવામાં પોતાને કેવળ પાપબંધ જ થાય છે અને તેથી વ્રતભંગ થાય છે, એને છોડતાં વ્રતની રક્ષા થાય છે. વ્રત ઉપર ગુણ કરે છે—ઉપકાર કરે છે, તેથી તેનું નામ ગુણવ્રત છે.

હવે ત્રીજો પ્રમાદયર્યા નામનો અનર્થદંડ કહે છે :—

વિહલો જો વાવારો પુઢવીતોયાણ અગ્નિપવનાણ ।
તહ વિ વણ્પદિછેદો અણત્થદંડો હવે તિદિઓ ॥૩૪૬॥

વિફલ: ય: વ્યાપાર: પૃથ્વીતોયાનાં અગ્નિપવનાનાં ।
તથા અપિ વનસ્પતિચ્છેદ: અનર્થદણ્ડ: ભવેત્ તૃતીય: ॥૩૪૬॥

અર્થ :—અફળ—નિષ્પ્રયોજન એવા પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને પવનના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તથા નિષ્પ્રયોજન હરિત (લીલોતરી) વનસ્પતિકાયનું છેદન-ભેદન કરવું તે ત્રીજો પ્રમાદયર્યા નામનો અનર્થદંડ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રમાદવશ બની પૃથ્વી—જળ—અગ્નિ—વાયુ અને હરિતકાયની વિના પ્રયોજન વિરાધના કરે ત્યાં ત્રસ—સ્થાવરજીવોનો ઘાત તો થાય છે જ અને પોતાનું કાર્ય કાંઈ પણ સધાતું નથી, તેથી એ કરવામાં વ્રતભંગ થાય છે; એને છોડતાં જ વ્રતની રક્ષા થાય છે.

હવે હિંસાદાન નામનો ચોથો અનર્થદંડ કહે છે :—

મજ્જારપહુદિધરણં આઝહલોહાદિવિક્કણં જં ચ ।
લક્ષ્ણાખલાદિગ્રહણં અણત્થદંડો હવે તુરિઓ ॥૩૪૭॥

માર્જ્જારપ્રભૃતિધરણં આયુધલોહાદિવિક્રય: ય: ચ ।
લાક્ષાખલાદિગ્રહણં અનર્થદણ્ડ: ભવેત્ તુરીય: ॥૩૪૭॥

અર્થ :—બિલાડાં વગેરે હિંસક જીવોને પાલન કરવા, લોખંડનો વા લોખંડ આદિના આયુધોનો વ્યાપાર કરવો—લેણ દેણ કરવી, લાખ—ખલા આદિ શબ્દથી ઝેરી વસ્તુ આદિની લેણ—દેણ, વણજ—વ્યાપાર કરવો, એ હિંસાદાન નામનો ચોથો અનર્થદંડ છે.

ભાવાર્થ :—હિંસક જીવોનું પાલન તો નિષ્પ્રયોજન અને પાપરૂપ પ્રગટ જ છે તથા હિંસાના કારણરૂપ શસ્ત્ર-લોહ-લાખ આદિનો વણજવ્યાપાર-લેણદેણ કરવાં; તેમાં પણ ફળ તો અલ્પ છે-પાપ ઘણું છે માટે તે પણ અનર્થદંડ જ છે. એમાં પ્રવર્તતાં વ્રતભંગ થાય છે અને એને છોડતાં વ્રતની રક્ષા થાય છે.

હવે દુઃશ્રુતિ નામનો પાંચમો અનર્થદંડ કહે છે :—

જં સવળં સત્થાણં મંડળવસિયરણકામસત્થાણં ।
પરદોસાણં ચ તહા અળત્થદંડો હવે ચરિમો ॥૩૪૮॥

યત્ શ્રવણં શાસ્ત્રાણાં મળ્ડળવશીકરણકામશાસ્ત્રાણામ્ ।
પરદોષાણાં ચ તથા અનર્થદળ્ડઃ મવેત્ ચરમઃ ॥૩૪૮॥

અર્થ :—જે સર્વથા એકાન્તવાદીઓનાં કહેલાં શાસ્ત્રો કે જે શાસ્ત્ર જેવાં દેખાય છે એવાં કુશાસ્ત્રો, ભાંડક્રિયા-હાસ્ય-કુતૂહલ-કથનનાં શાસ્ત્રો, વશીકરણ-મંત્રપ્રયોગનાં શાસ્ત્રો, સ્ત્રીઓની ચેષ્ટાના વર્ણનરૂપ કામશાસ્ત્રો એ બધાનું સાંભળવું ઉપલક્ષણથી વાંચવું-શીખવું-સંભળાવવું તથા પરના દોષોની કથા કરવી-સાંભળવી તે દુઃશ્રુતિશ્રવણ નામનો છેલ્લો પાંચમો અનર્થદંડ છે.

ભાવાર્થ :—ખોટાં શાસ્ત્રો સાંભળવાં-વાંચવાં-સંભળાવવાં-રચવાં એમાં આપણું કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, માત્ર પાપ જ થાય છે. વળી આજીવિકા અર્થે પણ એનો વ્યવહાર કરવો શ્રાવકને ઉચિત નથી. માત્ર વ્યાપારાદિ વડે યોગ્ય આજીવિકા જ શ્રેષ્ઠ છે. જેમાં વ્રતભંગ થાય તેવું તે શા માટે કરે? વ્રતની રક્ષા કરવી યોગ્ય છે.

હવે અનર્થદંડના કથનને સંકોચે છે :—

એવં પંચપયારં અળત્થદંડં દુહાવહં ણિચ્છં ।
જો પરિહરેદિ ણાણી ગુણવ્વદી સો હવે વિદિઓ ॥૩૪૯॥

एवं पञ्चप्रकारं अनर्थदण्डं दुःखावहं नित्यम् ।

यः परिहरति ज्ञानी गुणव्रती सः भवेत् द्वितीयः ॥३४९॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની શ્રાવક આ પ્રમાણે અનર્થદંડને નિરંતર દુઃખનાં ઉપજાવવાવાળાં જાણીને છોડે છે તે બીજા ગુણવ્રતનો ધારવાવાળો શ્રાવક થાય છે.

ભાવાર્થ :—આ અનર્થદંડત્યાગ નામનું ગુણવ્રત, અણુવ્રતોનું ઘણું ઉપકારી છે તેથી શ્રાવકોએ તેનું અવશ્ય પાલન કરવું યોગ્ય છે.

હવે ભોગોપભોગપરિમાણ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત કહે છે :—

जाणिता संपत्ती भोयणतंबोलवत्थमादीणं ।

जं परिमाणं कीरदि भोउवभोयं वयं तस्स ॥३५०॥

ज्ञात्वा सम्पत्तीः भोजनताम्बूलवस्त्रादीनाम् ।

यत् परिमाणं क्रियते भोगोपभोगं व्रतं तस्य ॥३५०॥

અર્થ :—જે પોતાની સંપદા અને સામર્થ્ય જાણી (વિચારી) ભોજન-તાંબૂલ-વસ્ત્ર આદિનું પરિમાણ-મર્યાદા કરે તે શ્રાવકને ભોગોપભોગપરિમાણ નામનું ગુણવ્રત હોય છે.

ભાવાર્થ :—ભોજન-તાંબૂલ આદિ જે એક વાર ભોગવવામાં આવે તેને ભોગ કહે છે. તથા વસ્ત્ર-ઘરેણાં વગેરે વારંવાર ભોગવવામાં આવે તેને ઉપભોગ કહે છે. તેમનું પરિમાણ યમરૂપ (જાવજીવ) પણ હોય છે તથા હરરોજના નિયમરૂપ પણ હોય છે. ત્યાં યથાશક્તિ પોતાનાં સાધન-સામગ્રીનો વિચાર કરી તેમનો યમરૂપ વા નિયમરૂપ પણ ત્યાગ કરે છે. તેમાં હરરોજ જરૂરિયાત જાણી તે અનુસાર (નિયમરૂપ) ત્યાગ કર્યા કરે, તે અણુવ્રતને ઘણો ઉપકારક છે.

હવે છતી (મોજાદ) ભોગોપભોગની વસ્તુને છોડે છે તેની પ્રશંસા કરે છે :—

જો પરિહેરેડ સંતં તસ્સ વયં થુવ્વદે સુરિંદેહિં ।

જો મળલડ્ડુ વ ભવ્વદિ તસ્સ વયં અપ્પસિદ્ધિયરં ॥૩૫૧॥

યઃ પરિહરતિ સંતં તસ્ય વ્રતં સ્તૂયતે સુરેન્દ્રૈઃ ।

યઃ મનોમોદકવત્ ભક્ષયતિ તસ્ય વ્રતં અલ્પસિદ્ધિકરમ્ ॥૩૫૧॥

અર્થ :—જે પુરુષ છતી (પ્રાપ્ત-મોજૂદ) વસ્તુનો ત્યાગ કરે છે તેના વ્રતને દેવોના ઈન્દ્રો પણ અભિનંદે છે-પ્રશંસે છે, તથા અપ્રાપ્ત વસ્તુનો ત્યાગ તો એવો છે કે જેમ લાડુ તો હોય નહિ અને મનમાં સંકલ્પમાત્ર લાડુની કલ્પના કરી લાડુ ખાય તેવો છે. અહીં અણછતી વસ્તુ સંકલ્પમાત્ર છોડવી એ વ્રત તો છે, પરંતુ અલ્પ સિદ્ધિદાતા છે અર્થાત્ તેનું ફળ અલ્પ છે.

પ્રશ્ન :—ભોગોપભોગપરિમાણને અહીં ત્રીજા ગુણવ્રતમાં ગણ્યું પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ત્રીજું ગુણવ્રત, તો દેશવ્રત કહ્યું છે અને ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતને ત્રીજા શિક્ષાવ્રતમાં ગણ્યું છે તેનું શું કારણ? તેનું સમાધાન :—

એ આચાર્યોની વિવેકાનું વિચિત્રપણું છે. સ્વામી સમંતભદ્રાચાર્યે રત્નકરંડશ્રાવકાચારમાં પણ અહીં કહ્યું છે તેમ જ કહ્યું છે-એમાં વિરોધ નથી. અહીં તો અણુવ્રતના ઉપકારકની અપેક્ષા લીધી છે અને ત્યાં (તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં) સચિતાદિ ભોગ છોડવાની અપેક્ષા-મુનિવ્રતની શિક્ષા આપવાની અપેક્ષા લીધી છે એટલે એમાં કાંઈ વિરોધ નથી, એ પ્રમાણે ગુણવ્રતનું વ્યાખ્યાન કર્યું.*

★ દિગ્વ્રતમનર્થદળ્લવ્રતં ચ ભોગોપભોગપરિમાણમ્;

અનુબંહણાદ્ગુણાનામાખ્યાન્તિ ગુણવ્રતાન્યાર્યાઃ ॥૬૭॥

દિગ્વ્રત, અનર્થદંડવ્રત, ભોગોપભોગપરિમાણવ્રત એ ત્રણ વ્રતો અણુવ્રતોને વધારવાના હેતુરૂપ હોવાથી તેને ગુણવ્રત કહે છે (રત્નકરંડશ્રાવકાચાર)

હવે શિક્ષાવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ સામાયિકશિક્ષાવ્રત કહે છે :—

સામાયિકસ્ય કરણે ચેત્તં કાલં ચ આસનં વિલયો ।

મળવયળકાયસુદ્ધી ણાયવ્વા હુંતિ સત્તેવ ॥૩૫૨॥

સામાયિકસ્ય કરણે ક્ષેત્રં કાલં ચ આસનં વિલયઃ ।

મનોવચનકાયશુદ્ધિઃ જ્ઞાતવ્યા ભવન્તિ સપ્ત એવ ॥૩૫૨॥

અર્થ :—પ્રથમ સામાયિક કરવામાં ક્ષેત્ર, કાળ, આસન, લય, મનશુદ્ધતા, વચનશુદ્ધતા અને કાયશુદ્ધતા એ સાત સામગ્રી જાણવા યોગ્ય છે.

હવે સામાયિકનું ક્ષેત્ર કહે છે :—

જત્થ ણ કલયલસદ્દો બહુજનસંઘટ્ટણં ણ જત્થ ત્થિ ।

જત્થ ણ દંસાદીયા એસ પસત્થો હવે દેસો ॥૩૫૩॥

યત્ર ન કલકલશબ્દઃ બહુજનસંઘટ્ટનં ન યત્ર અસ્તિ ।

યત્ર ન દંસાદિકાઃ એષ પ્રશસ્તઃ ભવેત્ દેશઃ ॥૩૫૩॥

અર્થ :—જ્યાં કલકલાટ શબ્દ હોય નહિ, જ્યાં ઘણા લોકોનું સંઘટ્ટન-આવરોજાવરો ન હોય, જ્યાં ડાંસ-મચ્છર-કીડી-ભ્રમરાદિ શરીરને

દેશાવકાશિકં વા સામાયિકં પ્રોષધોપવાસો વા ।

વૈયાવૃત્યં શિક્ષાવ્રતાનિ ચત્વારિ શિષ્ટાનિ ॥૧૧॥

દેશાવકાશિક, સામાયિક, પ્રોષધોપવાસ અને વૈયાવૃત્ય એ ચાર શિક્ષાવ્રત છે
(૨ત્તકરંડશ્રાવકાચાર)

દિગ્દેશાનર્થદંડવિરતિ-સામાયિકપ્રોષધોપવાસોપ-

ભોગપરિભોગપરિમાણાતિથિસંવિભાગવ્રતસમ્પન્નશ્ચ- ।

દિગ્વ્રત, દેશવ્રત, અનર્થદંડવિરત એ ત્રણ તથા સામાયિક, પ્રોષધોપવાસ, ભોગોપભોગપરિમાણ અને અતિથિસંવિભાગ એ સાત વ્રતો સહિત ગૃહસ્થ વ્રતી હોય છે.
(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ૦ ૭ સૂત્ર ૨૧)

બાધાકારક જીવો ન હોય, એવું ક્ષેત્ર સામાયિક કરવા માટે યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં ચિત્તમાં ક્ષોભ ઉપજાવવાવાળાં કોઈ કારણો ન હોય ત્યાં સામાયિક કરવી.

હવે સામાયિકનો કાળ કહે છે :—

પુવ્વલ્હે મજ્જલ્હે અવરલ્હે તિહિ વિ ણાલિયાછક્કો ।

સામાડયસ્સ કાલો સવિણયણિસ્સેસણિદ્દિટ્ઠો ॥૩૫૪॥

પૂર્વાલ્હે મધ્યાલ્હે અપરાલ્હે ત્રિષુ અપિ નાલિકાષટ્કમ્ ।

સામાયિકસ્ય કાલઃ સવિનયનિઃસ્વેશનિર્દ્દિષ્ટઃ ॥૩૫૪॥

અર્થ :—પૂર્વાલ્હ એટલે પ્રભાતકાળ, મધ્યાલ્હ એટલે દિવસનો મધ્ય વખત અને અપરાલ્હ એટલે દિવસનો પાછલો વખત (સંધ્યાસમય) એ ત્રણે કાળમાં છ છ ઘડીનો કાળ સામાયિકનો છે એમ વિનયસહિત નિઃસ્વ એટલે પરિગ્રહરહિતના ઈશ્વર ગણધરદેવે કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—ત્રણ ઘડી પાછલી રાત્રિનો તથા ત્રણ ઘડી દિવસ ઊગ્યા પછીનો એમ છ ઘડીનો કાળ પૂર્વાલ્હકાળ છે, બીજા પહોરની પાછળની ત્રણ ઘડીથી માંડી ત્રીજા પહોરની શરૂઆતની ત્રણ ઘડી સુધી છ ઘડીનો મધ્યાલ્હકાળ છે તથા દિવસની છેલ્લી ત્રણ ઘડીથી માંડી રાત્રિની ત્રણ ઘડી સુધીનો છ ઘડીનો અપરાલ્હકાળ છે. એ સામાયિકનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે. વળી (પ્રાતઃકાળ, મધ્યાલ્હકાળ અને સંધ્યાકાળ) એમ ત્રણે કાળમાં બબ્બે ઘડીનું સામાયિક પણ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે ત્રણ કાળમાં છ ઘડી થાય છે.

હવે આસન, લય, તથા મન-વચન-કાયાની શુદ્ધતા કહે છે :—

બંધિત્તા પજ્જંકં અહવા ઉટ્ટેણ ઉલ્ભઓ ટિચ્છા ।

કાલપમાણં કિચ્છા દિયવાવારવજ્જિઓ હોઉં ॥૩૫૫॥

જિણવયણેયમ્મમણો સંવુડકાઓ ય અંજલિં કિચ્છા ।

સસરૂવે સંલીણો વંદણઅત્થં વિચિંતંતો ॥૩૫૬॥

કિંચા દેસપમાણં સવ્ંસાવજ્ઞવજ્ઞિદો હોઁં ।
 જો કુલ્લદિ સામઇય સો મુણિસરિસો હવે તાવ ॥૩૫૭॥
 બદ્ધવા પર્યકં અથવા ઉર્ધ્વેન ઝર્વતઃ સ્થિત્વા ।
 કાલપ્રમાણં કૃત્વા ઇન્દ્રિયવ્યાપારવર્જિતઃ ભૂત્વા ॥૩૫૫॥
 જિનવચનૈકાગ્રમનાઃ સંવૃતકાયઃ ચ અજ્જલિં કૃત્વા ।
 સ્વસ્વરૂપે સંલીનઃ વન્દનાર્થં વિચિન્તયન્ ॥૩૫૬॥
 કૃત્વા દેશપ્રમાણં સર્વસાવઘવર્જિતઃ ભૂત્વા ।
 યઃ કુર્વતે સામાયિકં સઃ મુનિસદૃશઃ ભવેત્ તાવત્ ॥૩૫૭॥

અર્થ :—પર્યકાસન બાંધી અથવા ઊભા બડગાસને રહીને, કાળનું પ્રમાણ કરી, વિષયોમાં ઈન્દ્રિઓનો વ્યાપાર નહિ થવા અર્થે જિનવચનમાં એકાગ્રચિત્ત કરી, કાયાને સંકોચી, હાથની અંજલિ જોડી, પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થયો થકો અથવા સામાયિક-વંદનાના પાઠના અર્થને ચિંતવતો થકો, ક્ષેત્રનું પરિમાણ કરી સર્વ સાવઘયોગ જે ઘર-વ્યાપારાદિ પાપયોગ તેનો ત્યાગ કરી, પાપયોગરહિત બની સામાયિકમાં પ્રવર્તે તે શ્રાવક તે કાળમાં મુનિ જેવો છે.

ભાવાર્થ :—આ શિક્ષાવ્રત છે. ત્યાં એ અર્થ સૂચિત છે કે જે સામાયિક છે તેમાં સર્વ રાગ-દ્વેષરહિત બની, બહારની સર્વ પાપયોગક્રિયાથી રહિત થઈ, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં તલ્લીન બની મુનિ પ્રવર્તે છે. આ સામાયિકચારિત્ર મુનિનો ધર્મ છે. એ જ શિક્ષા શ્રાવકને પણ આપવામાં આવે છે કે સામાયિકના કાળની મર્યાદા કરી તે કાળમાં મુનિની માફક પ્રવર્તે છે; કારણ કે મુનિ થયા પછી આ પ્રમાણે સદા રહેવું થશે. એ અપેક્ષાથી શ્રાવકને તે કાળમાં મુનિ જેવો કહ્યો છે.

હવે પ્રોષધોપવાસ નામનું બીજું શિક્ષાવ્રત કહે છે :—

પ્હાણવિલેવણભૂસણિત્થીસંસગ્ગંધધૂવાદી ।
 જો પરિહરેદિ ણાણી વેરગ્ગાભૂસણં કિંચા ॥૩૫૮॥

દોસુ વિ પવ્વેસુ સયા ઉવવાસં એયમ્ત્તણિવ્વિયડી ।

જો કુણદિ એવમાઈ તસ્સ વયં પોસહં વિદિયં ॥૩૫૧॥

સ્નાનવિલેપનભૂષણસ્ત્રીસંસર્ગગન્ધધૂપાદીન્ ।

યઃ પરિહરતિ જ્ઞાની વૈરાગ્યાભૂષણં કૃત્વા ॥૩૫૮॥

દ્વયોઃ અપિ પર્વણોઃ સદા ઉપવાસં એકમ્ભક્તનિર્વિકૃતિં ।

યઃ કરોતિ એવમાદીન્ તસ્ય વ્રતં પ્રોષધં દ્વિતીયમ્ ॥૩૫૯॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની શ્રાવક એક પક્ષનાં આઠમ-ચૌદશ બંને પર્વોમાં સ્નાન, વિલેપન, આભૂષણ, સ્ત્રીસંસર્ગ, સુગંધ, ધૂપ, દીપ આદિ ભોગોપભોગની વસ્તુને છોડી વૈરાગ્યભાવનારૂપ આભરણથી આત્માને શોભાયમાન કરી ઉપવાસ વા એકભુક્તિ વા નીરસ આહાર કરે અથવા આદિશબ્દથી કાંજી કરે વા માત્ર ભાત-પાણી જ લે તેને પ્રોષધોપવાસ નામનું શિક્ષાવ્રત હોય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ સામાયિક કરવાના કાળનો નિયમ કરી સર્વ પાપયોગથી નિવૃત્ત થઈ એકાન્તસ્થાનમાં ધર્મધ્યાનપૂર્વક બેસે છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ ઘરકાર્યનો ત્યાગ કરી સમસ્ત ભોગોપભોગસામગ્રી છોડી સાતમ અને તેરસના બે પહોર દિવસ પછી એકાન્તસ્થાનમાં બેસી ધર્મધ્યાન કરતો થકો સોળ પહોર સુધી મુનિની માફક રહે, તથા નોમ અને પૂર્ણિમા-અમાસના બે પહોર વીત્યા પછી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાય ત્યારે ઘરકાર્યમાં જોડાય તેને પૌષધવ્રત હોય છે. વળી આઠમ-ચૌદશના દિવસોમાં ઉપવાસનું સામર્થ્ય ન હોય તો એકવાર ભોજન કરે વા નીરસ કાંજી આદિ અલ્પ આહાર કરી ધર્મધ્યાનમાં સમય વીતાવે. એ પ્રમાણે આગળ પ્રોષધપ્રતિમામાં સોળ પહોર કહ્યું છે તેમ કરે. પરંતુ અહીં ગાથામાં કહ્યું નથી તેથી સોળ પહોરનો નિયમ ન જાણવો. આ પણ મુનિવ્રતની શિક્ષા જ છે.

હવે અતિથિસંવિભાગ નામનું ત્રીજું શિક્ષાવ્રત કહે છે :—

તિવિહે પત્તમ્હિ સયા સદ્ધાડ્ગુણેહિં સંજુદો ણાણી ।

દાણં જો દેદિ સયં ણવદાણવિહીહિં સંજુત્તો ॥૩૬૦॥

સિક્ષાવયં ચ તદિયં તસ્સ હવે સર્વસિદ્ધિસોઽઽખયરં ।

દાણં ચઽઽઽઽઽઽઽ ઽિ ય સઽઽઽ ડાણાણ સારયરં ॥૩૬૧॥

ત્રિવિધે પાત્રે સદા શ્રદ્ધાદિગુણૈઃ સંયુતઃ જ્ઞાની ।

દાનં યઃ દદાતિ સ્વકં નવદાનવિધિભિઃ સંયુક્તઃ ॥૩૬૦॥

શિક્ષાવ્રતં ચ તૃતીયં તસ્ય ભવેત્ સર્વસિદ્ધિસૌઽઽખયકરમ્ ।

દાનં ચતુર્વિધં અપિ ચ સર્વદાનાનાં સારતરમ્ ॥૩૬૧॥

અર્થ :—જે જ્ઞાનીશ્રાવક, ઉત્તમ-મધ્યમ-જઘન્ય એ ત્રણ પ્રકારના પાત્રોને અર્થે દાતારના શ્રદ્ધાઆદિ ગુણોથી યુક્ત બની પોતાના હાથથી નવધાભક્તિસહિત થઈને દરરોજ દાન આપે છે તે શ્રાવકનું ત્રીજું અતિથિસંવિભાગશિક્ષાવ્રત હોય છે. એ દાન કેવું છે? આહાર, અભય, ઔષધ અને શાસ્ત્રદાનના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. વળી અન્ય જે લૌકિક ધનાદિકના દાન કરતાં આ દાન અતિશય સારરૂપ ઉત્તમ છે. સર્વ સિદ્ધિસુખનું ઉપજાવવાવાળું છે.

ભાવાર્થ :—ત્રણ પ્રકારના પાત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટ તો મુનિ, મધ્યમ અણુવ્રતીશ્રાવક તથા જઘન્ય અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ છે. વળી દાતારના શ્રદ્ધા, તુષ્ટિ, ભક્તિ, વિજ્ઞાન, અલુબ્ધતા, ક્ષમા અને શક્તિ એ સાત ગુણો છે. વળી અન્ય પ્રકાર આ પ્રમાણે પણ છે—આ લોકના ફળની વાંચ્છા વિનાનો, ક્ષમાવાન, કપટરહિત, અન્યદાતાની ઈર્ષારહિત, આપ્યા પછી તે સંબંધી વિષાદવિનાનો, આપ્યાના હર્ષવાળો, અને ગર્વવિનાનો એ પ્રમાણે પણ સાત ગુણો કહ્યા છે. વળી પ્રતિગ્રહ, ઉચ્ચસ્થાન, પાદપ્રક્ષાલન, પૂજન, પ્રણામ, મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ તથા આહારશુદ્ધિ એ પ્રમાણે નવધાભક્તિ છે. એ રીતે દાતારના ગુણોસહિત નવધાભક્તિપૂર્વક^૧ પાત્રને રોજ ચાર પ્રકારનાં દાન જે આપે છે તેને ત્રીજું શિક્ષાવ્રત હોય છે. આ પણ મુનિપણાની શિક્ષા માટે—કે આપવાનું શીખે તે પ્રમાણે

૧. આ દાતારના સાત ગુણો તથા નવધાભક્તિ સંબંધી વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ

રત્નકરંડશ્રાવકચાર શ્લોક-૧૧૩

પોતાને મુનિ થયા પછી લેવાનું થશે.

હવે આહારાદિ દાનનું માહાત્મ્ય કહે છે :—

ભોયણદાણેણ સોમ્લ્લં ઓસહદાણેણ સત્થદાણં ચ ।

જીવાણ અભયદાણં સુદુલ્લહં સવ્વદાણાણં ॥૩૬૨॥

ભોજનદાનેન સૌખ્યં ઔષધદાનેન શાસ્ત્રદાનં ચ ।

જીવાનાં અભયદાનં સુદુર્લભં સર્વદાનાનામ્ ॥૩૬૨॥

અર્થ :—ભોજનના દાનથી સર્વને સુખ થાય છે. ઔષધદાનપૂર્વક શાસ્ત્રદાન અને જીવોને અભયદાન છે તે સર્વ દાનોમાં દુર્લભતાથી પમાય એવું ઉત્તમદાન છે.

ભાવાર્થ :—અહીં અભયદાનને સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે.

હવે બે ગાથામાં આહારદાનનું માહાત્મ્ય કહે છે :—

ભોયણદાણે દિણ્ણે તિણ્ણિ વિ દાણાણિ હોંતિ દિણ્ણાણિ ।

મુખ્લ્લસાણવાહી દિણે દિણે હોંતિ દેહીણં ॥૩૬૩॥

ભોયણબલેણ સાહૂ સત્થં સેવેદિ રત્તિદિવસં પિ ।

ભોયણદાણે દિણ્ણે પાણા વિ ય રક્ખિયા હોંતિ ॥૩૬૪॥

ભોજનદાને દત્તે ત્રીણિ અપિ દાનાનિ ભવન્તિ દત્તાનિ ।

બુમ્મુક્ષાતૃષાવ્યાધયઃ દિને દિને ભવન્તિ દેહિનામ્ ॥૩૬૩॥

ભોજનબલેન સાધુઃ શાસ્ત્રં સેવતે રાત્રિદિવસં અપિ ।

ભોજનદાને દત્તે પ્રાણાઃ અપિ ચ રક્ષિતાઃ ભવન્તિ ॥૩૬૪॥

અર્થ :—ભોજનદાન આપતાં ત્રણે દાન આપવા બરાબર થાય છે, કારણ કે પ્રાણીઓને ક્ષુધા-તૃષ્ણા નામનો રોગ દરરોજ લાગ્યા જ કરે છે. ભોજનના બળથી સાધુપુરુષ રાત્રિ-દિવસ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, ભોજન આપવાથી પ્રાણરક્ષા પણ થાય છે, એ પ્રમાણે ભોજનદાનથી

ઔષધ-શાસ્ત્ર-અભય એ ત્રણે દાન આપ્યાં એમ સમજવું.

ભાવાર્થ :—ભૂખ-તરસરોગ મટવાથી આહારદાન જ ઔષધદાન તુલ્ય થયું, આહારના બળથી સુખપૂર્વક શાસ્ત્રાભ્યાસ થવાથી જ્ઞાનદાન પણ એ જ (ભોજનદાન) થયું, તથા આહારથી જ પ્રાણોની રક્ષા થાય છે માટે એ જ અભયદાન થયું. એ પ્રમાણે એક ભોજનદાનમાં ત્રણે દાન ગર્ભિત થાય છે.

હવે ફરીથી દાનનું માહાત્મ્ય કહે છે :—

इहपरलोक्यणिरीहो दाणं जो देदि परमभत्तीए ।
 रयणत्तए सुठविदो संघो सयलो हवे तेण ॥३६५॥
 उत्तमपत्तविसेसे उत्तमभत्तीए उत्तमं दाणं ।
 एयदिणे वि य दिण्णं इंदसुहं उत्तमं देदि ॥३६६॥

इहपरलोकनिरीहः दानं यः ददाति परमभक्त्या ।
 रत्नत्रये सुस्थापितः संघः सकलः भवेत् तेन ॥३६५॥
 उत्तमपात्रविशेषे उत्तमभक्त्या उत्तमं दानं ।
 एकदिने अपि च दत्तं इन्द्रसुखं उत्तमं ददाति ॥३६६॥

અર્થ :—જે પુરુષ (શ્રાવક) આલોક-પરલોકના ફળની વાંચ્છા-રહિત બની પરમભક્તિપૂર્વક સંઘના અર્થે દાન આપે છે તે પુરુષ સર્વ સંઘને રત્નત્રય અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થાપ્યો. વળી ઉત્તમપાત્રવિશેષના અર્થે ઉત્તમભક્તિપૂર્વક એક દિવસ પણ આપેલું ઉત્તમદાન ઉત્કૃષ્ટ ઈન્દ્રપદનાં સુખને આપે છે.

ભાવાર્થ :—દાન આપવાથી ચતુર્વિધ સંઘની સ્થિરતા થાય છે એટલે દાન આપવાવાળાએ મોક્ષમાર્ગ જ ચલાવ્યો કહીએ છીએ. વળી ઉત્તમપાત્ર, દાતાની ઉત્તમભક્તિ અને ઉત્તમદાન એ બધી વિધિ મળી જતાં તેનું ઉત્તમ જ ફળ થાય છે—ઈન્દ્રાદિપદનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે ચોથું દેશાવકાશિક શિક્ષાવ્રત કહે છે :—

પુલ્લષમાણકદાણં સવ્વદિસીણં પુણો વિ સંવરણ ।
ઈન્દિયવિસયાણ તહા પુણો વિ જો કુણદિ સંવરણ ॥૩૬૭॥

વાસાદિકયપમાણં દિણે દિણે લોહકામસમણદ્દં ।
સાવજ્જવજ્જણદ્દં તસ્સ ચઉત્થં વયં હોદિ ॥૩૬૮॥

પૂર્વપ્રમાણકૃતાનાં સર્વદિશાનાં પુનઃ અપિ સંવરણમ્ ।
ઈન્દ્રિયવિષયાણાં તથા પુનઃ અપિ યઃ કરોતિ સંવરણમ્ ॥૩૬૭॥

વર્ષાદિકૃતપ્રમાણં દિને દિને લોભકામશમનાર્થમ્ ।
સાવદ્યવર્જનાર્થં તસ્ય ચતુર્થં વ્રતં ભવતિ ॥૩૬૮॥

અર્થ :—શ્રાવકે પહેલાં સર્વ દિશાઓનું પ્રમાણ કર્યું હતું તેમાં સંવરણ કરે-સંકોચ કરે તથા પહેલાં ઈન્દ્રિયોના વિષયો સંબંધી ભોગોપભોગપરિમાણ કર્યું હતું તેમાં પણ સંકોચ કરે. કેવી રીતે? તે કહે છે-વર્ષ આદિ, તથા દિવસ-દિવસ પ્રત્યે કાળની મર્યાદા સહિત કરે. તેનું પ્રયોજન કહે છે -અંતરંગમાં તો લોભ તથા કામ-ઈચ્છાના શમન એટલે ઘટાડવા અર્થે તથા બાહ્ય પાપ-હિંસાદિકને છોડવા અર્થે કરે તે શ્રાવકને આ ચોથું દેશાવકાશિક નામનું શિક્ષાવ્રત હોય છે.

ભાવાર્થ :—પહેલાં દિગ્વ્રતમાં જે મર્યાદા કરી હતી તે તો નિયમરૂપ હતી અને હવે અહીં તેમાં પણ કાળની મર્યાદાપૂર્વક ઘર-હાટ-ગામ વગેરે સુધીની ગમનાગમનની મર્યાદા કરે, તથા ભોગોપભોગવ્રતમાં પણ પહેલાં યમરૂપ ઈન્દ્રિયવિષયોની મર્યાદા કરી હતી તેમાં પણ કાળની મર્યાદાપૂર્વક નિયમ કરે. અહીં સત્તર નિયમ કહ્યા છે તેનું પાલન કરે, પ્રતિદિન મર્યાદા કર્યા કરે. આથી લોભ-તૃષ્ણા-વાંચ્છાનો સંકોચ (હાનિ) થાય છે તથા બાહ્ય હિંસાદિ પાપોની પણ હાનિ થાય છે. એ પ્રમાણે ચાર શિક્ષાવ્રત કહ્યાં. આ ચારે વ્રત શ્રાવકને યત્નથી અણુવ્રત તથા મહાવ્રત પાલન કરવાની શિક્ષારૂપ છે

હવે અંત સંલેખના સંક્ષેપમાં કહે છે :—

વારસવણિં જુત્તો જો સંલેહણ કરેદિ ઉવસંતો ।

સો સુરસૌઘ્યં પાવિય કમેણ સૌઘ્યં પરં લહદિ ॥૩૬૯॥

દ્વાદશવ્રતૈઃ યુક્તઃ યઃ સલ્લેખનાં કરોતિ ઉપશાન્તઃ ।

સઃ સુરસૌઘ્યં પ્રાપ્ય ક્રમેણ સૌઘ્યં પરં લભતે ॥૩૬૯॥

અર્થ :—જે શ્રાવક, બાર વ્રતો સહિત અંત સમયે ઉપશમભાવોથી યુક્ત થઈ સંલેખના કરે છે તે સ્વર્ગનાં સુખ પામી અનુક્રમથી ઉત્કૃષ્ટ સુખ જે મોક્ષસુખ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—કષાયો અને કાયાની ક્ષીણતા કરવી તેને સંલેખના કહે છે. ત્યાં શ્રાવક, બાર વ્રતોના પાલન સહિત પાછળથી મરણ સમય જાણતાં પ્રથમ સાવધાન થઈ, સર્વ વસ્તુ પ્રત્યેનું મમત્વ છોડી કષાયોને ક્ષીણ કરી ઉપશમભાવરૂપ મંદકષાયી થાય તથા કાયાને અનુક્રમથી અનશન—ઉણોદર—નીરસાદિ તપોથી ક્ષીણ કરે. પ્રથમ એ પ્રમાણે કાયાને ક્ષીણ કરે તો શરીરમાં મળ—મૂત્રના નિમિત્તથી જે રોગ થાય છે તે ન થાય, અંતસમયમાં અસાવધાનતા ન થાય. એ પ્રમાણે સંલેખના કરે. અંતસમયે સાવધાન બની પોતાના સ્વરૂપમાં વા અરહંત—સિદ્ધપરમેષ્ઠિના સ્વરૂપચિંત્વનમાં લીન થઈ વ્રતરૂપ—સંવરરૂપ પરિણામ સહિત બન્યો થકો પર્યાયને છોડે, તો તે સ્વર્ગસુખને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં પણ આ જ વાંચ્છા રહે છે કે ‘મનુષ્ય થઈ વ્રત પાલન કરું’. એ પ્રમાણે અનુક્રમથી મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

एकं पि वयं विमलं सद्विद्दी जइ कुणेदि दिढचित्तो ।

तो विविहरिद्विजुत्तं इंदत्तं पावए णियमा ॥३७०॥

एकं अपि व्रतं विमलं सददृष्टिः यदि करोति दृढचित्तः ।

तत् विविधर्द्धियुक्तं इन्द्रत्व प्राप्नोति नियमात् ॥३७०॥

અર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ દૃઢચિત્ત બની એક પણ વ્રત અતિચાર

રહિત નિર્મળ પાલન કરે તો તે નાના પ્રકારની ઋદ્ધિઓથી યુક્ત ઈન્દ્રપણને નિયમથી પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ :—અહીં એક પણ વ્રત અતિચાર રહિત પાળવાનું ફળ ઈન્દ્રપણું નિયમથી કહ્યું. ત્યાં એવો આશય જણાય છે કે સર્વ વ્રતોના પાલનના પરિણામ સમાનજાતિના છે; જ્યાં એક વ્રત દેઢચિત્તથી પાલન કરે ત્યાં તેના અન્ય સમાનજાતીય વ્રત પાલનનું અવિનાભાવિપણું એટલે ‘બધાંય વ્રત પાળ્યાં’ કહે છે. વળી આમ પણ છે કે—જો એક ત્યાગની આખડીને અંતસમયે દેઢચિત્તથી પકડી તેમાં પરિણામ લીન થતાં પર્યાય ધૂટે તો તે કાળમાં અન્ય ઉપયોગના અભાવથી મહાન ધર્મધ્યાન સહિત અન્ય ગતિમાં ગમન થાય તો ઉચ્ચગતિમાં જ થાય એવો નિયમ છે. એવા આશયથી એક વ્રતનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે, પણ અહીં એમ ન જાણવું કે એક વ્રત તો પાલન કરે અને અન્ય પાપ સેવ્યા કરે તો તેનું પણ ઉચ્ચફળ થાય છે. એ પ્રમાણે તો ચોરી છોડે અને પરસ્ત્રી સેવ્યા કરે—હિંસાદિ કર્યા કરે તેનું પણ ઉચ્ચ ફળ થાય, પરંતુ એમ નથી. એ પ્રમાણે બીજી વ્રતપ્રતિમાનું નિરૂપણ કર્યું. બાર ભેદોની અપેક્ષાએ આ ત્રીજો ભેદ થયો.

હવે ત્રીજી સામાયિકપ્રતિમાનું નિરૂપણ કરે છે. :—

જો કુણદિ કાઠસગ્ગં બારસઆવત્તસુંજુદો ધીરો ।

ગમણદુગં પિ કુણંતો ચદુપ્પણામો પસણ્ણપ્પા ॥૩૭૧॥

ચિંતંતો સસરૂવ જિણવિંબં અહવ અક્કરં પરમં ।

જ્ઞાયદિ કમ્મવિવાયં તસ્સ વયં હોદિ સામઙ્ગયં ॥૩૭૨॥

યઃ કરોતિ કાયોત્સર્ગં દ્વાદશાવર્ત્તસંયુતઃ ધીરઃ ।

નમનદ્વિકં અપિ કુર્વન્ ચતુઃપ્રણામઃ પ્રસન્નાત્મા ॥૩૭૧॥

ચિન્તયન્ સ્વસ્વરૂપં જિનબિમ્બં અથવા અક્ષરં પરમમ્ ।

ધ્યાયતિ કર્મવિપાકં તસ્ય વ્રતં ભવતિ સામાયિકમ્ ॥૩૭૨॥

અર્થ :—જે સમ્યગ્દેષ્ટિ શ્રાવક બાર આવર્ત સહિત, ચાર પ્રણામ સહિત, બે નમસ્કાર કરતો થકો પ્રસન્ન છે. આત્મા જેનો એવો ધીર-દેહચિત્ત બનીને કાયોત્સર્ગ કરે છે અને ત્યાં પોતાના ચૈતન્યમાત્ર શુદ્ધસ્વરૂપને ધ્યાવતો-ચિંતવતો રહે છે, વા જિનબિંબને ચિંતવતો રહે છે વા પરમેષ્ટિવાચક પાંચ નમોકારને ચિંતવતો રહે છે, વા કર્મોદયના રસની જાતિને ચિંતવતો રહે છે તેને સામાયિકવ્રત હોય છે.

ભાવાર્થ :—સામાયિકનું વર્ણન પહેલાં શિક્ષાવ્રતમાં કર્યું હતું કે ‘રાગદ્વેષ છોડી સમભાવપૂર્વક ક્ષેત્ર-કાળ-આસન-ધ્યાન-મનશુદ્ધિ-વચનશુદ્ધિ-કાયશુદ્ધિ સહિત કાળની મર્યાદા કરી એકાન્તસ્થાનમાં બેસી સર્વે સાવધયોગનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાનરૂપ પ્રવર્તે; એમ કહ્યું હતું. અહીં વિશેષ એ કહ્યું કે ‘કાયાથી મમત્વ છોડી કાયોત્સર્ગ કરે ત્યાં આદિ-અંતમાં બે નમસ્કાર કરે, ચાર દિશા સન્મુખ થઈ ચાર શિરોનતિ કરે, એક એક શિરોનતિમાં મન-વચન-કાયની શુદ્ધતાની સૂચનારૂપ ત્રણ ત્રણ એમ બાર આવર્ત કરે. એ પ્રમાણે કરી કાયાથી મમત્વ છોડી નિજસ્વરૂપમાં લીન થાય, વા જિનપ્રતિમામાં ઉપયોગને લીન કરે, વા પંચપરમેષ્ટિવાચક અક્ષરોનું ધ્યાન કરે તથા (એમ કરતાં) ઉપયોગ કોઈ હરકત તરફ જાય તો ત્યાં કર્મોદયની જાતિને ચિંતવે કે આ શાતાવેદનીયનું ફળ છે, વા આ અશાતાવેદનીયની જાતિ છે, વા આ અંતરાયના ઉદયની જાતિ છે ઈત્યાદિ કર્મના ઉદયને ચિંતવે? આટલું વિશેષ કહ્યું. વળી આ પ્રમાણે પણ વિશેષ જાણવું કે—શિક્ષાવ્રતમાં તો મન-વચન-કાય સંબંધી કોઈ અતિચાર પણ લાગે છે, વા કાળની મર્યાદા આદિ ક્રિયામાં હીન-અધિક પણ થાય છે, અને અહીં પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા છે તે તો અતિચાર રહિત શુદ્ધ પળાય છે, ઉપસર્ગાદિના નિમિત્તથી પ્રતિજ્ઞાથી ચળતો નથી એમ જાણવું. આના પાંચ અતિચાર છે. મન-વચન-કાયનું અસ્થિર થવું, અનાદર કરવો, ભૂલી જવું એ (પાંચ) અતિચાર ન લગાવે. એ પ્રમાણે બાર ભેદની અપેક્ષાએ આ સામાયિકવ્રતિમા ચોથો ભેદ થયો.

उवे प्रोषधप्रतिमानो भेद कडे छे :—

सत्तमितेरसिदिवसे अवरह्णे जाइऊण जिणभवणे ।
 किरियाकम्मं किच्चा उववासं चउव्विहं गहिय ॥३७३॥
 गिहवावारं चत्ता रत्तिं गमिऊण धम्मचिंताए ।
 पच्चूसे उट्टिता किरियाकम्मं च कादूण ॥३७४॥
 सत्थब्भासेण पुणो दिवसं गमिऊण वंदणं किच्चा ।
 रत्तिं णेदूण तहा पच्चूसे वंदणं किच्चा ॥३७५॥
 पुज्जणविहिं च किच्चा पत्तं गहिऊण णवरि तिविहं पि ।
 भुंजाविऊण पत्तं भुंजंतो पोसहो होदि ॥३७६॥
 सप्तमीत्रयोदशीदिवसे अपराह्णे गत्वा जिनभवने ।
 क्रियाकर्म कृत्वा उपवासं चतुर्विधं गृहीत्वा ॥३७३॥
 गृहव्यापारं त्यक्त्वा रात्रिं गमयित्वा धर्मचिन्तया ।
 प्रत्यूषे उत्थाय क्रियाकर्म च कृत्वा ॥३७४॥
 शास्त्राभ्यासेन पुनः दिवसं गमयित्वा वन्दनां कृत्वा ।
 रात्रिं नीत्वा तथा प्रत्यूषे वन्दनां कृत्वा ॥३७५॥
 पूजनविधिं च कृत्वा पात्रं गृहीत्वा नवरि त्रिविधं अपि ।
 भोजयित्वा पात्रं भुंजानः प्रोषधः भवति ॥३७६॥

अर्थ :—सातम अने तेरसना दिवसे बे पडोर पछी जिन-
 चैत्यालयमां जठ सायंकाणमां सामायिकादि क्रियाकर्म करी यार प्रकारना
 आहारनो त्याग करी उपवास ग्रहण करे, घरनो समस्त व्यापार छोडी
 धर्मध्यानपूर्वक सातम अने तेरशनी रात्रि व्यतीत करे, आठम अने
 यतुर्दशीना प्रभातमां ठीठी सामायिक क्रियाकर्म करे अने ते दिवस
 शास्त्राभ्यासादि करी धर्मध्यानमां वितावे. सायंकाणमां सामायिकादि
 क्रियाकर्म करी रात्रि पण अे ज प्रमाणे धर्मध्यानमां गाणे, नोम अने

પૂર્ણિમાના પ્રભાતકાળમાં સામાયિક, વંદનાદિ કરી-જિનપૂજનવિધાન કરી, ત્રણ પ્રકારના પાત્રોનું પડગાહન કરી તેમને ભોજન કરાવી પછી પોતે ભોજન કરે તેને પ્રોષધપ્રતિમા હોય છે.

ભાવાર્થ :—પહેલાં શિક્ષાવ્રતમાં પ્રોષધની વિધિ કહી હતી તે અહીં પણ જાણવી. ગૃહવ્યાપાર-ભોગઉપભોગની સમસ્ત સામગ્રીનો ત્યાગ કરી એકાન્તમાં જઈ સોળ પહોર ધર્મધ્યાનમાં વ્યતીત કરે, અને અહીં વધારામાં આટલું સમજવું કે ત્યાં સોળ પહોરના વખતનો નિયમ કહ્યો નહોતો-અતિચારાદિ દોષ પણ લાગતા હતા, પરંતુ અહીં તો પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા છે તેથી સોળ પહોરના ઉપવાસનો નિયમ કરી અતિચાર રહિત પ્રોષધ કરે છે. આ પ્રોષધપ્રતિમાના પાંચ અતિચાર છે : જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં રાખી હોય તેને ઉઠાવવી-મૂકવી, સૂવા-બેસવાનું સંસ્તરણ કરવું, એ બધું વગર દેખે જાણે યત્નરહિત કરવું, આ પ્રમાણે ત્રણ અતિચાર તો આ, તથા ઉપવાસમાં અનાદર-અપ્રીતિ કરવી અને ક્રિયાકર્મનું વિસ્મરણ કરવું આ પાંચ અતિચાર લાગવા દે નહિ. (તે નિરતિચાર પ્રોષધોપવાસપ્રતિમા છે.)

હવે પ્રોષધનું માહાત્મ્ય કહે છે. :—

एकं पि निरारंभं उपवासं जो करेदि उवसंतो ।

बहुभवसंचियकम्मं सो णाणी खवदि लीलाए ॥३७७॥

एकं अपि निरारम्भं उपवासं यः करोति उपशान्तः ।

बहुभवसञ्चितकर्म सः ज्ञानी क्षपति लीलया ॥३७७॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ, આરંભનો ત્યાગ કરી ઉપશમભાવ-મંદકષાયરૂપ થઈને એક પણ ઉપવાસ કરે છે તે ઘણા ભવોનાં સંચિત કરેલાં-બાંધેલાં કર્મોને લીલામાત્રમાં ક્ષય કરે છે.

ભાવાર્થ :—કષાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરી, આલોક-પરલોકના ભોગોની વાંચ્છા છોડી જો એક ઉપવાસ કરે તો તે ઘણા કર્મોની નિર્જરા કરે છે, તો પછી જે પ્રોષધપ્રતિમા અંગીકાર કરી એક

પક્ષમાં બે ઉપવાસ કરે તેના સંબંધમાં શું કહેવું! તે સ્વર્ગસુખ ભોગવી મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે આરંભાદિના ત્યાગ વિના ઉપવાસ કરે તેને કર્મનિર્જરા થતી નથી, એમ કહે છે :—

ઉવવાસં કુવ્વંતો આરંભં જો કરેદિ મોહાદો ।

સો ણિયદેહં સોસદિ ણ જ્ઞાણ કમ્મલેસં પિ ॥૩૭૮॥

ઉપવાસં કુર્વન્ આરમ્ભં યઃ કરોતિ મોહાત્ ।

સઃ નિજદેહં શોષયતિ ન ઉજ્જતિ કર્મલેશં અપિ ॥૩૭૮॥

અર્થ :—જે ઉપવાસ કરીને ઘરકાર્યના મોહથી ઘર સંબંધી આરંભ કરે છે તે પોતાના દેહને (માત્ર) સૂકવે છે, પણ તેને લેશમાત્ર કર્મનિર્જરા થતી નથી.

ભાવાર્થ :—જે વિષય-કષાય છોડ્યા વિના કેવળ આહારમાત્ર જ ત્યાગ કરે છે અને સમસ્ત ઘરકાર્ય કરે છે તે પુરુષ માત્ર દેહને જ સૂકવે છે, તેને લેશમાત્ર પણ કર્મનિર્જરા થતી નથી.

હવે સચિત્તત્યાગપ્રતિમા કહે છે :—

સચ્ચિત્તં પત્તફલં છલ્લી મૂલં ચ કિસલયં બીયં ।

જો ણ ય ભક્ષદિ ણાણી સચિત્તવિરદો હવે સો દુ ॥૩૭૯॥

સચિત્તં પત્રં ફલં ત્વક્ મૂલં ચ કિશલયં બીજમ્ ।

યઃ ન ચ ભક્ષયતિ જ્ઞાની સચિત્તવિરતઃ ભવેત્ સઃ તુ ॥૩૭૯॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની સમ્યગ્દેષ્ટિશ્રાવક પત્ર, ફળ, છાલ, મૂળ, કુંપળ અને બીજ એ સચિત્તને ભક્ષણ કરતો નથી, તેને સચિત્તવિરતિશ્રાવક કહે છે.

ભાવાર્થ :—જીવોથી સહિત હોય તેને સચિત્ત કહે છે. પત્ર, ફળ, છાલ, મૂળ, બીજ અને કુંપળ ઇત્યાદિ લીલી સચિત્ત વનસ્પતિને ન ખાય

તો તે સચિત્તવિરતપ્રતિમા ધારક શ્રાવક છે.*

જો ન ય ભક્ષ્યેદિ સયં તસ્સ ન અણ્ણસ્સ જુઝ્ઝદે દાઠં ।

ભુત્તસ્સ ભોજિદસ્સ હિ નત્થિ વિસેસો જદો કો વિ ॥૩૮૦॥

યઃ ન ચ ભક્ષયતિ સ્વયં તસ્ય ન અન્યસ્મૈ યુજ્યતે દાતુમ્ ।

ભુક્તસ્ય ભોજયિષ્યતઃ હિ નાસ્તિ વિશેષઃ યતઃ કઃ અપિ ॥૩૮૦॥

અર્થ :—વળી જે વસ્તુ પોતે ખાતો નથી તે અન્યને આપવી પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ખાવાવાળા અને ખવડાવવાવાળામાં કાંઈ વિશેષ (ભેદ) નથી. કૃત તથા કારિતનું ફળ એકસરખું છે તેથી જે વસ્તુ પોતે ન ખાય તે અન્યને પણ નહિ ખવડાવતાં જ સચિત્તત્યાગવ્રતનું પાલન થાય છે.

જો વઝ્ઝેદિ સચિત્તં દુઝ્ઝય-જીહા વિ ણિઝ્ઝિયા તેણ ।

દયાભાવો હોદિ કિઓ જિણવયણં પાલિયં તેણ ॥૩૮૧॥

યઃ વર્જયતિ સચિત્તં દુર્જયજિહ્વા અપિ નિર્જિતા તેન ।

દયાભાવઃ ભવતિ કૃતઃ જિનવચનં પાલિતં તેન ॥૩૮૧॥

અર્થ :—જે શ્રાવક સચિત્તનો ત્યાગ કરે છે તેણે, જેને જીતવી

★ સુક્કં પક્કં તત્તં અંવિલલવણેહિં મિસ્સિયં દવ્વં ।

જં જંતેણ ય છિણ્ણં તં સવ્વં ફાસુયં ભણિયં ॥

શુષ્કં પક્કં તસં અમ્લલવણાભ્યાં મિશ્રિતં દ્રવ્યમ્ ।

યત્ યન્ત્રેણ ચ છિન્નં તત્ સર્વં પ્રાસુકં ભણિતમ્ ॥

અર્થ :—સૂકાવેલી, પકાવેલી, ખટાશ વા લવણથી મેળવેલી, યંત્રથી છિન્ન-ભિન્ન કરેલી તથા શોધેલી એવી બધીય લીલોતરી (હરિતકાય) પ્રાસુક એટલે જીવરહિત અચિત્ત થાય છે—કહેવાય છે.

યથા શુષ્કપક્વધ્વસ્તામ્લલવણસંમિશ્રદગ્ધાદિ દ્રવ્યં ।

પ્રાસુકં તતસ્તત્સેવને પાપબંધો નાસ્તીતિ ॥

(શ્રી ગોમ્મટસાર, જીવકાંડ ગા. ૨૨૪ ટીકા)

કઠણ છે એવી જીહ્વાઈન્દ્રિયને જીતી, દયાભાવ પ્રગટ કર્યો તથા જિનેશ્વરદેવના વચનનું પાલન કર્યું.

ભાવાર્થ :—સચિત્તના ત્યાગમાં મોટો ગુણ છે, તેનાથી જીહ્વાઈન્દ્રિયનું જીતવું થાય છે, પ્રાણીઓની દયા પળાય છે તથા ભગવાનનાં વચનનું પાલન થાય છે; કારણ કે હરિતકાયાદિ સચિત્તમાં ભગવાને જીવ કહ્યા છે એ આજ્ઞા પાલન થઈ. સચિત્તમાં મળેલી વા સચિત્તથી બંધ-સંબંધરૂપ વસ્તુ ઈત્યાદિક તેના અતિચાર છે. એ અતિચાર લગાવે નહિ તો શુદ્ધ ત્યાગ થાય અને ત્યારે જ પ્રતિમાનું પાલન થાય છે. ભોગોપભોગવ્રત અને દેશાવકાશિકવ્રતમાં પણ સચિત્તનો ત્યાગ કહ્યો છે, પરંતુ ત્યાં નિરતિચાર-નિયમરૂપ (ત્યાગ) નથી અને અહીં નિયમરૂપ નિરતિચાર ત્યાગ હોય છે. એ પ્રમાણે સચિત્તત્યાગ નામની પાંચમી પ્રતિમાનું વા બાર ભેદોમાં છઠ્ઠા ભેદનું વર્ણન કર્યું.

હવે રાત્રિભોજનત્યાગ નામની છઠ્ઠી પ્રતિમા કહે છે :—

જો ચઙવિહં પિ ભોજ્ઞં રયણીણેવ ભુંજદે ણણી ।

ણ ય ભુંજાવદિ અણ્ણં ણિસિવિરઓ સો હવે ભોજ્ઞો ॥૩૮૨॥

યઃ ચતુર્વિધં અપિ ભોજ્યં રજન્યાં નૈવ ભુંક્તે જ્ઞાની ।

ન ચ ભોજયતિ અન્યં નિશિવિરતઃ સઃ ભવેત્ ભોજ્યઃ ॥૩૮૨॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિશ્રાવક રાત્રિ વિષે ચાર પ્રકારના અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય આહારને ભોગવતો નથી-ખાતો નથી તથા બીજાને તેવું ભોજન કરાવતો નથી તે શ્રાવક રાત્રિભોજનનો ત્યાગી હોય છે.

ભાવાર્થ :—માંસભક્ષણદોષ તથા બહુઆરંભી ત્રસઘાતદોષની અપેક્ષાએ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ તો પહેલી-બીજી પ્રતિમામાં કરાવ્યો છે. પરંતુ ત્યાં તો કૃત-કારિત-અનુમોદના તથા મન-વચન-કાયાના કોઈ દોષ લાગે છે, તેથી શુદ્ધ ત્યાગ નથી અને અહીં તો (એ બધા દોષો ટાળી) શુદ્ધ ત્યાગ થાય છે, માટે તેને પ્રતિમા કહી છે.

જો ગિસિભુક્તિં વજ્રદિ સો ઉવવાસં કરોદિ છમ્માસં ।

સંવચ્છરસ્સ મજ્ઞો આરંભં ચયદિ રયણીણ ॥૩૮૩॥

યઃ નિશિભુક્તિં વર્જયતિ સઃ ઉપવાસં કરોતિ ષમ્માસમ્

સંવત્સરસ્ય મધ્યે આરમ્ભં ત્યજતિ રજન્યામ્ ॥૩૮૩॥

અર્થ :—જે પુરુષ રાત્રિભોજન છોડે છે તે એક વરસદહાડે છ માસના ઉપવાસ કરે છે, રાત્રિભોજનના ત્યાગથી ભોજનસંબંધી આરંભ પણ ત્યાગે છે તથા વ્યાપારાદિ સંબંધી આરંભ પણ છોડે છે. તેથી મહાન દયાપાલન કરે છે.

ભાવાર્થ :—જે રાત્રિભોજન ત્યાગે છે તે વરસદહાડે છ માસના ઉપવાસ કરે છે તથા અન્ય આરંભનો પણ રાત્રિમાં ત્યાગ કરે છે. વળી અન્ય ગ્રન્થોમાં આ પ્રતિમામાં દિવામૈથુનત્યાગ એટલે દિવસમાં મન-વચન-કાય, કૃત-કારિત-અનુમોદના પૂર્વક સ્ત્રીસેવનનો ત્યાગ પણ કહ્યો છે. એ પ્રમાણે રાત્રિભોજનત્યાગ પ્રતિમાનું નિરૂપણ કર્યું. આ પ્રતિમા છટ્ટી છે તથા બાર ભેદોમાં સાતમો ભેદ છે.

હવે બ્રહ્મચર્યપ્રતિમાનું નિરૂપણ કરે છે. :—

સર્વેસિં ઇત્થીણં જો અહિલાસં ણ કુલ્લદે ણાણી ।

મણ-વાયા-કાયેણ ય બંભવઈ સો હવે સદઓ ॥૩૮૪॥

સર્વાસાં સ્ત્રીણાં ય અભિલાષં ન કુર્વતિ જ્ઞાની ।

મનોવાક્કાયેન ચ બ્રહ્મવ્રતી સઃ ભવેત્ સદયઃ ॥૩૮૪॥

જો કથ-કારિય-મોયણ-મણ-વય-કાણ મેહુણં ચયદિ ।

બંભ-પવજ્ઞારૂઠો બંભવઈ સો હવે સદઓ ॥૩૮૪ * ૧॥

યઃ કૃતકારિતમોદનમનોવાક્કાયેન મૈથુનં ત્યજતિ ।

બ્રહ્મપ્રવ્રજ્યારૂઠઃ બ્રહ્મવ્રતી સ ભવેત્ સદયઃ ॥૩૮૪ * ૧॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની સમ્યગ્દેષ્ટિશ્રાવક દેવાંગના, મનુષ્યણી, તિર્યચણી અને ચિત્રામણની ઈત્યાદિ ચારે પ્રકારની બધીય સ્ત્રીઓનો મન

-વચન-કાયાથી અભિલાષ ન કરે તે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ધારક થાય છે. કેવો છે તે? દાયનો પાલન કરવાવાળો છે

ભાવાર્થ :—સર્વ સ્ત્રીઓનો મન-વચન-કાય તથા કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી સર્વથા ત્યાગ કરે તે બ્રહ્મચર્યપ્રતિમા છે.

હવે આરંભવિરતિપ્રતિમા કહે છે :—

જો આરંભં ન કુણદિ અણ્ણં કારયદિ ણેવ અણુમણ્ણે ।

હિંસાસંતટ્ટમણ્ણો ચત્તારંભો હવે સો હિ ॥૩૮૫॥

યઃ આરમ્ભં ન કરોતિ અન્યં કારયતિ નૈવ અનુમન્યતે ।

હિંસાસંત્રસ્તમનાઃ ત્યક્તારમ્ભઃ ભવેત્ સઃ હિ ॥૩૮૫॥

અર્થ :—જે શ્રાવક ગૃહકાર્યસંબંધી કાંઈ પણ આરંભ કરતો નથી, અન્ય પાસે કરાવતો નથી તથા કોઈ કરતો હોય તેને ભલો જાણતો નથી તે નિશ્ચયથી આરંભત્યાગી હોય છે. કેવો છે તે? હિંસાથી ભયભીત છે મન જેનું એવો છે.

ભાવાર્થ :—મન-વચન-કાયાથી તથા કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી ગૃહકાર્યના આરંભનો ત્યાગ કરે છે તે આરંભત્યાગ પ્રતિમાધારી શ્રાવક હોય છે. આ પ્રતિમા આઠમી છે અને બાર ભેદોમાં આ નવમો ભેદ છે.

હવે પરિગ્રહત્યાગપ્રતિમા કહે છે :—

જો પરિવ્રજ્જઈ ગંથં અવ્ભંતરં બાહિરં ચ સાણંદો ।

પાવં તિ મણ્ણમાણ્ણો ણિગંથો સો હવે ણાણી ॥૩૮૬॥

યઃ પરિવ્રજયતિ ગ્રન્થં અભ્યન્તર-બાહ્યં ચ સાનન્દઃ ।

પાપં ઇતિ મન્યમાનઃ નિર્ગ્રંથઃ સઃ ભવેત્ જ્ઞાની ॥૩૮૬॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિશ્રાવક અભ્યંતર તથા બાહ્ય એવા બે પ્રકારના પરિગ્રહ, કે જે પાપના કારણરૂપ છે એમ માનતો થકો, આનંદપૂર્વક છોડે છે તે પરિગ્રહત્યાગી શ્રાવક હોય છે.

ભાવાર્થ :—આભ્યંતરપરિગ્રહમાં મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધીકષાય તથા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાય તો પહેલાં છૂટી ગયા છે, હવે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને તેની સાથે લાગેલ હાસ્યાદિક તથા વેદને ઘટાડે છે, વળી બાહ્યથી ધન-ધાન્યાદિ સર્વનો ત્યાગ કરે છે, પરિગ્રહત્યાગમાં ઘણો આનંદ માને છે, કારણ કે જેને સાચો વૈરાગ્ય હોય છે તે પરિગ્રહને પાપરૂપ તથા મોટી આપદારૂપ દેખે છે અને તેના ત્યાગમાં ઘણું સુખ માને છે.

बाहिरगंधविहीणा दलिहमणुआ सहावदो होंति ।

अब्भंतरगंधं पुण ण सक्कदे को वि छेडुं ॥३८७॥

बाह्यग्रन्थविहीनाः दरिद्रमनुष्याः स्वभावतः भवन्ति ।

अभ्यन्तरग्रन्थं पुनः न शक्नोति कः अपि त्यक्तुम् ॥३८७॥

અર્થ :—બાહ્યપરિગ્રહરહિત તો દરિદ્રમનુષ્ય સ્વભાવથી જ હોય છે એટલે એવા ત્યાગમાં આશ્ચર્ય નથી પણ આભ્યંતરપરિગ્રહને છોડવા માટે કોઈ પણ સમર્થ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—જે આભ્યંતરપરિગ્રહને છોડે છે તેની જ મહત્તા છે. સામાન્યપણે આભ્યંતરપરિગ્રહ મમત્વભાવ છે, એને જે છોડે છે તેને પરિગ્રહનો ત્યાગી કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહ્યું. આ પ્રતિમા નવમી છે તથા બાર ભેદોમાં આ દશમો ભેદ છે.

હવે અનુમોદનવિરતિપ્રતિમા કહે છે :—

जो अणुमणणं ण कुणदि गिहत्थकज्जेसु पावमूलेसु ।

भवियच्चं भावंतो अणुमणविरओ हवे सो दु ॥३८८॥

यः अनुमननं न करोति गृहस्थकार्येषु पापमूलेषु ।

भवितव्यं भावयन् अनुमनविरतः भवेत् सः तु ॥३८८॥

અર્થ :—જે શ્રાવક, પાપના મૂળ જે ગૃહસ્થનાં કાર્યો તેમાં, અનુમોદના ન કરે—કેવી રીતે? ‘જે ભવિતવ્ય છે તેમ જ થાય છે’ એવી ભાવના કરતો થકો—તે અનુમોદનવિરતિપ્રતિમાધારી શ્રાવક છે.

ભાવાર્થ :—આહારના અર્થે ગૃહસ્થકાર્યના આરંભાદિકની પણ અનુમોદના ન કરે, ઉદાસીન થઈ ઘરમાં પણ રહે વા બાહ્ય ચૈત્યાલય -મઠ-મંડપમાં પણ વસે, ભોજન માટે પોતાને ઘરે વા અન્ય શ્રાવક બોલાવે તો ત્યાં ભોજન કરી આવે. વળી એમ પણ ન કહે કે ‘અમારા માટે ફલાણી વસ્તુ તૈયાર કરજો’. ગૃહસ્થ જે કાંઈ જમાડે તે જ જમી આવે. તે દશમી પ્રતિમાધારી શ્રાવક હોય છે.

જો પુન ચિંતદિ કજ્ઞં સુહાસુહં રાયદોસસંજુત્તો ।

ઉવઓગેણ વિહીણં સ કુણદિ પાવં વિણા કજ્ઞં ॥૩૮૯॥

યઃ પુનઃ ચિન્તયતિ કાર્યં શુભાશુભં રાગદ્વેષસંયુતઃ ।

ઉપયોગેન વિહીનઃ સઃ કરોતિ પાપં વિના કાર્યમ્ ॥૩૮૯॥

અર્થ :—જે પ્રયોજન વિના રાગ-દ્વેષ સહિત બની શુભ-અશુભકાર્યોનું ચિંતવન કરે છે તે પુરુષ વિના કાર્ય પાપ ઉપજાવે છે.

ભાવાર્થ :—પોતે તો ત્યાગી બન્યો છે છતાં વિના પ્રયોજન પુત્રજન્મપ્રાપ્તિ-વિવાહાદિક શુભકાર્યો તથા કોઈને પીડા આપવી, મારવો, બાંધવો ઇત્યાદિક અશુભકાર્યો—એમ શુભાશુભ કાર્યોનું ચિંતવન કરી જે રાગ-દ્વેષ પરિણામ વડે નિરર્થક પાપ ઉપજાવે છે તેને દશમી પ્રતિમા કેમ હોય? તેને તો એવી બુદ્ધિ જ રહે કે ‘જે પ્રકારનું ભવિતવ્ય છે તેમ જ થશે, જેમ આહારાદિ મળવાં હશે તેમ જ મળી રહેશે’. એવા પરિણામ રહે તો અનુમતિત્યાગનું પાલન થાય છે. એ પ્રમાણે બાર ભેદમાં અગિયારમો ભેદ કહ્યો.

હવે ઉદ્દિષ્ટવિરતિ નામની અગિયારમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહે છે :—

જો ણવકોડિવિસુદ્ધં ભિક્ષ્વાયરણેણ ભુંજદે ભોજ્ઞં ।

જાયણરહિયં જોગ્યં ઉદ્દિષ્ટાહારવિરદો સો ॥૩૯૦॥

યઃ નવકોટિવિશુદ્ધં ભિક્ષાચરણેન ભુંક્તે ભોજ્યમ્ ।

યાચનરહિતં યોગ્યં ઉદ્દિષ્ટાહારવિરતઃ સઃ ॥૩૯૦॥

અર્થ :—જે શ્રાવક મન-વચન-કાયા તથા કૃત-કારિત-અનુમોદનાજન્ય નવ પ્રકારના દોષરહિત અર્થાત્ નવ કોટિએ શુદ્ધ આહાર ભિક્ષાયરણપૂર્વક ગ્રહણ કરે, તેમાં પણ યાચનારહિત ગ્રહણ કરે પણ યાચના પૂર્વક ન ગ્રહણ કરે, તેમાં પણ યોગ્ય (નિર્દોષ) ગ્રહણ કરે પણ સચિતાદિ દોષસહિત અયોગ્ય હોય તો ન ગ્રહણ કરે, તે ઉદ્દિષ્ટઆહારનો ત્યાગી છે.

ભાવાર્થ :—જે ઘર છોડી મઠ-મંડપમાં રહેતો હોય, ભિક્ષાયરણથી આહાર લેતો હોય, પણ પોતાના નિમિત્તે કોઈએ આહાર બનાવ્યો હોય તો તે આહાર ન લે, યાચનાપૂર્વક ન લે તથા માંસાદિક વા સચિત્ત એવો અયોગ્ય આહાર ન લે, તે ઉદ્દિષ્ટવિરતિ શ્રાવક છે.

હવે ‘અંતસમયમાં શ્રાવક આરાધના કરે’ એમ કહે છે :—

જો સાવયવયસુદ્ધો અંતે આરાહણં પરં કુણદિ ।

સો અચ્ચુદમ્હિ સમ્ગે ઇંદો સુરસેવિદો હોદિ ॥૩૧૧॥

યઃ શ્રાવકવ્રતશુદ્ધઃ અન્તે આરાધનં પરં કરોતિ ।

સઃ અચ્ચુતે સ્વર્ગે ઇન્દ્રઃ સુરસેવિતઃ ભવતિ ॥૩૧૧॥

અર્થ :—જે શ્રાવક વ્રતોથી શુદ્ધ છે તથા અંતસમયે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપરૂપી ઉત્કૃષ્ટ આરાધના આરાધે છે તે અચ્ચુત સ્વર્ગમાં દેવોથી સેવનીય ઈન્દ્ર થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે સમ્યગ્દષ્ટિશ્રાવક નિરતિચારપણે અગિયાર પ્રતિમારૂપ શુદ્ધ વ્રતનું પાલન કરે છે અને અંતસમયે મરણકાળમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ (એ ચાર) આરાધનાને આરાધે છે તે અચ્ચુતસ્વર્ગમાં ઈન્દ્ર થાય છે. આ, ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવકના વ્રતોનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે. એ પ્રમાણે અગિયાર પ્રતિમાઓનું સ્વરૂપ કહ્યું. અન્ય ગ્રંથોમાં તેના બે ભેદ કહ્યા છે. પ્રથમ ભેદવાળો તો એક વચ્ચે રાખે, કેશોને કાતરથી વા અસ્તરાથી સોરાવે (ક્ષૌર કરાવે), પોતાના હાથથી પ્રતિલેખન કરે, બેસીને ભોજન કરે, પોતાના હાથમાં ભોજન કરે વા પાત્રમાં પણ કરે,

ત્યારે બીજા ભેદવાળો કેશોનો લોચ કરે. પ્રતિ-લેખન પાછળથી કરે, પોતાના હાથમાં જ ભોજન કરે તથા કોપિન ધારણ કરે ઈત્યાદિક. તેની વિધિ અન્ય ગ્રંથોથી સમજવી. એ પ્રમાણે પ્રતિમા તો અગિયાર થઈ તથા બાર ભેદ કહ્યા હતા તેમાં આ શ્રાવકનો બારમો ભેદ થયો.

હવે અહીં સંસ્કૃત ટીકાકારે અન્ય ગ્રંથાનુસાર શ્રાવકસંબંધી થોડુંક કથન લખ્યું છે, તે સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ :—

છટ્ટી પ્રતિમા સુધી તો જઘન્ય શ્રાવક કહ્યો છે, સાતમી, આઠમી અને નવમી પ્રતિમાધારકને મધ્યમ શ્રાવક કહ્યો છે, તથા દશમી—અગિયારમી પ્રતિમાધારકને ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક કહ્યો છે. વળી કહ્યું છે કે સમિતિ સહિત પ્રવર્તે તો અણુવ્રત સફળ છે. પણ સમિતિ રહિત પ્રવર્તે તો વ્રતપાલન કરતો હોવા છતાં અવ્રતી છે.

પ્રશ્ન :—ગૃહસ્થને અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્યના આરંભમાં ત્રસ-સ્થાવર જીવોની હિંસા થાય છે, તો ત્રસહિંસાનો ત્યાગ તેનાથી કેવી રીતે બને? તેનું સમાધાન :—

પક્ષ, ચર્યા અને સાધકતા એમ શ્રાવકની ત્રણ પ્રવૃત્તિ કહી છે. ત્યાં પક્ષનો ધારક છે તેને પાક્ષિક શ્રાવક કહે છે. ચર્યાના ધારકને નૈષ્ઠિક શ્રાવક કહે છે, તથા સાધકતાના ધારકને સાધક શ્રાવક કહે છે. ત્યાં પક્ષ તો આ પ્રમાણે છે કે—જૈનમાર્ગમાં ત્રસહિંસાના ત્યાગીને શ્રાવક કહ્યો છે તેથી હું મારા પ્રયોજનને માટે વા પરના પ્રયોજનને માટે ત્રસજીવોને હણું નહિ, ધર્મને માટે, દેવતાને માટે, મંત્રસાધનને માટે, ઔષધને માટે, આહારને માટે તથા અન્ય ભોગોને માટે હણું નહિ એવો પક્ષ જેને હોય તે પાક્ષિક છે. અસિ-મસિ-કૃષિ અને વાણિજ્યાદિ કાર્યોમાં તેનાથી હિંસા તો થાય છે તોપણ મારવાનો અભિપ્રાય નથી, માત્ર પોતાના કાર્યનો અભિપ્રાય છે, ત્યાં જીવઘાત થાય છે તેની આત્મનિંદા કરે છે. એ પ્રમાણે ત્રસહિંસા નહિ કરવાના પક્ષમાત્રથી તેને પાક્ષિક કહીએ છીએ. અહીં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના મંદઉદયના પરિણામ છે માટે તે અવ્રતી જ છે, વ્રતપાલનની ઈચ્છા છે

પણ નિરતિયાર વ્રત પાલન થતાં નથી, તેથી તેને પાક્ષિક જ કહ્યો છે.

વળી નૈષ્ઠિક થાય છે ત્યારે અનુક્રમે પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા પળાય છે. આને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો અભાવ થયો છે તેથી પાંચમા ગુણસ્થાનની પ્રતિમા અતિયાર રહિત પળાય છે. ત્યાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના તીવ્ર-મંદ ભેદોથી અગિયાર પ્રતિમાના ભેદ છે. જેમ જેમ કષાય મંદ થતો જાય તેમ તેમ આગલી પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા થતી જાય છે. ત્યાં એમ કહ્યું છે કે ઘરનું સ્વામિપણું છોડી ગૃહકાર્ય તો પુત્રાદિકને સોંપે તથા પોતે કષાયહાનિના પ્રમાણમાં પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા અંગીકાર કરતો જાય. જ્યાં સુધી સકલસંયમ ન ગ્રહણ કરે ત્યાં સુધી -અગિયારમી પ્રતિમા સુધી નૈષ્ઠિક શ્રાવક કહેવાય છે. જ્યારે મરણકાળ આવ્યો જાણે ત્યારે આરાધન સહિત થઈ, એકાગ્રચિત્ત કરી, પરમેષ્ઠીના ચિંતવનમાં રહી સમાધિપૂર્વક પ્રાર્થના છોડે તે સાધક કહેવાય છે. એવું વ્યાખ્યાન છે.

વળી કહ્યું છે કે ગૃહસ્થ, દ્રવ્યનું જે ઉપાર્જન કરે તેના છ ભાગ કરે. એક ભાગ તો ધર્મના અર્થે આપે, એક ભાગ કુટુંબના પોષણમાં આપે, એક ભાગ પોતાના ભોગમાં ખરચ કરે, એક ભાગ પોતાના સ્વજનસમૂહના વ્યવહારમાં ખર્ચે અને બાકીના બે ભાગ અનામત ભંડાર તરીકે રાખે. તે દ્રવ્ય કોઈ મોટા પૂજન વા પ્રભાવનામાં અથવા કાળ -દુકાળમાં કામ આવે. એ પ્રમાણે કરવાથી ગૃહસ્થને આકુળતા ઊપજે નહિ અને ધર્મ સાધી શકાય. અહીં સંસ્કૃતટીકાકારે ઘણું કથન કર્યું છે તથા પહેલાંની ગાથાના કથનમાં અન્ય ગ્રંથોનાં કથન સધાય છે. કથન ઘણું કર્યું છે તે બધું સંસ્કૃત ટીકાથી જાણવું, અહીં તો ગાથાનો જ અર્થ સંક્ષેપમાં લખ્યો છે, વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેણે રચણસાર, વસુનંદીકૃત શ્રાવકાચાર, રત્નકરંડશ્રાવકાચાર, પુરુષાર્થસિદ્ધિયુપાય, અમિતગતિશ્રાવકાચાર અને પ્રાકૃતદોહાબંધશ્રાવકાચાર ઇત્યાદિ ગ્રંથોથી જાણવું. અહીં સંક્ષેપમાં કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે બારભેદરૂપ શ્રાવકધર્મનું વર્ણન કર્યું.

હવે મુનિધર્મનું વ્યાખ્યાન કરે છે :—

જો રચનત્તયજુત્તો ધર્માદિભાવેહિં પરિણદો ણિચ્છં ।

સવ્વત્થ વિ મજ્જત્થો સો સાહૂ ભણ્ણદે ધમ્મો ॥૩૧૨॥

યઃ રત્નત્રયયુક્તઃ ક્ષમાદિભાવૈઃ પરિણતઃ નિત્યમ્ ।

સર્વત્ર અપિ મધ્યસ્થઃ સઃ સાધુઃ ભણ્યતે ધર્મઃ ॥૩૧૨॥

અર્થ :—જે પુરુષ રત્નત્રય અર્થાત્ નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી યુક્ત હોય, ક્ષમાદિ ભાવ અર્થાત્ ઉત્તમ ક્ષમાથી માંડી દસ પ્રકારના ધર્મોથી નિત્ય-નિરંતર પરિણત હોય, સુખ-દુઃખ, તૃષ્ણ-કંચન, લાભ-અલાભ, શત્રુ-મિત્ર, નિન્દા-પ્રસંશા અને જીવન-મરણ આદિમાં મધ્યસ્થ એટલે કે સમભાવરૂપ વર્તે અને રાગ-દ્વેષથી રહિત હોય તેને સાધુ કહે છે, તેને જ ધર્મ કહે છે; કારણ કે જેમાં ધર્મ છે તે જ ધર્મની મૂર્તિ છે, તે જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં રત્નત્રય સહિત કહેવામાં તેર પ્રકારનું ચારિત્ર છે તે મહાવ્રત આદિ મુનિનો ધર્મ છે, તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ; પરન્તુ અહીં દસ પ્રકારના વિશેષ ધર્મોનું વર્ણન છે. તેમાં મહાવ્રત આદિનું વર્ણન પણ ગર્ભિત છે એમ સમજવું.

હવે દસ પ્રકારના ધર્મોનું વર્ણન કરે છે :—

સો ચેવ દહપયારો ધર્માદિભાવેહિં સુખસારેહિં ।

તે પુણ મણિજ્ઞમાણા મુણિયવ્વા પરમમત્તીણ ॥૩૧૩॥

સઃ ચ એવ દશપ્રકારઃ ક્ષમાદિભાવૈઃ સૌખ્યસારૈઃ ।

તે પુનઃ મણ્યમાનાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ પરમમક્ત્યા ॥૩૧૩॥

અર્થ :—તે મુનિધર્મ ક્ષમાદિ ભાવોથી દસ પ્રકારનો છે. કેવો છે તે? સૌખ્યસાર એટલો તેનાથી સુખ થાય છે અથવા તેનામાં સુખ છે અથવા સુખથી સારરૂપ છે-એવો છે. હવે કહેવામાં આવનાર દસ પ્રકારના ધર્મો ભક્તિથી, ઉત્તમ ધર્માનુરાગથી જાણવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આર્કિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય—એવા દસ પ્રકારના મુનિધર્મ છે. તેમનું જુદું જુદું વ્યાખ્યાન હવે કરે છે.

હવે પ્રથમ જ ઉત્તમ ક્ષમાધર્મ કહે છે :—

કોહેણ જો ण તપ્પદિ સુરણરત્તિરિણ્ઠિં કીરમાણે વિ ।

ઉવસગ્ગે વિ રુદ્દે તસ્સ ખમા ણિમ્મલા હોદિ ॥૩૧૪॥

ક્રોધેન યઃ ન તપ્યતે સુરનરતિર્યગ્ભિઃ ક્રિયામાણે અપિ ।

ઉપસર્ગે અપિ રૌદ્રૈ તસ્ય ક્ષમા નિર્મલા ભવતિ ॥૩૧૪॥

અર્થ :—જે મુનિ દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચાદિ દ્વારા રૌદ્ર ભયાનક ધોર ઉપસર્ગ થવા છતાં પણ ક્રોધથી તપ્તાયમાન ન થાય તે મુનિને નિર્મલ ક્ષમા હોય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ શ્રીદત્તમુનિ વ્યંતરદેવકૃત ઉપસર્ગને જીતી કેવળજ્ઞાન ઉપજાવી મોક્ષ ગયા, ચિલાતીપુત્રમુનિ વ્યંતરકૃત ઉપસર્ગને જીતી સર્વાર્થસિદ્ધિ ગયા, સ્વામિકાર્તિકેયમુનિ કોંચરાજાકૃત ઉપસર્ગને જીતી દેવલોક ગયા, ગુરુદત્તમુનિ કપિલબ્રાહ્મણકૃત ઉપસર્ગને જીતી મોક્ષ ગયા, શ્રીધન્યમુનિ ચક્રરાજકૃત ઉપસર્ગને જીતી કેવળજ્ઞાન ઉપજાવી મોક્ષ ગયા, પાંચસો મુનિ દંડકરાજાકૃત ઉપસર્ગને જીતી સિદ્ધિને (મોક્ષને) પ્રાપ્ત થયા, ગજસુકુમારમુનિ પાંશુલશ્રેષ્ઠિકૃત ઉપસર્ગને જીતી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા, ચાણક્ય આદિ પાંચસો મુનિ મંત્રીકૃત ઉપસર્ગને જીતી મોક્ષ ગયા, સુકુમાલમુનિ શિયાલણીકૃત ઉપસર્ગને સહન કરી દેવ થયા, શ્રેષ્ઠિના બાવીસ પુત્રો નદીના પ્રવાહમાં પદ્માસને શુભધ્યાન કરી મરીને દેવ થયા, સુકૌશલમુનિ વાઘણકૃત ઉપસર્ગને જીતી સર્વાર્થસિદ્ધિ ગયા તથા શ્રીપણિકમુનિ જળનો ઉપસર્ગ સહીને મુક્ત થયા, તેમ દેવ-મનુષ્ય-પશુ અને અચેતનકૃત ઉપસર્ગ સહન કર્યા છતાં ત્યાં ક્રોધ ન કર્યો તેમને ઉત્તમ ક્ષમા થઈ. એ પ્રમાણે ઉપસર્ગ કરવાવાળા ઉપર પણ ક્રોધ ન ઊપજે ત્યારે ઉત્તમ ક્ષમા હોય છે.

ત્યાં ક્રોધનું નિમિત્ત આવતાં એવું ચિંતવન કરે કે જો કોઈ મારા દોષ કહે છે તે જો મારામાં વિદ્યમાન છે તો તે શું ખોટું કહે છે?—એમ વિચારી ક્ષમા કરવી. વળી જો મારામાં દોષ નથી એ તો જાણ્યા વિના કહે છે ત્યાં અજ્ઞાની ઉપર કોપ શો કરવો?—એમ વિચારી ક્ષમા કરવી; અજ્ઞાનીનો તો બાળસ્વભાવ ચિંતવવો, એટલે બાળક તો પ્રત્યક્ષ પણ કહે અને આ તો પરોક્ષ જ કહે છે એ જ ભલું છે, વળી પ્રત્યક્ષ પણ કુવચન કહે તો આમ વિચારવું કે બાળક તો તાડન પણ કરે અને આ તો કુવચન જ કહે છે—તાડતો નથી એ જ ભલું છે, વળી જો તાડન કરે તો આમ વિચારવું કે—બાળક અજ્ઞાની તો પ્રાણઘાત પણ કરે અને આ તો માત્ર તાડન જ કરે છે, પણ પ્રાણઘાત તો નથી કર્યો—એ જ ભલું છે; વળી પ્રાણઘાત કરે તો એમ વિચારવું કે અજ્ઞાની તો ધર્મનો પણ વિધ્વંસ (નાશ) કરે છે અને આ તો પ્રાણઘાત કરે છે, પણ ધર્મનો વિધ્વંસ તો નથી કરતો. વળી વિચારે કે મેં પૂર્વે પાપકર્મ ઉપજાવ્યાં તેનું આ દુર્વચનાદિ ઉપસર્ગ—ફળ છે. આ મારો જ અપરાધ છે બાકી અન્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે, ઇત્યાદિ ચિંતવન કરતાં ઉપસર્ગાદિના નિમિત્તથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી અને ઉત્તમ ક્ષમાધર્મ સધાય છે.

હવે ઉત્તમ માર્દવધર્મ કહે છે :—

ઉત્તમજ્ઞાણપહાણો ઉત્તમતવચરણકરણસીલો વિ ।

અપ્પાણં જો હીલદિ મદ્વચરણં ભવે તસ્સ ॥૩૧૫॥

ઉત્તમજ્ઞાનપ્રધાન: ઉત્તમતપશ્ચરણકરણશીલ: અપિ ।

આત્માનં ય: હીલતિ માર્દવરત્નં ભવેત્ તસ્ય ॥૩૧૫ ॥

અર્થ :—જે મુનિ ઉત્તમજ્ઞાનથી તો પ્રધાન હોય તથા ઉત્તમ તપશ્ચરણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય તોપણ પોતાના આત્માને મદરહિત કરે—અનાદરરૂપ કરે તે મુનિને ઉત્તમ માર્દવધર્મરત્ન હોય છે.

ભાવાર્થ :—સકલ શાસ્ત્રને જાણવાવાળો પંડિત હોય તોપણ જ્ઞાનમદ ન કરે. ત્યાં આમ વિચારે કે મારાથી મોટા અવધિ—

મન:પર્યયજ્ઞાની છે, કેવળજ્ઞાની તો સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાની છે, હું કોણ છું? અલ્પજ્ઞ છું. વળી ઉત્તમતપ કરે તોપણ તેનો મદ ન કરે, પોતે સર્વ જાતિ, કુળ, બળ, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય અને તપ આદિ વડે સર્વથી મોટો છે તોપણ પરકૃત અપમાનને પણ સહન કરે છે, પરંતુ ત્યાં ગર્વ કરી કષાય ઉપજાવતો નથી. ત્યાં ઉત્તમ માર્દવધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ આર્જવધર્મ કહે છે :—

જો ચિંતેઙ્ગ ણ વંકં કુણદિ ણ વંકં ણ જંપણ વંકં ।

ણ ય ગોવદિ ણિયદોસં અજ્ઞવધમ્મો હવે તસ્સ ॥૩૧૬॥

ય: ચિન્તયતિ ન વક્રં કરોતિ ન વક્રં ન જલ્પતે વક્રમ્ ।

ન ચ ગોપાયતિ નિજદોષં આર્જવધર્મ: ભવેત્ તસ્ય ॥૩૧૬॥

અર્થ :—જે મુનિ મનમાં વક્તા ન ચિંતવે, કાયાથી વક્તા ન કરે, વચનથી વક્તા ન બોલે તથા પોતાના દોષોને ગોપવે નહિ-છુપાવે નહિ તે મુનિને ઉત્તમ આર્જવધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :—મન-વચન-કાયામાં સરળતા હોય અર્થાત્ જે મનમાં વિચારે, તે જ વચનથી કહે અને તે જ કાયાથી કરે, પણ બીજાને ભુલવણીમાં નાખવા-ઠગવા અર્થે વિચાર તો કાંઈ કરવો અને કહેવું બીજું તથા કરવું વળી કાંઈ બીજું, ત્યાં માયાકષાય પ્રબળ હોય છે. એમ ન કરે પણ નિષ્કપટ બની પ્રવર્તે, પોતાનો દોષ છુપાવે નહિ પણ જેવો હોય તેવો બાળકની માફક ગુરુની પાસે કહે ત્યાં ઉત્તમ આર્જવધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ શૌચધર્મ કહે છે :—

સમસંતોસજલેણ ય જો ધોવદિ તિહ્લોહમલપુંજં ।

મોયણગિદ્ધિવિહીણો તસ્સ સુચ્ચં હવે વિમલં ॥૩૧૭॥

સમસન્તોષજલેન ચ ય: ધોવતિ તૃષ્ણાલોભમલપુંજમ્ ।

મોજનગૃદ્ધિવિહીન: તસ્ય શૌચં ભવેત્ વિમલમ્ ॥૩૧૭॥

અર્થ :—જે મુનિ સમભાવ અર્થાત્ રાગ-દ્વેષરહિત પરિણામ અને

સંતોષ અર્થાત્ સંતુષ્ટભાવરૂપ જળથી તૃષ્ણા તથા લોભરૂપ મળસમૂહને ધોવે છે, ભોજનની ગૃહ્ણિ અર્થાત્ અતિ ચાહનાથી રહિત છે તે મુનિનું ચિત્ત નિર્મળ છે, અને તેને ઉત્તમ શૌચધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :—તૃષ્ણ-કંચનને સમાન જાણવું તે સમભાવ છે તથા સંતોષ-સંતુષ્ટપણું-તૃપ્તભાવ અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સુખ માનવું એવા ભાવરૂપ જળથી ભવિષ્યમાં મળવાની ચાહનારૂપ તૃષ્ણા તથા પ્રાપ્ત દ્રવ્યાદિકમાં અતિ લિપ્તપણારૂપ લોભ, એના (એ બંનેના) ત્યાગમાં અતિ ખેદરૂપ મળને ધોવાથી મન પવિત્ર થાય છે. મુનિને અન્ય ત્યાગ તો હોય જ છે, પરંતુ આહારના ગ્રહણમાં પણ તીવ્ર ચાહના રાખે નહિ, લાભ-અલાભ, સરસ-નીરસમાં સમભાવ રાખે તો ઉત્તમ શૌચધર્મ હોય છે. વળી જીવનલોભ, આરોગ્ય રાખવાનો લોભ, ઈન્દ્રિયો તાજી રાખવાનો લોભ તથા ઉપભોગનો લોભ એ પ્રમાણે લોભની ચાર પ્રકારથી પ્રવૃત્તિ છે, તે ચારેને પોતાસંબંધી તથા પોતાના સ્વજન-મિત્રાદિ સંબંધી એમ બંને માટે ઈચ્છે ત્યારે તેની (લોભની) આઠ ભેદરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. જ્યાં આ પ્રમાણે બધોય લોભ ન હોય ત્યાં ઉત્તમ શૌચધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ સત્યધર્મ કહે છે :—

જિણવયણમેવ ભાસદિ તં પાલેદું અસક્કમાણો વિ ।

વવહારેણ વિ અલિયં ણ વદદિ જો સચ્ચવાઈ સો ॥૩૧૮॥

જિનવચનં એવ ભાષતે તત્ પાલયિતું અશક્યમાનઃ અપિ ।

વ્યવહારેણ અપિ અલીકં ન વદતિ યઃ સત્યવાદી સઃ ॥૩૧૮॥

અર્થ :—જે મુનિ જિનસૂત્ર-અનુકૂળ જ વચન કહે, વળી તેમાં જે આચારાદિ કહ્યાં છે તે પાલન કરવામાં પોતે અસમર્થ હોય તોપણ અન્ય પ્રકારથી ન કહે, વ્યવહારથી પણ અલીક એટલે અસત્ય ન કહે તે મુનિ સત્યવાદી છે અને તે જ ઉત્તમ સત્યધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :—જૈનસિદ્ધાન્તમાં આચારાદિકનું જેવું સ્વરૂપ કહ્યું હોય તેવું જ કહે પણ એમ નહિ કે પોતાથી ન પાલન કરી શકાય, એટલે

તેને અન્ય પ્રકારથી કહે-જેમ છે તેમ ન કહે, પોતાનું માનભંગ થાય તેથી જેમ તેમ કહે. વળી વ્યવહાર જે ભોજનાદિ વ્યાપાર તથા પૂજા-પ્રભાવનાદિ વ્યવહાર તેમાં પણ જિનસૂત્ર અનુસાર વચન કહે પણ પોતાની ઈચ્છાનુસાર જેમ તેમ ન કહે. અહીં દસ પ્રકારથી સત્યનું વર્ણન છે—નામસત્ય, રૂપસત્ય, સ્થાપનાસત્ય, પ્રતીતિસત્ય, સંવૃત્તિસત્ય, સંયોજનાસત્ય, જનપદસત્ય, દેશસત્ય, ભાવસત્ય તથા સમયસત્ય. હવે મુનિરાજનો મુનિજનની તથા શ્રાવકની સાથે વચનાલાપરૂપ વ્યવહાર છે ત્યાં ઘણો વચનાલાપ થાય તોપણ સૂત્રસિદ્ધાન્તાનુસાર આ દસ પ્રકારથી સત્યરૂપ વચનની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

૧. ગુણ વિના પણ વક્તાની ઈચ્છાથી કોઈ વસ્તુનું નામ-સંજ્ઞા કરવામાં આવે તે નામસત્ય છે.

૨. રૂપમાત્રથી કહેવામાં આવે અર્થાત્ ચિત્રમાં જેમ કોઈનું રૂપ આલેખી કહેવામાં આવે કે 'આ સફેદ વર્ણવાળો ફલાણો પુરુષ છે; તે રૂપસત્ય છે.

૩. કોઈ પ્રયોજન અર્થે કોઈની મૂર્તિ સ્થાપી કહેવામાં આવે તે સ્થાપનાસત્ય છે.

૪. કોઈ પ્રતીતિના અર્થે આશ્રયપૂર્વક કહેવામાં આવે તે પ્રતીતિસત્ય છે. જેમ 'તાલ' એવું પરિમાણ વિશેષ છે. તેના આશ્રયથી કહેવામાં આવે કે 'આ તાલપુરુષ છે', અથવા લાંબા કહે તો નાનાની પ્રતીતિ (આશ્રય) કરીને કહે.

૫. લોકવ્યવહારના આશ્રયથી કહે તે સંવૃત્તિસત્ય છે. જેમ કમળની ઉત્પત્તિનાં અનેક કારણો છે તો પણ પંકમાં થયું છે માટે પંકજ કહીએ છીએ.

૬. વસ્તુને અનુક્રમે સ્થાપવાનું વચન કહે તે સંયોજનાસત્ય છે. જેમ દશલક્ષણનું મંડલ કરે તેમાં અનુક્રમપૂર્વક ચૂર્ણના કોઠા કરે અને કહે આ ઉત્તમ ક્ષમાનો (કોઠો) છે, ઈત્યાદિ જોડરૂપ નામ કહે, અથવા બીજું દેષાન્ત : જેમ ઝવેરી મોતીની લટો કરે તેમાં મોતીઓની સંજ્ઞા

સ્થાપી લીધી છે એટલે જ્યાં જેવું જોઈએ તે જ અનુક્રમથી મોતી પરોવે.

૭. જે દેશમાં જેવી ભાષા હોય તે કહેવી તે જનપદસત્ય છે.

૮. ગામ-નગરાદિનું ઉપદેશક વચન તે દેશસત્ય છે. જેમ ચોતરફ વાડ હોય તેને ગામ કહે છે.

૯. છત્રસ્થના જ્ઞાનથી અગોચર અને સંયમાદિક પાલન અર્થે જે વચન બોલાય તે ભાવસત્ય છે. જેમ કોઈ વસ્તુમાં છત્રસ્થના જ્ઞાનથી અગોચર જીવ હોય તોપણ પોતાની દૃષ્ટિમાં જીવ નહિ દેખવાથી આગમઅનુસાર કહે કે 'આ પ્રાસુક છે'.

૧૦. આગમગોચર વસ્તુને આગમનાં વચનાનુસાર કહેવી તે સમયસત્ય છે. જેમ પલ્લ-સાગર ઈત્યાદિ કહેવા.

આ દસ પ્રકારનાં સત્યનું કથન ગોમ્મટસારમાં પણ છે. ત્યાં સાત નામ તો આમાં છે તે જ છે તથા ત્રણ નામ-દેશ, સંયોજના અને સમયની જગ્યાએ ત્યાં સંભાવના, વ્યવહાર અને ઉપમા એમ છે અને ઉદાહરણ અન્ય પ્રકારથી છે. એ વિવક્ષાનો ભેદ સમજવો, તેમાં વિરોધ નથી.^૧ એ પ્રમાણે જિનસૂત્રાનુસાર સત્યવચનની પ્રવૃત્તિ કરે તેને (ઉત્તમ) સત્યધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ સંયમધર્મ કહે છે :—

જો જીવરક્ષણપરો ગમણાગમણાદિસવ્વકલ્પેસુ ।

તણછેદં પિ ણ ઇચ્છદિ સંજમધમ્મો હવે તસ્સ ॥૩૧૧॥

૧ જળવદસમ્મદિઠવણાણામે રૂવે પદુચ્ચવવહારે ।

સંભાવણે ય ભાવે ડવમાણ દસવિહં સચ્ચં ॥

(ગો. જીવ. ગા. ૨૨૨)

અર્થ :—જનપદમાં, સંવૃત્તિ વા સમ્મતિમાં, સ્થાપનામાં, નામમાં, રૂપમાં, પ્રતીત્યમાં, વ્યવહારમાં, સંભાવનામાં, ભાવમાં, ઉપમામાં—એવા દસ સ્થાનોમાં દસ પ્રકારથી સત્ય જાણવાં. (આ દસ સત્યની વિશેષ વ્યાખ્યા માટે જુઓ ગો. જી. ગા. ૨૨૩-૨૨૪ની ટીકા)

ય: જીવરક્ષણપર: ગમનાગમનાદિસર્વકાર્યેષુ ।

તૃણચ્છેદં અપિ ન ઇચ્છતિ સંયમધર્મ: ભવેત્ તસ્ય ॥૩૧૧॥

અર્થ :—જે મુનિ, જીવોની રક્ષામાં તત્પર વર્તતો થકો, ગમનાગમન આદિ સર્વ કાર્યોમાં તૃણનો છેદમાત્ર પણ ન ઈચ્છે, ન કરે તે મુનિને ઉત્તમ સંયમધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સંયમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે : ઈન્દ્રિય મનનું વશ કરવું તથા છ કાયના જીવોની રક્ષા કરવી. મુનિને આહારવિહારાદિ કરવામાં ગમન-આગમનાદિ કામ કરવું પડે છે પણ તે કાર્યો કરતાં એવા પરિણામ રહ્યા કરે કે ‘હું તૃણમાત્રનો પણ છેદ ન કરું, મારા નિમિત્તે કોઈનું અહિત ન થાઓ’. એવા યત્નરૂપ પ્રવર્તે છે, જીવદયામાં જ તત્પર રહે છે. અન્ય ગ્રંથોમાં સંયમનું વિશેષ વર્ણન કર્યું છે તે અહીં ટીકાકાર સંક્ષેપમાં કહે છે :—

સંયમ બે પ્રકારનો છે : એક ઉપેક્ષાસંયમ તથા બીજો અપહતસંયમ. ત્યાં જે સ્વભાવથી જ રાગ-દ્વેષને છોડી ગુપ્તિધર્મમાં કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનપૂર્વક રહે તેને ઉપેક્ષાસંયમ કહે છે. ‘ઉપેક્ષા’ નામ ઉદાસીનતા વા વીતરાગતાનું છે. બીજા અપહતસંયમના ત્રણ ભેદ છે : ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય. ત્યાં ચાલતાં-બેસતાં જો જીવ દેખાય તો તેને ટાળીને જાય પણ જીવને સરકાવે નહિ તે ઉત્કૃષ્ટ છે, કોમળ મોરપીંછીથી જીવને સરકાવે તે મધ્યમ છે તથા અન્ય તૃણાદિકથી સરકાવે તે જઘન્ય છે. અહીં અપહતસંયમીને પાંચ સમિતિનો ઉપદેશ છે. ત્યાં આહાર-વિહાર અર્થે ગમન કરે તો પ્રાસુકમાર્ગ જોઈ જુડાપ્રમાણ (ચાર હાથ) ભૂમિને જોઈ મંદ મંદ અતિ યત્નાચારપૂર્વક ગમન કરે તે ઈર્યાસમિતિ છે; ધર્મોપદેશાદિ અર્થે વચન કહે તો હિતરૂપ, મર્યાદાપૂર્વક અને સંદેહરહિત સ્પષ્ટ અક્ષરરૂપ વચન કહે, અતિ પ્રલાપાદિ વચનના દોષરહિત બોલે તે ભાષાસમિતિ છે; કાયાની સ્થિતિ અર્થે આહાર કરે, તે પણ મન-વચન-કાય-કૃત-કારિત-અનુમોદના દોષ જેમાં ન લાગે એવો, પરનો આપેલો, ઈંતાલીસ દોષ, બત્રીસ અંતરાય અને ચૌદ મળદોષ

રહિત, પોતાના કરપાત્રમાં, ઊભા ઊભા, અતિ યત્નપૂર્વક શુદ્ધઆહાર કરે તે એષણાસમિતિ છે; અતિ યત્નાચારપૂર્વક ભૂમિને જોઈને ધર્મનાં ઉપકરણો ઉઠાવવાં મૂકવાં તે આદાનનિક્ષેપણસમિતિ છે ત્રસ-સ્થાવરજીવોને જોઈ-ટાળી યત્નપૂર્વક શરીરનાં મળ-મૂત્રાદિને ક્ષેપવાં (નાખવાં-દાટવાં) તે પ્રતિષ્ઠાપના સમિતિ છે. એ પ્રમાણે પાંચ સમિતિ પાલન કરે તેનાથી સંયમ પળાય છે. (સિદ્ધાન્તમાં) એમ કહ્યું છે કે -જો યત્નાચારપૂર્વક પ્રવર્તે છે તો તેનાથી બાહ્ય જીવોને બાધા થાય તોપણ તેને બંધ નથી, તથા યાત્નાચારરહિત પ્રવર્તે છે તેને બાહ્ય જીવ મરો વા ન મરો પણ બંધ અવશ્ય થાય છે.

વળી અપહતસંયમના પાલન અર્થે આઠ વિશુદ્ધિઓનો ઉપદેશ છે. ૧. ભાવશુદ્ધિ, ૨. કાયશુદ્ધિ, ૩. વિનયશુદ્ધિ, ૪. ઈર્યાપથશુદ્ધિ, ૫. ભિક્ષાશુદ્ધિ, ૬. પ્રતિષ્ઠાપનાશુદ્ધિ, ૭. શયનાસનશુદ્ધિ તથા ૮. વાક્યશુદ્ધિ. તેમાં ભાવશુદ્ધિ તો કર્મના ક્ષયોપશમજનિત છે, એ વિના આચાર પ્રગટ થતો નથી; જેમ શુદ્ધ ઉજ્જવળ ભીંત ઉપર ચિત્ર શોભાયમાન દેખાય છે તેમ. વળી દિગમ્બરરૂપ, સર્વવિકારો રહિત, યત્નપૂર્વક પ્રવૃત્તિ છે જેમાં એવી, શાન્ત મુદ્રાને જોઈ અન્યને ભય ન ઊપજે અને પોતે પણ નિર્ભય રહે એવી કાયશુદ્ધિ છે. જ્યાં અરહંતાદિમાં ભક્તિ તથા ગુરુજનને અનુકૂળ રહેવું એવી વિનયશુદ્ધિ છે. જીવોનાં સર્વ સ્થાન મુનિ જાણે છે તેથી પોતાના જ્ઞાન દ્વારા સૂર્યના ઉદ્યોતથી નેત્રઈન્દ્રિય વડે માર્ગમાં અતિ યત્નપૂર્વક જોઈને ચાલવું તે ઈર્યાપથશુદ્ધિ છે. ભોજન માટે જતાં પહેલાં પોતાના મળ-મૂત્રની બાધાને પરખે, પોતાના અંગનું બરાબર પ્રતિલેખન કરે. આચારસૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દેશ-કાળ-સ્વભાવનો વિચાર કરે, આટલી જગ્યાએ આહાર માટે પ્રવેશ કરે નહિ—જ્યાં ગીત નૃત્ય વાજિંત્ર વડે જેની આજીવિકા હોય તેના ઘેર જાય નહિ, પ્રસૂતિ થઈ હોય ત્યાં જાય નહિ, જ્યાં મૃત્યુ થયું હોય ત્યાં જાય નહિ, વેશ્યાના ઘરે જાય નહિ, જ્યાં પાપકર્મ-હિંસાકર્મ થતું હોય ત્યાં જાય નહિ, દીનના ઘરે, અનાથના ઘરે, દાનશાળામાં, યજ્ઞશાળામાં, યજ્ઞપૂજનશાળામાં તથા વિવાહાદિ મંગળ જ્યાં હોય તેના ઘરે આહાર અર્થે જાય નહિ, ધનવાનને ત્યાં જવું કે નિર્ધનને ત્યાં જવું એમ

વિચારે નહિ, લોકનિંદા કુળના ઘરે જાય નહિ, દીનવૃત્તિ કરે નહિ, આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષ-અંતરાય ટાળી નિર્દોષ પ્રાસુક આહાર લે તે ભિક્ષાશુદ્ધિ છે. ત્યાં લાભ-અલાભ, સરસ-નીરસમાં સમાનબુદ્ધિ રાખે. એવી ભિક્ષા પાંચ પ્રકારની કહી છે. ૧. ગોચરી, ૨. અક્ષમ્નક્ષણ, ૩. ઉદરાગ્નિપ્રશમન, ૪. ભ્રમરાહાર, ૫. ગર્તપૂરણ. ત્યાં ગાયની માફક દાતારની સંપદાદિ તરફ નહિ જોતાં જેવો પ્રાપ્ત થયો તેવો આહાર લેવામાં જ ચિત્ત રાખે તે ગોચરીવૃત્તિ છે, જેમ ગાડીને વાંગિ (ઊંજણ કરી) ગામ પહોંચાડે તેમ સંયમની સાધક કાયાને નિર્દોષ આહાર આપી સંયમ સાધે તે અક્ષમ્નક્ષણવૃત્તિ છે. અગ્નિ લાગી હોય તેને જેવા તેવા પાણીથી બુઝાવી ઘરને બચાવે તેમ ક્ષુધાઅગ્નિને સરસ-નીરસ આહારથી બુઝાવી પોતાના પરિણામ ઉજ્જવળ રાખે તે ઉદરાગ્નિપ્રશમનવૃત્તિ છે. ભ્રમરો જેમ ફૂલને બાધા ન પહોંચે અને વાસના લે તેમ મુનિ દાતારને બાધા પહોંચાડ્યા સિવાય આહાર લે તે ભ્રમરાહારવૃત્તિ છે. તથા જેમ ગર્તને એટલે ખાડાને જેમ તેમ ભરતી કરી ભરી દેવામાં આવે તેમ મુનિ સ્વાદ-બેસ્વાદ આહારથી ઉદરને ભરે તે ગર્તપૂરણવૃત્તિ છે.-એ પ્રમાણે ભિક્ષાશુદ્ધિ છે. જીવોને જોઈ યત્નપૂર્વક મળ-મૂત્ર-શ્લેષ્મ-થૂંક વગેરે ક્ષેપણ કરે તે પ્રતિષ્ઠાપનાશુદ્ધિ છે. જ્યાં સ્ત્રી, દુષ્ટ જીવ, નપુંસક, ચોર, મદ્યપાની અને જીવવધ કરવાવાળા નીચ મનુષ્યો વસતા હોય ત્યાં (મુનિ) ન વસે તે શયનાસનશુદ્ધિ છે; વળી શ્રૃંગાર, વિકારી આભૂષણ, સુંદર વેષ ધારનારી એવી વેશ્યાદિકની જ્યાં કીડા હોય, સુંદર ગીત, નૃત્ય, વાજિંત્ર જ્યાં થતાં હોય, જ્યાં વિકારના કારણરૂપ નગ્ન ગુહ્યપ્રદેશ જેમાં દેખાય એવાં ચિત્ર હોય, જ્યાં હાસ્ય-મહોત્સવ, ઘોડા આદિને શિક્ષા આપવાનું સ્થાન હોય, વ્યાયામભૂમિ હોય તથા જેનાથી ક્રોધાદિક ઊપજી આવે એવા ઠેકાણે મુનિ ન વસે તે પણ શયનાસનશુદ્ધિ છે; જ્યાં સુધી કાયોત્સર્ગપૂર્વક ઊભા રહેવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી સ્વરૂપમાં લીન બની ઊભા રહે પછી બેસે તથા કોઈ વેળા ખેદ મટાડવા માટે અલ્પ કાળ સૂવે (તે પણ શયનાસનશુદ્ધિ છે). જ્યાં આરંભની પ્રેરણા રહિત વચન પ્રવર્તે પણ યુદ્ધ-કામ-કર્કશ-પ્રલાપ-પૈશૂન્ય-કઠોર-પરપીડાકારક વચન ન પ્રવર્તે, અનેક વિકથારૂપ

વચન ન પ્રવર્તે, જેમાં વ્રત-શીલનો ઉપદેશ હોય, પોતાનું તથા પરનું જેથી હિત થાય એવાં મીઠાં-મનોહર-વૈરાગ્યહેતુરૂપ, સ્વાત્મપ્રસંશા અને પરનિંદા રહિત સંયમીને યોગ્ય વચન પ્રવર્તે તે વાક્યશુદ્ધિ છે. એ પ્રમાણે સંયમધર્મ છે. સંયમના પાંચ ભેદ કહ્યા છે : સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, પરિહાર-વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય અને યથાપ્યાત એવા પાંચ ભેદ છે. તેમનું વિશેષ વ્યાખ્યાન અન્ય ગ્રંથોથી જાણવું.

હવે ઉત્તમ તપધર્મ કહે છે :—

इहपरल्लोयसुहाणं गिरवेक्खो जो करेदि समभावो ।

विविहं कायकिलेसं तवधम्मो गिम्मलो तस्स ॥४००॥

इहपरल्लोकसुखानां निरपेक्षः यः करोति समभावः ।

विविधं कायक्लेशं तपोधर्मः निर्मलः तस्य ॥४००॥

અર્થ :—જે મુનિ આલોક-પરલોકના સુખની અપેક્ષારહિત તથા સુખ-દુઃખ, શત્રુ-મિત્ર, તૃષ્ણ-કંચન અને નિંદા-પ્રસંશાદિમાં રાગ-દ્વેષ-રહિત સમભાવી થઈ અનેક પ્રકારનો કાયક્લેશ કરે છે, તે મુનિને નિર્મલ અર્થાત્ ઉત્તમ તપધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ચારિત્ર અર્થે જે ઉદમ અને ઉપયોગ કરે તેને તપ કહ્યું છે. ત્યાં તે કાયક્લેશ સહિત જ હોય છે, તેથી આત્મામાં વિભાવપરિણતિના સંસ્કાર થાય છે તેને મટાડવાનો તે ઉદમ કરે છે. પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપ ઉપયોગને ચારિત્રમાં થંભાવે છે તે ઘણા જોરથી થંભે છે; એ જોર કરવું એ જ તપ છે. તે બાહ્ય-અભ્યંતર ભેદથી બાર પ્રકારનું કહ્યું છે. તેનું વર્ણન આગળ ચૂલિકામાં કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે ઉત્તમ તપધર્મનું વર્ણન કર્યું.

હવે ઉત્તમ ત્યાગધર્મ કહે છે :—

जो चयदि मिट्टभोज्जं उवयरणं रायदोससंजणयं ।

वसदिं ममत्तहेदुं चायगुणो सो हवे तस्स ॥४०१॥

યઃ ત્યજતિ મિષ્ટભોજ્યં ઉપકરણં રાગદ્વેષસંજનકમ્ ।

વસતિં મમત્વહેતુકાં ત્યાગગુણઃ સઃ ભવેત્ તસ્ય ॥૪૦૧॥

અર્થ :—જે મુનિ મિષ્ટ ભોજન છોડે, રાગ-દ્વેષને ઉપજાવવાવાળાં ઉપકરણોનો ત્યાગ કરે તથા મમત્વના કારણરૂપ વસતિકાનો ત્યાગ કરે, તે મુનિને (ઉત્તમ) ત્યાગધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સંસાર-દેહ-ભોગના મમત્વનો ત્યાગ તો મુનિને પહેલેથી જ છે; અહીં તો જે વસ્તુઓનું કામ પડે છે તેને મુખ્ય કરીને કહ્યું છે. આહારથી કામ પડે છે તો ત્યાં સરસ-નીરસમાં મમત્વ કરતા નથી, પુસ્તક-પીંછી-કમંડલ એ ધર્મોપકરણોમાં જેમનાથી રાગ તીવ્ર વધે એવાં ન રાખે, જે ગૃહસ્થજનના કામમાં ન આવે તથા કોઈ મોટી વસતિ-રહેવાની જગ્યાથી કામ પડે તો ત્યાં એવી જગ્યામાં ન રહે કે જેનાથી મમત્વ ઊપજે. એ પ્રમાણે (ઉત્તમ) ત્યાગધર્મ કહ્યો.

હવે ઉત્તમ આકિંચન્યધર્મને કહે છે :—

ત્રિવિહેણ જો વિવજ્ઞદિ ચેયણમિયરં ચ સવ્વહા સંગં ।

લોચવવહારવિરદો ણિગંથત્તં હવે તસ્સ ॥૪૦૨॥

ત્રિવિધેન યઃ વર્જયતિ ચેતનં ઇતરં ચ સર્વથા સદ્ગમ્ ।

લોકવ્યવહારવિરતઃ નિર્ગ્રન્થત્વં ભવેત્ તસ્ય ॥૪૦૨॥

અર્થ :—જે મુનિ મન-વચન-કાય-કૃત-કારિત-અનુમોદના પૂર્વક સર્વ ચેતન-અચેતન પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે—કેવો થતો થકો? લોકવ્યવહારથી વિરક્ત થતો થકો ત્યાગ કરે છે—તે મુનિને નિર્ગ્રન્થપણું હોય છે.

ભાવાર્થ :—મુનિ અન્ય પરિગ્રહ તો છોડે જ છે, પરંતુ મુનિપણામાં યોગ્ય એવા ચેતન તો શિષ્ય-સંઘ તથા અચેતન પુસ્તક-પીંછી-કમંડલ-આદિ ધર્મોપકરણ અને આહાર-વસતિકા-દેહ એમનાથી સર્વથા મમત્વ ત્યાગ કરે. એવો વિચાર કરે કે ‘હું તો એક આત્મા જ

છું-અન્ય મારું કાંઈ પણ નથી, હું અકિંચન છું’—એવું નિર્મમત્વ થાય તેને (ઉત્તમ) આકિંચન્ય ધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યધર્મ કહે છે :—

જો પરિહરેદિ સંગં મહિલાણં જેવ પસ્સદે રૂવં ।

કામકહાદિણિયત્તો જવહા વંભં હવે તસ્સ ॥૪૦૩॥

યઃ પરિહરતિ સંગં મહિલાનાં નૈવ પશ્યતિ રૂપમ્ ।

કામકથાદિનિવૃત્તઃ નવધા બ્રહ્મ ભવેત્ તસ્ય ॥૪૦૩॥

અર્થ :—જે મુનિ સ્ત્રીઓની સંગતિ ન કરે, તેમના રૂપને ન નીરખે, કામની કથા તથા ‘આદિ’ શબ્દથી તેના સ્મરણાદિથી રહિત હોય, એ પ્રમાણે મન-વચન-કાય, કૃત-કારિત-અનુમોદના એમ નવ પ્રકારથી તેનો ત્યાગ કરે, તે મુનિને ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં એમ પણ જાણવું કે-‘બ્રહ્મ’ નામ આત્મા છે, તેમાં લીન થાય તે બ્રહ્મચર્ય છે. પરદ્રવ્યમાં આત્મા લીન થાય તેમાં સ્ત્રીમાં લીન થવું પ્રધાન છે, કારણ કે કામ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે એટલે અન્ય કષાયોથી પણ એ પ્રધાન છે, અને એ કામનું આલંબન સ્ત્રી છે એટલે તેનો સંસર્ગ છોડી મુનિ પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. તેની સંગતિ કરવી, રૂપ નીરખવું, તેની કથા કરવી, સ્મરણ કરવું—એ સર્વ છોડે તેને બ્રહ્મચર્ય હોય છે. અહીં (સંસ્કૃત) ટીકામાં શીલના અઢાર હજાર ભેદ આ પ્રમાણે લખ્યા છે :—

અચેતન સ્ત્રી-કાષ્ઠ, પાષાણ અને લેપકૃત છે. તેના મન-વચન-કાય તથા કૃત-કારિત-અનુમોદના એ છએ ગુણતાં અઢાર ભેદ થયા, તેને પાંચ ઈન્દ્રિયોથી ગુણતાં નેવું ભેદ થયા, તેને દ્રવ્ય અને ભાવથી ગુણતાં એકસો એંશી ભેદ થયા, તેને ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચારેથી ગુણતાં સાતસો વીસ ભેદ થયા. (એ પ્રમાણે અચેતન સ્ત્રી-નૈમિત્તિક કુશીલ સાતસો વીસ ભેદ થયું.) તથા :—

ચેતન સ્ત્રી—દેવાંગના, મનુષ્યણી અને તિર્યચણી. એ ત્રણને કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી ગુણતાં નવ ભેદ થયા, તેને મન-વચન-કાયા એ ત્રણથી ગુણતાં સત્તાવીશ ભેદ થયા, તેને પાંચ ઈન્દ્રિયોથી ગુણતાં એકસો પાંત્રીસ ભેદ થયા, તેને દ્રવ્ય અને ભાવથી ગુણતાં બસો સીત્તેર ભેદ થયા, તેને આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહ એ ચાર સંજ્ઞાથી ગુણતાં એક હજાર એંશી ભેદ થયા, તેને અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી અને સંજ્વલનરૂપ ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ સોળ કષાયોથી ગુણતાં સત્તર હજાર બસો એંશી ભેદ થયા, તેમાં ઉપરના અચેતનસ્ત્રીનેૈમિત્તિક સાતસો વીસ મેળવતાં કુશીલના ૧૮૦૦૦-અઢાર હજાર ભેદ થાય છે. વળી એ ભેદોને અન્ય પ્રકારથી પણ કહ્યા છે તે અન્ય ગ્રંથોમાંથી જાણવા.★ એ બધા આત્માના પરિણામવિકારના ભેદ છે. તે બધાને છોડી જ્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં રમણ કરે ત્યારે ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યધર્મ હોય છે.

હવે શીલવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે :—

જો નવિ જાદિ વિચારં તરુણિયણકડકખવાણવિદ્ધો વિ ।

સો ચેવ સૂરસૂરો રણસૂરો ણો હવે સૂરો ॥૪૦૪॥

★ અશુભ મન-વચન-કાયને શુભ મન-વચન-કાયથી હણવા એ રીતે શીલના નવ ભેદ થયા.

એ નવને અહાર, ભય, મૈથુન ને પરિગ્રહરૂપ ચાર સંજ્ઞાઓથી ગુણતાં ૩૬ ભેદ થયા.

એ છત્રીસને પાંચ ઈન્દ્રિયોના જયથી ગુણતાં ૧૮૦ ભેદ થયા.

એ ૧૮૦ને પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ, બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય, સંજી પંચેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય એ દશ ભેદથી ગુણતાં ૧૮૦૦ ભેદ થયા.

તેને ઉત્તમક્ષમાદિ દશધર્મે ગુણતાં ૧૮૦૦૦ ભેદ થયા.

ષટ્પ્રાભૃતાદિસંગ્રહ પૃષ્ઠ-૨૬૭

ય: ન અપિ યાતિ વિકારં તરુણીજનકટાક્ષબાણવિદ્ધ: અપિ ।

સ: એવ શૂરશૂર: રણસૂર: ન ભવેત્ શૂર: ॥૪૦૪॥

અર્થ :—જે પુરુષ, સ્ત્રીજનના કટાક્ષરૂપ બાણોથી વિંધાયો છતાં પણ, વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી તે શૂરવીરોમાં પ્રધાન છે, પરંતુ જે રણસંગ્રામમાં શૂરવીર છે તે (ખરેખર) શૂરવીર નથી.

ભાવાર્થ :—યુદ્ધમાં સામી છાતીએ મરવાવાળા શૂરવીર તો ઘણા છે પણ જે સ્ત્રીવશ ન બની બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલન કરે છે એવા વિરલા છે, એ જ ઘણા સાહસી-શૂરવીર અને કામને જીતવાવાળા ખરા સુભટ છે. એ પ્રમાણે દસ પ્રકારથી યતિધર્મનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે તેને સંકોચે છે :—

એસો દહપ્પયારો ધમ્મો દહલક્ષણો હવે ણિયમા ।

અણ્ણો ણ હવદિ ધમ્મો હિંસા સુહુમા વિ જત્થત્થિ ॥૪૦૫॥

એષ: દશપ્રકાર: ધર્મ: દશલક્ષણ: ભવેત્ નિયમાત્ ।

અન્ય: ન ભવતિ ધર્મ: હિંસા સૂક્ષ્મા અપિ યત્ર અસ્તિ ॥૪૦૫॥

અર્થ :—આ દસ પ્રકારરૂપ ધર્મ છે તે જ નિયમથી દશલક્ષણસ્વરૂપ ધર્મ છે, પરંતુ બીજા કે જ્યાં સૂક્ષ્મ પણ હિંસા હોય તે ધર્મ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં હિંસા કરી તેમાં કોઈ અન્યમતી ધર્મ સ્થાપન કરે તેને ધર્મ કહી શકાય નહિ; આ દશલક્ષણસ્વરૂપ ધર્મ કહ્યો તે જ નિયમથી ધર્મ છે.

આ ગાથામાં કહ્યું કે—જ્યાં સૂક્ષ્મ પણ હિંસા હોય ત્યાં ધર્મ નથી.

હવે એ જ અર્થને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહે છે :—

હિંસારંભો ણ સુહો દેવણિમિત્તં ગુરુણ કણ્ણેસુ ।

હિંસા પાવં તિ મદો દયાપહાણો જદો ધમ્મો ॥૪૦૬॥

હિંસારમ્ભઃ ન શુભઃ દેવનિમિત્તં ગુરૂણાં કાર્યેષુ ।

હિંસા પાપં ઇતિ મતં દયાપ્રધાનઃ યતઃ ધર્મઃ ॥૪૦૬॥

અર્થ :—‘હિંસા થાય તે પાપ છે તથા જેમાં દયાપ્રધાન છે તે ધર્મ છે’ એમ કહ્યું છે માટે દેવના અર્થે વા ગુરુકાર્યને અર્થે હિંસા-આરંભ કરવાં તે શુભ નથી.

ભાવાર્થ :—અન્યમતી હિંસામાં ધર્મ સ્થાપન કરે છે. મીમાંસક તો યજ્ઞ કરે છે તેમાં પશુઓને હોમી તેનું શુભ ફળ બતાવે છે; દેવી-ભૈરવના ઉપાસકો બકરાં વગેરે મારી દેવી-ભૈરવને ચઢાવે છે અને તેનું શુભ ફળ માને છે; બૌદ્ધમતી હિંસા કરી માંસાદિકના આહારને શુભ કહે છે તથા શ્વેતામ્બરોનાં કેટલાંક સૂત્રોમાં એમ કહ્યું છે કે-‘દેવ-ગુરુ-ધર્મના માટે ચક્રવર્તીની સેનાને પીલી નાંખવી; જે સાધુ આ પ્રમાણે નથી કરતો તે અનંતસંસારી થાય છે. વળી કોઈ ઠેકાણે મદ્ય-માંસનો આહાર પણ તેમાં લખ્યો છે. એ સર્વનો આ ગાથાથી નિષેધ કર્યો છે એમ સમજવું, જે દેવ-ગુરુના કાર્ય માટે પણ હિંસાનો આરંભ કરે છે તે શુભ નથી, ધર્મ તો દયાપ્રધાન જ છે.

વળી આ પ્રમાણે પણ સમજવું કે પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, ચૈત્યાલયનું નિર્માપન, સંઘ-યાત્રા તથા વસતિકાનું નિર્માપન આદિ ગૃહસ્થનાં કાર્યો છે, તેને પણ મુનિ પોતે ન કરે, ન કરાવે, ન અનુમોદે; કારણ કે તે ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે. તેમનું વિધાન સૂત્રમાં લખ્યું હોય તેમ ગૃહસ્થ કરે. ગૃહસ્થ મુનિને આ સંબંધી પ્રશ્ન કરે તો મુનિ આમ કહે કે ‘જિનસિદ્ધાન્તમાં ગૃહસ્થનો ધર્મ પૂજા-પ્રતિષ્ઠાદિ લખ્યો છે તેમ કરો.’ આ પ્રમાણે કહેવામાં હિંસાનો દોષ તો ગૃહસ્થને જ છે, માત્ર એ શ્રદ્ધાન—ભક્તિધર્મની પ્રધાનતા તેમાં જે થઈ, એ સંબંધી જે પુણ્ય થયું. તેના સીરી (ભાગીદાર) મુનિ પણ છે, પરંતુ હિંસા તો ગૃહસ્થની છે, તેના સીરી (ભાગીદાર) નથી. વળી ગૃહસ્થ પણ જો હિંસા કરવાનો અભિપ્રાય કરે તો તે અશુભ જ છે. પૂજા-પ્રતિષ્ઠા યત્નપૂર્વક કરે છે તે કાર્યમાં ગૃહસ્થને હિંસા થાય તો તે કેમ ટળે? તેનું સમાધાન આ

છે કે-સિદ્ધાન્તમાં આમ પણ કહ્યું છે, કે અલ્પ અપરાધ લાગતાં પણ જો ઘણું પુણ્ય થતું હોય તો એવું કાર્ય ગૃહસ્થે કરવું યોગ્ય છે. ગૃહસ્થ તો જેમાં નફો જાણે તે કાર્ય કરે; જેમ થોડું દ્રવ્ય આપતાં પણ જો ઘણું દ્રવ્ય આવતું હોય તો તે કાર્ય કરે છે. પણ મુનિને એવાં કાર્ય હોતાં નથી. તેને તો સર્વથા યત્નપૂર્વક જ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એમ સમજવું.

देवगुरूण णिमित्तं हिंसारंभो वि होदि जदि धम्मो ।

हिंसारहिदो धम्मो इदि जिणवयणं हवे अलियं ॥४०७॥

देवगुर्वोः निमित्तं हिंसारम्भः अपि भवति यदि धर्मः ।

हिंसारहितः धर्मः इति जिनवचनं भवेत् अलीकम् ॥४०७॥

અર્થ :—દેવગુરુના અર્થે હિંસાનો આરંભ પણ જો યતિનો ધર્મ હોય તો જિનભગવાનનાં એવાં વચન છે કે ‘ધર્મ હિંસા રહિત છે’ એ વચન જૂઠ ઠરે.

ભાવાર્થ :—ભગવાને ધર્મ તો હિંસા રહિત કહ્યો છે માટે દેવ-ગુરુના કાર્ય અર્થે પણ મુનિ હિંસાનો આરંભ ન કરે, શ્વેતાંબર કહે છે તે મિથ્યા છે.

હવે ધર્મનું દુર્લભપણું દર્શાવે છે :—

इदि एसो जिणधम्मो अलद्धपुव्वो अणाइकाले वि ।

मिच्छत्तसंजुदाणं जीवाणं लद्धिहीणाणं ॥४०८॥

इति एषः जिनधर्मः अलब्धपूर्वः अनादिकाले अपि ।

मिथ्यात्वसंयुतानां जीवानां लब्धिहीनानाम् ॥४०८॥

અર્થ :—એ પ્રમાણે જે જીવ અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વસંયુક્ત છે, જેને કાળાદિ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેને આ જિનેશ્વરદેવનો ધર્મ અલબ્ધપૂર્વ છે અર્થાત્ પૂર્વે કદી પણ તે પામ્યો નથી.

ભાવાર્થ :—જીવોને અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વની અલટ (ગાંઠ) એવી છે કે તેને જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન કદી પણ થયું નથી.

અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિના અહિંસાધર્મની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય?

હવે કહે છે કે—એવા અલબ્ધપૂર્વ ધર્મને પામી તેને કેવળ પુણ્યના જ આશયથી ન સેવવો :—

एदे दहण्यारा पावंकम्मस्स णासया भणिया ।

पुण्णस्स य संजणया पर पुण्णत्थं ण कायव्वा ॥४०९॥

एते दशप्रकाराः पापकर्मणः नाशकाः भणिताः ।

पुण्यस्य च संजनकाः परं पुण्यार्थं न कर्त्तव्याः ॥४०९॥

અર્થ :—એ દશ પ્રકારે ધર્મના ભેદ કહ્યા તે પાપકર્મનો નાશ કરવાવાળા તથા પુણ્યકર્મને ઉત્પન્ન કરવાવાળા કહ્યા; પરંતુ તેને કેવળ પુણ્યના જ અર્થે એટલે પ્રયોજનથી અંગિકાર ન કરવા.

ભાવાર્થ :—શાતાવેદનીય, શુભઆયુ, શુભનામ અને શુભગોત્રને તો પુણ્યકર્મ કહે છે તથા ચાર ધાતિકર્મ, અશાતાવેદનીય, અશુભનામ, અશુભઆયુ અને અશુભગોત્રને પાપકર્મ કહે છે. હવે અહીં આ દશલક્ષણધર્મ પાપને નાશ કરવાવાળો તથા પુણ્યને ઉપજાવવાવાળો કહ્યો; ત્યાં કેવળ પુણ્ય ઉપજાવવાનો અભિપ્રાય રાખી તેને ન સેવવો, કારણ કે પુણ્ય પણ બંધ જ છે. અને આ ધર્મ તો પાપ જે ધાતિકર્મ છે તેને નાશ કરવાવાળો છે. તથા અઘાતિમાં જે અશુભપ્રકૃતિ છે તેનો નાશ કરે છે. પુણ્યકર્મ છે તે સાંસારિક અભ્યુદયને આપે છે. હવે તેનાથી (દશલક્ષણધર્મથી) વ્યવહારઅપેક્ષાએ તેનો પણ (પુણ્યનો પણ) બંધ થાય છે તો તે સ્વયમેવ જ થાય છે, પણ તેની વાંચ્છા કરવી એ તો સંસારની જ વાંચ્છા કરવા તુલ્ય છે અને એ તો નિદાન (ચોથું આર્તધ્યાન) થયું, મોક્ષના જિજ્ઞાસુને તે હોય નહિ. જેમ ખેડૂત અનાજ માટે ખેતી કરે છે, તેને ઘાસ તો સ્વયમેવ થાય છે, તેની વાંચ્છા તે શા માટે કરે? તેમ મોક્ષના અર્થીને એ પુણ્યબંધની વાંચ્છા કરવી યોગ્ય નથી.

पुण्णं पि जो समिच्छदि संसारो तेण ईदिहो होदि ।

पुण्णं सगइ-हेऊ पुण्णखयेणेव णिव्वाणं ॥४१०॥

પુણ્યં અપિ યઃ સમિચ્છતિ સંસારઃ તેન ઈહિતઃ ભવતિ ।

પુણ્યં સદ્ગતિહેતુઃ પુણ્યક્ષયેણ એવ નિર્વાણમ્ ॥૪૧૦॥

અર્થ :—જે પુણ્યને પણ ઈચ્છે છે તે પુરુષે સંસાર ઈચ્છ્યો, કારણ કે પુણ્ય છે તે સુગતિના બંધનું કારણ છે અને મોક્ષ છે તે તો પુણ્યનો પણ ક્ષય કરી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—પુણ્યથી સુગતિ થાય છે એટલે જેણે પુણ્ય વાંચ્યું તેણે સંસાર વાંચ્યો, કારણ કે સુગતિ છે તે પણ સંસાર જ છે; અને મોક્ષ તો પુણ્યનો પણ ક્ષય થતાં થાય છે એટલે મોક્ષાર્થીએ પુણ્યની વાંચી કરવી યોગ્ય નથી.

જો અહિલસેદિ પુણ્યં સકસાઓ વિસયસોક્ષતહ્લાએ ।

દૂરે તસ્સ વિસોહી વિસોહિમૂલાણિ પુણ્ણાણિ ॥૪૧૧॥

યઃ અભિલષતિ પુણ્યં સકષાયઃ વિષયસૌખ્યતૃષ્ણયા ।

દૂરે તસ્ય વિશુદ્ધિઃ વિશુદ્ધિમૂલાણિ પુણ્યાણિ ॥૪૧૨॥

અર્થ :—જે કષાય સહિત થતો થકો વિષયસુખની તૃષ્ણાથી પુણ્યની અભિલાષા કરે છે તેને મંદકષાયના અભાવથી વિશુદ્ધતા દૂર વર્તે છે. અને પુણ્યકર્મ છે તે તો વિશુદ્ધતા (મંદકષાય) છે મૂળ-કારણ જેનું એવું છે.

ભાવાર્થ :—વિષયોની તૃષ્ણાથી જે પુણ્યને ઈચ્છે છે એ જ તીવ્રકષાય છે અને પુણ્યબંધ થાય છે તે તો મંદકષાયરૂપ વિશુદ્ધતાથી થાય છે, એટલે જે પુણ્યને ઈચ્છે છે તેને આગામી પુણ્યબંધ પણ થતો નથી, નિદાનમાત્ર ફળ થાય તો થાય.

પુણ્ણાસએ જ પુણ્યં જદો ણિરીહસ્સ પુણ્ણસંપત્તી ।

ઇય જાણિરૂણ જઇણો પુણ્ણે વિ મ આયરં કુણહ ॥૪૧૩॥

પુણ્યાશયા ન પુણ્યં યતઃ નિરીહસ્ય પુણ્યસમ્પ્રાપ્તિઃ ।

ઇતિ જ્ઞાત્વા યતિનઃ પુણ્યે અપિ મા આદરં કુરુધ્વમ્ ॥૪૧૪॥

અર્થ :—કારણ કે પુણ્યની વાંચ્છાથી કાંઈ પુણ્યબંધ થતો નથી, પરંતુ વાંચ્છા રહિત પુરુષને પુણ્યબંધ થાય છે એટલા માટે પણ અર્થાત્ એમ જાણીને પણ હે યતીશ્વર! તમે પુણ્યમાં પણ વાંચ્છા—આદર ન કરો!

ભાવાર્થ :—અહીં મુનિજનોને ઉપદેશ્યા છે કે—પુણ્યની વાંચ્છાથી પુણ્યબંધ થતો નથી, પુણ્યબંધ તો આશા મટતાં બંધાય છે. માટે પુણ્યની આશા પણ ન કરો, માત્ર પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની આશા કરો.

પુણ્યં બંધદિ જીવો મંદકસાણહિ પરિણદો સંતો ।

તમ્હા મંદકસાયા હેઠુ પુણ્યસ્સ ણ હિ વંછા ॥૪૧૩॥

પુણ્યં બધ્નાતિ જીવઃ મન્દકષાયૈઃ પરિણતઃ સન્ ।

તસ્માત્ મન્દકષાયઃ હેતુઃ પુણ્યસ્ય ન હિ વાંછા ॥૪૧૩॥

અર્થ :—મંદકષાયરૂપ પરિણમેલો જીવ પુણ્યને બાંધે છે, માટે પુણ્યબંધનું કારણ મંદકષાય છે, પણ વાંચ્છા પુણ્યબંધનું કારણ નથી. પુણ્યબંધ મંદકષાયથી થાય છે અને તેની (પુણ્યબંધની) વાંચ્છા છે તે તો તીવ્રકષાય છે માટે વાંચ્છા કરવી નહિ. નિર્વાચ્છક પુરુષને પુણ્યબંધ થાય છે. લૌકિકમાં પણ કહે છે કે જે ચાહના કરે તેને કાંઈ મળતું નથી અને ચાહવિનાનાને ઘણું મળે છે; માટે વાંચ્છાનો તો નિષેધ જ છે.

પ્રશ્ન :—અધ્યાત્મગ્રંથોમાં તો પુણ્યનો નિષેધ ઘણો કર્યો છે અને પુરાણોમાં પુણ્યનો જ અધિકાર છે; માટે અમે તો એમ જાણીએ છીએ કે સંસારમાં પુણ્ય જ મોટી વસ્તુ છે, તેનાથી તો અહીં ઈન્દ્રિયોનાં સુખ મળે છે. મનુષ્યપર્યાય, સારી સંગતિ, ભલું શરીર અને મોક્ષસાધનના ઉપાય એનાથી મળે છે, ત્યારે પાપથી તો નરક-નિગોદમાં જાય, ત્યાં મોક્ષનું સાધન પણ ક્યાંથી મળે? માટે એવાં પુણ્યની વાંચ્છા કેમ ન કરવી?

સમાધાન :—એ કહ્યું તે તો સાચું છે, પરંતુ માત્ર ભોગના અર્થે પુણ્યની વાંચ્છાનો અત્યંત નિષેધ છે. કારણ કે ભોગના અર્થે પુણ્યની

વાંચ્યા કરે છે તેને પ્રથમ તો સાતિશય પુણ્યબંધ થતો જ નથી, અને તપશ્ચરાણાદિ કરી કાંઈક પુણ્ય બાંધી ભોગ પામે અને ત્યાં અતિ તૃષ્ણાપૂર્વક ભોગોને સેવે તો નરક-નિગોદ જ પામે, તથા બંધ-મોક્ષનું સ્વરૂપ સાધવા માટે પુણ્ય પામે તેનો તો નિષેધ છે નહિ. પુણ્યથી મોક્ષ સાધવાની સામગ્રી મળે એવો ઉપાય રાખે તો ત્યાં પરંપરાએ મોક્ષની જ વાંચ્યા થઈ-પુણ્યની વાંચ્યા ન થઈ. જેમ કોઈ પુરુષ ભોજન કરવાની વાંચ્યાથી રસોઈની સામગ્રી ભેળી કરે તેની વાંચ્યા પહેલી હોય તો તેને ભોજનની જ વાંચ્યા કહેવાય, પરંતુ ભોજનની વાંચ્યા વિના માત્ર સામગ્રીની જ વાંચ્યા કરે તો ત્યાં સામગ્રી મળવા છતાં પણ પ્રયાસમાત્ર જ થયો પણ કાંઈ ફળ તો ન થયું એમ સમજવું. પુરાણોમાં પુણ્યનો અધિકાર છે તે પણ મોક્ષના જ અર્થે છે, સંસારનો તો ત્યાં પણ નિષેધ જ છે.

હવે દશલક્ષણધર્મ છે તે દયાપ્રધાન છે અને દયા છે તે જ સમ્યક્ત્વનું મુખ્ય ચિહ્ન છે, કારણ કે સમ્યક્ત્વ છે તે જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ એ તત્ત્વાર્થોનાં જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધાનસ્વરૂપ છે, એ હોય તો સર્વ જીવોને તે પોતા સમાન અવશ્ય જાણે, તેઓને દુઃખ થાય તો પોતાનાં દુઃખ માફક જાણે એટલે તેઓની કરુણા અવશ્ય થાય.

વળી પોતાનું શુદ્ધસ્વરૂપ જાણે ત્યારે કષાયોને અપરાધરૂપ-દુઃખરૂપ જાણે અને તેમનાથી પોતાનો ઘાત જાણે ત્યારે કષાયભાવના અભાવને પોતાની દયા માને; એ પ્રમાણે અહિંસાને ધર્મ જાણે તથા હિંસાને અધર્મ માને અને એવું શ્રદ્ધાન, તે જ સમ્યક્ત્વ છે. તેનાં નિઃશંકિતાદિ આઠ અંગ છે, તેને જીવદયા ઉપર જ લગાવીને અહીં કહે છે. ત્યાં—

પ્રથમ નિઃશંકિતઅંગ કહે છે :—

કિં જીવદયા ધમ્મો જણ્ણે હિંસા વિ હોદિ કિં ધમ્મો ।

इच्चैवमादिसंका तदकरणं जाण णिस्संका ॥૪૧૪॥

કિં જીવદયા ધર્મઃ યજ્ઞે હિંસા અપિ ભવતિ કિં ધર્મઃ ।

इत्येवमादिशंका तदकरणं जानीहि निःशंका ॥४१४॥

અર્થ :—આમ વિચાર કરે કે—શું જીવદયા ધર્મ છે કે યજ્ઞમાં પશુઓનો વધ કરવારૂપ હિંસા છે તે ધર્મ છે? ઇત્યાદિ ધર્મમાં સંશય થાય તે શંકા છે અને તેવી શંકા ન કરવી તે નિઃશંકિત (ગુણ) છે.

ભાવાર્થ :—અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી એમ કહ્યું છે કે—દિગંબર યતિનો જ મોક્ષ છે કે તાપસનો—પંચાગ્નિ આદિ તપ કરે છે તેમનો—પણ છે? અથવા દિગમ્બરનો જ મોક્ષ છે કે શ્વેતામ્બરનો પણ છે? અથવા કેવલી કવલાહાર કરે છે કે નથી કરતા? અથવા સ્ત્રીનો મોક્ષ છે કે નહિ? અથવા જિનદેવે વસ્તુને અનેકાન્ત કહી છે તે સત્ય છે કે અસત્ય? આવી આશંકા ન કરવી તે નિઃશંકિત અંગ છે.

दयभावो वि य धम्मो हिंसाभावो ण भण्णदे धम्मो ।

इदि संदेहाभावो णिस्संका णिम्मला होदि ॥४१५॥

दयाभावः अपि च धर्मः हिंसाभावः न भण्यते धर्मः ।

इति सन्देहाभावः निःशंका निर्मला भवति ॥४१५॥

અર્થ :—નિશ્ચયથી દયાભાવ જ ધર્મ છે પણ હિંસાભાવને ધર્મ કહી શકાય નહિ આવો નિશ્ચય થતાં સંદેહનો અભાવ થાય છે, તે જ નિર્મલ નિઃશંકિતગુણ છે.

ભાવાર્થ :—અન્યમતીએ માનેલ જે વિપરીત દેવ-ધર્મ-ગુરુનો વા તત્ત્વના સ્વરૂપનો સર્વથા નિષેધ કરી જિનમતમાં કહેલું શ્રદ્ધાન કરવું તે નિઃશંકિતગુણ છે. જ્યાં સુધી શંકા રહે ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાન નિર્મળ થાય નહિ.

હવે નિઃકાંક્ષિતગુણ કહે છે :—

जो सग्सुहणिमित्तं धम्मं णायरदि दूसहतवेहिं ।

मोक्खं समीहमाणो णिक्कंक्खा जायदे तस्स ॥४१६॥

યઃ સ્વર્ગસુખનિમિત્તં ધર્મં ન આચરતિ દુઃસહતપોભિઃ ।

મોક્ષં સમીહમાનઃ નિઃકાઙ્ક્ષા જાયતે તસ્ય ॥૪૧૬॥

અર્થ :—જે સમ્યગ્દેષ્ટિ દુર્ધર તપ કરવા છતાં પણ સ્વર્ગનાં સુખોને માટે ધર્મ આચરતો નથી તેને નિઃકાંક્ષિતગુણ હોય છે. કેવો છે તે? તે દુર્ધર તપ કરી માત્ર એક મોક્ષને જ વાંચ્છે છે.

ભાવાર્થ :—જે માત્ર એક મોક્ષાભિલાષાથી જ ધર્મનું આચરણ કરે છે, દુર્ધર તપ કરે છે, પણ સ્વર્ગાદિકનાં સુખોને વાંચ્છતો નથી તેને નિઃકાંક્ષિતગુણ હોય છે.

હને નિર્વિચિકિત્સાગુણ કહે છે :—

દહવિહધમ્મજુદાણં સહાવદુગ્ધઅસુદ્દેહેસુ ।

જં ણિંદણં ણ કીરદિ ણિવ્વિદિગિંછાગુણો સો હુ ॥૪૧૭॥

દશવિધધર્મયુતાનાં સ્વભાવદુર્ગન્ધાશુચિદેહેષુ ।

યત્ નિન્દનં ન ક્રિયતે નિર્વિચિકિત્સાગુણઃ સઃ સ્ફુટમ્ ॥૪૧૭॥

અર્થ :—પ્રથમ તો દેહનો સ્વભાવ જ દુર્ગન્ધ-અશુચિમય છે અને બહારમાં સ્નાનાદિ સંસ્કારના અભાવથી વધારે અશુચિ-દુર્ગન્ધરૂપ દેખાય છે એવા, દશ પ્રકારના યતિધર્મ સંયુક્ત, મુનિરાજના દેહને દેખીને તેમની અવજા ન કરવી તે નિર્વિચિકિત્સાગુણ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિપુરુષની દેષ્ટિ મુખ્યપણે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ગુણો ઉપર પડે છે, દેહ તો સ્વભાવથી જ અશુચિ-દુર્ગન્ધરૂપ છે, તેથી મુનિરાજના દેહ તરફ શું દેખે? તેમના રત્નત્રય (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર) તરફ દેખે તો ગ્લાનિ શી રીતે આવે? એ ગ્લાનિ ન ઉપજાવવી તે જ નિર્વિચિકિત્સાગુણ છે. પણ જેને સમ્યક્ત્વગુણ પ્રધાન નથી તેની દેષ્ટિ પહેલી દેહ ઉપર પડતાં જ તેને ગ્લાનિ ઊપજે છે, અને ત્યારે આ ગુણ તેને નથી (એમ સમજવું).

હવે અમૂઢદેષ્ટિગુણ કહે છે :—

ભયલજ્જાલાહાદો હિંસારંભો ણ મણ્ણદે ધમ્મો ।
જો જિણવયણે લીણો અમૂઢદિટ્ઠી હવે સો હુ ॥૪૧૮॥

ભયલજ્જાલાભાત્ હિંસારમ્ભઃ ન મન્યતે ધર્મઃ ।

યઃ જિનવચ્ચને લીનઃ અમૂઢદૃષ્ટિઃ ભવેત્ સઃ સ્ફુટમ્ ॥૪૧૮॥

અર્થ :—જે ભયથી, લજ્જાથી તથા લાભથી પણ હિંસાના આરંભને ધર્મ ન માને તે પુરુષ અમૂઢદૃષ્ટિગુણ સંયુક્ત છે. કેવો છે તે? જિનવચનમાં લીન છે, ભગવાને ‘અહિંસાને જ ધર્મ કહ્યો છે’ એવી દેઢ શ્રદ્ધા યુક્ત છે.

ભાવાર્થ :—અન્યમતીઓ યજ્ઞાદિક હિંસામાં ધર્મ સ્થાપે છે તેને રાજાના ભયથી, કોઈ વ્યંતરના ભયથી, લોકની લજ્જાથી વા કોઈ ધનાદિકના લાભથી ઈત્યાદિ અનેક કારણોથી પણ ધર્મ ન માને, પરંતુ એવી શ્રદ્ધા રાખે કે ‘ધર્મ તો ભગવાને અહિંસાને જ કહ્યો છે’ તેને અમૂઢદૃષ્ટિગુણ કહે છે. અહીં હિંસારંભ કહેવાથી હિંસાના પ્રરૂપક દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ આદિમાં પણ મૂઢદૃષ્ટિવાન ન થાય—એમ સમજવું.

હવે ઉપગૂહનગુણ કહે છે :—

જો પરદોસં ગોવદિ ણિયસુકયં ણો પયાસદે લોણ ।
ભવિયવ્વભાવણરઓ ઉવગૂહણકારઓ સો હુ ॥૪૧૯॥

યઃ પરદોષં ગોપયતિ નિજસુકૃતં નો પ્રકાશયતે લોકે ।

ભવિતવ્યભાવનારતઃ ઉપગૂહનકારકઃ સઃ સ્ફુટમ્ ॥૪૧૯॥

અર્થ :—જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પરના દોષને ઢાંકે-ગોપવે તથા પોતાના સુકૃત અર્થાત્ પુણ્ય-ગુણો લોકમાં પ્રકાશે નહિ-કહેતો ફરે નહિ, પણ આવી ભાવનામાં લીન રહે કે ‘જે ભવિતવ્ય છે તે થાય છે તથા થશે’ તે ઉપગૂહનગુણવાળો છે.

ભાવાર્થ :—‘જે કર્મનો ઉદય છે તે અનુસાર લોકમાં મારી પ્રવૃત્તિ છે અને જે થવા યોગ્ય છે તે જ થાય છે’ એવી ભાવના સમ્યગ્દૃષ્ટિને

રહે છે. તેથી તે પોતાના ગુણને અને પરના દોષને પ્રકાશતો ફરતો નથી. વળી સાધર્મીજનમાં વા પૂજ્ય પુરુષોમાં કર્મોદયવશ કોઈ દોષ જણાય તો તેને છુપાવે—ઉપદેશાદિકથી તે દોષ છોડાવે, પણ એમ ન કરે કે જેથી તેની અને ધર્મની નિન્દા થાય. ધર્મ તથા ધર્માત્મામાંથી દોષનો અભાવ કરવો. ત્યાં છુપાવવું એ પણ અભાવ કરવા તુલ્ય છે અર્થાત્ જેને લોક ન જાણે તે અભાવ બરાબર જ છે. એ પ્રમાણે ઉપગૂહનગુણ હોય છે.

હવે સ્થિતિકરણગુણ કહે છે :—

ધમ્માદો ચલમાણં જો અણ્ણં સંઠવેદિ ધમ્મમ્મિ ।

અપ્પાણં પિ સુદિઢયદિ ઠિદિકરણં હોદિ તસ્સેવ ॥૪૨૦॥

ધર્મતઃ ચલન્તં યઃ અન્યં સંસ્થાપયતિ ધર્મે ।

આત્માનં અપિ સુદ્રઢયતિ સ્થિતિકરણં ભવતિ તસ્ય એવ ॥૪૨૦॥

અર્થ :—ધર્મથી ચલાયમાન થતા એવા અન્યને ધર્મમાં સ્થાપવો તથા પોતાના આત્માને પણ (ધર્મથી) ચલિત થતો (ધર્મમાં) દેઢ કરવો. તેને નિશ્ચયથી સ્થિતિકરણગુણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ધર્મથી ચલિત થવાનાં અનેક કારણો હોય છે, ત્યાં નિશ્ચય—વ્યવહારરૂપ ધર્મથી પરને તથા પોતાને ચલિત થતો જાણી ઉપદેશથી વા જેમ બને તેમ દેઢ કરવો તેને સ્થિતિકરણગુણ હોય છે.

હવે વાત્સલ્યગુણ કહે છે :—

જો ધમ્મિએસુ ભક્તો અણુચરણં કુણદિ પરમસદ્ધાએ ।

પિયવચણં જંપંતો વચ્છલ્લં તસ્સ ભવ્વસ્સ ॥૪૨૧॥

યઃ ધાર્મિકેષુ ભક્તઃ અણુચરણં કરોતિ પરમશ્રદ્ધયા ।

પ્રિયવચનં જલ્પન્ વાત્સલ્યં તસ્ય ભવ્યસ્ય ॥૪૨૧॥

અર્થ :—જે સમ્યગ્દેષ્ટિજીવ ધાર્મિક અર્થાત્ સમ્યગ્દેષ્ટિશ્રાવક—મુનિજનોમાં ભક્તિવાન હોય, પરમશ્રદ્ધાપૂર્વક તેઓના અનુસારે પ્રવર્તે તથા પ્રિયવચન બોલતો થકો પ્રવર્તે તે ભવ્યને વાત્સલ્યગુણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—વાત્સલ્યગુણમાં ધર્માનુરાગ પ્રધાન હોય છે. ધર્માત્માપુરુષોમાં જેને ઉત્કૃષ્ટપણે ભક્તિ-અનુરાગ હોય, તેઓમાં પ્રિયવચન સહિત જે પ્રવર્તે, તેમનાં ભોજન-ગમન-આગમન આદિ ક્રિયામાં અનુચર જેવો બની જે પ્રવર્તે તથા ગાય-વાછરડા જેવી પ્રીતિ રાખે તેને વાત્સલ્યગુણ હોય છે.

હવે પ્રભાવનાગુણ કહે છે :—

જો દસમેયં ધમ્મં ભવ્વજણાણં પયાસદે વિમલં ।

અપ્પાણં પિ પયાસદિ ણાણેણ પહાવણા તસ્સ ॥૪૨૨॥

યઃ દશભેદં ધર્મં ભવ્યજનાનાં પ્રકાશયતિ વિમલમ્ ।

આત્માનં અપિ પ્રકાશયતિ જ્ઞાનેન પ્રભાવના તસ્ય ॥૪૨૨॥

અર્થ :—જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ભવ્યજીવોની પાસે પોતાના જ્ઞાન દ્વારા દશભેદરૂપ ધર્મને પ્રગટ કરે, તથા પોતાના આત્માને પણ દશપ્રકારરૂપ ધર્મથી પ્રકાશિત કરે તેને પ્રભાવનાગુણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ધર્મને વિખ્યાત કરવો તે પ્રભાવનાગુણ છે, ત્યાં ઉપદેશાદિકથી તો પરમાં ધર્મને પ્રગટ કરે તથા પોતાના આત્માને પણ દશવિધધર્મના અંગીકારથી કર્મકલંકરહિત પ્રકાશિત કરે તેને પ્રભાવનાગુણ હોય છે.

જિણસાસણમાહણ્ણં બહુવિહજુત્તીહિં જો પયાસેદિ ।

તહ તિવ્વેણ તવેણ ય પહાવણા ણિમ્મલા તસ્સ ॥૪૨૩॥

જિનશાસનમાહાત્મ્યં બહુવિધયુક્તિભિઃ યઃ પ્રકાશયતિ ।

તથા તીવ્રેણ તપસા ચ પ્રભાવના નિર્મલા તસ્ય ॥૪૨૩॥

અર્થ :—જે સમ્યગ્દૃષ્ટિપુરુષ, પોતાના જ્ઞાનબળથી અનેક પ્રકારની યુક્તિપૂર્વક વાદિજનોનું નિરાકરણ કરી તથા ન્યાય, વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર અને સાહિત્યવિદ્યાથી વક્તાપણા વા શાસ્ત્રરચના-દ્વારા અનેક

પ્રકારની યુક્તિથી વાદિજનોનું નિરાકરણ કરી વા અતિશય-ચમત્કાર-પૂજાપ્રતિષ્ઠા વડે વા મહાન દુર્ધર તપશ્ચરણથી જિનશાસનનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરે તેને પ્રભાવનાગુણ નિર્મળ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રભાવનાગુણ મહાન ગુણ છે. તેનાથી અનેક જીવોને ધર્મની અભિરુચિ-શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. સમ્યગ્દેષ્ટિ પુરુષોને (પ્રભાવનાગુણ) અવશ્ય હોય છે.

હવે ‘નિ:શંકિતાદિ ગુણો કેવા પુરુષને હોય છે?’ તે કહે છે :—

જો ણ કુણદિ પરતત્તિ પુણુ પુણુ ભાવેદિ સુદ્ધમપ્પાણં ।

ઇન્દિયસુહણિરવેક્ષો ણિસ્સંકાર્ઠ ગુણા તસ્સ ॥૪૨૪॥

ય: ન કરોતિ પરત્તિં પુન: પુન: ભાવયતિ શુદ્ધં આત્માનમ્ ।

ઇન્દ્રિયસુખનિરપેક્ષ: નિ:શંકાદય: ગુણા: તસ્ય ॥૪૨૪॥

અર્થ :—જે પુરુષ પરની નિંદા ન કરે, શુદ્ધ આત્માને વારંવાર ચિંતવતો હોય, તથા ઈન્દ્રિયસુખની અપેક્ષા-વાંચ્છારહિત હોય તેને નિ:શંકિતાદિ આઠ ગુણ અને અહિંસાધર્મરૂપ સમ્યક્ત્વ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં ત્રણ વિશેષણ છે. તેમનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પરની નિંદા કરે તેને નિર્વિચિકિત્સા, ઉપગૂહન, સ્થિતિકરણ તથા વાત્સલ્યગુણ ક્યાંથી હોય? માટે પરનો નિંદક ન હોય ત્યારે આ ચાર ગુણ હોય છે. વળી જેને પોતાના આત્માના વસ્તુસ્વરૂપમાં શંકા-સંદેહ હોય તથા મૂઢદેષ્ટિ હોય તે પોતાના આત્માને વારંવાર શુદ્ધ ક્યાંથી ચિંતવે? તેથી જે પોતાને શુદ્ધ ભાવે (ચિંતવે) તેને જ નિ:શંકિત અને અમૂઢદેષ્ટિગુણ હોય છે તથા પ્રભાવના પણ તેને જ હોય છે. વળી જેને ઈન્દ્રિયસુખની વાંચ્છા હોય તેને નિ:કાંક્ષિતગુણ હોતો નથી, પણ ઈન્દ્રિયસુખની વાંચ્છારહિત થતાં જ નિ:કાંક્ષિતગુણ હોય છે. એ પ્રમાણે આઠ ગુણો હોવાનાં આ ત્રણ વિશેષણો છે.

હવે કહે છે કે જેમ આ આઠ ગુણ ધર્મમાં કહ્યા તેમ દેવ-ગુરુ આદિમાં પણ સમજવા :—

ણિસ્સંકાપહુડિગુણા જહ ધમ્મે તહ ય દેવગુરુતત્ત્વે ।

જાણેહિ જિણમયાદો સમ્મત્તવિસોહયા એદે ॥૪૨૫॥

નિઃશંકાપ્રભૃતિગુણાઃ યથા ધર્મે તથા ચ દેવગુરુતત્ત્વે ।

જાનીહિ જિનમતાત્ સમ્યક્ત્વવિશોધકાઃ એતે ॥૪૨૫॥

અર્થ :—જેમ આ નિઃશંકિતાદિ આઠ ગુણ ધર્મમાં પ્રગટ થાય છે તેમ દેવના સ્વરૂપમાં, ગુરુના સ્વરૂપમાં, છ દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાય-સાતતત્ત્વ-નવપદાર્થના સ્વરૂપમાં પણ હોય છે. તેને પ્રવચન—સિદ્ધાન્તથી સમજવા. આ આઠ ગુણ સમ્યક્ત્વને નિરતિચાર વિશુદ્ધ કરવાવાળા છે.

ભાવાર્થ :—દેવ, ગુરુ અને તત્ત્વમાં શંકા ન કરવી, તેની યથાર્થ શ્રદ્ધા વડે ઈન્દ્રિયસુખની વાંચ્છારૂપ કાંક્ષા ન કરવી, તેમાં ગ્લાનિ ન લાવવી, તેમાં મૂઢદૈષ્ટિ ન રાખવી, તેના દોષોનો અભાવ કરવો વા તેને ઢાંકવા, તેનું શ્રદ્ધાન દેઢ કરવું, તેમાં વાત્સલ્ય એટલે વિશેષ અનુરાગ કરવો અને તેનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરવું—એ આઠ ગુણ તેમાં (દેવ-ગુરુ તથા તત્ત્વાદિકમાં) જાણવા. આગળ સમ્યગ્દૈષ્ટિ થઈ ગયા તેઓની કથા જિનપ્રવચનથી જાણવી. આ આઠે ગુણો અતિચારદોષ દૂર કરી સમ્યક્ત્વને નિર્મળ કરવાવાળા છે, એમ સમજવું.

હવે ‘આ ધર્મને જાણવાવાળા તથા આચરવાવાળા દુર્લભ છે’ એમ કહે છે :—

ધમ્મં ણ મુણદિ જીવો અહવા જાણેઙ્ઘ કહવિ કટ્ટેણ ।

કાણં તો વિ ણ સક્કદિ મોહપિસાણેણ મોલવિદો ॥૪૨૬॥

ધર્મં ન જાનાતિ જીવઃ અથવા જાનાતિ કથમપિ કટ્ટેણ ।

કર્તું તદપિ ન શક્નોતિ મોહપિસાણેણ ભ્રમિતઃ ॥૪૨૬॥

અર્થ :—આ સંસારમાં પ્રથમ તો જીવ ધર્મને જાણતો જ નથી, વળી કોઈ પ્રકારથી ઘણાં કષ્ટ વડે જો જાણે છે તો ત્યાં મોહરૂપ પિશાયથી ભ્રમિત થતો થકો ધર્મ આચરવાને સમર્થ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—અનાદિ સંસારથી મિથ્યાત્વ વડે ભ્રમિત એવો આ પ્રાણી પ્રથમ તો ધર્મને જાણતો જ નથી. વળી કોઈ કાળલબ્ધિથી, ગુરુના સંયોગથી અને જ્ઞાનાવરણીના ક્ષયોપશમથી કદાપિ જાણે છે તો ત્યાં એને આચરવો દુર્લભ છે.

હવે ધર્મગ્રહણનું માહાત્મ્ય દેષાન્તપૂર્વક કહે છે :—

જહ જીવો કુળઙ રં પુત્તકલત્તેસુ કામભોગેસુ ।
તહ જઙ્ઙ જિણિંદધમ્મે તો લીલાણ સુહં લહદિ ॥૪૨૭॥

યથા જીવઃ કરોતિ રતિં પુત્રકલત્રેષુ કામભોગેષુ ।
તથા યદિ જિનેન્દ્રધર્મે તત્ લીલયા સુખં લભતે ॥૪૨૭॥

અર્થ :—જેમ આ જીવ પુત્ર-કલત્રમાં તથા કામ-ભોગમાં રતિ-પ્રીતિ કરે છે તેમ જો જિનેન્દ્રના વીતરાગધર્મમાં કરે તો લીલામાત્ર અલ્પ કાળમાં જ સુખને પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ :—આ પ્રાણીને જેવી સંસારમાં તથા ઈન્દ્રિયવિષયોમાં પ્રીતિ છે, તેવી જો જિનેશ્વરના દશલક્ષણધર્મસ્વરૂપ વીતરાગધર્મમાં પ્રીતિ થાય તો થોડા જ કાળમાં તે મોક્ષને પામે.

હવે કહે છે કે જીવ લક્ષ્મી ઈચ્છે છે પણ તે ધર્મ વિના ક્યાંથી હોય?

લચ્છિં વંછેઙ્ઙ ણરો ણેવ સુધમ્મેસુ આયરં કુળઙ્ઙ ।
વીણણ વિણા કુત્થ વિ કિં દીસદિ સસ્સણિપ્પત્તી ॥૪૨૮॥

લક્ષ્મીં વાંછતિ નરઃ નૈવ સુધર્મેષુ આદરં કરોતિ ।
બીજેન વિના કુત્ર અપિ કિં દૃશ્યતે સસ્યનિષ્પત્તિઃ ॥૪૨૮॥

અર્થ :—આ જીવ લક્ષ્મીને ઈચ્છે છે પણ જિનેન્દ્રના કહેલા મુનિ-શ્રાવકધર્મમાં આદર-પ્રીતિ કરતો નથી, પરંતુ લક્ષ્મીનું કારણ તો ધર્મ છે એટલે એ વિના તે ક્યાંથી આવે? જેમ બીજ વિના ધાન્યની ઉત્પત્તિ ક્યાંય દેખાય છે? નથી દેખાતી.

ભાવાર્થ :—જેમ બીજા વિના ધાન્ય ન થાય તેમ ધર્મ વિના સંપદા પણ ન થાય એ પ્રસિદ્ધ છે.

હવે ધર્માત્માજીવોની પ્રવૃત્તિ કહે છે :—

જો ધમ્મત્થો જીવો સો રિપવગ્ગે વિ કુણદિ ચમભાવં ।

તા પરદવ્વં વજ્જઇ જણણિસમં ગણઇ પરદારં ॥૪૨૧॥

યઃ ધર્મસ્થઃ જીવઃ સઃ રિપવર્ગે અપિ કરોતિ ક્ષમાભાવમ્ ।

તાવત્ પરદ્રવ્યં વર્જયતિ જનનીસમં ગણયતિ પરદારાન્ ॥૪૨૧॥

અર્થ :—જે જીવ ધર્મમાં સ્થિર છે તે વૈરીઓના સમૂહ પર પણ ક્ષમાભાવ કરે છે, પરદ્રવ્યને તજે છે—અંગીકાર કરતો નથી તથા પરસ્ત્રીને માતા, બહેન અને પુત્રી સમાન ગણે છે.

તા સવ્વત્થ વિ કિત્તી તા સવ્વત્થ વિ હવેઇ વીસાસો ।

તા સવ્વં પિય ભાસઇ તા સુહ્ધં માણસં કુણઇ ॥૪૩૦॥

તાવત્ સર્વત્ર અપિ કીર્તિઃ તાવત્ સર્વત્ર અપિ ભવતિ વિશ્વાસઃ ।

તાવત્ સર્વં પ્રિયં ભાષતે તાવત્ શુદ્ધં માનસં કરોતિ ॥૪૩૦॥

અર્થ :—જે જીવ ધર્મમાં સ્થિર છે તેની સર્વ લોકમાં કીર્તિ (પ્રસંશા) થાય છે, સર્વ લોક તેનો વિશ્વાસ કરે છે; વળી તે પુરુષ સર્વને પ્રિય વચન કહે છે જેથી કોઈ દુઃખી થતો નથી, તે પુરુષ પોતાના અને પરના દિલને શુદ્ધ-ઉજ્જવળ કરે છે, કોઈને તેના માટે કલુષતા રહેતી નથી, તેમ તેને પણ કોઈના માટે કલુષતા રહેતી નથી, ટૂંકમાં ધર્મ સર્વ પ્રકારથી સુખદાયક છે.

હવે ધર્મનું માહાત્મ્ય કહે છે :—

ઉત્તમધમ્મેણ જુદો હોદિ તિરિક્ખો વિ ઉત્તમો દેવો ।

ચંડાલો વિ સુરિંદો ઉત્તમધમ્મેણ સંભવદિ ॥૪૩૧॥

ઉત્તમધર્મેણ યુતઃ ભવતિ તિર્યઞ્ચઃ અપિ ઉત્તમઃ દેવઃ ।

ચણ્ડાલઃ અપિ સુરેન્દ્રઃ ઉત્તમધર્મેણ સંભવતિ ॥૪૩૧॥

અર્થ :—સમ્યક્ત્વ સહિત ઉત્તમધર્મયુક્ત જીવ ભલે તિર્યચ હો તોપણ ઉત્તમ દેવપદને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સમ્યક્ત્વ સહિત ઉત્તમ ધર્મથી ચંડાલ પણ દેવોનો ઈન્દ્ર થાય છે.

અગ્ની વિ ય હોદિ હિમં હોદિ ભુયંગો વિ ઉત્તમં રયણં ।

જીવસ્સ સુધમ્માદો દેવા વિ ય કિંકરા હોંતિ ॥૪૩૨॥

અગ્નિઃ અપિ ચ ભવતિ હિમં ભવતિ ભુજઙ્ગઃ અપિ ઉત્તમં રત્નમ્ ।

જીવસ્ય સુધર્માત્ દેવાઃ અપિ ચ કિંકરાઃ ભવન્તિ ॥૪૩૨॥

અર્થ :—આ જીવને ઉત્તમ ધર્મના પ્રસાદથી અગ્નિ પણ બરફ થઈ જાય છે, સર્પ છે તે ઉત્તમ રત્નમાળા થઈ જાય છે તથા દેવ છે તે કિંકર-દાસ બની જાય છે.

તિક્કલ્લં ચ્ચગ્ગં માલા દુઙ્ગયરિણ્ણો સુહંકરા સુયણ્ણા ।

હાલાહલં પિ અમિયં મહાપયા સંપયા હોદિ ॥૪૩૩॥

તીક્ષ્ણઃ ચ્ચઙ્ગઃ માલા દુર્જયરિપવઃ સુચંકરાઃ સુજનાઃ ।

હાલાહલં અપિ અમૃતં મહાપદા સમ્પદા ભવતિ ॥૪૩૩॥

અર્થ :—ઉત્તમ ધર્મ સહિત જીવને તીક્ષ્ણ ખડ્ગ પણ ફૂલની માળા બની જાય છે, જીવો ન જાય એવો દુર્જય વેરી પણ સુખ કરવાવાળો સ્વજન અર્થાત્ મિત્ર બની જાય છે, તથા હળાહળ ઝેર છે તે પણ અમૃતરૂપ પરિણમી જાય છે; ઘણું શું કહીએ મહાન આપદા પણ સંપદા બની જાય છે.

અલિયવચ્ચણં પિ સચ્ચં ઉઙ્ગમરહિણ વિ લચ્ચિસંપત્તી ।

ધમ્મપહાવેણ ણરો અણઓ વિ સુહંકરો હોદિ ॥૪૩૪॥

અલીકવચ્ચનં અપિ સત્ત્યં ઉઘમરહિતે અપિ લક્ષ્મીસંપ્રાપ્તિઃ ।

ધર્મપ્રભાવેણ નરઃ અનયઃ અપિ સુચંકરઃ ભવતિ ॥૪૩૪॥

અર્થ :—ધર્મના પ્રભાવથી જીવનાં જૂઠ વચન પણ સત્ય થઈ જાય છે, ઉદમ રહિતને પણ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અન્યાયકાર્ય

પણ સુખ કરવાવાળાં થાય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં આ અર્થ સમજવો કે જો પૂર્વે ધર્મ સેવ્યો હોય તો તેના પ્રભાવથી અહીં જૂઠ બોલે તે પણ સાચ બની જાય છે, ઉદમ વિના પણ સંપત્તિ મળી જાય છે, અન્યાયરૂપ વર્તે તોપણ તે સુખી રહે છે, અથવા કોઈ જૂઠ વચનનો તુક્કો લગાવે તોપણ અંતમાં તે સાચો થઈ જાય છે તથા ‘અન્યાય કર્યો’ એમ લોકો કહે છે, તો ત્યાં ન્યાયવાળાની સહાય જ થાય છે એમ પણ સમજવું.

હવે ધર્મ રહિત જીવની નિંદા કહે છે :—

દેવો વિ ધમ્મવત્તો મિચ્છત્તવસેણ તરુવરો હોદિ ।

ચક્કી વિ ધમ્મરહિઓ ણિવડ્ડે ણરણે ન સંદેહો ॥૪૩૫॥

દેવઃ અપિ ધર્મત્યક્તઃ મિથ્યાત્વવશેન તરુવરઃ ભવતિ ।

ચક્રી અપિ ધર્મરહિતઃ નિપતતિ નરકે ન સન્દેહઃ ॥૪૩૫॥

અર્થ :—ધર્મ રહિત જીવ છે તે મિથ્યાત્વવશ દેવ પણ વનસ્પતિકાય એકેન્દ્રિય બની જાય છે, તથા ધર્મ રહિત ચક્રવર્તી પણ નરકમાં પડે છે; તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

ધમ્મવિહીણો જીવો કુણ્ણે અસક્કં પિ સાહસં જ્ઞે વિ ।

તો ન વિ પાવદિ ઇદં સુદ્ધુ અણિદ્ધં પરં લહદિ ॥૪૩૬॥

ધર્મવિહીનઃ જીવઃ કરોતિ અશક્યં અપિ સાહસં યદ્યપિ ।

તત્ ન અપિ પ્રાપ્નોતિ ઇદં સુદ્ધુ અણિદ્ધં પરં લભતે ॥૪૩૬॥

અર્થ :—ધર્મરહિત જીવ જોકે મોટું, બીજાથી ન થઈ શકે તેવું, સાહસિક પરાક્રમ કરે તોપણ તેને ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ ઉલટો માત્ર અતિશય અનિષ્ટને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—પાપના ઉદયથી ભલું કરતાં પણ બૂરું થાય છે એ જગપ્રસિદ્ધ છે.

इय पञ्चक्खं पिच्छिय धम्माहम्माण विविहमाहपं ।

धम्मं आयरह सया पावं दूरेण परिहरइ ॥४३७॥

इति प्रत्यक्षं दृष्ट्वा धर्माधर्मयोः विविधमाहात्म्यम् ।

धर्मं आचरत सदा पापं दूरेण परिहरत ॥४३७॥

અર્થ :—હે પ્રાણી! આ પ્રમાણે ધર્મ તથા અધર્મનું અનેક પ્રકારનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ જોઈને તમે ધર્મનું આચરણ કરો તથા પાપને દૂરથી જ છોડો!

ભાવાર્થ :—દશ પ્રકારથી ધર્મનું સ્વરૂપ કહી આચાર્યદેવે અધર્મનું ફળ પણ બતાવ્યું; અને હવે અહીં આ ઉપદેશ આપ્યો કે, હે પ્રાણી! ધર્મ-અધર્મનું પ્રત્યક્ષ ફળ લોકમાં જોઈને તમે ધર્મને આચરો તથા પાપને છોડો! આચાર્ય મહાન નિષ્કારણ ઉપકારી છે, પોતાને કાંઈ જોઈતું નથી, માત્ર નિસ્પૃહ થયા થકા જીવોના કલ્યાણ અર્થે જ વારંવાર કહી પ્રાણીઓને જગાડે છે; એવા શ્રીગુરુ વંદન-પૂજન યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે યતિધર્મનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

(દોહરો)

मुनि-श्रावकना ભેદથી, ધર્મ બે પરકાર,
તેને સુણી ચિંતવો સતત, ગ્રહી પામો ભવપાર.

ઈતિ ધર્માનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.



દ્વાદશતપનું વર્ણન

હવે ધર્માનુપ્રેક્ષાની ચૂલિકા કહેતા થકા આચાર્યદેવ બાર પ્રકારનાં તપવિધાનનું નિરૂપણ કરે છે :—

વારસભેઓ ભણિઓ ણિજ્ઞરહેઝુ તવો સમાસેણ ।

તસ્સ પયારા એદે ભણિજ્ઞમાણા મુણેયવ્વા ॥૪૩૮॥

દ્વાદશભેદં ભણિતં નિર્જરાહેતુઃ તપઃ સમાસેન ।

તસ્ય પ્રકારાઃ એતે ભણ્યમાનાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૪૩૮॥

અર્થ :—જિનાગમમાં બાર પ્રકારનું તપ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. કેવું છે તપ? કર્મ નિર્જરાનું કારણ છે. તેના પ્રકાર હવે કહીશું તે જાણવા.

ભાવાર્થ :—નિર્જરાનું કારણ તપ છે અને તેના બાર પ્રકાર છે. અનશન, અવમૌદ્ધર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશૈયાસન અને કાયકલેશ એ છ પ્રકારનાં બાહ્યતપ છે તથા પ્રાયશ્ચિત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન એ છ પ્રકારનાં અંતરંગતપ છે. તેનું જ વ્યાખ્યાન હવે કરીએ છીએ. તેમાં પહેલાં અનશન નામના તપને ચાર ગાથામાં કહે છે :—

ઉવસમણો અક્ષાણં ઉવવાસો વણ્ણિદો મુણિંદેહિ ।

તમ્હા ભુંજંતા વિ ય જિદિંદિયા હોંતિ ઉવવાસા ॥૪૩૯॥

ઉપશમનમ્ અક્ષાણાં ઉપવાસઃ વર્ણિતઃ મુનીન્દ્રૈઃ ।

તસ્માત્ ભુજ્જમાનાઃ અપિ ચ જિતેન્દ્રિયાઃ ભવન્તિ ઉપવાસાઃ ॥૪૩૯॥

અર્થ :—ઈન્દ્રિયોના ઉપશમનને અર્થાત્ તેમને વિષયોમાં ન જવા દેવી તથા મનને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જોડવું તેને મુનીન્દ્રોએ ઉપવાસ કહ્યો છે. એટલા માટે જિતેન્દ્રિય પુરુષને, આહાર કરતો છતાં પણ, ઉપવાસ સહિત જ કહ્યો છે.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્રિયોને જીતવી તે ઉપવાસ છે; એટલા માટે ભોજન કરતા હોવા છતાં પણ યતિપુરુષ ઉપવાસી જ છે, કારણ કે તેઓ ઈન્દ્રિયોને વશ કરી પ્રવર્તે છે.

જો મળઈંદિયવિજઈંદ્રિયોને જીતવાવાળો છે, આ ભવ

અપ્પાણે વિ ય ણિવસઈંદ્રિયવિજયી સજ્ઞાયપરાયણો હોદિ ॥૪૪૦॥

કમ્માણ ણિજ્ઞરઈંદ્રિયવિજયી આહારં પરિહરેઈંદ્રિયવિજયી લીલાણ ॥

એકદિનાદિપ્રમાણં તસસ તવં અણસણં હોદિ ॥૪૪૧॥

યઃ મનઃઈંદ્રિયવિજયી ઇહભવપરલોકસૌખ્યનિરપેક્ષઃ ।

આત્મનિ એવ નિવસતિ સ્વાધ્યાયપરાયણઃ ભવતિ ॥૪૪૦॥

કર્મણાં નિર્જરાર્થં આહારં પરિહરતિ લીલયા ।

એકદિનાદિપ્રમાણં તસ્ય તપઃ અનશનં ભવતિ ॥૪૪૧॥

અર્થ :—જે મન અને ઈન્દ્રિયોનો જીતવાવાળો છે, આ ભવ પરભવના વિષયસુખોમાં અપેક્ષારહિત છે અર્થાત્ વાંચ્છા કરતો નથી, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ રહે છે વા સ્વાધ્યાયમાં તત્પર છે, તથા કર્મનિર્જરા અર્થે ક્રીડા એટલે લીલામાત્ર કલેશરહિત હર્ષસહિત એક દિવસ આદિની મર્યાદાપૂર્વક જે આહારને છોડે છે તેને અનશનતપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપવાસનો એવો અર્થ છે કે—ઈન્દ્રિય તથા મન વિષયોમાં પ્રવૃત્તિરહિત થઈ આત્મામાં રહે તે ઉપવાસ છે. આલોક -પરલોક સંબંધી વિષયોની વાંચ્છા ન કરવી તે ઈન્દ્રિયજય છે તથા આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવું વા શાસ્ત્રના અભ્યાસ-સ્વાધ્યાયમાં મન લગાવવું એ ઉપવાસમાં પ્રધાન છે; વળી જેમ કલેશ ન ઉપજે એવી રીતે ક્રીડામાત્રપણે એક દિવસ આદિની મર્યાદારૂપ આહારનો ત્યાગ કરવો તે ઉપવાસ છે. એ પ્રમાણે ઉપવાસ નામનું અનશનતપ થાય છે.

ઉવવાસં કુવ્વાણો આરંભં જો કરેદિ મોહાદો ।

તસસ કિલેસો અવરં કમ્માણં ણેવ ણિજ્ઞરણં ॥૪૪૨॥

उपवासं कुर्वाणः आरम्भं यः करोति मोहतः ।

तस्य क्लेशः अपरं कर्मणां नैव निर्जरणम् ॥४४२॥

અર્થ :—જે ઉપવાસ કરતો થકો પણ મોહથી આરંભ-ગૃહ કાર્યાદિકને કરે છે તેને પ્રથમ ગૃહકાર્યનો કલેશ તો હતો જ અને બીજો આ ભોજન વિના ક્ષુધા-તૃષ્ણાનો કલેશ થયો. એટલે એ પ્રમાણે થતાં તો કલેશ જ થયો પણ કર્મનિર્જરા તો ન થઈ.

ભાવાર્થ :—જે આહારને તો છોડે પણ વિષય-કષાય-આરંભને ન છોડે તેને પહેલાં તો કલેશ હતો જ અને હવે આ બીજો કલેશ ભૂખ-તરસનો થયો, એવા ઉપવાસમાં કર્મનિર્જરા ક્યાંથી થાય? કર્મ નિર્જરા તો સર્વ કલેશ છોડી સામ્યભાવ કરતાં જ થાય છે. એમ સમજવું.

હવે અવમોદર્યતપ બે ગાથામાં કહે છે :—

आहारगिद्धिरहिओ चरियामग्गेण पासुगं जोगं ।

अप्पयरं जो भुंजइ अवमोदरियं तवं तस्स ॥४४३॥

आहारगृद्धिरहितः चर्यामार्गेण प्रासुकं योग्यम् ।

अल्पतरं यः भुंक्ते अवमौदर्यं तपः तस्य ॥४४३॥

અર્થ :—જે તપસ્વી આહારની અતિ ગૃદ્ધિ રહિત થઈ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચર્યાના માર્ગાનુસાર યોગ્ય પ્રાસુક આહાર પણ અતિ અલ્પ ગ્રહણ કરે તેને અવમોદર્યતપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—મુનિરાજ આહારના છેંતાલીસ દોષ, બત્રીસ અંતરાય ટાળી ચૌદ મળદોષરહિત પ્રાસુક યોગ્ય ભોજન ગ્રહણ કરે છે તોપણ તે ઊણોદરતપ કરે છે, તેમાં પણ પોતાના આહારના પ્રમાણથી થોડો આહાર લે છે. આહારનું પ્રમાણ એક ગ્રાસથી બત્રીસ ગ્રાસ સુધી કહ્યું છે તેમાં યથાર્થશુદ્ધિનુસાર ઘટતા પ્રમાણમાં (આહાર) લે તે અવમોદર્યતપ છે.

जो पुण कित्तिणिमित्तं मायाए मिट्ठभिक्षल्लाहट्ठं ।

अप्यं भुंजदि भोजं तस्स तवं णिप्पलं विदियं ॥४४४॥

યઃ પુનઃ કીર્તિનિમિત્તં માયયા મિષ્ટભિક્ષાલાભાર્થમ્ ।

અલ્પં ભુંક્તે ભોજ્યં તસ્ય તપઃ નિષ્ફલં દ્વિતીયમ્ ॥૪૪૪ા॥

અર્થ :—જે મુનિ કીર્તિને માટે વા માયા-કપટ કરી વા મિષ્ટ ભોજનના લાભ અર્થે અલ્પ ભોજન કરી તેને તપનું નામ આપે છે તેનું આ બીજું અવમોદર્યતપ નિષ્ફળ છે.

ભાવાર્થ :—જે એમ વિચારે છે કે અલ્પ ભોજન કરવાથી મારી પ્રસંશા થશે, તથા કપટથી લોકને ભૂલાવામાં નાખી પોતાનું કોઈ પ્રયોજન સાધવા માટે વા થોડું ભોજન કરવાથી મિષ્ટરસ સહિત ભોજન મળશે એવા અભિપ્રાયથી ઊણોદરતપ જે કરે છે તે તપ નિષ્ફળ છે. એ તપ નથી પણ પાખંડ છે.

હવે વૃત્તિપરિસંખ્યાનતપ કહે છે :—

एगादिगिहप्रमाणं किञ्चा संकल्पकल्पियं विरसं ।

भोजं पशु व्व भुंजदि वित्तिप्रमाणं तवो तसस ॥४४५॥

एकादिगृहप्रमाणं कृत्वा संकल्पकल्पितं विरसम् ।

भोज्यं पशुवत् भुंक्ते वृत्तिप्रमाणं तपः तस्य ॥४४५॥

અર્થ :—મુનિ આહાર લેવા નીકળે ત્યારે પ્રથમથી જ મનમાં આવી મર્યાદા કરી નીકળે કે-આજ એક ઘરે વા બે ઘરે વા ત્રણ ઘરે જ આહાર મળી જાય તો લેવો, નહિ તો પાછા ફરવું. વળી એક રસની, આપવાવાળાની તથા પાત્રની મર્યાદા કરે કે આવો દાતાર, આવી પદ્ધતિથી, આવા પાત્રમાં ધારણ કરી આહાર આપે તો જ લેવો, સરસ-નીરસ વા ફલાણો આહાર મળે તો જ લેવો એમ આહારની પણ મર્યાદા કરે, ઈત્યાદિક વૃત્તિની સંખ્યા-ગણના-મર્યાદા મનમાં વિચારી એ જ પ્રમાણે (આહાર) મળે તો જ લે, બીજા પ્રકારે ન લે. વળી, આહાર લે તો ગાય વગેરે પશુની માફક આહાર કરે અર્થાત્ જેમ ગાય આમ તેમ જોયા સિવાય માત્ર ચારો ચરવા તરફ જ દૃષ્ટિ રાખે છે, તેમ (મુનિ આહાર) લે તેને વૃત્તિપરિસંખ્યાનતપ કહે છે.

ભાવાર્થ :—ભોજનની આશાનો નિરાસ કરવા સારું આ તપ કરવામાં આવે છે, કારણ કે સંકલ્પ અનુસાર વિધિ મળી જવી એ દૈવયોગ છે અને એવું મહાન કઠણ તપ મહામુનિ કરે છે.

હવે રસપરિત્યાગતપ કહે છે :—

સંસારદુઃખતદ્વો વિસસમવિસયં વિચિંતમાણો જો ।

નીરસભોજ્ઞં ભુંજઈ રસચાઓ તસ્ય સુવિસુદ્ધો ॥૪૪૬॥

સંસારદુઃખત્રસ્તઃ વિષસમવિષયં વિચિન્તયન્ યઃ ।

નીરસભોજ્યં ભુંક્તે રસત્યાગઃ તસ્ય સુવિશુદ્ધઃ ॥૪૪૬॥

અર્થ :—જે મુનિ સંસારદુઃખથી ભયભીત થઈ આ પ્રમાણે વિચારે છે કે—ઈન્દ્રિયોના વિષયો વિષ જેવા છે, વિષ ખાતાં તો એક વાર મરણ થાય છે પણ વિષયરૂપ વિષથી ઘણાં જન્મ-મરણ થાય છે. એમ વિચારી જે નીરસભોજન કરે છે તેને રસપરિત્યાગતપ નિર્મળ થાય છે.

ભવાર્થ :—રસ છ પ્રકારના છે—ઘી, તેલ, દહીં, મીઠાઈ, લવણ અને દૂધ એવો તથા ખાટો, ખારો, મીઠો, કડવો, તીખો અને કષાયેલો એ પણ રસ છે.★ તેનો ભાવનાનુસાર ત્યાગ કરવો અર્થાત્ કોઈ એક જ રસ છોડે, બે રસ છોડે વા બધાય રસ છોડે. એ પ્રમાણે રસપરિત્યાગતપ થાય છે.

પ્રશ્ન :—કોઈ રસત્યાગને જાણતો ન હોય અને મનમાં જ ત્યાગ કરે તો એ પ્રમાણે જ વૃત્તિપરિસંખ્યાન પણ છે તો પછી તેમાં અને આમાં તફાવત શો?

સમાધાન :—વૃત્તિપરિસંખ્યાનમાં તો અનેક પ્રકારના ત્યાગની સંખ્યા છે અને આમાં રસનો જ ત્યાગ છે એટલી વિશેષતા છે. વળી એ પણ

★ खीरदधिसप्पितेलं गुडलवणाणं च जं परिच्चयणं ।

तित्तकडुकसायंबिलं मधुररसाणं च जं चयणं ॥

મૂલાચાર-પંચાચારાધિકાર, ગા. ૧૫૫

વિશેષતા છે કે—રસપરિત્યાગ તો ઘણા દિવસનો પણ થાય છે અને તેને શ્રાવક જાણી પણ જાય છે ત્યારે વૃત્તિપરિસંખ્યાન ઘણા દિવસનું થતું નથી.

હવે વિવિક્તશૈયાસનતપ કહે છે :—

જો રાયદોસહેદૂ આસણસિજ્ઞાદિયં પરિચ્ચયઙ્ ।

અપ્પા ણિવ્વિસય સયા તસ્સ તવો પંચમો પરમો ॥૪૪૭॥

ય: રાગદ્વેષહેતુ: આસનશય્યાદિકં પરિત્યજતિ ।

આત્મા નિર્વિષય: સદા તસ્ય તપ: પઞ્ચમં પરમમ્ ॥૪૪૭॥

અર્થ :—જે મુનિ રાગ-દ્વેષના કારણરૂપ આસન, શૈયા વગેરેને છોડે છે, સદાય પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે તથા નિર્વિષય અર્થાત્ ઈન્દ્રિયવિષયોથી વિરક્ત થાય છે તે મુનિને આ પાંચમું વિવિક્તશૈયાસનતપ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—બેસવાનું સ્થાન તે આસન છે અને સૂવાનું સ્થાન તે શૈયા છે તથા ‘આદિ’ શબ્દથી મળમૂત્રાદિ નાખવાનું સ્થાન સમજવું. એ ત્રણે એવાં હોય કે જ્યાં રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને વીતરાગતા વધે, એવા એકાન્ત સ્થાનમાં (મુનિ) બેસે—સૂવે, કારણ કે મુનિજનોને તો પોતાનું સ્વરૂપ સાધવું છે પણ ઈન્દ્રિયવિષય સેવવા નથી; માટે એકાન્તસ્થાન કહ્યું છે.

પૂયાદિસુ ણિરવેક્કો સંસારસરીરભોગણિવ્વિણ્ણો ।

અઢ્ઘંતરતવકુસલો ઉવસમસીલો મહાસંતો ॥૪૪૮॥

જો ણિવસેદિ મસાણે વણગહણે ણિજ્ઞણે મહાભીમે ।

અણ્ણત્થ વિ ઇયંતે તસ્સ વિ ઇદં તવં હોદિ ॥૪૪૯॥

પૂજાદિષુ નિરપેક્ષ: સંસારશરીરભોગનિર્વિણ્ણ: ।

આખ્યન્તરતપ:કુશલ: ઉપશમશીલ: મહાશાન્ત: ॥૪૪૮॥

ય: નિવસતિ સ્મશાને વનગહને નિર્જને મહાભીમે ।

અન્યત્ર અપિ એકાન્તે તસ્ય અપિ એતત્ તપ: ભવતિ ॥૪૪૯॥

અર્થ :—જે મહામુનિ પૂજાઆદિમાં તો નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ પોતાનાં પૂજા-માહાત્મ્ય આદિને ઈચ્છતા નથી, સંસાર-દેહભોગથી વિરક્ત છે, સ્વાધ્યાય ધ્યાનાદિ અંતરંગતપમાં પ્રવીણ છે અર્થાત્ ધ્યાન-અધ્યયનનો નિરંતર અભ્યાસ રાખે છે, ઉપશમશીલ અર્થાત્ મંદકષાયરૂપ શાંતપરિણામ જ છે સ્વભાવ જેનો તથા જે મહાપરાક્રમી અને ક્ષમાદિ પરિણામ યુક્ત છે એવા મહામુનિ મસાણભૂમિમાં, ગહનવનમાં, જ્યાં લોકની આવ-જાવ ન હોય એવા નિર્જનસ્થાનમાં, મહા ભયાનક ગહન વનમાં તથા અન્ય પણ એવા એકાન્તસ્થાનમાં રહે છે તેને નિશ્ચયથી આ વિવિક્તશૈયાસનતપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—મહામુનિ વિવિક્તશૈયાસનતપ કરે છે. ત્યાં એવા એકાન્તસ્થાનમાં તેઓ સૂવે-બેસે છે કે જ્યાં ચિત્તમાં ક્ષોભ કરવાવાળા કોઈ પણ પદાર્થો ન હોય, એવાં સૂનાં ઘર, ગિરિગુફા, વૃક્ષનાં કોતર, ગૃહસ્થોએ પોતે બનાવેલા ઉદ્યાન-વસ્તિકાદિક, દેવમંદિર તથા મસાણભૂમિ ઈત્યાદિ એકાન્તસ્થાન હોય ત્યાં ધ્યાન-અધ્યયન કરે છે, કારણ કે તેઓ દેહથી તો નિર્મમત્વ છે, વિષયોથી વિરક્ત છે અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં અનુરક્ત છે. એવા મુનિ વિવિક્તશૈયાસનતપ સંયુક્ત છે.

હવે કાયકલેશતપ કહે છે :—

દુસ્સહુવસર્ગજર્ઙ આતાવણસીયવાયચિખ્ણો વિ ।

જો ન વિ ખેદં ગચ્છદિ કાયકિલેસો તવો તસ્સ ॥૪૫૦॥

દુસ્સહોપસર્ગજયી આતાપનશીતવાતચિખ્ણઃ અપિ ।

યઃ ન અપિ ખેદં ગચ્છતિ કાયક્લેશં તપઃ તસ્ય ॥૪૫૦॥

અર્થ :—જે મુનિ દુસ્સહ ઉપસર્ગને જીતવાવાળા હોય, આતાપ-શીત-વાતથી પીડિત થવા છતાં પણ ખેદને પ્રાપ્ત ન થતા હોય, તથા ચિત્તમાં ક્ષોભ-ક્લેશ ન ઊપજતો હોય તે મુનિને કાયકલેશ નામનું તપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગ્રીષ્મકાળમાં પર્વતના શિખર આદિ ઉપર કે જ્યાં સૂર્યકિરણોનો અત્યંત આતાપ થઈ રહ્યો છે અને નીચે ભૂમિશિલાદિક પણ તપ્તાયમાન છે ત્યાં મહામુનિ આતાપનયોગ ધારણ કરે છે, શીતકાળમાં નદી આદિના કિનારે ખુલ્લા મેદાનમાં જ્યાં અતિ ઠંડી પડવાથી વૃક્ષ પણ બળી જાય ત્યાં ઉભા રહે છે, તથા ચોમાસામાં વર્ષા વરસતી હોય, પ્રચંડ પવન ચાલતો હોય અને ડાંસ-મચ્છર ચટકા ભરતા હોય એવા સમયમાં વૃક્ષની નીચે યોગ ધારણ કરે છે; તથા અનેક વિકટ આસન કરે છે. એ પ્રમાણે કાયકલેશનાં અનેક કારણો મેળવે છે છતાં સામ્યભાવથી ડગતા નથી, અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગોને જીતવાવાળા છે છતાં ચિત્તમાં જેમને ખેદ ઊપજતો નથી, ઊલટા પોતાના સ્વરૂપધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે, તેમને (એવા મુનિને) કાયકલેશતપ હોય છે. જેને કાયા તથા ઈન્દ્રિયોથી મમત્વ હોય છે તેને ચિત્તમાં ક્ષોભ થાય છે, પરંતુ આ મુનિ તો એ બધાયથી નિસ્પૃહ વર્તે છે, તેમને શાનો ખેદ હોય? એ પ્રમાણે છ પ્રકારના બાહ્ય તપોનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે છ પ્રકારનાં અંતરંગ તપોનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત નામનું તપ કહે છે.

દોસં ણ કરોદિ સયં અણ્ણં પિ ણ કારણદિ જો તિવિહં ।
કુવ્વાણં પિ ણ ઇચ્છદિ તસ્સ વિસોહી પરા હોદિ ॥૪૫૧॥

દોષં ન કરોતિ સ્વયં અન્યં અપિ ન કારયતિ યઃ ત્રિવિધમ્ ।
કુર્વાણં અપિ ન ઇચ્છતિ તસ્ય વિશુદ્ધિઃ પરા ભવતિ ॥૪૫૧॥

અર્થ :—જે મુનિ મન-વચન-કાયાથી પોતે દોષ કરે નહિ, બીજા પાસે દોષ કરાવે નહિ તથા કોઈ દોષ કરતો હોય તેને ઈષ્ટ-ભલો જાણે નહિ તેને ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધતા હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં ‘વિશુદ્ધિ’ નામ પ્રાયશ્ચિત્તનું છે. ‘પ્રાયઃ’ શબ્દથી તો પ્રકૃષ્ટ ચારિત્રનું ગ્રહણ છે અર્થાત્ એવું ચારિત્ર જેને હોય તેને ‘પ્રાયઃ’ કહે છે. અથવા સાધુલોકનું ચિત્ત જે કાર્યમાં હોય તેને

પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે, અથવા આત્માની વિશુદ્ધતા કરે તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. વળી (પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દનો) બીજો અર્થ એવો પણ છે કે-‘પ્રાયઃ’ નામ અપરાધનું છે, તેને ‘ચિત્ત’ એટલે તેની શુદ્ધિ કરવી તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કહીએ છીએ. મતલબ કે પૂર્વે કરેલા અપરાધથી જે વડે શુદ્ધતા થાય તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એ પ્રમાણે જે મુનિ મન-વચન-કાય અને કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી દોષ ન લગાવે તેને ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધતા હોય છે અને એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત* નામનું તપ છે.

अहं कह वि पमादेण य दोसो जदि एदि तं पि पयडेदि ।

णिदोससाहुमूले दसदोसविवज्जिदो होतुं ॥४५२॥

अथ कथमपि प्रामदेन च दोषः यदि एति तं अपि प्रकटयति ।

निर्दोषसाधुमूले दशदोषविवर्जितः भवितुम् ॥४५२॥

અર્થ :—અથવા કોઈ પ્રકારથી પ્રમાદ વડે પોતાના ચારિત્રમાં દોષ આવી ગયો હોય તો તેને નિર્દોષ સાધુ-આચાર્યની નિકટ દશ દોષ રહિતપણે પ્રગટ કરે-આલોચન કરે.

ભાવાર્થ :—પ્રમાદથી પોતાના ચારિત્રમાં દોષ લાગ્યો હોય તો આચાર્ય પાસે જઈ દશ દોષ રહિત આલોચના કરે. પાંચ ઈન્દ્રિય, ચાર કષાય, ચાર વિક્ષા, એક નિદ્રા અને એક સ્નેહ એ પાંચે પ્રમાદ છે તેના પંદર ભેદ છે* (વિશેષ) ભંગોની અપેક્ષાએ તેના ઘણા (૩૭૫૦૦) ભેદ છે, તેમનાથી દોષ લાગે છે.

★ यतिना आचारमां दश प्रकारनुं प्रायश्चित्तं कर्तुं यथा :—

आलौचणपडिकमणं उभय विवेगो तहा विउस्सग्गो ।

तवच्छेदो मूलं पि य परिहरो चव सदहणं ॥

મૂલાચાર-પંચાચારાધિકાર ગા. ૧૬૫

* विकहा तहा कसाया इंदियणिद्वा तहेव पणओ य ।

चदु चदु पणमेगेगं हौंति पमादा हु पण्णरस ॥

ગો. જી. ગા. ૩૪

વળી આલોચનાના દશ દોષ છે.* તેનાં નામ-આકંપિત, અનુમાનિત, બાદર, સૂક્ષ્મ, દેષ્ટ, પ્રચ્છન્ન, શબ્દાકુલિત, બહુજન, અવ્યક્ત અને તત્સેવી—એ દશ દોષ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે :—

૧. આચાર્યને ઉપકરણાદિક આપી પોતા પ્રત્યે કરુણા ઉપજાવી જાણે કે ‘આમ કરવાથી મને પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું આપશે’ એમ વિચારી આલોચના કરે તે આકંપિતદોષ છે.

૨. વચન દ્વારા જ આચાર્યનાં વખાણ આદિ કરી આલોચના કરે તે એવા અભિપ્રાયથી કે ‘આચાર્ય મારા પ્રત્યે પ્રસન્ન રહે તો પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું આપશે’; તે અનુમાનિતદોષ છે.

૩. પ્રત્યક્ષ દેખાતા દોષ હોય તે કહે પણ અણદેખાતા ન કહે તે દેષ્ટદોષ છે.

૪. સ્થૂલ-મોટા દોષ તો કહે પણ સૂક્ષ્મ ન કહે તે બાદર દોષ છે.

૫. ‘સૂક્ષ્મ જેણે કહી દીધા તે બાદર દોષ શા માટે છુપાવે’ એવા માયાચારથી જે સૂક્ષ્મદોષ જ કહે પણ બાદર ન કહે તે સૂક્ષ્મ દોષ છે.

૬. છુપાવીને કહે, તે એમ કે કોઈ બીજાએ પોતાનો દોષ કહી દીધો હોય ત્યારે જ કહે કે ‘એવો જ દોષ મને લાગ્યો છે’ પણ દોષનું નામ પ્રગટ ન કરે તે પ્રચ્છન્નદોષ છે.

૭. ‘રખે કોઈ સાંભળી ન જાય!’ એવા અભિપ્રાયથી ઘણાં શબ્દોના કોલાહલમાં પોતાના દોષ કહે તે શબ્દાકુલિતદોષ છે.

૮. પોતાના ગુરુ પાસે આલોચના કરી ફરી પાછો અન્ય ગુરુ પાસે પણ આલોચના કરે તે આવા અભિપ્રાયથી કે ‘આનું પ્રાયશ્ચિત્ત

★ આકંપિય અણુમાણિય જં દિટ્ઠં બાદરં ચ સુહુમં ચ ।

છણ્ણં સદ્દાઝલિયં બહુજ્જનમવ્વત્ત તત્સેવી ॥

(ભગવતી આરાધના પૃષ્ઠ ૨૫૭ તથા મૂલાચાર ભા. ૨ શીલગુણાધિકાર-ગા. ૧૫)

અન્ય ગુરુ શું બતાવે છે?' એ બહુજનદોષ છે.

૯. 'આ દોષ છુપાવ્યો છુપાવાનો નથી માટે કહેવો જ જોઈએ' એમ વિચારી પ્રગટ-વ્યક્ત દોષ હોય તે કહે, તે અવ્યક્ત દોષ છે.

૧૦. પોતાને લાગેલા દોષની ગુરુ પાસે આલોચના કરી, કોઈ અન્ય મુનિએ પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું હોય તેને જોઈ તે પ્રમાણે પોતાને પણ દોષ લાગ્યા હોય તેની આલોચના ગુરુ પાસે નહિ કરતાં પોતાની મેળે પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ લે, પરંતુ દોષ પ્રગટ કરવાનો અભિપ્રાય ન હોય, તે તત્સેવીદોષ છે.

આવા દશ દોષરહિત સરળચિત્ત બની બાળકની માફક આલોચના કરે.

जं किं पि तेण दिण्णं तं सव्वं सो करेदि सद्दाए ।

णो पुणु हियए संकदि किं थोवं किं पि बहुयं वा ॥४५३॥

यत् किमपि तेन दत्तं तत् सर्वः सः करोति श्रद्धया ।

नो पुनः हृदये शंकते किं स्तोत्रं किमपि बहुकं वा ॥४५३॥

અર્થ :—દોષની આલોચના કર્યા પછી આચાર્યે જે કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું હોય તે બધુંય શ્રદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કરે પણ હૃદયમાં એવી શંકા-સંદેહ ન રાખે કે આ આપેલું પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું છે કે ઘણું છે?

ભાવાર્થ :—તત્વાર્થસૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્તના નવ ભેદ કહ્યા છે—આલોચન, પ્રતિક્રમણ, તદ્દુભય, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપના. ત્યાં દોષને યથાવત્ કહેવો તે આલોચના છે, દોષને મિથ્યા કરાવવો તે પ્રતિક્રમણ છે, આલોચન-પ્રતિક્રમણ બંને કરાવવાં તે તદ્દુભય છે, ભવિષ્યનો ત્યાગ કરાવવો તે વિવેક છે, કાયોત્સર્ગ કરાવવો તે વ્યુત્સર્ગ છે, અનશનાદિ તપ કરાવવો તે તપ છે, દીક્ષા છેદન કરવી અર્થાત્ ઘણા દિવસના દીક્ષિતને થોડા દિવસનો કરવો તે છેદ છે, સંઘ બહાર કરવો તે પરિહાર છે, તથા ફરીથી નવેસરથી દીક્ષા આપવી તે ઉપસ્થાપના છે. એ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત નવ પ્રકારથી છે તથા તેમના પણ

અનેક ભેદ છે. ત્યાં દેશ, કાળ, અવસ્થા, સામર્થ્ય અને દોષનું વિધાન જોઈ આચાર્ય યથાવિધિ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે તેને શ્રદ્ધાપૂર્વક અંગીકાર કરે પણ તેમાં સંશય ન કરે.

પુણરવિ કાઠું ગેચ્છદિ તં દોસં જડ્ વિ જાડ્ સયખંડં ।

एवं गिच्छयसहिदो प्रायश्चित्तं तवो होदि ॥૪૫૪॥

पुनः अपि कर्तुं न इच्छति तं दोषं यद्यपि याति शतखण्डम् ।

एवं निश्चयसहितः प्रायश्चित्तं तपः भवति ॥૪૫૪॥

અર્થ :—લાગેલા દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત લઈને પાછો તે દોષને કરવા ન ઈચ્છે, પોતાના સેંકડો ખંડ થઈ જાય તોપણ તે દોષ ન કરે—એવા નિશ્ચયપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત નામનું તપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ચિત્ત એવું દેહ કરે કે પોતાના શરીરના સેંકડો ખંડ થઈ જાય તોપણ પહેલાં લાગેલા દોષને ફરીથી ન લગાવે, તે પ્રાયશ્ચિત્તતપ છે.

जो चिंतइ अप्पाणं णाणसरूवं पुणो पुणो णाणी ।

विकहादिविरक्तमणो प्रायश्चित्तं वरं तस्स ॥૪૫૫॥

यः चिन्तयति आत्मानं ज्ञानस्वरूपं पुनः पुनः ज्ञानी ।

विकथादिविरक्तमनाः प्रायश्चित्तं वरं तस्य ॥૪૫૫॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની મુનિ આત્માને વારંવાર—ફરી ફરી જ્ઞાનસ્વરૂપ ચિંતવન કરે, વિક્થાદિક પ્રમાદોથી વિરક્ત બની માત્ર જ્ઞાનને જ નિરંતર સેવન કરે તેને શ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત એ છે કે—જેમાં સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદો ગર્ભિત છે, અર્થાત્ પ્રમાદરહિત થઈ પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું ધ્યાન કરવું કે જેનાથી સર્વ પાપોનો પ્રલય થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત નામનો અંતરંગતપનો ભેદ કહ્યો.

હવે ત્રણ ગાથામાં વિનયતપ કહે છે :—

વિણઓ પંચપયારો દંસણણાણે તહા ચરિત્તે ય ।
 વારસભેયમ્મિ તવે ઉવયારો બહુવિહો ણેઓ ॥૪૫૬॥

વિનયઃ પંચપ્રકારઃ દર્શનજ્ઞાને તથા ચારિત્રે ચ ।
 દ્વાદશભેદે તપસિ ઉપચારઃ બહુવિધઃ જ્ઞેયઃ ॥૪૫૬॥

અર્થ :—વિનયના પાંચ પ્રકાર છે. દર્શનનો, જ્ઞાનનો, ચારિત્રનો, બાર ભેદરૂપ તપનો વિનય તથા બહુવિધ ઉપચારવિનય.

દંસણણાણચરિત્તે સુવિશુદ્ધો જો હવેહ પરિણામો ।
 વારસભેદે વિ તવે સો દ્વિય વિણઓ હવે તેસિં ॥૪૫૭॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રે સુવિશુદ્ધઃ યઃ ભવતિ પરિણામઃ ।
 દ્વાદશભેદે અપિ તપસિ સઃ એવ વિનયઃ ભવેત્ તેષામ્ ॥૪૫૭॥

અર્થ :—દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં તથા બાર ભેદરૂપ તપમાં જે વિશુદ્ધપરિણામ થાય છે તે જ તેમનો વિનય છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દર્શનના શંકાદિક અતિચારરહિત પરિણામ થાય તે દર્શનવિનય છે, જ્ઞાનનો સંશયાદિરહિત પરિણામે અષ્ટાંગ અભ્યાસ કરવો તે જ્ઞાનવિનય છે, અતિચારરહિત અહિંસાદિ પરિણામપૂર્વક ચારિત્રનું પાલન કરવું તે ચારિત્રવિનય છે, એ જ પ્રમાણે તપોનાં ભેદોને નિરખી-દેખી નિર્દોષ તપ પાલન કરવું તે તપવિનય છે.

રયણત્તયજુત્તાણં અણુકૂલં જો ચરેદિ ભક્તીએ ।
 ભિદ્ધો જહ રાયણં ઉવયારો સો હવે વિણઓ ॥૪૫૮॥

રત્નત્રયયુક્તાનાં અણુકૂલં યઃ ચરતિ ભક્ત્યા ।
 ભૃત્યઃ યથા રાજ્ઞાં ઉપચારઃ સઃ ભવેત્ વિનયઃ ॥૪૫૮॥

અર્થ :—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના ધારક મુનિજનોનું અણુકૂળ ભક્તિપૂર્વક અનુચરણ કરે, જેમ રાજાનો નોકર રાજાને અણુકૂળ પ્રવર્તે છે તેમ, તે ઉપચારવિનય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ રાજાનો ચાકર-કિંકરલોક રાજાને અણુકૂળ

પ્રવર્તે છે, તેની આજ્ઞા માન્ય કરે છે, તેના હુકમ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે, તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ ઉભા થઈ-સન્મુખ જવું-હાથ જોડવા-પ્રણામ કરવા-તે ચાલે ત્યારે તેની પાછળ પાછળ ચાલવું-અને તેના પોષકાદિ ઉપકરણ સંભાળવાં (એ આદિ જેમ તે ચાકર કરે છે) તેમ જ મુનિજનોની ભક્તિ, તેમનો વિનય, તેમની આજ્ઞાનું પાલન, તેમને પ્રત્યક્ષ જોઈ ઉભા થઈ સન્મુખ જવું, હાથ જોડવા, પ્રણામ કરવા, તે ચાલે ત્યારે પાછળ પાછળ ચાલવું તથા તેમનાં ઉપકરણ સંભાળવાં ઈત્યાદિક તેમનો વિનય કરવો તે ઉપચારવિનય છે.

હવે બે ગાથામાં વૈયાવૃત્યતપ કહે છે :—

જો ઉવચરદિ જદીણં ઉવસગ્ગજરાઙ્ગીણકાયાણં ।

પૂયાદિસુ ણિરવેક્ષં વેજ્ઞાવચ્ચં તવો તસ્સ ॥૪૫૧॥

યઃ ઉપચરિત યતીનાં ઉપસર્ગજરાદિક્ષીણકાયાનામ્ ।

પૂજાદિષુ નિરપેક્ષં વૈયાવૃત્ત્યં તપઃ તસ્ય ॥૪૫૧॥

અર્થ :—કોઈ મુનિ-યતિ ઉપસર્ગથી પીડિત હોય તથા વૃદ્ધાવસ્થા વા રોગાદિકથી ક્ષીણકાય હોય તેમનો પોતાની ચેષ્ટાથી, ઉપદેશથી તથા અલ્પ વસ્તુથી ઉપકાર કરે તેને વૈયાવૃત્ય નામનું તપ હોય છે. તે કેવી રીતે કરે? પોતે પોતાનાં પૂજા-મહિમાદિની અપેક્ષા-વાંચ્છા રહિત જેમ બની શકે તેમ કરે.

ભાવાર્થ :—પોતે નિસ્પૃહ બનીને મુનિજનોની ચાકરી કરે તે વૈયાવૃત્ય છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શૈક્ષ્ય, ગ્લાન, ગણ, કૂલ, સંઘ, સાધુ અને મનોજ્ઞ એ દશ પ્રકારના યતિપુરુષો વૈયાવૃત્ય કરવા યોગ્ય કહ્યા છે. તેમનું યથાયોગ્ય, પોતાની શક્તિની વૃદ્ધિ માટે વૈયાવૃત્ય કરે.

જો વાવરઙ્ગ સરુવે સમદમભાવમ્મિ સુદ્ધિઉવજુત્તો ।

લોચવવહારવિરદો વેજ્ઞાવચ્ચં પરં તસ્સ ॥૪૬૦॥

યઃ વ્યાવૃણોતિ સ્વરૂપે શમદમભાવે શુદ્ધ્યુપયુક્તઃ ।

લોકવ્યવહારવિરતઃ વૈયાવૃત્ત્યં પરં તસ્ય ॥૪૬૦॥

અર્થ :—જે મુનિ શમદમભાવરૂપ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં શુદ્ધોપયોગથી યુક્ત થઈને પ્રવર્તે છે તથા લોકવ્યવહારરૂપ બાહ્ય વૈયાવૃત્યથી જે વિરક્ત છે તેમને ઉત્કૃષ્ટ (નિશ્ચય) વૈયાવૃત્ય હોય છે

ભાવાર્થ :—શમ એટલે રાગ-દ્વેષરહિત સામ્યભાવ તથા દમ એટલે ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં ન જવા દેવી, એવા જે શમદમરૂપ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જે મુનિ તલ્લીન હોય છે, તેમને લોકવ્યવહારરૂપ બાહ્ય-વૈયાવૃત્ય શા માટે હોય? તેમને તો નિશ્ચયવૈયાવૃત્ય જ હોય છે. શુદ્ધોપયોગી મુનિજનોની આ રીત છે.

હવે છ ગાથાઓમાં સ્વાધ્યાયતપને કહે છે :—

પરતત્તીણિરવેક્ષો દુદ્ધવિયપ્પાણ ણાસણસમત્થો ।

તદ્ધવિણિચ્છયહેદૂ સજ્ઞાઓ જ્ઞાણસિદ્ધિયરો ॥૪૬૧॥

પરતાતિનિરપેક્ષઃ દુષ્ટવિકલ્પાનાં નાશનસમર્થઃ ।

તત્ત્વવિનિશ્ચયહેતુઃ સ્વાધ્યાયઃ ધ્યાનસિદ્ધિકરઃ ॥૪૬૧॥

અર્થ :—જે મુનિ પરનિન્દામાં નિરપેક્ષ છે—વાંચ્છારહિત છે તથા મનના દુષ્ટ-ખોટા વિકલ્પોનો નાશ કરવામાં સમર્થ છે તેમને તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાના કારણરૂપ તથા ધ્યાનની સિદ્ધિ કરવાવાળું સ્વાધ્યાય નામનું તપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે પરનિન્દા કરવામાં પરિણામ રાખે છે તથા મનમાં આર્ત-રૌદ્રધ્યાનરૂપ ખોટા વિકલ્પો ચિંતવન કર્યા કરે, તેનાથી શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપ સ્વાધ્યાય શી રીતે થાય? માટે એ સર્વ છોડીને જે સ્વાધ્યાય કરે તેને તત્ત્વનો નિશ્ચય તથા ધર્મ-શુક્લધ્યાનની સિદ્ધિ થાય. એવું સ્વાધ્યાયતપ છે.

પૂયાદિસુ ણિરવેક્ષો જિણસત્થં જો પઢેઙ્ઞ ભત્તીણ ।

કમ્મમલસોહણદ્દં સુયલાહો સુહયરો તસ્સ ॥૪૬૨॥

પૂજાદિષુ નિરપેક્ષઃ જિનશાસ્ત્રં યઃ પઠતિ ભક્ત્યા ।

કર્મમલશોધનાર્થં શ્રુતલાભઃ સુખકરઃ તસ્ય ॥૪૬૨॥

અર્થ :—જે મુનિ પોતાનાં પૂજા-માહાત્મ્યાદિમાં તો નિરપેક્ષ હોય-વાંચ્છારહિત હોય તથા ભક્તિપૂર્વક, કર્મમળ શોધન અર્થે, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે તેને શ્રુતનો લાભ સુખદાયક થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે પોતાના પૂજા-મહિમા આદિ માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ સુખકારક થતો નથી, પણ જે માત્ર કર્મક્ષય અર્થે જ જિનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તેને તે સુખકારક થાય છે.

જો જિણસત્થં સેવદિ પંડિયમાણી ફલં સમીહંતો ।

સાહમ્મિયપડિકૂલો સત્થં પિ વિસં હવે તસ્સ ॥૪૬૩॥

યઃ જિનશાસ્ત્રં સેવતે પણ્ડિતમાની ફલં સમીહન્ ।

સાધર્મિકપ્રતિકૂલઃ શાસ્ત્રં અપિ વિષં ભવેત્ તસ્ય ॥૪૬૩॥

અર્થ :—જે પુરુષ જિનશાસ્ત્ર તો ભણે છે અને પોતાનાં પૂજા-લાભ-સત્કાર ઈચ્છે છે તથા જે સાધર્મી-સમ્યગ્દેષ્ટિ-જૈનજનોથી પ્રતિકૂળ છે તે પંડિતમન્ય છે. જે પોતે પંડિત તો નથી અને પોતાને પંડિત માને છે તેને પંડિતમન્ય કહે છે. એવાને એ જ શાસ્ત્ર વિષરૂપ પરિણમે છે.

ભાવાર્થ :—જે જિનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને પણ તીવ્રકષાયી તથા ભોગાભિલાષી હોય, જૈનીજનોથી પ્રતિકૂળતા રાખે, એવા પંડિતમન્યને શાસ્ત્ર જ વિષ થાય છે, તે મુનિ પણ હોય તો પણ તેને વેષધારી-પાખંડી જ કહીએ છીએ.

જો જુદ્ધકામસત્થં રાયદોસેહિં પરિણદો પઠ્ઠ્ઠ ।

લોયાવંચણહેદું સજ્ઞાઓ ણિષ્ફલો તસ્સ ॥૪૬૪॥

યઃ યુદ્ધકામશાસ્ત્રં રાગદ્વેષાભ્યાં પરિણતઃ પઠતિ ।

લોકવજ્જનહેતું સ્વાધ્યાયઃ નિષ્ફલઃ તસ્ય ॥૪૬૪॥

અર્થ :—જે પુરુષ યુદ્ધનાં તથા કામકથાનાં શાસ્ત્ર રાગ-દ્વેષ પરિણામપૂર્વક લોકોને ઠગવા માટે ભણે છે તેનો સ્વાધ્યાય નિષ્ફળ છે.

ભાવાર્થ :—જે પુરુષ યુદ્ધનાં, કામકુતૂહલનાં, મંત્ર-જ્યોતિષ

-વૈદિક આદિનાં લૌકિકશાસ્ત્રો લોકોને ઠગવા અર્થે ભણે છે તેને સ્વાધ્યાય શાનો? અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-મુનિ અને પંડિતપુરુષો તો બધાંય શાસ્ત્રો ભણે છે; જો એમ છે તો તેઓ શા માટે ભણે છે? તેનું સમાધાન-અહીં રાગ-દ્વેષથી પોતાના વિષય-આજીવિકાદિક પોષવા માટે, લોકોને ઠગવા માટે, જે ભણે છે તેનો નિષેધ છે. પણ જે ધર્માર્થી થયો થકો કાંઈક (પારમાર્થિક) પ્રયોજન જાણી એ શાસ્ત્રોને ભણે, જ્ઞાન વધારવા માટે, પરોપકાર કરવા માટે, પુણ્ય-પાપનો વિશેષ નિર્ણય કરવા માટે, સ્વ-પરમતની ચર્ચા જાણવા માટે, અને પંડિત હોય તો ધર્મની પ્રભાવના થાય તેથી અર્થાત્ 'જૈનમતમાં આવા પંડિત છે' ઇત્યાદિ પ્રયોજન માટે, એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ નથી, પરંતુ માત્ર દુષ્ટ અભિપ્રાયથી ભણે તેનો નિષેધ છે.

જો અપ્પાણં જાણદિ અસુદ્ધસરીરાદુ તદ્વદો ભિન્નં ।

જાણગરૂવસરૂવં સો સત્થં જાણદે સવ્વં ॥૪૬૫॥

ય: આત્માનં જાનાતિ અશુચિશરીરાત્ તત્ત્વત: ભિન્નમ્ ।

જ્ઞાયકરૂપસ્વરૂપં સ: શાસ્ત્રં જાનાતિ સર્વમ્ ॥૪૬૫॥

અર્થ :—જે મુનિ આ અપવિત્ર શરીરથી પોતાના આત્માને પરમાર્થે ભિન્ન-જ્ઞાયકસ્વરૂપ જાણે છે તેણે સર્વ શાસ્ત્રો જાણ્યાં.

ભાવાર્થ :—જે મુનિ શાસ્ત્રાભ્યાસ અલ્પ પણ કરે છે, પરંતુ જો પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ આ અશુચિમય શરીરથી ભિન્ન, જ્ઞાયક (દેખવા-જાણવાવાળું) શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપ છે એમ જાણે છે તો તે બધાંય શાસ્ત્રો જાણે છે, પરંતુ જેણે પોતાનું સ્વરૂપ તો જાણ્યું નહિ અને ઘણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો તો તેથી શું સાધ્ય થયું?

જો ણવિ જાણદિ અપ્પં ણાણસરૂવં સરીરદો ભિન્નં ।

સો ણવિ જાણદિ સત્થં આગમપાઠં કુણંતો વિ ॥૪૬૬॥

ય: ન અપિ જાનાતિ આત્માનં જ્ઞાનસ્વરૂપં શરીરત: ભિન્નમ્ ।

સ: ન અપિ જાનાતિ શાસ્ત્રં આગમપાઠં કુર્વન્ અપિ ॥૪૬૬॥

અર્થ :—જે મુનિ પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ અને શરીરથી ભિન્ન જાણતો નથી તે આગમનો પાઠ કરે છે તોપણ શાસ્ત્રને જાણતો નથી.

ભાવાર્થ :—જે મુનિ શરીરથી ભિન્ન એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જાણતો નથી તે ઘણો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તોપણ અભ્યાસ વિનાનો જ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો સાર તો એ છે કે પોતાનું સ્વરૂપ જાણી રાગ-દ્વેષરહિત થવું. હવે જો શાસ્ત્ર ભણીને પણ જો એમ ન થયું તો તે શું ભણ્યો? પોતાનું સ્વરૂપ જાણી તેમાં સ્થિર થવું તે નિશ્ચય સ્વાધ્યાયતપ છે. વાયના, પૃચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય અને ધર્મોપદેશ એ પ્રમાણે પાંચે પ્રકારનો વ્યવહાર સ્વાધ્યાય છે અને તે વ્યવહાર પણ નિશ્ચયના માટે હોય તો તે વ્યવહાર સાચો છે; બાકી તો નિશ્ચય વિનાનો વ્યવહાર થોથું છે.

હવે વ્યુત્સર્ગતપ કહે છે :—

જલ્લમલલિત્તગત્તો દુસ્સહવાહીસુ ણિષ્પડીયારો ।

મુઠ્ઠધોવનાદિવિરઓ ભોયણસેજ્ઞાદિણિરવેઁઁઁ ॥૪૬૭॥

સસરૂવચિંતનરઓ દુઝ્ઞણસુયણાણ જો હુ મઝ્ઞત્થો ।

દેહે વિ ણિમ્મમત્તો કાઓસગ્ગો તવો તસ્સ ॥૪૬૮॥

જલ્લમલલિત્તગાત્રઃ દુઃસહવ્યાધિષુ નિઃપ્રતીકારઃ ।

મુઠ્ઠધોવનાદિવિરતઃ ભોજનશય્યાદિનિરપેક્ષઃ ॥૪૬૭॥

સ્વસ્વરૂપચિન્તનરતઃ દુર્જનસજ્જનાનાં યઃ સ્ફુટં મધ્યસ્થઃ ।

દેહે અપિ નિર્મમત્વઃ કાયોત્સર્ગઃ તપઃ તસ્ય ॥૪૬૮॥

અર્થ :—જે મુનિ જલ્લ અર્થાત્ પરસેવો તથા મળથી લિપ્ત શરીરયુક્ત હોય, સહન ન થઈ શકે એવો તીવ્ર રોગ થવા છતાં પણ તેનો પ્રતિકાર-ઈલાજ કરે નહિ, મુખ ધોવું આદિ શરીરનો સંસ્કાર ન કરે, ભોજન-શૈયાદિની વાંચ્છા ન કરે, પોતાના સ્વરૂપ-ચિંતવનમાં રત-લીન હોય, દુર્જન-સજ્જનમાં મધ્યસ્થ હોય, શત્રુ-મિત્ર બંનેને બરાબર

જાણે, ઘણું શું કહીએ, દેહમાં પણ મમત્વ રહિત હોય, તેમને કાયોત્સર્ગ નામનું તપ હોય છે. મુનિ કાયોત્સર્ગ કરે ત્યારે સર્વ બાહ્યાભ્યંતરપરિગ્રહનો ત્યાગ કરી, સર્વ બાહ્ય આહારવિહારાદિ ક્રિયાથી પણ રહિત થઈ, કાયાથી મમત્વ છોડી, માત્ર પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં રાગ-દ્વેષરહિત શુદ્ધોપયોગરૂપ થઈ તલ્લીન થાય છે; તે વેળા ભલે અનેક ઉપસર્ગ આવે, રોગ આવે તથા કોઈ શરીરને કાપી જાય, છતાં તેઓ સ્વરૂપથી ચલિત થતા નથી તથા કોઈથી રાગ-દ્વેષ ઊપજાવતા નથી; તેમને કાયોત્સર્ગતપ કહે છે.

જો દેહપાલનપરો ઉવયરણાદીવિસેસસંસત્તો ।

બાહિરવવહારરઓ કાઓસર્ગો કુદો તસ્સ ॥૪૬૧॥

યઃ દેહપાલનપરઃ ઉપકરણાદિવિશેષસંસક્તઃ ।

બાહ્યવ્યવહારરતઃ કાયોત્સર્ગઃ કુતઃ તસ્ય ॥૪૬૧॥

અર્થ :—જે મુનિ દેહપાલનમાં તત્પર હોય, ઉપકરણાદિમાં વિશેષ આસક્ત હોય, લોકરંજન કરવા માટે બાહ્યવ્યવહારમાં લીન હોય—તત્પર હોય તેને કાયોત્સર્ગતપ ક્યાંથી હોય?

ભાવાર્થ :—જે મુનિ ‘લોકો જાણે કે આ મુનિ છે’ એમ વિચારી બાહ્યવ્યવહાર પૂજા-પ્રતિષ્ઠાદિ તથા ઈર્યાસમિતિ આદિ ક્રિયામાં તત્પર હોય, આહારાદિ વદે દેહપાલન કરવું, ઉપકરણાદિની વિશેષ સાર-સંભાળ કરવી, તથા શિષ્યજનાદિથી ઘણી મમતા રાખી પ્રસન્ન થવું ઇત્યાદિમાં લીન હોય, પણ જેને પોતાના આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ નથી તથા તેમાં કદી પણ તલ્લીન થતો જ નથી, અને કાયોત્સર્ગ પણ કરે તો ઊભા રહેવું આદિ બાહ્યવિધાન પણ કરી લે છતાં તેને કાયોત્સર્ગતપ કહેતા નથી (કારણ કે—) નિશ્ચય વિનાનો બાહ્યવ્યવહાર નિરર્થક છે.

હવે ધ્યાન નામના તપનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે :—

અંતોમુહુત્તમેત્તં લીણં વત્થુમ્મિ માણસં ણાણં ।

જ્ઞાણં ધ્વણ્ણદિ સમણે અસુહં ચ સુહં ચ તં દુવિહં ॥૪૭૦॥

અન્તર્મૂહૂર્તમાત્રં લીનં વસ્તુનિ માનસં જ્ઞાનમ્ ।

ધ્યાનં ભણ્યતે સમયે અશુભં ચ શુભં ચ તત્ દ્વિવિધમ્ ॥૪૭૦॥

અર્થ :—મનસંબંધી જ્ઞાન વસ્તુમાં અંતર્મૂહૂર્તમાત્ર લીન થવું -એકાગ્ર થવું તેને સિદ્ધાન્તમાં ધ્યાન કહ્યું છે, અને તે શુભ તથા અશુભ એવા બે પ્રકારનું કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પરમાર્થથી જ્ઞાનનો એકાગ્ર ઉપયોગ એ જ ધ્યાન છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનો ઉપયોગ એક જોયવસ્તુમાં અંતર્મૂહૂર્તમાત્ર એકાગ્ર સ્થિર થાય તે ધ્યાન છે અને તે શુભ તથા અશુભ એવા બે પ્રકારથી છે.

હવે શુભ-અશુભ ધ્યાનનાં નામ તથા સ્વરૂપ કહે છે :—

અસુહં અટ્ટ-રઊદં ધમ્મં સુક્કં ચ સુહયરં હોદિ ।

અટ્ટં તિવ્વકસાયં તિવ્વતમકસાયદો રુદં ॥૪૭૧॥

અશુભં આર્ત-રૌદ્રં ધર્મ્યં શુક્લં ચ શુભકરં ભવતિ ।

આર્તં તીવ્રકષાયં તીવ્રતમકષાયતઃ રૌદ્રમ્ ॥૪૭૨॥

અર્થ :—આર્ત અને રૌદ્ર એ બંને તો અશુભધ્યાન છે તથા ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન એ બંને શુભ તથા શુભતર છે. તેમાં પ્રથમનું આર્તધ્યાન તો તીવ્રકષાયથી થાય છે તથા રૌદ્રધ્યાન અતિ તીવ્રકષાયથી થાય છે.

મંદકષાયં ધમ્મં મંદતમકસાયદો હવે સુક્કં ।

અકસાણે વિ સુયડ્ઢે કેવલણાણે વિ તં હોદિ ॥૪૭૨॥

મન્દકષાયં ધર્મ્યં મન્દતમકષાયતઃ ભવેત્ શુક્લમ્ ।

અકષાયે અપિ શ્રુતાઢયે કેવલજ્ઞાને અપિ તત્ ભવતિ ॥૪૭૨॥

અર્થ :—ધર્મધ્યાન મંદકષાયથી થાય છે, અને શુકલધ્યાન મહામુનિ શ્રેણી ચઢે ત્યારે તેમને અતિશય મંદકષાયથી થાય છે, તથા કષાયનો અભાવ થતાં શ્રુતજ્ઞાની-ઉપશાંતકષાયી, ક્ષીણકષાયીને તથા કેવળજ્ઞાની-સયોગકેવળી, અયોગકેવળીને પણ શુકલધ્યાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—પંચપરમેષ્ઠી, દશલક્ષણસ્વરૂપધર્મ તથા આત્મ-સ્વરૂપમાં વ્યક્ત (પ્રગટ) રાગ સહિત ઉપયોગ એકાગ્ર થાય છે, ત્યારે તે મંદકષાય સહિત છે એમ કહ્યું છે અને એ જ ધર્મધ્યાન છે. તથા શુક્લધ્યાન છે ત્યાં ઉપયોગમાં વ્યક્ત રાગ તો નથી અર્થાત્ પોતાના અનુભવમાં પણ ન આવે એવા સૂક્ષ્મ રાગ સહિત (મુનિ) શ્રેણી ચઢે છે ત્યાં આત્મપરિણામ ઉજ્જવલ હોય છે તેથી પવિત્ર ગુણના યોગથી તેને શુક્લ કહ્યું છે. મંદતમ કષાયથી અર્થાત્ અતિશય મંદ કષાયથી તે હોય છે તથા કષાયનો અભાવ થતાં પણ કહ્યું છે.

હવે આર્તધ્યાન કહે છે :—

દુઃખચરવિસયજોએ કેમ ઇમં ચયદિ ઇદિ વિચિંતંતો ।

ચેદ્દિ જો વિક્ષિત્તો અદૃજ્ઞાણં હવે તસ્સ ॥૪૭૩॥

મળહરવિસયવિઓગે કહ તં પાવેમિ ઇદિ વિચય્પો જો ।

સંતાવેણ પયદ્દો સો ચ્ચિય અદ્દં હવે જ્ઞાણં ॥૪૭૪॥

દુઃખચરવિષયયોગે કથં ઇમં ત્યજતિ ઇતિ વિચિન્તયન્ ।

ચેષ્ટતે યઃ વિક્ષિત્તઃ આર્તધ્યાનં ભવેત્ તસ્ય ॥૪૭૩॥

મનોહરવિષયવિયોગે કથં તત્ પ્રાપ્નોમિ ઇતિ વિકલ્પઃ યઃ ।

સન્તાપેન પ્રવૃત્તઃ તત્ એવ આર્ત્તં ભવેત્ ધ્યાનમ્ ॥૪૭૪॥

અર્થ :—દુઃખકારી વિષયનો સંયોગ થતાં જે પુરુષ આવું ચિંતવન કરે કે ‘આ મારાથી કેવી રીતે દૂર થાય?’ વળી તેના સંયોગથી વિક્ષિપ્તચિત્તવાળો થયો થકો ચેષ્ટા કરે તથા રુદનાદિક કરે તેને આર્તધ્યાન હોય છે. વળી જે મનોહર-વહાલી વિષયસામગ્રીનો વિયોગ થતાં આ પ્રમાણે ચિંતવન કરે કે-‘તેને હવે હું શી રીતે પામું?’ એમ તેના વિયોગથી સંતાપરૂપ-દુઃખરૂપ પ્રવર્તે તે પણ આર્તધ્યાન છે.

ભાવાર્થ :—સામાન્યપણે દુઃખ-કલેશરૂપ પરિણામ છે તે આર્તધ્યાન છે. તે દુઃખમાં એવો લીન રહે કે બીજી કોઈ ચેતનતા (જાગ્રતિ) જ રહે નહિ. એ આર્તધ્યાન બે પ્રકારથી કહ્યું છે : પ્રથમ તો

દુઃખકારી સામગ્રીનો સંયોગ થતાં તેને દૂર કરવાનું ધ્યાન રહે, તથા બીજું ઈષ્ટ-સુખકારી સામગ્રીનો વિયોગ થતાં તેને ફરીથી મેળવવાનું ચિંતવન-ધ્યાન રહે તે આર્તધ્યાન છે. અન્ય ગ્રંથોમાં તેના ચાર ભેદ કહ્યા છે— ઈષ્ટવિયોગનું ચિંતવન, અનિષ્ટસંયોગનું ચિંતવન, પીડાનું ચિંતવન તથા નિદાનબંધચિંતવન. અહીં બે કહ્યા તેમાં આ ચારેય ગર્ભિત થઈ જાય છે. અનિષ્ટસંયોગ દૂર કરવામાં પીડા-ચિંતવન આવી જાય છે તથા ઈષ્ટને મેળવવાની વાંચ્છામાં નિદાનબંધ આવી જાય છે. એ બંને ધ્યાન અશુભ છે, પાપબંધ કરનારાં છે; માટે ધર્માત્મા પુરુષોએ તે તજવા યોગ્ય છે.

હવે રૌદ્રધ્યાન કહે છે :—

હિંસાળંદેણ જુદો અસચ્ચવયણેણ પરિણદો જો દુ ।

તત્થેવ અથિરચિત્તો રુદ્ધં જ્ઞાણં હવે તસ્સ ॥૪૭૫॥

હિંસાનન્દેન યુતઃ અસત્યવચ્ચનેન પરિણતઃ યઃ તુ ।

તત્ર એવ અસ્થિરચિત્તઃ રૌદ્રં ધ્યાનં ભવેત્ તસ્ય ॥૪૭૫॥

અર્થ :—જે પુરુષ હિંસામાં આનંદયુક્ત હોય, અસત્યવચનરૂપ પરિણમતો રહે અને ત્યાં જ વિક્ષિપ્તચિત્ત રહે તેને રૌદ્રધ્યાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—જીવઘાત કરવો તે હિંસા છે. એ કરીને જે અતિ હર્ષ માને, શિકારાદિમાં અતિ આનંદથી પ્રવર્તે, પરને વિદ્વન થતાં અતિ સંતુષ્ટ થાય, જૂઠવચન બોલી તેમાં પોતાનું પ્રવીણપણું માને તથા પરદોષ નિરંતર દેખ્યા કરે-કહ્યા કરે અને તેમાં આનંદ માને તે બધું રૌદ્રધ્યાન છે. એ પ્રમાણે આ બે ભેદ રૌદ્રધ્યાનના કહ્યા.

હવે (રૌદ્રધ્યાનના) બીજા બે ભેદ કહે છે :—

પરવિસયહરણસીલો સગીયવિસાણે સુરક્ષણે દક્ષો ।

તગ્ગચિંતાવિદ્ધો ણિરંતરં તં પિ રુદ્ધં પિ ॥૪૭૬॥

પરવિષયહરણશીલઃ સ્વકીયવિષયે સુરક્ષણે દક્ષઃ ।

તદ્ગતચિન્તાવિષ્ટઃ નિરંતરં તદપિ રૌદ્રં અપિ ॥૪૭૬॥

અર્થ :—જે પુરુષ પરની વિષયસામગ્રી હરવાના સ્વભાવવાળો હોય, પોતાની વિષયસામગ્રીની રક્ષા કરવામાં પ્રવીણ હોય તથા એ બંને કાર્યોમાં નિરંતર ચિત્ત તદ્લીન રાખ્યા કરે તે પુરુષને એ પણ રૌદ્રધ્યાન જ છે.

ભાવાર્થ :—પરસંપદા ચોરવામાં પ્રવીણ હોય, ચોરી કરીને હર્ષ માને, પોતાની વિષયસામગ્રી રાખવાનો અતિ પ્રયત્ન કરે, તેની રક્ષા કરીને ખુશી થાય; એ પ્રમાણે આ (ચૌર્યાનંદ તથા વિષયસંરક્ષણાનંદ) બે ભેદ પણ રૌદ્રધ્યાનના છે. આ ચારે ભેદરૂપ રૌદ્રધ્યાન અતિ તીવ્રકષાયના યોગથી થાય છે—મહા પાપરૂપ છે તથા મહા પાપબંધના કારણરૂપ છે. ધર્માત્મા પુરુષ એવા ધ્યાનને દૂરથી જ છોડે છે. જેટલાં કોઈ જગતને ઉપદ્રવનાં કારણો છે તેટલાં રૌદ્રધ્યાનયુક્ત પુરુષથી બને છે. જે પાપ કરી ઉલટો હર્ષ માને—સુખ માને તેને ધર્મોપદેશ પણ લાગતો નથી, તે તો અચેત જેવો અતિ પ્રમાદી બની પાપમાં જ મસ્ત રહે છે.

હવે ધર્મધ્યાન કહે છે :—

વિષ્ણિ વિ અસુહે જ્ઞાણે પાવણિહાણે ય દુઃખસંતાણે ।

ળજ્ઞા દૂરે વજ્રહ ધમ્મે પુણ આયરં કુણહ ॥૪૭૭॥

દ્વે અપિ અશુભે ધ્યાને પાપનિધાને ચ દુઃખસન્તાને ।

જ્ઞાત્વા દૂરે વર્જત ધર્મે પુનઃ આદરં કુરુત ॥૪૭૭॥

અર્થ :—હે ભવ્યપ્રાણી! આ બંને આર્ત-રૌદ્રધ્યાન અશુભ છે. એનો, પાપનાં નિધાનરૂપ અને દુઃખનાં સંતાનરૂપ જાણી, દૂરથી જ ત્યાગ કરો અને ધર્મધ્યાનમાં આદર કરો!

ભાવાર્થ :—આર્ત-રૌદ્ર બંને ધ્યાન અશુભ છે, પાપથી ભરેલાં છે અને એમાં દુઃખની જ પરંપરા ચાલ્યા કરે છે; માટે એનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાન કરવાનો શ્રીગુરુનો ઉપદેશ છે.

હવે ધર્મનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ધમ્મો વત્થુસહાવો ક્ષમાદિભાવો ય દસવિહો ધમ્મો ।

રયણત્તયં ચ ધમ્મો જીવાણં રક્ષણં ધમ્મો ॥૪૭૮॥

ધર્મઃ વસ્તુસ્વભાવઃ ક્ષમાદિભાવઃ ચ દશવિધઃ ધર્મઃ ।

રત્નત્રયં ચ ધર્મઃ જીવાનાં રક્ષણં ધર્મઃ ॥૪૭૮॥

અર્થ :—વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે, જેમ જીવનો જે દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્યસ્વભાવ છે તે જ તેનો ધર્મ છે. વળી દસ પ્રકારના ક્ષમાદિ ભાવ તે ધર્મ છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે તે ધર્મ છે તથા જીવોની રક્ષા કરવી તે પણ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—અભેદવિવક્ષાથી તો વસ્તુનો સ્વભાવ છે તે જ ધર્મ છે અર્થાત્ જીવનો ચૈતન્યસ્વભાવ છે તે જ તેનો ધર્મ છે, ભેદવિવક્ષાથી ઉત્તમક્ષમાદિ દશલક્ષણ તથા રત્નત્રયાદિક છે તે ધર્મ છે. નિશ્ચયથી પોતાના ચૈતન્યની રક્ષા કરવી અર્થાત્ વિભાવપરિણતિરૂપ ન પરિણમવું તે ધર્મ છે તથા વ્યવહારથી પરજીવોને વિભાવરૂપ દુઃખ-કલેશરૂપ ન કરવા અર્થાત્ તેના જ ભેદરૂપ અન્ય જીવોને પ્રાણાંત ન કરવા તે પણ ધર્મ છે.

હવે કેવા જીવને ધર્મધ્યાન હોય તે કહે છે :—

ધમ્મે ઇયમ્મગમ્મો જો ણવિ વેદેદિ પંચહા-વિસયં ।

વેરમ્મગમ્મો ણાણી ધમ્મજ્ઞાણં હવે તસ્સ ॥૪૭૯॥

ધર્મે ઇકાગ્રમનાઃ યઃ નૈવ વેદયતિ પંચધાવિષયમ્ ।

વૈરાગ્યમયઃ જ્ઞાની ધર્મધ્યાનં ભવેત્ તસ્ય ॥૪૭૯॥

અર્થ :—જે જ્ઞાનીપુરુષ ધર્મમાં એકાગ્રચિત્ત થઈ વર્તે, પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ન વેદે (અનુભવે) તથા વૈરાગ્યમય હોય તે જ્ઞાનીને ધર્મધ્યાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—ધ્યાનનું સ્વરૂપ એક જ્ઞેયમાં જ્ઞાનનું એકાગ્ર થવું તે છે. જે પુરુષ ધર્મમાં એકાગ્રચિત્ત કરે છે તે કાળમાં તે ઈન્દ્રિયવિષયોને

વેદતો નથી અને તેને જ ધર્મધ્યાન હોય છે. તેનું મૂળ કારણ સંસાર-દેહ-ભોગથી વૈરાગ્ય છે, કારણ કે વૈરાગ્ય વિના ધર્મમાં ચિત્ત થંભતું નથી.

સુવિસુદ્ધરાયદોસો બાહિરસંકપ્પવજ્જિઓ ધારો ।

एयग्गमणो संतो जं चिंतइ तं पि सुहज्जाणं ॥૪૮૦॥

सुविशुद्धरागद्वेषः बाह्यसंकल्पवर्जितः धीरः ।

एकाग्रमनाः सन् यत् चिन्तयति तदपि शुभध्यानम् ॥૪૮૦॥

અર્થ :—જે પુરુષ રાગ-દ્વેષરહિત થઈ, બાહ્યસંકલ્પોથી છૂટી, ધીરચિત્તથી એકાગ્રમનવાળો થઈ જે ચિંતવન કરે છે, તે પણ શુભધ્યાન છે.

ભાવાર્થ :—જે રાગ-દ્વેષમયી પરવસ્તુ સંબંધી સંકલ્પ છોડી—કોઈનો ચળાવ્યો પણ ન ચળે એવો એકાગ્રચિત્ત બની ચિંતવન કરે છે તે પણ શુભધ્યાન છે.

સસરૂવસમુલ્ભાસો ણટ્ટમમત્તો જિદિંદિઓ સંતો ।

अप्पाणं चिंतंतो सुहज्जाणरओ हवे साहू ॥૪૮૧॥

स्वस्वरूपसमुद्भासः नष्टममत्वः जितेन्द्रियः सन् ।

आत्मानं चिन्तयन् शुभध्यानरतः भवेत् साधुः ॥૪૮૧॥

અર્થ :—જે સાધુ, પોતાના સ્વસ્વરૂપનો સમુદ્ભાસ એટલે પ્રગટતા થઈ છે જેને એવો થયો થકો, પરદ્રવ્યમાં નષ્ટ થયું છે મમત્વ જેને એવો બનીને, જીત્યા છે ઈન્દ્રિયવિષય જેણે એવો થઈ એક આત્માનું ચિંતવન કરતો થકો પ્રવર્તે છે તે સાધુ શુભ ધ્યાનમાં લીન હોય છે.

ભાવાર્થ :—જેને પોતાના સ્વસ્વરૂપનો પ્રતિભાસ થયો હોય, જે પરદ્રવ્યમાં મમત્વ ન કરતો હોય, અને ઈન્દ્રિયોને વશ કરે, એ પ્રમાણે જે આત્માનું ચિંતવન કરે તે સાધુ શુભ ધ્યાનમાં લીન હોય છે. બીજાને શુભ ધ્યાન હોતું નથી.

વજ્રિયસયલવિયપ્પો અપ્પસરૂવે મણં ણિરુંઘંતો ।

જં ચિંતદિ સાણંદં તં ધમ્મં ઉત્તમં જ્ઞાણં ॥૪૮૨॥

વર્જિતસકલવિકલ્પઃ આત્મસ્વરૂપે મનઃ નિરુન્ધ્ન ।

યત્ ચિન્તયતિ સાનન્દં તત્ ધર્મ્યં ઉત્તમં ધ્યાનમ્ ॥૪૮૨॥

અર્થ :—જે બધાય અન્ય વિકલ્પોને છોડી, આત્મસ્વરૂપમાં મનને રોકી આનંદ સહિત ચિંતવન હોય તે ઉત્તમ ધર્મધ્યાન છે.

ભાવાર્થ :—સમસ્ત અન્ય વિકલ્પરહિત આત્મસ્વરૂપમાં મનને સ્થિર કરવાથી જે આનંદરૂપ ચિંતવન કહે છે તે ઉત્તમ ધર્મધ્યાન છે. અહીં સંસ્કૃત ટીકાકારે અન્ય ગ્રંથાનુસાર ધર્મધ્યાનનું વિશેષ કથન કર્યું છે; તેને સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ :—

ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ કહ્યા છે. આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય, તથા સંસ્થાનવિચય. ત્યાં જીવાદિક છ દ્રવ્ય, પંચાસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનાં વિશેષ સ્વસ્વરૂપ-વિશિષ્ટ ગુરુના અભાવથી તથા પોતાની મંદબુદ્ધિવશ પ્રમાણ-નય નિક્ષેપથી સાધી શકાય એવું (સ્વરૂપ) જાણ્યું ન જાય ત્યારે એવું શ્રદ્ધાન કરે કે ‘જે સર્વજ્ઞવીતરાગદેવે કહ્યું છે તે મારે પ્રમાણ છે’ એ પ્રમાણે આજ્ઞા માની તે અનુસાર પદાર્થોમાં ઉપયોગને સ્થિર કરે તે આજ્ઞાવિચય-ધર્મધ્યાન^૧ છે.

‘અપાય’ નામ નાશનું છે. ત્યાં જેમ કર્મોનો નાશ થાય તેમ ચિંતવે, મિથ્યાત્વભાવ એ ધર્મમાં વિધનનું કારણ છે તેનું ચિંતવન રાખે અર્થાત્ તે પોતાનામાં ન થવા દેવાનું અને પરને મટવાનું ચિંતવન રાખે તે અપાયવિચય છે.

‘વિપાક’ નામ કર્મના ઉદયનું છે. ત્યાં જેવો કર્મનો ઉદય થાય તેના તેવા સ્વરૂપનું ચિંતવન કરે તે વિપાકવિચય છે.

૧. સૂક્ષ્મં જિનોદિતં તત્ત્વં હેતુભિર્નૈવ હન્યતે ।

આજ્ઞાસિદ્ધં તુ તદ્ગાહ્યં નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥

અને લોકના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરે તે સંસ્થાનવિચય છે.

વળી આ ધર્મધ્યાન દશપ્રકારથી પણ કહ્યું છે—અપાયવિચય, ઉપાયવિચય, જીવવિચય, આજ્ઞાવિચય, વિપાકવિચય, અજીવવિચય, હેતુવિચય, વિરાગવિચય, ભવવિચય અને સંસ્થાનવિચય. એ પ્રમાણે દશેનું ચિંતવન છે તે આ ચારે ભેદોના વિશેષભેદ છે. વળી પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત—એવા ચાર ભેદરૂપ પણ ધર્મધ્યાન હોય છે.^૧ ત્યાં પદ તો અક્ષરોના સમુદાયનું નામ છે અને તે પરમેષ્ટીવાચક અક્ષર છે જેની મંત્ર સંજ્ઞા છે. એ અક્ષરોને પ્રધાન કરી પરમેષ્ટીનું ચિંતવન કરે ત્યાં તે અક્ષરમાં એકાગ્રચિત્ત થાય તેનું ધ્યાન કહે છે. ત્યાં નમોકારમંત્રના પાંત્રીસ^૨ અક્ષરો પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં મનને જોડે તથા તે જ મંત્રના ભેદરૂપ ટૂંકામાં સોળ અક્ષરો છે. ‘અરહંત-સિદ્ધ-આયરિય-ઉવઝાય-સાહૂદ’^૩ એ સોળ અક્ષર છે તથા તેના જ ભેદરૂપ ‘અરિહંત-સિદ્ધ’ એ છ અક્ષર છે અને તેના જ સંક્ષેપમાં ‘અ-સિ-આ-ઉ-સા’ એ આદિ અક્ષરરૂપ પાંચ અક્ષર છે. અરિહંત એ ચાર અક્ષર છે, ‘સિદ્ધ’ વા ‘અહ’ એ બે અક્ષર છે. ઊં એ એક અક્ષર છે. તેમાં પરમેષ્ટીના સર્વ આદિ અક્ષરો છે. અરહંતનો અ, અશરીરી જે સિદ્ધ તેનો અ, આચાર્યનો આ, ઉપાધ્યાયનો ઉ, અને મુનિનો મ્, એ પ્રમાણે અ+અ+આ+ઉ+મ્=ઊં^૪ એવો ધ્વનિ સિદ્ધ થાય છે. એ મંત્રવાક્યોને ઉચ્ચારણરૂપ કરી મનમાં તેનું ચિંતવનરૂપ ધ્યાન કરે, એનો વાચ્ય અર્થ જે પરમેષ્ટી તેનું અનંતજ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ વિચારી ધ્યાન કરે તથા અન્ય પણ બાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ નમસ્કારગ્રંથ અનુસાર

૧. પદસ્થં મન્ત્રવાક્યસ્થં પિન્ડસ્થં સ્વાત્મચિન્તનમ્ ।
રૂપસ્થં સર્વચિદ્દૂપં રૂપાતીતં નિરજ્જનમ્ ॥
૨. ણમો અરહંતાણં ણમો સિદ્ધાણં ણમો આરિયાણં ।
ણમો ઉવજ્ઞાયાણં ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં ॥
૩. અર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યો નમઃ ।
૪. અરહંતા અસરીરા આયરિયા તહ ઉવજ્ઞયા મુણિણો ।
પઢમવ્વરણિપ્પણ્ણો ઑંકારો પંચપરમેટ્ટી ॥

તથા લઘુબૃહદ્દસિદ્ધયક અને પ્રતિષ્ઠાગ્રંથોમાં મંત્રો કહ્યા છે તેનું ધ્યાન કરે. એ મંત્રોનું કેટલુંક કથન સંસ્કૃત-ટીકામાં છે ત્યાંથી જાણવું, અહીં તો માત્ર સંક્ષેપમાં લખ્યું છે. એ પ્રમાણે પદસ્થધ્યાન છે.

વળી 'પિંડ' નામ શરીરનું છે, ત્યાં પુરુષાકાર અમૂર્તિક અનંતચતુષ્ટયયુક્ત જેવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું આત્માનું ચિંતવન કરવું તે પિંડસ્થધ્યાન છે.

વળી 'રૂપ' અર્થાત્ સમવસરણમાં ઘાતિકર્મ રહિત, ચોત્રીસ અતિશય અને આઠ પ્રાતિહાર્ય સહિત, અનંતચતુષ્ટયમંડિત, ઈન્દ્રાદિ દેવો દ્વારા પૂજ્ય તથા પરમૌદારિકશરીરયુક્ત એવા અરિહંતને ધ્યાવે, તથા એવો જ સંકલ્પ પોતાના આત્માના સંબંધમાં કરીને પોતાને ધ્યાવે તે રૂપસ્થધ્યાન છે.

વળી દેહ વિના, બાહ્ય અતિશયાદિ વિના, સ્વ-પરના ધ્યાતા-ધ્યાન-ધ્યેયના ભેદ વિના, સર્વ વિકલ્પરહિત પરમાત્મસ્વરૂપમાં તલ્લીનતાને પ્રાપ્ત થાય તે રૂપાતીતધ્યાન છે. આવું ધ્યાન સાતમા ગુણસ્થાનમાં હોય ત્યારે મુનિ શ્રેણિ માંડે છે, તથા આ ધ્યાન વ્યક્ત રાગ સહિત ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડી સાતમા ગુણસ્થાન સુધી અનેક ભેદરૂપ પ્રવર્તે છે.

હવે પાંચ ગાથામાં શુક્લધ્યાન કહે છે :—

જત્થ ગુણા સુવિશુદ્ધા ઉવસમખમણં ચ જત્થ કમ્માણં ।

લેસા વિ જત્થા સુક્કા તં સુક્કં ભણ્ણદે જ્ઞાણં ॥૪૮૩॥

યત્ર ગુણાઃ સુવિશુદ્ધાઃ ઉપશમક્ષપણં ચ યત્ર કર્મણામ્ ।

લેશ્યા અપિ યત્ર શુક્લા તત્ શુક્લં ભણ્યતે ધ્યાનમ્ ॥૪૮૩॥

અર્થ :—જ્યાં, વ્યક્ત કષાયના અનુભવ રહિત ભલા પ્રકારથી, જ્ઞાનોપયોગાદિ ગુણો વિશુદ્ધ-ઉજ્જવલ હોય, કર્મોનો જ્યાં ઉપશમ કે ક્ષય હોય તથા જ્યાં લેશ્યા પણ શુક્લ જ હોય તેને શુક્લધ્યાન કહે છે.

ભાવાર્થ :—આ સામાન્યપણે શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. વિશેષ

હવે કહે છે. વળી કર્મોનું ઉપશમન તથા ક્ષપણાનું વિધાન અન્ય ગ્રંથાનુસાર ટીકાકારે લખ્યું છે તે પણ હવે કહીશું.

હવે શુક્લધ્યાનના વિશેષ (ભેદો) કહે છે :—

પડિસમયં સુજ્ઞંતો અણંતગુણિદાણ ઉભયસુદ્ધીણ ।

પઠમં સુક્કં જ્ઞાયદિ આરૂઢો ઉભયસેણીસુ ॥૪૮૪॥

પ્રતિસમયં શુધ્યન્ અનન્તગુણિતયા ઉભયશુદ્ધયા ।

પ્રથમં શુક્લં ધ્યાયતિ આરૂઢઃ ઉભયશ્રેણીષુ ॥૪૮૪॥

અર્થ :—ઉપશમ તથા ક્ષપક એ બંને શ્રેણીમાં આરૂઢ થતો થકો સમયે સમયે કર્મોને ઉપશમ તથા ક્ષયરૂપ કરી અનંતગુણી વિશુદ્ધતાથી શુદ્ધ થતો થકો મુનિ પ્રથમ પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર નામનું શુક્લધ્યાન ધ્યાવે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ મિથ્યાત્વની ત્રણ અને અનંતાનુબંધીકષાયની ચાર પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ વા ક્ષય કરી સમ્યગ્દષ્ટિ થાય, પછી અપ્રમત્તગુણસ્થાનમાં સાતિશય વિશુદ્ધતા સહિત થઈ શ્રેણીનો આરંભ કરે ત્યારે અપૂર્વકરણગુણસ્થાન થઈ ત્યાં શુક્લધ્યાનનો પહેલો પાયો પ્રવર્તે. ત્યાં જો મોહની પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવવાનો પ્રારંભ કરે તો અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ અને સૂક્ષ્મસાંપરાય એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં સમયે સમયે અનંતગુણી વિશુદ્ધતાથી વર્ધમાન થતો થકો મોહનીયકર્મની એકવીશ પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવી ઉપશાંતકષાયગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જો મોહની પ્રકૃતિઓને ક્ષપાવવાનો પ્રારંભ કરે તો આ ત્રણે ગુણસ્થાનમાં મોહની એકવીસ પ્રકૃતિઓને સત્તામાંથી નાશ કરી ક્ષીણકષાય નામના બારમા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાં પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર નામનો શુક્લધ્યાનનો પહેલો પાયો પ્રવર્તે છે. પૃથક્ એટલે જુદા જુદા, વિતર્ક એટલે શ્રુતજ્ઞાનના અક્ષરો તથા વિચાર એટલે અર્થનું, વ્યંજન અર્થાત્ અક્ષરરૂપ વસ્તુના નામનું તથા મન-વચન-કાયાના યોગનું પલટવું. એ બધું આ પહેલા શુક્લધ્યાનમાં થાય છે, ત્યાં અર્થ તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની પલટના છે અર્થાત્ દ્રવ્યથી દ્રવ્યાન્તર, ગુણથી ગુણાન્તર અને

પર્યાયથી પર્યાયાન્તર છે. એ જ પ્રમાણે વર્ણથી વર્ણાન્તર તથા યોગથી યોગાન્તર છે.

પ્રશ્ન :—ધ્યાન તો એકાગ્રચિંતાનિરોધ છે પણ પલટવાને ધ્યાન કેમ કહી શકાય?

સમાધાન :—જેટલી વાર એક (જ્ઞેય) ઉપર ઉપયોગ સ્થિર થાય તે તો ધ્યાન છે અને ત્યાંથી પલટાઈ બીજા જ્ઞેય ઉપર સ્થિર થયો તે પણ ધ્યાન છે. એ પ્રમાણે ધ્યાનના સંતાનને પણ ધ્યાન કહે છે. અહીં એ સંતાનની જાતિ એક છે એ અપેક્ષા લેવી. વળી ઉપયોગ પલટાય છે ત્યાં ધ્યાતાને પલટાવવાની ઈચ્છા નથી. જો ઈચ્છા હોય તો તે રાગ સહિત હોવાથી આ પણ ધર્મધ્યાન જ ઠરે. અહીં અવ્યક્ત રાગ છે તે પણ કેવળજ્ઞાનગમ્ય છે, આ ધ્યાતાના જ્ઞાનને ગમ્ય નથી. પોતે શુદ્ધોપયોગરૂપ બન્યો થકો એ પલટનાનો પણ જ્ઞાતા જ છે અને પલટાવું એ ક્ષયોપશમજ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. એ ઉપયોગ ઘણો વખત એકાગ્ર રહેતો નથી. તેને ‘શુક્લ’ એવું નામ રાગ અવ્યક્ત થવાથી જ કહ્યું છે.

હવે શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ કહે છે :—

णीसेसमोहविलए खीणकसाए य अंतिमे काले ।

ससरूवम्मि णिलीणो सुक्कं झाएदि एयत्तं ॥४८५॥

निःशेषमोहविलये क्षीणकषाये च अन्तिमे काले ।

स्वस्वरूपे निलीनः शुक्लं ध्यायति एकत्वम् ॥४८५॥

અર્થ :—સમસ્ત મોહકર્મનો નાશ થતાં ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાનના અંતસમયમાં પોતાના સ્વરૂપમાં તલ્લીન થતો થકો આત્મા એકત્વવિતર્કઅવિચાર નામના બીજા શુક્લધ્યાનને ધ્યાવે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમના પૃથક્ત્વવિતર્કવિચારશુક્લધ્યાનમાં ઉપયોગ પલટાતો હતો તે પલટાવું અહીં અટકી ગયું. અહીં એક દ્રવ્ય, એક ગુણ, એક પર્યાય, એક વ્યંજન અને એક યોગ ઉપર ઉપયોગ સ્થિર થઈ ગયો. પોતાના સ્વરૂપમાં લીન તો છે જ પરંતુ હવે ધાતિકર્મનો નાશ કરી

ઉપયોગ પલટાશે ત્યાં 'સર્વનો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા થઈ લોકાલોકને જાણવું' એ જ પલટાવું રહ્યું છે.

હવે શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ કહે છે :—

કેવલગણસહાવો સુહુમે જોગમ્હિ સંટિઓ કાણ ।

જં જ્ઞાયદિ સજોગિજિણો તં તિદિયં સુહુમકિરિયં ચ ॥૪૮૬॥

કેવલજ્ઞાનસ્વભાવઃ સૂક્ષ્મે યોગે સંસ્થિતઃ કાયે ।

યત્ ધ્યાયતિ સયોગિજિનઃ તત્ તૃતીયં સૂક્ષ્મક્રિયં ચ ॥૪૮૬॥

અર્થ :—કેવળજ્ઞાન છે સ્વભાવ જેનો એવા સયોગકેવળી-ભગવાન જ્યારે સૂક્ષ્મકાયયોગમાં બિરાજે છે ત્યારે તે કાળમાં જે ધ્યાન હોય છે તે સૂક્ષ્મક્રિયા નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે.

ભાવાર્થ :—જ્યારે ઘાતિકર્મનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી સયોગકેવળી થાય છે. ત્યાં તે ગુણસ્થાનના અંતમાં અંતર્મુદૂર્તકાળ બાકી રહે ત્યારે મનોયોગ-વચનયોગ રોકાઈ જાય છે અને કાયયોગની સૂક્ષ્મક્રિયા રહી જાય છે, ત્યારે તેને શુક્લધ્યાનનો (સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી નામનો) ત્રીજો પાયો કહે છે. અહીં કેવળજ્ઞાન ઊપજ્યું ત્યારથી ઉપયોગ તો સ્થિર છે અને ધ્યાનમાં અંતર્મુદૂર્ત ટકવાનું કહ્યું છે; પરંતુ એ ધ્યાનની અપેક્ષાએ તો અહીં ધ્યાન નથી પણ માત્ર યોગ થંભાઈ જવાની અપેક્ષાએ ધ્યાનનો ઉપચાર છે. અને જો ઉપયોગની અપેક્ષાએ કહીએ તો ઉપયોગ અહીં થંભી જ રહ્યો છે—કાંઈ જાણવાનું બાકી રહ્યું નથી. વળી પલટાવવાવાળું પ્રતિપક્ષી કર્મ પણ રહ્યું નથી, તેથી તેને સદાય ધ્યાન જ છે—પોતાના સ્વરૂપમાં રમી રહ્યા છે, સમસ્ત જોયો આરસીની માફક પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા છે અને મોહના નાશથી કોઈ પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટભાવ નથી. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન પ્રવર્તે છે.

હવે વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ નામનું ચોથું શુક્લધ્યાન કહે છે :—

યોગવિનાસં કિચ્ચા કમ્મચઠ્ઠસસ યવણકરણદ્દં ।

જં જ્ઞાયદિ અજોગિજિણો ણિક્કિરિયં તં ચઠ્ઠથં ચ ॥૪૮૭॥

યોગવિનાસં કૃત્વા કર્મચતુષ્કસ્ય ક્ષણકરણાર્થમ્ ।

યત્ ધ્યાયતિ અયોગિજિનઃ નિષ્કિયં તત્ ચતુર્થં ચ ॥૪૮૭॥

અર્થ :—યોગોની પ્રવૃત્તિનો અભાવ કરી જ્યારે કેવળીભગવાન અયોગીજિન થાય છે, ત્યારે અઘાતિકર્મોની પંચાશી પ્રકૃતિઓ જે સત્તામાં રહી છે તેનો ક્ષય કરવા અર્થે જે ધ્યાવે છે તે વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ નામનું ચોથું શુકલધ્યાન છે

ભાવાર્થ :—ચૌદમા અયોગીજિનગુણસ્થાનની સ્થિતિ પાંચ લઘુ અક્ષર (અ-ઇ-ઉ-ઋ-ૃ) પ્રમાણ છે. ત્યાં યોગોની પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે અને અઘાતિકર્મોની પંચાશી પ્રકૃતિ સત્તામાં રહી છે, તેના નાશનું કારણ આ યોગોનું રોકાવું છે, તેથી તેને ધ્યાન કહ્યું છે. તેરમા ગુણસ્થાનની માફક અહીં પણ ધ્યાનનો ઉપચાર સમજવો, કારણ કે ઈચ્છાપૂર્વક ઉપયોગને થંભાવવારૂપ ધ્યાન અહીં નથી. એ કર્મપ્રકૃતિઓનાં નામ તથા અન્ય પણ વિશેષ કથન બીજા ગ્રંથો અનુસાર છે તે સંસ્કૃતટીકાથી જાણી લેવાં. એ પ્રમાણે ધ્યાન નામના તપનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે તપના કથનને સંકોચે છે :—

एसो वारसभेओ उगतवो जो चरेदि उवजुत्तो ।

सो खविय कम्मपुंजं मुत्तिसुहं अवखयं लहदि ॥४८८॥

एतत् द्वादशभेदं उग्रतपः यः चरति उपयुक्तः ।

सः क्षपयित्वा कर्मपुञ्जं मुक्तिसुखं अक्षयं लभते ॥४८८॥

અર્થ :—આ બાર પ્રકારનાં તપ કહ્યાં તેમાં ઉપયોગને લગાવી જે મુનિ ઉગ્ર-તીવ્ર તપનું આચરણ કરે છે તે મુનિ કર્મપુંજનો ક્ષય કરીને મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવું છે મોક્ષસુખ? જે અક્ષય-અવિનાશી છે.

ભાવાર્થ :—તપથી કર્મનિર્જરા થાય છે તથા સંવર થાય છે અને

એ (નિર્જરા તથા સંવર) બંને મોક્ષનાં કારણ છે. જે મુનિવ્રત લઈને બાહ્ય-અભ્યંતરભેદથી કહેલાં આ તપને તે જ વિધાનપૂર્વક આચરે છે તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ કર્મોનો અભાવ થાય છે. તેનાથી જ અવિનાશી બાધારહિત આત્મીયસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે આ બાર પ્રકારનાં તપના ધારક તથા આ તપનાં ફળને પામે છે તેવા સાધુ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—અણગાર, યતિ, મુનિ અને ઋષિ. તેમાં ગૃહવાસના ત્યાગી અને મૂળગુણોના ધારક સામાન્ય સાધુને અણગાર કહે છે, ધ્યાનમાં રહીને જે શ્રેણિ માંડે તે યતિ છે, જેમને અવધિ-મન:પર્યય-કેવળજ્ઞાન હોય તે મુનિ છે તથા જે ઋદ્ધિધારક હોય તે ઋષિ છે. એ ઋષિના પણ ચાર ભેદ છે : રાજર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ તથા પરમર્ષિ. ત્યાં વિક્રિયાઋદ્ધિવાળા રાજઋષિ છે, અક્ષીણમહાનસ-ઋદ્ધિવાળા બ્રહ્મઋષિ છે, આકાશગામી (ચારણઋદ્ધિવાળા) દેવઋષિ છે તથા કેવળજ્ઞાની પરમઋષિ છે; એમ સમજવું.

હવે ગ્રંથકર્તા શ્રી સ્વામીકાર્તિકેયમુનિ પોતાનું કર્તવ્ય પ્રગટ કરે છે :—

જિનવચનભાવણદું સામિકુમારેણ પરમસદ્ભાવે ।

રઝયા અણુવેક્ષાઓ ચંચલમણરુંભણદું ચ ॥૪૮૧॥

જિનવચનભાવનાર્થ સ્વામિકુમારેણ પરમશ્રદ્ધયા ।

રચિતા: અનુપ્રેક્ષા: ચન્ચલમનોરુન્ધનાર્થ ચ ॥૪૮૧॥

અર્થ :—સ્વામી કુમાર અર્થાત્ સ્વામીકાર્તિકેય નામના મુનિએ આ અનુપ્રેક્ષા નામનો ગ્રંથ ગાથારૂપ રચનામાં રચ્યો છે. અહીં ‘કુમાર’ શબ્દથી એમ સૂચવ્યું જણાય છે કે આ મુનિ જન્મથી જ બ્રહ્મચારી હતા. તેમણે ‘આ ગ્રંથ શ્રદ્ધાપૂર્વક રચ્યો છે, પણ એમ નથી કે કથનમાત્ર બનાવી દીધો હોય!’ આ વિશેષણથી અનુપ્રેક્ષામાં અતિ પ્રીતિ સૂચવે છે. વળી પ્રયોજન કહે છે કે—‘જિનવચનની ભાવના અર્થે રચ્યો છે.’—આ વાક્યથી એમ જણાવ્યું છે કે ખ્યાતિ-લાભ-પૂજાદિ લૌકિક પ્રયોજન અર્થે રચ્યો નથી. જિનવચનનું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થયું છે તેને વારંવાર ભાવવું

—સ્પષ્ટ કરવું કે જેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય, કષાયો નાશ પામે એ પ્રયોજન જણાવ્યું છે. વળી બીજું પ્રયોજન—‘ચંચળ મનને સ્થિર કરવા અર્થે રચ્યો છે.’ આ વિશેષણથી એમ સમજવું કે—મન ચંચળ છે, તે એકાગ્ર રહેતું નથી, તેને જો આ શાસ્ત્રમાં લગાવીએ તો રાગ-દ્વેષનાં કારણો જે વિષયો છે તેમાં જાય નહિ. એ પ્રયોજન અર્થે આ અનુપ્રેક્ષાગ્રંથની રચના કરી છે. ભવ્યજીવોએ તેનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે કે જેથી જિનવચનની શ્રદ્ધા થાય, સમ્યગ્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય, તથા આના અભ્યાસમાં જોડાતાં ચંચળ મન અન્ય વિષયોમાં જાય નહિ.

હવે અનુપ્રેક્ષાનું માહાત્મ્ય કહી ભવ્યજીવોને ઉપદેશરૂપ ફળનું વર્ણન કરે છે :—

વારસઅણુવેક્ષાઓ ભળિયા હુ જિનાગમાણસારેણ ।

જો પઢઈ સુણઈ ભાવઈ સો પાવઈ ઉત્તમં સોક્ષં ॥૪૯૦॥

દ્વાદશઅનુપ્રેક્ષાઃ ભળિતાઃ સ્ફુટં જિનાગમાણસારેણ ।

ચઃ પઠતિ શૃણોતિ ભાવયતિ સઃ પ્રાપ્નોતિ ઉત્તમં સૌખ્યં ॥૪૯૦॥

અર્થ :—આ બાર અનુપ્રેક્ષા જિનાગમઅનુસાર પ્રગટપણે કહી છે; એ વચનથી એમ જણાવ્યું છે કે—મેં કલ્પના કરી કહી નથી પણ પૂર્વ (આમ્નાય) અનુસાર કહી છે, તેને જે ભવ્યજીવો ભણશે, સાંભળશે અથવા તેની ભાવના એટલે વારંવાર ચિંતવન કરશે તે બાધારહિત—અવિનાશી—સ્વાત્મીય ઉત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થશે.—એ સંભાવનારૂપ કર્તવ્યઅર્થનો ઉપદેશ સમજવો. માટે હે ભવ્યજીવો! આને ભણો, સાંભળો અને વારંવાર ચિંતવનરૂપ ભાવના કરો.

હવે અંતમંગળ કરે છે :—

તિહુયણપહાણસામિં કુમારકાલે વિ તવિય તવયરણં ।

વસુપુઞ્જસુયં મલ્લિં ચરિમતિયં સંથુવે ણિચ્છં ॥૪૯૧॥

ત્રિભુવનપ્રધાનસ્વામિનં કુમારકાલે અપિ તસતપશ્ચરણમ્ ।

વસુપૂજ્યસુતં મલ્લિં ચરમત્રિકં સંસ્તુવે નિત્યમ્ ॥૪૯૧॥

અર્થ :—ત્રણ ભુવનના પ્રધાનસ્વામી શ્રી તીર્થકરદેવ કે જેમણે કુમારકાળમાં જ તપશ્ચરણ ધારણ કર્યું એવા વસુપૂજ્યરાજાના પુત્ર વાસુપૂજ્યજિન તથા મલ્લિજિન અને ચરમત્રિક અર્થાત્ છેલ્લા ત્રણ— નેમિનાથજિન, પાર્શ્વનાથજિન, વર્દ્ધમાનજિન એ પાંચ જિનોને હું નિત્ય સ્તવું છું, તેમનો ગુણાનુવાદ કરું છું—વંદુ છું.

ભાવાર્થ :—એ પ્રમાણે કુમારશ્રમણ જે પાંચ તીર્થકર છે તેમનું સ્તવન—નમસ્કારરૂપ અંતમંગળ કર્યું છે. અહીં એમ સૂચવે છે કે પોતે કુમારઅવસ્થામાં મુનિ થયા છે, તેથી તેમને કુમારતીર્થકરો પ્રત્યે વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને એટલા માટે તેમના નામરૂપ અહીં અંતમંગળ કર્યું છે.

એ પ્રમાણે શ્રી સ્વામિકાર્તિકેયમુનિએ રચેલો આ અનુપ્રેક્ષાગ્રંથ સમાપ્ત થયો.

હવે આ વચનિકા થવાનો સંબંધ લખીએ છીએ :—

(દોહરો)

પ્રાકૃત સ્વામિકુમારકૃત, અનુપ્રેક્ષા શુભ ગ્રંથ;

દેશવચનિકા તેહની, ભણો લાગો શિવપંથ. ૧

(ચોપાઈ)

દેશ હુંઠાહડ જયપુર સ્થાન, જગતસિંહ નૃપરાજ મહાન;
ન્યાયબુદ્ધિ તેને નિત રહે, તેના મહિમાને કવિ કહે. ૨

તેનો મંત્રી બહુ ગુણવાન, તેનાથી મંત્ર રાજસુવિધાન;
ઈતિ-ભીતિ લોકને નાહિ, જો વ્યાપે તો ઝટ દૂર થાઈ. ૩

ધર્મભેદ સૌ મતના ભલે, પોતપોતાના ઈષ્ટથી ચલે;
જૈનધર્મની કથની તણી, ભક્તિ-પ્રીતિ જૈનોને ઘણી. ૪

તેમાં તેરાપંથ કહાય, ધરે ગુણીજન કરે બઢાય;
તે મધ્યે છે નામ જયચંદ, હું છું આતમરામ અનંદ. ૫

ધર્માનુરાગથી ગ્રંથ વિચાર, કરી અભ્યાસ લઈ મનધાર;
 બારહભાવના ચિંતવનસાર, 'તે હું લખું' ઉપજ્યો સુવિચાર. ૬
 દેશવચનિકા કરીએ જોઈ, સુગમ હોય વાંચે સૌ કોઈ;
 રચિ વચનિકા તેથી સાર, કેવળ ધર્માનુરાગ નિરધાર. ૭
 મૂળગ્રંથથી વધઘટ હોય, જ્ઞાની પંડિત સોધો સોય;
 અલ્પબુદ્ધિની હાસ્ય ન કરે, સંતપુરુષ મારગ એ ધરે. ૮
 બારહભાવન સુભાવના, લઈ બહુ પુણ્યયોગ પાવના;
 તીર્થંકર વૈરાગ્ય જબ હોય, તવ ભાવે સૌ રાગ જુ ખોય. ૯
 દીક્ષા ધારે તબ નિર્દોષ, કેવળ લઈ અર પામે મોક્ષ;
 એમ વિચારી ભાવો ભવિજીવ, સૌ કલ્યાણ સુ ધરો સદૈવ. ૧૦.
 પંચ પરમગુરુ અર જિનધર્મ, જિનવાણી ભાષે સૌ મર્મ;
 ચૈત્ય-ચૈત્યમંદિર પઠિ નામ, નમૂં માની નવ દેવ સુધામ. ૧૧.

(દોહરા)

સંવત્સર વિક્રમ તણું, અષ્ટાદશ શત જાણ;
 ત્રેસઠ શ્રાવણ ત્રીજ વદ, પૂરણ થયો સુમાન. ૧૨.
 જૈનધર્મ જયવંત જગ, જેનો મર્મ સુ પાય;
 વસ્તુ યથારથરૂપ લખી, ધ્યાવે શિવપુર જાય. ૧૩.

ઈતિ શ્રી સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાનો પંડિત જયચંદ્રજીકૃત
 હિંદીવચનિકાનો ગુર્જરાનુવાદ સમાપ્ત.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:



❁ गायानुक्रमिका ❁

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
अ		अप्पाणं पि चवंतं	२९
अइबलिओ वि रउदो	२६	अप्पाणं पि य सरणं	३१
अइलालिओ वि देहो	९	अलियवयणं पि सच्चं	४३४
अग्गी वि य होदि हिमं	४३२	अवसप्पिणिए पढमे	१७२
अच्छीहिं पिच्छमाणो	२५०	अविरयसग्मादिट्ठी	१९७
अज्जवमिलेच्छखण्डे	१३२	असुइमयं दुग्गंधं	३३७
अट्ट वि गब्भज दुविहा	१३१	असुराणं पणवीसं	१६९
अणउदयादो छल्लं	३०९	असुरोदीरियदुक्खं	३५
अणवरयं जो संचदि लच्छिं	१५	असुहं अट्टरउदं	४७१
अणुद्धरीयं कुंथो	१७५	अह कह वि पमादेण य	४५२
अणुपरिमाणं तच्चं	२३५	अह कह वि हवदि देवो	५८
अण्णइरूवं दव्वं	२४०	अह गब्भे वि य जायदि	४५
अण्णभवे जो सुयणो	३९	अह णीरोओ देहो	५२
अण्णं देहं गिल्लदि जणणी	८०	अह णीरोओ होदि हु	२९३
अण्णं पि एवमाई	२०९	अह धणसहिदो होदि	२९२
अण्णोण्णपवेसेण य	११६	अह लहदि अज्जवत्तं	२९१
अण्णोण्णं खज्जंता	४२	अहवा देवो होदि हु	२९८
अथिरं परियणसयणं	६	अहवा बंभसरूवं	२३४
अद्भुव असरण भणिया	२	अह होदि सीलजुतो	२९४
अप्पसंसणकरणं	९२	अंगुलअसंखभागो	१६६
अप्पसरूवं वत्थु चत्तं	९९	अंतरतच्चं जीवो	२०५
अप्पाणं जो णिंदइ	११२	अंतोमुहुत्तमेत्तं लीणं	४७०

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
		उत्तमपत्तविसेसे	३६६
आ			
आउक्खएण मरणं	२८	उववासं कुव्वंतो आरंभं	३७८
आहारगिद्धिरहियो	४४३	उववासं कुव्वणो आरंभं	४४२
आहारसरीरिदिय	१३४	उवसप्पिणिववसप्पिणि	६९
		उवसमणो अक्खाणं	४३९
इ		उवसमभावतवाणं	१०५
इक्को जीवो जायदि	७४	उस्सासट्टारसमे भागे	१३७
इक्को रोई सोई	७५		
इक्को संचदि पुण्णं	७६	ए	
इच्चेवमाइदुक्खं	३७	एइंदिएहिं भरिदो	१२२
इट्टविओगे दुक्खं	५९	एक्कं चयदि सरीरं	३२
इदि एसो जिणधम्मो	४०८	एक्कं पि णिरारंभं उववासं	३७७
इय जाणिष्ण भावह	३	एक्कं पि वयं विमलं	३७०
इय दुलहं मणुयत्तं	३००	एक्के काले एक्कं णाणं	२६०
इय पच्चक्खं पिच्छिय	४३७	एगादिगिहपमाणं	४४५
इय सव्वदुलहदुलहं	३०१	एदे दहप्पयारा पावं	४०९
इय संसारं जाणिय	७३	एदे मोहयभावा जो	९४
इहपरलोयणिरीहो	३६५	एदे संवरहेदू वियारमाणो	१००
इहपरलोयसुहाणं	४००	एयक्खे चदु पाणा	१४०
इंदियजं मदिणाणं	२५८	एयम्मि भवे एदे	६५
		एयंतं पुणु दव्वं	२२६
उ			
उत्तमगुणगहणरओ	३१५	एवं अणाइकाले	७२
उत्तमगुणाण धामं	२०४	एवं जं संसरणं	३३
उत्तमणाणपहाणो	३९५	एवं जाणंतो वि हु	९३
उत्तमधम्मणे जुदो होदि	४३१	एवं जो जाणित्ता	२०

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
एवं जो णिच्छयदो	३२३	किं जीवदया धम्मो	४१४
एवं पंचपयारं अणत्थ	३४९	किं बहुणा उत्तेण य	२५२
एवं पेच्छंतो वि हु	२७	केवलणाणसहावो	४८६
एवं बहुप्पयारं दुक्खं	४४	को ण वसो इत्थिजणे	२८१
एवं बाहिरदव्वं जाणदि	८१	कोहेण जो ण तप्पदि	३९४
एवं मणुयगदीए	५५	ख	
एवं लोयसहावं	२८३	खरभायंपंकभाए	१४५
एवं विविहणएहिं	२७८	खवगो य खीणमोहो	१०८
एवंविहं पि देहं	८६	ग	
एवं सुट्टु असारो संसारे	६२	गिह्ळदि मुंचदि जीवो	३१०
एसो दहप्पयारो धम्मो	४०५	गिहवावारं चत्ता रत्तिं	३७४
एसो बारसभेओ	४८८	गुत्ती जोगणिरोहो	९७
क		गुत्ती समिदी धम्मो	९६
कज्जं किं पि ण साहदि	३४३	घ	
कत्थ वि ण रमइ लच्छी	११	घऽपडजडदव्वाणि	२४८
कप्पसुरा भावणया	१६०	च	
कम्मं पुण्णं पावं हेउं	९०	चइअा महामोहं	२२
कम्माण णिज्जरुं आहारं	४४१	चउरक्खा पंचक्खा	१५५
कस्स वि णत्थि कलत्तं	५१	चदुगदिभव्वो सण्णी	३०७
कस्स वि दुट्टुकलत्तं	५३	चिंतंतो ससरूवं जिणबिंबं	३७२
कारणकज्जविसेसा	२२३	छ	
कालाइलद्धिजुत्ता	२१९	छिज्जइ तिलतिलमित्तं	३६
का वि अउव्वा दीसदि	२११	ज	
किच्चा देसपमाणं	३५७	जइ देवो वि य रक्खदि	२५

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
जइ पुण सुद्धसहावा	२००	जं सवणं सत्थाणं	३४८
जत्थ गुणा सुविसुद्धा	४८३	जं सव्वल्लोयसिद्धं	२४९
जत्थ ण कलयलसद्धो	३५३	जं सव्वं पि पयासदि	२५४
जदि जीवादो भिण्णं	१७९	जं सव्वं पि य संतं	२५१
जदि ण य हवेदि जीवो	१८३	जं संगहेण गहिदं	२७३
जदि ण हवदि सव्वल्लू	३०३	जाणित्ता संपत्ती भोयण	३५०
जदि ण हवदि सा सत्ती	२१५	जा सासया ण लच्छी	१०
जदि दव्वे पज्जाया	२४३	जिणवयणभावणटुं	४८९
जदि वत्थुदो विभेदो	२४६	जिणवयणमेव भासदि	३९८
जदि सव्वमेव णाणं	२४७	जिणवयणेयगमणो	३५६
जदि सव्वं पि असंतं	२५१*	जिणसासणमाहप्पं	४२३
जम्मं मरणेण समं	५	जीवस्स णिच्छयादो धम्मो	७८
जलबुब्बुयसारिच्छं	२१	जीवस्स बहुपयारं	२०८
जल्लमललित्तगतो	४६७	जीवस्स वि णाणस्स वि	१८०
जह जीवो कुणइ रइं	४२७	जीवाण पुग्गलाणं जे	२२०
जह लोहणासणटुं	३४१	जीवा विदु जीवाणं	२१०
जं इंदिएहिं गिज्झं	२०७	जीवा हवंति तिविहा	१९२
जं किंचि वि उप्पणं	४	जीवो अणंतकालं वसइ	२८४
जं किं पि तेण दिण्णं	४५३	जीवो अणाइणिहणो	२३१
जं जस्स जम्मि देसे	३२१	जीवो णाणसहावो	१७८
जं जाणिज्जइ जीवो	२६७	जीवो वि हवइ भुत्ता	१८९
जं परिमाणं कीरदि	३४२	जीवो वि हवे पावं	१९०
जं वत्थु अणेयंतं तं	२२५	जीवो हवेइ कत्ता	१८८
जं वत्थु अणेयंतं एयंतं	२६१	जे जिणवयणे कुसला	१९४

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
जेण सहावेण जदा	२७७	जो जुद्धकामसत्थं	४६४
जो अणुमणणं ण कुणदि	३८८	जो ण कुणदि परतत्तिं	४२४
जो अण्णोण्णपवेसो	२०३	जो ण य कुव्वदि गव्वं	३१३
जो अत्थो पडिसमयं	२३७	जो ण य भक्खेदि सयं	३८०
जो अप्पाणं जाणदि	४६५	जो णवकोडिविसुद्धं	३९०
जो अहिलसेदि पुण्णं	४११	जो ण वि जाणदि अप्पं	४६६
जो आयेरेण मण्णदि	३१२	जो ण विंजाणदि तच्चं	३२४
जो आरंभं ण कुणदि	३८५	जो ण वि जादि वियारं	४०४
जोइसियाण विमाणा	१४६	जो णिवसेदि मसाणे	४४९
जो उवएसो दिज्जदि	३४५	जो णिसिभुत्तिं वज्जदि	३८३
जो उवयरदि जदीणं	४५९	जो तच्चमणेयंतं	३११
जो एगेगं अत्थं	२७६	जो दसभेयं धम्मं	४२२
जो कयकारियमोयण	३८४ ❀ १	जो दिढचित्तो कीरदि	३२९
जो कुणदि काउसग्गं	३७१	जो देहधारणपरो	४६९
जोगविणासं किच्चा	४८७	जो धम्मत्थो जीवो	४२९
जो चउविहं पि भोज्जं	३८२	जो धम्मिएसु भत्तो	४२१
जो चयदि मिट्ठभोज्जं	४०१	जो परदव्वं ण हरदि	३३६
जो चिंतइ अप्पाणं	४५५	जो परदेहविरत्तो णियदेहे	८७
जो चिंतेइ ण वंकं	३९६	जो परदोसं गोवदि	४१९
जो चिंतेइ सरीरं	१११	जो परिमाणं कुव्वदि	३४०
जो जाणदि पच्चक्खं	३०२	जो परिवज्जइ गंथं	३८६
जो जाणिअण देहं	८२	जो परिहरेइ संतं	३५१
जो जिणसत्थं सेवदि	४६३	जो परिहरेदि संगं	४०३
जो जीवरक्खणपरो	३९९	जो पुण चिंतदि कज्जं	३८९

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
जो पुण लच्छिं संचदि	१३	ण	
जो पुण विसयविरत्तो	१०१	ण य को वि देदि लच्छी	३१९
जो पुणु कित्तिणिमित्तं	४४४	ण य जेसिं पडिखलणं	१२७
जो बहुमुल्लं वत्थुं	३३५	ण य भुंजदि वेलाए	१८
जो मणइंदियविजई	४४०	णवणवकज्जविसेसा	२२९
जो मण्णदि परमहिलं	३३८	णाणं ण जादि णेयं	२५६
जो रयणत्तयजुत्तो	३९२	णाणं भूयवियारं	१८१
जो रायदोसहेदू	४४७	णाणाधम्मजुदं पि य	२६४
जो लोहं णिहणित्ता	३३९	णाणाधम्मेहि जुदं	२५३
जो वज्जेदि सचित्तं	३८१	णिज्जियदोसं देवं	३१७
जो वट्टमाणकाले	२७४	णियणियपरिणामाणं	२१७
जो वड्ढमाण लच्छिं	१९	णिस्संकापहुडिगुणा	४२५
जो वड्ढारहि लच्छिं	१७	णीसेसकम्मणासे	१९९
जो वावरइ सरूवे	४६०	णीसेमोहविलाए	४८५
जो वावरेइ सदओ	३३१	णेरइयादिगदीणं	७०
जो विसहदि दुव्वयणं	१०९	णो उप्पज्जदि जीवो	२३९
जो सग्गसुहणिमित्तं	४१६	णहाणविलेवणभूसण	३५८
जो समसोक्खणिगिलीणो	११४	त	
जो संगहेदि सब्बं	२७२	तच्चं कहिज्जमाणं	२८०
जो संचिअण लच्छिं	१४	तत्तो णिस्सरिदूणं	२८९
जो सावयवयसुद्धो	३९१	तत्तो णीसरिदूणं जायदि	४०
जो साहदि सामण्णं	२६९	तत्थ भवे किं सरणं	२३
जो साहेदि अदीदं	२७१	तत्थ वि असंखकालं	२८५
जो साहेदि विसेसे	२७०	तसघादं जो ण करदि	३३२

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
तस्स य सहलो जम्मो	११३	दंसणणाणचरित्तं	४५७
तस्सेव कारणाणं	१३५	दीसंति जत्थं अत्था	१२१
तं तस्स तम्मि देसे	३२२	दक्कियकम्मवसादो	६३
ता कह गिह्मदि देहं	२०१	दुक्खयरविसयजोए	४७३
ता भुंजिज्जउ लच्छी	१२	दुगदुगचदुचदुदुगदुग	१७०
ता सव्वत्थ वि किती	४३०	दुविहाणमपुण्णाणं	१४१
तिक्खं खग्गं माला	४३३	दुस्सहुउवसग्गजई	४५०
तिरिएहिं खज्जमाणो	४१	देवगुरूण णिमित्तं	४०७
तिविहेण जो विवज्जदि	४०२	देवाण णारयाणं	१६५
तिविहे पत्तमिह्मि सया	३६०	देवाणं पि य सुक्खं	६१
तिव्वतिसाए तिसिदो	४३	देवा वि णारया वि य	१५२
तिहुवणतिलयं देवं	१	देवो वि धम्मचत्तो	४३५
तिहुवणपहाणसामिं	४९१	देहमिलिदो वि जीवो	१८५
तेणुवइट्ठो धम्मो	३०४	देहमिलिदो वि पिच्छदि	१८६
तेणुवइट्ठो धम्मो	३०४	देहमिलियं पि जीवं	३१६
ते वि पुणो वि य दुविहा	१३०	दोससहियं पि देवं	३१८
ते सावेक्खा सुणया	२६६	दोसं ण करेदि सयं	४५१
तेसु अतीदा णंता	२२१	दोसु वि पव्वेसु सया	३५९
द		ध	
दक्खिणउत्तरदो पुण	११९	धम्ममधम्मं दव्वं	२१२
दयभावो वि य धम्मो	४१५	धम्मविहूणो जीवो	४३६
दव्वाण पज्जयाणं	२४५	धम्मं ण मुणदि जीवो	४२६
दहविहधम्मजुदाणं	४१७	धम्मादो चलमाणं जो	४२०
दंसणणाणचरित्तं	३०	धम्मे एयग्गमणो जो	४७९

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
धम्मो वत्थुसहावो	४७८	पावेण जणो एसो	४७
प		पुज्जणविहिं च किच्चा	३७६
पज्जत्तिं गिहंतो	१३६	पुढवीजलग्गिवाऊ	१२४
पज्जयमित्तं तच्चं	२२८	पुढवीतोयसरीरा	१४८
पडिसमयं परिणामो	२३८	पुणरवि काउं णेच्छदि	४५४
पडिसमयं सुज्झंतो	४८४	पुण्णजुदस्स वि दीसदि	४९
पढमकसायचउहं	१०७	पुण्णं बंधदि जीवो	४१३
पत्तेयाणं आऊ	१६१	पुण्णं पि जो समिच्छदि	४१०
पत्तेया वि य दुविहा	१२८	पुण्णा वि अपुण्णा वि य	१२३
परतत्तीणिरवेक्खो	४६१	पुण्णासाए ण पुण्णं	४१२
परदोसाण वि गहणं	३४४	पुत्तो वि भाउ जाओ	६४
परविसयहरणसीलो	४७६	पुव्वह्णे मज्झह्णे अवरह्णे	३५४
परिणमदि सण्णिजीवो	७१	पुव्वपमाणकदाणं	३६७
परिणामसहावादो	११७	पुव्वपरिणामजुत्तं	२३०
परिणामेण विहीणं	२२७	पुव्वपरिणामजुत्तं	२२२
परिवज्जिय सुहुमाणं	१५६	पूयादिसु णिरवेक्खो संसार-	४४८
पंचक्खा चउरक्खा	१५४	पूयादिसु णिरवेक्खो जिण-	४६२
पंचक्खा वि य तिविहा	१२९	ब	
पंचमहव्वयजुत्ता	१९५	बहुतससमण्णिदं	३२८
पंचसया धणुछेहा	१६८	बंधदि मुंचदि जीवो	६७
पंचाणुव्वयधारी	३३०	बंधित्ता पज्जकं	३५५
पंचिंदियणाणाणं	२५९	बादरपज्जत्तिजुदा	१४७
पंथे पहियजणाणं	८	बादरलद्धिअपुण्णा	१४९
पावउदयेण णरए	३४	बारस अणुवेक्खाओ	४९०

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
बारसजोयणसंखो	१६७	मणुयादो णेरइया	१५३
बारसभेओ भणिओ	४३८	मणुवगईए वि तओ	२९९
बारसवएहिं जुत्तो	३६९	मरदि सुपुत्तो कस्स वि	५४
बारसवास वियक्खे	१६३	मंदकसायं धम्मं	४७२
बारसविहेण तवसा	१०२	मणुसखित्तस्स बहिं	१४३
बालो वि य पियरचत्तो	४६	मिच्छत्तपरिणदम्पा	१९३
बावीससत्तसहसा	१६२	मिच्छादो सहिद्वी	१०६
बाहिरंगंथविहीणा	३८७	मेरुस्स हिट्ठभाए	२२०
बिणि वि असुहे ज्ञाणे	४७७	मोहविवागवसादो	८९
बितिचउपंचक्खाणं	१७४	र	
बितिचउरक्खा जीवा	१४२	रयणत्तयजुत्ताणं	४५८
भ		रयणत्तयसंजुत्तो	१९१
भत्तीए पुज्जमाणो	३२०	रयणत्तये वि लद्धे	२९६
भयलज्जालाहादो	४१८	रयणं चउप्पहे पिव	२९०
भोयणदाणं सोक्खं	३६२	रयणाण महारयणं	३२५
भोयणदाणे दिण्णे	३६३	रयणु व्व जलहिपडियं	२९७
भोयणबलेण साहू	३६४	राईभोयणविरओ	३०६
म		राओ हं भिच्चो हं	१८७
मज्जारपहुदिधरणं	३४७	रिणमोयणं व मण्णइ	११०
मणपज्जयविण्णाणं	२५७	ल	
मणवयणकायइंदिय	१३९	लच्छिं वंछेइ णरो	४२८
मणवयणकायजोया	८८	लच्छीसंसत्तमणो	१६
मणहरविसयविओगे	४७४	लद्धियपुण्णे पुण्णं	१३८
मणुयाणं असुइमयं	८५	लवणोए कालोए	१४४

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
लोयपमाणो जीवो	१७६	सम्मत्ते वि य लद्धे	२९५
लोयाणं ववहारं	२६३	सम्मदंसणसुद्धो	३०५
व		सम्माइट्ठी जीवो	३२७
वज्जियसयलवियप्पो	४८२	सम्मुच्छिमा हु मणुया	१५
वासादिकयपमाणं	३६८	सम्मुच्छिया मणुस्सा	१३३
विणओ पंचपयारो	४५६	सयलकुहियाण पिंडं	८३
वियलिंदिएसु जायदि	२८६	सयलट्टविसयजोओ	५०
विरला णिसुणहि तच्चं	२७९	सयलाणं दव्वाणं	२१३
विरलो अज्जदि पुण्णं	४८	सरिसो जो परिणामो	२४१
विसयासत्तो वि सया	३१४	सव्वगओ जदि जीवो	१७७
विहलो जो वावारो	३४६	सव्वजहण्णं आरु	१६४
स		सव्वजहण्णो देहो	१७३
सच्चित्तं पत्तफलं	३७९	सव्वत्थ वि पियवयणं	९१
सच्चैयणपच्चक्खं	१८२	सव्वं जाणदि जम्हा	२५५
सत्तहं पयडीणं	३०८	सव्वं पि अणेयंतं	२६२
सत्तमणारयहितो	१५९	सव्वं पि होदि णरए	३८
सत्तमितेरसिदिवसे	३७३	सव्वाण पज्जायाणं	२४४
सत्तू वि होदि मित्तो	५७	सव्वाणं दव्वाणं जो	२१८
सत्तेक्कपंचइक्का मूले	११८	सव्वाणं दव्वाणं अवगाहण	२१४
सत्थब्भासेण पुणो	३७५	सव्वाणं दव्वाणं दव्व-	२३६
सधणो वि होदि णिधणो	५६	सव्वाणं दव्वाणं परिणामं	२१६
समसंतोसजलेणं	३९७	सव्वायरेण जाणह	७९
सम्मत्तगुणपहाणो	३२६	सव्वायासमणंतं	११५
सम्मत्तं देसवयं	९५	सव्वे कम्मणिबद्धा	२०२

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
सव्वेसिं इत्थीणं	३८४	सिद्धा संति अणंता	१५०
सव्वेसिं कम्माणं	१०३	सीहस्स कमे पडिदं	२४
सव्वेसिं वत्थूणं	२७५	सुट्टु पवित्तं दव्वं	८४
सव्वो लोयायासो	२०६	सुयणो पिच्छंतो वि हु	७७
ससरीरा अरहंता	१९८	सुरधणुतडि व्व चवला	७
ससरूवचिंतणरओ	४६८	सुविसुद्धरायदोसो	४८०
ससरूवत्थो जीवो अण्ण	२३३	सुहुमापज्जत्ताणं	१५७
ससरूवत्थो जीवो कज्जं	२३२	सो को वि णत्थि देसो	६८
ससरूवसमुब्भासो	४८१	सो चिय एक्को धम्मो	२६५
संकप्पमओ जीवो	१८४	सो चेव दहपयारो	३९३
संखिज्जगुणा देवा	१५८	सो ण वसो इत्थिजणे	२८२
संति अणंताणंता	२२४	सो तिक्वअसुहलेसो	२८८
संसारदुक्खतट्ठो	४४६	सो वि परीसहविजओ	९८
संसारो पंचविहो	६६	सो वि मणेण विहीणो	२८७
सा पुण दुविहा णेया	१०४	सो वि विणस्सदि जायदि	२४२
सामाइयस्स करणे	३५२	सो संगहेण एक्को	२६८
सारीरियदुक्खादो	६०	ह	
सावयगुणेहिं जुत्ता	१९६	हिट्ठिममज्झिमउवरिमगेवज्जे	१७१
साहारणाणि जेसिं	१२६	हिदमिदवयणं भासदि	३३४
साहारणा वि दुविहा	१२५	हिंसाणंदेण जुदो	४७५
सिक्खावयं च तिदियं	३६१	हिंसारंभो ण सुहो	४०६
		हिंसावयणं ण वयदि	३३३

